

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'Institut d'Estudis Catalans
XXXIII, 2022

D'ESTUDIS HISTÒRICS
DE LA SOCIETAT CATALANA
Butlletí

Societat Catalana d'Estudis Històrics
FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

Institut
d'Estudis
Catalans

La Societat Catalana d'Estudis Històrics (SCEH) va ser fundada com a filial de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) l'any 1946. El 1942, però, ja s'havia constituït la Comissió Gestora, integrada per Ramon Aramon i Serra, Pere Bohigas i Miquel Coll i Alentorn, de la Societat d'Estudis Històrics, Literaris i Lingüístics, que ha de ser considerada com el precedent de l'actual SCEH. Des dels seus orígens va restar vinculada als Estudis Universitaris Catalans, repesos després de la Guerra Civil, el 1942. El primer president de la SCEH va ser Ramon Aramon i en van ser vicepresidents Ferran Soldevila (Secció d'Història), Pere Bohigas (Secció de Llengua i Literatura) i Josep de Calassanç Serra i Ràfols (Secció d'Art i Arqueologia). Malgrat les dificultats derivades de la censura franquista, la SCEH es va anar reunint en sessions científiques a diversos llocs, públics i privats, de Barcelona. El 1952 la SCEH va donar vida al *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, que va publicar tres números del 1952 al 1963. Entre el 1969 i el 1972, en un període de creixents dificultats, va publicar cinc volums dels *Estudis d'Història Medieval*, dirigits per Ramon Aramon, amb la col·laboració de Maria Teresa Ferrer i Jaume Sobrequés. A partir del 1985 la SCEH va començar a remuntar. El 1994 va reprendre la publicació del *Butlletí*, que ha anat apareixent cada any des d'aquell moment. A partir del 2000 publica la col·lecció «D'Ahir per Avui». En aquesta nova etapa, la SCEH ha estat presidida per Josep M. Salrach, Montserrat Duran, Santiago Riera, Gaspar Feliu i Jaume Sobrequés. Emili Giralt, Manuel Mundó, Albert Balcells i Josep Maria Salrach n'han estat els delegats de l'IEC.

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS HISTÒRICS

A Antoni Dalmau i Ribalta (1951-2022)

In memoriam

DIRECTOR

Jaume Sobrequès i Callicó, Universitat Autònoma de Barcelona

EDITORA GENERAL

Mercè Morales Montoya, Societat Catalana d'Estudis Històrics

CONSELL DE REDACCIÓ

Jordi Catalan i Vidal, Universitat de Barcelona
Antoni Dalmau i Ribalta, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Montserrat Duch Plana, Universitat Rovira i Virgili
Lluís Duran i Solà, Centre d'Història Contemporània de Catalunya
Gaspar Feliu i Montfort, Universitat de Barcelona
Josep Maria Figueres i Artigues, Universitat Autònoma de Barcelona
Armand de Fluvià i Escorsa, Institució Catalana de Genealogia i Heràldica
Josep Guitart i Duran, Universitat Autònoma de Barcelona
J. Antoni Iglesias Fonseca, Universitat Autònoma de Barcelona
Santiago Izquierdo Ballester, Universitat Pompeu Fabra
Rosa Lluch i Bramon, Universitat de Barcelona
Jordi Maluquer de Motes i Bernet, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep Lluís Martín i Berbois, Memorial Democràtic
Tünde Mikes Jani, Universitat de Girona
Joaquim Nadal i Farreras, Institut Català de Recerca en el Patrimoni Cultural - UDG
Alfred Pérez-Bastardas, Societat Catalana d'Estudis Històrics
Marta Prevosti i Monclús, Institut Català d'Arqueologia (ICAC)
Sebastià Riera i Viader, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep Maria Roig Rosich, Universitat Rovira i Virgili
Josep Maria Salrach Marés, Universitat Pompeu Fabra

CONSELL CIENTÍFIC

David Abulafia, University of Cambridge, Gran Bretanya
Martí Aurell i Cardona, Université de Poitiers, França
Albert Balcells i González, Universitat Autònoma de Barcelona
Dolors Bramon i Planas, Universitat de Barcelona
Jordi Casassas i Ymbert, Universitat de Barcelona
Aymat Catafau, Universitat de Perpinyà, França
Martino Contu, Università degli Studi di Sassari, Sardenya, Itàlia
Paul Freedman, Yale University, EUA
Montserrat Galí Boadella, Universidad Autónoma de Puebla, Mèxic
Marc Mayer i Olivé, Universitat de Barcelona
Tomàs de Montagut i Estragués, Universitat Pompeu Fabra
José María Murià Rouret, Universidad de Guadalajara, Mèxic
Patrice Poujade, Universitat de Perpinyà, França
Antoni Riera i Melis, Universitat de Barcelona
Montserrat Santmartí i Roset, Universitat Rovira i Virgili
Sebastià Serra Busquets, Universitat de les Illes Balears
Antoni Simon i Tarrés, Universitat Autònoma de Barcelona
Josep M. Solé i Sabaté, Universitat Autònoma de Barcelona
Narcís Soler i Masferrer, Universitat de Girona
Ricard Soto i Company, Universitat de Barcelona
Maria Manuela de Bastos Tavares Ribeiro, Universidade de Coimbra, Portugal
Josep M. Torras i Ribé, Universitat de Barcelona
Patricia Vega Jiménez, Universidad de Costa Rica

Butlletí

DE LA SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'Institut d'Estudis Catalans
XXXIII, 2022

*S*ocietat *C*atalana d'*E*studis *H*istòrics

FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

BARCELONA

<http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index>

Redacció, subscripcions, administració:
Butlletí de la SCEH
Societat Catalana d'Estudis Històrics
Carrer del Carme, 47
08001 Barcelona
Tel.: 933 248 584
sceh@iec.cat
<http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index>

Accessible també des de:
<http://publicacions.iec.cat>
<http://www.raco.cat/index.php/ButlletiSCEH>
Revista indexada a: CAHUS Plus+; ISOC, DIALNET, OAIster, LATINDEX,
RACO, ERIH Plus, REBIUN, MIAR

El Butlletí de la SCEH ha estat sotmès a la valoració de PI Reviewers.
© els autors dels treballs

Editat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Disseny de la coberta: Irene Sanz

Tiratge: 250 exemplars

Compost per Flor Edicions, SL
Carrer de Breda, 7-9. 08029 Barcelona

Imprès a Service Point FMI, SA
Carrer de Pau Casals, 161-163. 08820 El Prat de Llobregat

ISSN: 0213-6791
ISSN de l'edició electrònica: 2013-3995
Dipòsit Legal: B.3081-2014

Aquesta obra és d'ús lliure, per bé que està sotmesa a les condicions de la llicència pública de Creative Commons. Es pot redistribuir, copiar i reutilitzar, sempre que no hi hagi afany de lucre, i és obligat fer-hi constar els autors.
Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça:
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/es/legalcode.ca>.

El *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* és una revista científica de periodicitat anual que publica treballs erudits referents a la història de Catalunya des de l'antiguitat fins a l'època contemporània. Dedica una atenció especial a l'anàlisi transversal d'unes mateixes temàtiques al llarg dels segles, amb l'objectiu de constatar-ne la continuïtat o discontinuïtat, així com el possible llegat als temps presents. El *Butlletí* acull així mateix treballs científics de temàtica universal que tinguin un especial interès metodològic i puguin servir de referent per a treballs específics de l'àmbit dels Països Catalans. És una revista d'accés obert, revisada per especialistes i publicada anualment per l'IEC.

The *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* is a scientific journal published once a year with academic articles on the history of Catalonia from antiquity right up to the modern day. It pays particular attention to a diachronic analysis of the same issues throughout the centuries in order to discern their possible continuation or lack thereof, as well as their potential repercussions on today's society. The *Butlletí* also contains scientific studies of universal themes that are of particular methodological interest and can serve as a reference for specific works focusing on Catalan-speaking nations and regions. It is an open access, peer-reviewed journal published once a year by the IEC.

Le *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* est une revue scientifique de périodicité annuelle qui publie des travaux savants concernant l'histoire de la Catalogne, de l'Antiquité à l'époque contemporaine. Elle prête une attention particulière à l'analyse transversale au long des siècles de thématiques données, afin d'en établir la continuité ou la discontinuité, ainsi que leurs éventuelles retombées à l'époque actuelle. Le *Butlletí* accueille également des travaux scientifiques de thématique généraliste susceptibles, par leur intérêt méthodologique remarquable, de s'ériger en référence pour des travaux spécifiques ayant pour cadre les pays catalans. C'est une revue de libre accès, révisée par des spécialistes et publiée annuellement par l'IEC.

CONGRÉS-HOMENATGE A RAMON D'ABADAL I DE VINYALS (1888-1970)

LA CATALUNYA CAROLÍNGIA: CENT ANYS DE TREBALL, ENTREBANCS I COL·LABORACIONS	19
<i>per Gaspar Feliu</i>	
ELS DARRERS VOLUMS DE LA CATALUNYA CAROLÍNGIA	37
<i>per Ignasi J. Baiges Jardí</i>	
LA HISPÀNIA VISIGODA VISTA PER RAMON D'ABADAL: RELLEGINT L'HISTORIADOR	59
<i>per Xavier Barral i Altet</i>	
L'EVOLUCIÓ DE LA VIL·LA ROMANA EN EL PERÍODE TARDOROMÀ A CATALUNYA	73
<i>per Marta Prevosti i Monclús</i>	
DE LA VIL·LA VISIGODA A LA CAROLÍNGIA A CATALUNYA (SEGLES VI-X). LES DADES ARQUEOLÒGIQUES	97
<i>per Cristian Folch Iglesias</i>	
LA VIL·LA A LA CATALUNYA CAROLÍNGIA	125
<i>per Gaspar Feliu</i>	

ÍNDIX

ELS MONESTIRS I L'AFERMAMENT DEL PODER COMTAL. EL CAS DEL PALLARS I LA RIBARGOÇA (SEGLES IX-X)	159
<i>per Xavier Costa-Badia</i>	
EL NIVELL CULTURAL DE LA PROTO-CATALUNYA I LA PRIMITIVA ESCRIPTURITZACIÓ DEL CATALÀ	189
<i>per Jesús Alturo i Perucho</i>	
RAMON D'ABADAL I LES FONTS LITERÀRIES	207
<i>per Stefano Cingolani</i>	
LES ARRELS DELS CASTELLS I DELS VICARIS COMTALS	233
<i>per Ramon Martí</i>	
LES APORTACIONS DE RAMON D'ABADAL (1888-1970) A LA HISTÒRIA JURÍDICA: ELS <i>USATGES DE BARCELONA</i> , LES CONSTITUCIONS DE CATALUNYA I LA TEORIA DEL PRINCIPAT	257
<i>per Tomàs de Montagut Estragués</i>	
JUSTÍCIA D'ESTAT I JUSTÍCIA FEUDAL A CATALUNYA	279
<i>per Josep M. Salrach i Marès</i>	
HISTÒRIA I «BONES MINORIES»: UNA MIRADA PAUSADA I CONSERVADORA AL PAÍS I EL SEU PASSAT	303
<i>per Francesc Vilanova i Vila-Abadal</i>	
GÈNESI MEDIEVAL DE CATALUNYA (SEGLES VIII AL XII)	323
<i>per Michel Zimmermann</i>	
NOTICIA SOBRE DON RAMON D'ABADAL I DE VINYALS EN LA REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA	361
<i>per Miguel Ángel Ladero Quesada</i>	
MOTS DE CLOENDA	369
<i>per Jaume Sobrequés i Callicó</i>	

ARTICLES

LA CAMPANYA CONTRA L'EXPOSICIÓ DEL NU A LA BARCELONA DE 1933	375
<i>per Albert Balcells</i>	

TRANSITANT ENTRE LES «BOIRES» DE L'OBLIT: L'IL·LUSTRADOR I DIBUIXANT LLUÍS BONNÍN (1873-1964)	387
<i>per Irene Gras Valero i Juan Carlos Bejarano</i>	

POLÍTICA, CULTURA I DRET EN EL PRIMER EXILI A FRANÇA: LA TESI DOCTORAL DE DOMÈNEC DE BELLMUNT (1950)	409
<i>per Josep Camps Arbós i Francesc Foguet i Boreu</i>	

TESI DOCTORAL

ELS PERILLS DE LA MAR I LA GESTIÓ DEL CONFLICTE MARÍTIM A LA CORONA D'ARAGÓ DELS DOS PRIMERS TRASTÀMARA, (1410-1458)	435
<i>per Victòria A. Burguera i Puigserver</i>	

DOCUMENTS HISTÒRICS

UN TEXT INÈDIT DE FERRAN SOLDEVILA SOBRE FERRAN DE SAGARRA I LA SIGIL·LOGRAFIA CATALANA MEDIEVAL	463
<i>per Xavier Barral i Altet</i>	

DUES CARTES DE REMENÇA	483
<i>per Gaspar Feliu i Jaume Sobrequès i Callicó</i>	

RECENSIONS

JOSEP MASSOT I MUNTANER (2021): <i>CAÇADORS DE CANÇONS.</i> <i>LES MISSIONS DE L'OBRA DEL CANÇONER POPULAR DE CATALUNYA</i>	491
<i>per Josep Maria Figueres</i>	

NÉSTOR NOVELL; JOSEP SORRIBES (2021): <i>NOTÍCIA DEL PAÍS VALENCIÀ. FER PAÍS, 60 ANYS</i> <i>D'IDEES, ESTUDIS, CONVERSES I REFLEXIONS</i> <i>per Xavier Ferré</i>	497
LLUÍS COSTA (2021): <i>QUI MÉS ANUNCIA, MÉS VEN.</i> <i>HISTÒRIA DE LA PUBLICITAT A GIRONA</i> <i>per Josep Vicenç i Eres</i>	501
JAUME GUILLAMET LLOVERAS (2022): <i>EL PERIODISME CATALÀ</i> <i>CONTEMPORANI. DIARIS, PARTITS POLÍTICS I LLENGÜES, 1875-1939</i> <i>per Josep Maria Figueres</i>	504
RAMON ORDEIG I MATA (2022): <i>DIPLOMATARI</i> <i>DELS COMTES BERNAT DE BESALÚ I GUIFRÉ II</i> <i>DE Cerdanya, Germans de l'abat i bisbe Oliba</i> <i>per Gaspar Feliu</i>	511
PABLO JOSÉ ALCOVER CATEURA (2021): <i>EL MOSTASSAF I ELS LLIBRES DE LA MOSTASSAFERIA</i> <i>A LA CORONA D'ARAGÓ (SEGLES XIII-XIV)</i> <i>per Daniel Piñol-Alabart</i>	514
EVOCACIÓ	
ANTONI DALMAU I RIBALTA. <i>NOTES AUTOBIOGRÀFIQUES</i> <i>edició a cura de Pol Dalmau</i>	523

CONTENTS

CONFERENCE-HOMAGE TO RAMON D'ABADAL I DE VINYALS (1888-1970)

THE <i>CATALUNYA CAROLÍNGIA</i> : ONE HUNDRED YEARS OF WORK, DIFFICULTIES AND COLLABORATIONS	19
<i>by Gaspar Feliu</i>	
THE LAST VOLUMES OF <i>CATALUNYA CAROLÍNGIA</i>	37
<i>by Ignasi J. Baiges Jardí</i>	
VISIGOTH HISPANIA SEEN BY RAMON D'ABADAL: REREADING THE HISTORIAN	59
<i>by Xavier Barral i Altet</i>	
EVOLUTION OF THE ROMAN VILLA IN THE LATE ROMAN PERIOD IN CATALONIA	73
<i>by Marta Prevosti i Monclús</i>	
FROM THE VISIGOTHIC VILLA TO THE CAROLINGIAN VILLA IN CATALONIA (VI-X CENTURIES). ARCHAEOLOGICAL DATA	97
<i>by Cristian Folch Iglesias</i>	
THE <i>VILLA</i> IN THE CAROLINGIAN CATALONIA	125
<i>by Gaspar Feliu</i>	

CONTENTS

MONASTERIES AND THE STRENGTHENING OF COMITAL POWER. THE CASE OF PALLARS AND RIBAGORÇA (9TH-10TH CENTURIES)	159
<i>by Xavier Costa-Badia</i>	
THE CULTURAL LEVEL OF PROTO-CATALONIA AND THE EARLIEST CATALAN TEXTS	189
<i>by Jesús Alturo i Perucho</i>	
RAMON D'ABADAL AND THE LITERARY SOURCES	207
<i>by Stefano Cingolani</i>	
THE ROOTS OF CASTLES AND COUNTRY VICARS	233
<i>by Ramon Martí</i>	
THE CONTRIBUTIONS OF RAMON D'ABADAL (1888-1970) IN LEGAL HISTORY: THE <i>USATGES DE BARCELONA</i> (CUSTOMS), THE CONSTITUTIONS OF CATALONIA AND THE THEORY OF THE PRINCIPALITY	257
<i>by Tomàs de Montagut Estragués</i>	
STATE JUSTICE AND FEUDAL JUSTICE IN CATALONIA	279
<i>by Josep M. Salrach i Marès</i>	
HISTORY AND "GOOD MINORITIES": A CAREFUL AND CONSERVATIVE LOOK AT THE COUNTRY AND ITS PAST	303
<i>by Francesc Vilanova i Vila-Abadal</i>	
MEDIEVAL ORIGIN OF CATALONIA (8TH TO 12TH CENTURIES)	323
<i>by Michel Zimmermann</i>	
PRESENCE OF DON RAMON D'ABADAL IN THE ROYAL ACADEMY OF HISTORY (MADRID)	361
<i>by Miguel Ángel Ladero Quesada</i>	
CLOSING WORDS	369
<i>by Jaume Sobrequès i Callicó</i>	

CONTENTS

ARTICLES

- THE CAMPAIGN AGAINST THE EXHIBITION
OF THE NUDE IN THE BARCELONA OF 1933 375
by Albert Balcells

- TRAVELLING THROUGH THE *MISTS* OF OBLIVION:
THE ILLUSTRATOR AND DRAUGHTSMAN LLUÍS BONNÍN
(1873-1964) 387
by Irene Gras Valero and Juan Carlos Bejarano

- POLITICS, CULTURE AND LAW IN THE FIRST EXILE IN FRANCE:
DOMÈNEC DE BELLMUNT'S DOCTORAL THESIS (1950) 409
by Josep Camps Arbós and Francesc Foguet i Boreu

DOCTORAL THESIS

- DANGERS AT SEA AND MARITIME CONFLICT MANAGEMENT
IN THE CROWN OF ARAGON OF THE FIRST TWO TRASTÀMARA
(1410-1458) 435
by Victòria A. Burguera i Puigserver

DOCUMENTS

- AN UNPUBLISHED TEXT BY FERRAN SOLDEVILA ABOUT
FERRAN DE SAGARRA AND MEDIEVAL CATALAN SIGILLOGRAPHY (1954) 463
by Xavier Barral i Altet

- TWO LETTERS OF REMENÇA 483
by Gaspar Feliu i Jaume Sobrequès i Callicó

CONTENTS

REVIEWS

- JOSEP MASSOT I MUNTANER (2021): *CAÇADORS DE CANÇONS.*
LES MISSIONS DE L'OBRA DEL CANÇONER POPULAR DE CATALUNYA 491
by Josep Maria Figueres

- NÉSTOR NOVELL; JOSEP SORRIBES (2021):
NOTÍCIA DEL PAÍS VALENCIÀ. FER PAÍS, 60 ANYS D'IDEES,
ESTUDIS, CONVERSES I REFLEXIONS 497
by Xavier Ferré

- LLUÍS COSTA (2021): *QUI MÉS ANUNCIA, MÉS VEN.*
HISTÒRIA DE LA PUBLICITAT A GIRONA 501
by Josep Vicenç i Eres

- JAUME GUILLAMET LLOVERAS (2022): *EL PERIODISME*
CATALÀ CONTEMPORANI. DIARIS, PARTITS POLÍTICS I LLENGÜES, 1875-1939 504
by Josep Maria Figueres

- RAMON ORDEIG I MATA (2022): *DIPLOMATARI*
DELS COMTES BERNAT DE BESALÚ I GUIFRÉ II
DE CERDANYA, GERMANS DE L'ABAT I BISBE OLIBA 511
by Gaspar Feliu

- PABLO JOSÉ ALCOVER CATEURA (2021):
EL MOSTASSAF I ELS LLIBRES DE LA MOSTASSAFERIA
A LA CORONA D'ARAGÓ (SEGLES XIII-XIV) 514
by Daniel Piñol-Alabart

EVOCATION

- ANTONI DALMAU I RIBALTA. AUTOBIOGRAPHICAL NOTES 523
edited by Pol Dalmau

CONGRÉS-HOMENATGE A RAMON D'ABADAL I DE VINYALS
(1888-1970)

LA CATALUNYA CAROLÍNGIA: CENT ANYS DE TREBALL, ENTREBANCS I COL·LABORACIONS

GASPAR FELIU¹
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

Lliurat el 30 d'abril de 2022. Acceptat el 15 de maig de 2022.

RESUM

El programa de l'Institut d'Estudis Catalans «La Catalunya carolíngia» s'ha aconseguit just l'any del centenari de la seva aprovació pel que fa al projecte de Ramon d'Abadal. Amb aquest motiu es repassen les vicissituds del projecte, des de la seva concepció per Abadal i els volums que va publicar, passant per les dificultats polítiques i econòmiques, el treball lent però tenaç dels seus continuadors i l'empenta definitiva ja al segle XXI, així com els serrells que falten per a completar l'obra.

PARAULES CLAU

Catalunya carolíngia, Ramon d'Abadal, Institut d'Estudis Catalans, documentació altmedieval.

1. gaspar.feliu@hotmail.com

The *Catalunya carolíngia*: one hundred years of work, difficulties and collaborations

ABSTRACT

The centenary year of his approval by the Institut d'Estudis Catalans has just ended the program about the Carolingian Catalonia as far as the project of Ramon d'Abadal is concerned. On this occasion, the vicissitudes of the project are reviewed since its conception by Abadal and the volumes that he published, through political and economic difficulties, the slow but tenacious work of its continuators and the definitive push already in the 21st century, as well as the missing bangs to complete the work.

KEYWORDS

Carolingian Catalonia, Ramon d'Abadal, Institut d'Estudis Catalans, early medieval documentation.

I. EL PROJECTE D'ABADAL

El projecte d'Abadal es va forjar fa més de cent anys, concretament entre novembre de l'any 1911 i juny de 1912, a París. En aquell moment Ramon d'Abadal tenia 23 anys i ja era llicenciat i doctor en dret (un doctorat que s'havia de fer forçosament a Madrid i amb una tesi que vindria a ser un treball de mestria actual),² i a més havia aconseguit un ajut de la Junta de Ampliación de Estudios per a la seva estada a París, durant la qual Abadal va freqüentar l'École de Droit, l'École des Chartes i l'École des Hauts Études, on assistí a cursos de Maurice Prou, Marcel Thénénin, Adhémar Esmein, Paul Viollet i Alfred Girard entre altres, tot i que amb qui mantingué més relació fou amb l'hispanista Alfred Morel-Fatio i amb el jove historiador del dret Ernest Perrot, a qui Abadal cita repetidament en la seva correspondència.³ D'especial interès per al seu treball

2. El títol de la tesi era *El título XVIII de la Segunda Partida y la aplicación del mismo a Cataluña* i va ser publicada traduïda al català (ABADAL, 1912 i 1913); la tesi tenia trenta-sis pàgines!

3. Una visió més completa dels mestres francesos d'Abadal es pot veure a PELÁEZ (1994).

futur havien de ser els cursos de diplomàtica i crítica històrica de Marcel Prou i el que impartia Marcel Thévenin sobre el dret a les capitulars dels reis francs.

Al mateix temps Abadal freqüentava la Biblioteca Nacional de França, on començà a recollir materials per a un primer projecte: la publicació de les fonts legislatives i documentals relatives a la dominació dels reis francs a Catalunya. Gran part dels documents es trobava a la col·lecció Baluze: eren els pergamins o còpies dels pergamins furtats per Peire de Marca durant la seva estada a Catalunya els anys 1644 a 1651 com a alt funcionari de la monarquia francesa, i en part publicats pel mateix Baluze, que era el seu secretari, a la Marca Hispànica; altres documents convenients es trobaven a les col·leccions Moreau i Doat de la mateixa biblioteca. La lectura dels documents en principi descartats va fer adonar Abadal de la riquesa de la informació que contenien i el decidí a ampliar i variar l'objectiu del seu projecte: abandonà el recull legislatiu i es proposà publicar tota la documentació referent als comtats catalans durant l'època carolíngia. Amb això Abadal s'unia a iniciatives semblants publicades o en curs de publicació aquells anys a França i Alemanya, en especial els treballs de Mülbacher (1906), de Prou (1908) i de Halphen i Lot (1908).⁴

II. EL PROGRAMA DE LA CATALUNYA CAROLÍNGIA

Tornat a Catalunya, els anys següents Abadal continuà recollint, transcrivint i preparant materials, sobretot els emanats dels monarques carolingis, que formarien el volum d'*Els diplomes carolingis a Catalunya* (Abadal, 1926-1952). L'any 1920 considerà que havia enllestit prop de la meitat de la feina de la primera part d'*Els diplomes* (els diplomes concedits a institucions eclesiàstiques) i, per tant, que aviat estaria en condicions de dur-la a la impremta; aleshores es feu atorgar per la Comissió de Cultura i Ensenyament de la Mancomunitat de Catalunya uns diners per a la publicació de documents i altres materials històrics i, acte seguit, presentà el seu projecte a la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, que aprovà el projecte i el presentà amb la mateixa finalitat al ple de l'Institut, que el feu seu, tot i que Ramon d'Abadal no seria escollit membre numerari de Secció Històrico-Arqueològica fins a l'any 1942.

4. Un estudi detallat de la publicació de documents, sobretot a França i Alemanya, es pot veure a PUIG (2017-2019), p. 722-729.

L'acompliment del programa de la *Catalunya carolíngia* era una empresa llarga i difícil en si mateixa, que contingències personals, polítiques i econòmiques han allargat durant un segle; de fet, si ens fixem en la publicació, que és allò que compta, no va sortir cap volum corresponent a cap comtat entre 1955 i 1999,⁵ i encara alguns detalls d'aquest darrer volum em fan pensar que es va forçar una mica l'edició per a publicar com a mínim un volum més abans d'acabar el segle xx. La meitat dels volums s'han publicat, doncs, al segle xxi, tot i que s'hi havia anat treballant més o menys al llarg de la segona part del segle anterior.

Ja l'any 1955, en el pròleg al volum dedicat als comtats de Pallars i Ribagorça, Abadal confessava que no era probable que pogués acabar l'obra tot sol i confiava que «alguns estudiosos la completaran el dia de demà» (Abadal, 1955, p. 11*). Tot i això, dubto que pensés que el dia de demà s'allargaria fins al segle actual.

III. ELS PRIMERS TEMPS

Tornant al descabdellament de l'obra, en principi tot anava bé: l'any 1923 el primer volum d'*Els diplomes* va poder ser lliurat a la impremta, però de seguida va arribar el primer entrebanc: al cap de pocs mesos, el capità general de Catalunya Miguel Primo de Rivera, amb l'aquiescència del rei Alfons XIII, va donar un cop d'estat militar amb la finalitat d'acabar amb les reivindicacions obreres i *separatistes*; la lluita contra el catalanisme es va acarnissar en la llengua i l'obra de la Mancomunitat i, per tant, doblement contra l'Institut d'Estudis Catalans, fins al punt que l'any 1924 les noves autoritats prohibiren les publicacions de l'Institut i ordenaren fondre les galeries de les obres en preparació, entre elles els *Els diplomes*. Per sort, Abadal pogué salvar l'original i les proves d'impremta que havia rebut i potser també, d'amagat, part dels textos compostos (Puig, 2017-2019, p. 73-80); d'altra banda, passada la primera flamarada, una subvenció de la Institució Patxot permeté l'any 1926 tornar a portar l'obra a la impremta: aquesta vegada no a una empresa particular, sinó a la impremta de la Casa de Caritat, que era una institució pública!

5. ABADAL (1955a). volum corresponent als comtats de Pallars i Ribagorça, i ORDEIG (1999), que recull la documentació dels comtats d'Osona i Manresa.

El següent entrebanc vingué de la banda contrària: la proclamació de la Segona República retornà Abadal a la política i el periodisme, que havia hagut de deixar de banda durant la Dictadura, i li deixà poc temps per a la *Catalunya carolíngia*, tot i que aquells anys acomplí una empresa molt important: la transcripció d'una carpeta de pergamins, procedents del monestir de Sant Benet de Bages, dipositada a la biblioteca de la Universitat de Barcelona, treball en què l'ajudaren Josep Rovira i Francesc Martorell; eren un total de 251 documents. Els originals van desaparèixer durant la guerra o després, de manera que el contingut d'aquests documents només és conegut i s'ha pogut publicar gràcies a les transcripcions d'Abadal.

Tot i les seves moltes ocupacions, al començament de l'estiu de 1936, Abadal lliurà a la impremta de la Casa de Caritat el text gairebé definitiu d'*Els diplomes*. Massa tard: l'esclat revolucionari tumultuari que es produí en resposta a l'alçament militar destruï tot el material manuscrit, tant el dipositat a la impremta com les còpies i els esborranys conservats al domicili d'Abadal, que fou saquejat (Abadal, 1926-1952, p. XXXVI-XXXVII). Els anys següents foren per a Abadal molt difícils personalment i nuls per al seu treball científic: la família s'exilià a Itàlia fugint dels revolucionaris i a la tornada Abadal hagué de passar un procés de depuració com a sospitós de poc addicte al Movimiento Nacional; tot i que la seva mala salut el lliurà de la presó, no es pogué escapar d'una forta sanció econòmica en un moment en què havia de dedicar diners i esforços a tornar a engegar l'economia familiar. Des del punt de vista científic rebé, però, una bona notícia: l'any 1940 Ferran Valls i Taberner, que havia abjurat del catalanisme però no de les amistats, li va fer saber que s'havien trobat 34 plecs (272 pàgines), tirats l'any 1926, que s'havien salvat de la destrucció a la impremta de la Casa de Caritat. Això animà Abadal a reprendre la seva obra; l'any 1942 començà a arregar i ordenar els materials salvats i a reconstruir els perduts, al mateix temps que treballava en la preparació del volum de Pallars i Ribagorça, de manera que el 1950 va aparèixer la primera part d'*Els diplomes carolingis a Catalunya* amb peu d'impremta 1926-1950 (1926 pels plecs recuperats i incorporats a l'edició); la segona part va ser publicada de seguida, l'any 1952.

Un encartament dins d'aquest darrer tom anunciava que el volum I de l'obra, *El domini carolingi a Catalunya*, es trobava encara en premsa i que aviat apareixeria el volum III, amb el títol *Els comtats de Pallars i Ribagorça*. La segona afirmació era certa, el volum III aparegué l'any 1955 (Abadal, 1955), però pel que fa al volum I, Abadal va començar per estudiar diferents aspectes dels quals

no veia prou clara la narració històrica disponible, de manera que va dedicar molts esforços al seu aclariment; i realment l'any 1952 tenia publicats, lliurats o a punt de lliurar a diferents revistes els articles corresponents, tots els quals veieren la llum entre 1949 i 1958 (Abadal, 1949; 1953; 1954-1956; 1954-1957, i 1955b).⁶ Amb tot, no trobà mai el moment de completar i cohesionar aquests treballs, tot i que el seu llibre *Els primers comtes catalans* (Abadal, 1958) i el capítol «La pre-Catalunya» en la *Història dels catalans* dirigida per Ferran Soldevila (Abadal, 1964), sí que donen una visió global de l'època.

Finalment, per a complir amb el volum anunciat l'any 1952, a partir de 1965 o potser una mica abans, Abadal, amb l'ajut de Jaume Sobrequés, que era el seu secretari, optà per revisar, traduir quan calia i posar al dia alguns dels articles publicats els anys cinquanta; amb això, la tasca principal estava feta i Abadal considerava el volum resultant (Abadal, 1986) com la primera de les tres parts que havien de compondre la introducció, atès que els articles publicats no anaven més enllà de la fi del regnat de Lluís el Pietós (840). Quan Abadal morí, al començament de l'any 1970, la feina principal estava enllestida, però el volum tardaria quinze anys a ser publicat; és una bona mostra de la misèria econòmica que tenallava l'Institut aquells anys, però també de l'excés de perfeccionisme en les correccions que ha llastat sempre les publicacions de la casa. Quan al final es va publicar, el volum anava precedit d'un pròleg de Coll i Alentorn, Font i Rius i Mundó que explica la situació de la *Catalunya carolíngia* des de la mort d'Abadal fins aquell moment i que és una bona mostra del voluntarisme i l'empananegament en què es trobava l'obra.

Per citar només dos exemples, es preveia que el volum corresponent als comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada es podria publicar el mateix any 1985 o el següent, però no ho fou fins al 2003 (Sobrequés; Riera i Rovira, 2003); i les dues parts restants del volum I s'encomanaven a Miquel Coll i Alentorn, que en el moment de redactar el pròleg citat era el màxim dirigent d'Unió Democràtica de Catalunya i devia ser conseller adjunt de la presidència de la Generalitat (des de 1980) o potser ja president del Parlament (1984): fos quina fos la comesa, és evident que disposava de poc temps per a dedicar a l'encàrrec.⁷ En referència a l'endarreriment de la publicació dels volums es donaven

6. ABADAL (1954-1956) ha estat tornat a publicar a (ABADAL, 1969, p. 261-308).

7. Tot i la seva intensa vida política, Coll i Alentorn no abandonà mai del tot els afers de l'Institut d'Estudis Catalans ni l'estudi i publicació de temes històrics, però és evident que no

com a causes la immensitat de la feina i la necessitat de completar la plega de documents, a més a més de les dificultats econòmiques de l'Institut els decennis anteriors (Abadal, 1986, p. VI i VII).

IV. LES DUES PARTS DE LA CATALUNYA CAROLÍNGIA

La *Catalunya carolíngia* té en realitat dues grans parts: una primera basada en l'esforç heroic d'Abadal per a publicar en solitari *Els diplomes, Pallars* i la primera part d'*El domini carolíngi*, al mateix temps que recollia materials per a la resta dels volums i comprometia les persones escollides per a tirar endavant el projecte; i una segona part coral, on ha treballat molta gent, molta més de la que apareix citada en els diferents volums, part que ha patit endarreriments de vegades difícils d'explicar, amb moments de quasi abandonament i altres de treball intens, que a la fi han permès acabar el magne i laboriós programa presentat per Abadal fa cent anys. En descàrrec de tots els que hem treballat més o menys en la segona part, em sembla que s'han de fer constar dues coses: que el nombre de documents publicats és molt superior als editats directament per Abadal i, en segon lloc, que l'art d'editar documents (l'art en sentit de ciència aplicada), ha canviat molt al llarg de l'obra i els editors han estat amatents en cada moment a l'aplicació de les millors tècniques conegudes; amb una sola excepció: quan la Commission Internationale de Diplomatique (1984) va dictaminar que els registres havien de començar amb la paraula que indica l'acció del document (venda, testament, etc.), els directors i editors de la *Catalunya carolíngia* van decidir mantenir l'estil directe utilitzat fins aleshores; només a la llista cronològica de tot els documents de l'obra, que es publicarà al volum IX, d'Apèndix, els registres s'encapçalen amb la paraula que indica l'acció del document. D'altra banda, també és veritat que el retard ha permès que aquests volums hagin pogut aprofitar l'estalvi d'esforç, temps i diners que representa l'edició digital: sense ella, difícilment el projecte estaria acabat en aquest moment.

disposava de gaire temps per a continuar l'obra d'Abadal, tot i comptar amb els papers que aquest havia deixat. Finalment, el 1989, un any abans de la seva mort, edità els materials que Abadal havia recollit per a una biografia extensa de Guifré el Pilós (ABADAL, 1989).

4.1. L'obra directa de Ramon d'Abadal

Dit això, voldria tornar als volums publicats per Ramon d'Abadal. *Els diplomes* (1926-1952) es poden comparar amb avantatge amb les millors edicions documentals de l'època i fins i tot posteriors. No es tracta només de l'*stemma* que mostra els diversos textos del document i la seva dependència, feina lenta i pesada, però imprescindible de cara a establir i publicar el millor text, sinó també dels estudis introductoris per a cada monestir, catedral o personatge, munió de petites monografies que li servien a Abadal per aclarir errors d'historiadors anteriors o per liquidar polèmiques; tot això sense deixar de banda la complexa correcció editorial, amb lletres de diferents punts, fins i tot en la mateixa paraula, i l'acurada confecció dels mapes i els índexs toponomàstics, feines que Jordi Rubió i Llois dugué a terme sota la direcció Abadal. Per tot plegat, *Els diplomes* irromperen amb força en el panorama historiogràfic altmedieval, tant per la quantitat de documentació recollida com per la qualitat de la publicació: Abadal va passar a ser considerat immediatament un dels grans editors de textos a escala europea.

Aquesta consideració es consolidà gairebé immediatament, si calia, amb la publicació del volum de Pallars i Ribagorça (Abadal, 1955), volum de documentació difícil, sovint amb un llatí bàrbar, pràcticament sempre conegut per còpies sovint defectuoses, interpolades o les dues coses alhora, i referent a uns territoris la història dels quals era molt mal coneguda a l'època; Abadal hagué de dedicar moltes hores a destriar pacientment i deixar de banda documents falsos i interpretacions llegendàries. Més encara, amb un esforç que cap dels editors dels volums posteriors no s'ha vist amb cor de repetir, Abadal va acompanyar la publicació amb tres estudis introductoris que omplen tot el primer dels dos toms de l'obra i part del segon. Val a dir que aquestes introduccions possiblement no foren pensades i redactades en l'ordre que es van publicar: la primera i potser la tercera, compostes amb lletra més petita que la normal del volum, i la primera a més paginada amb números seguits d'un asterisc, són segurament posteriors a l'«Estudi històric» que podríem considerar com la introducció *normal* del volum. Respecte a la primera introducció, si la lletra petita i els asteriscs no fossin indicadors suficients, hi ha un factor que em sembla determinant per a creure que va ser la darrera a ser redactada: al final, Abadal afegí en cursiva una explicació de per què no hi havia un capítol dedicat a la cultura i donà les gràcies als seus col·laboradors, en especial a Jordi Rubió i Llois. La impressió

és que la resta de l'obra ja devia estar composta i la impremta potser no podia esperar més: el plom entretingut a les galerades feia nosa al local i encaria els costos de l'impressor, que no el podia reutilitzar. Després tornaré sobre aquesta primera part. L'altra introducció, titulada «Estudi històric» segueix l'ordre clàssic de les publicacions de documents: tracta la historiografia, les fonts narratives i diplomàtiques, les falsificacions, la història política dels comtats i la història eclesiàstica: de fet, ha servit de model per a les introduccions de la resta de volums. La darrera introducció, també segurament posterior, però no amb tanta certesa com la primera, es troba al començament del segon tom i traça un estudi sintètic de la història de cada monestir.

Com ja he dit, tinc gairebé la certesa que la part numerada amb asteriscs va ser redactada posteriorment i, afegeixo, em sembla que va ser deguda a l'impacte dels nous corrents historiogràfics abanderats pels *Annales* i difosos a casa nostra per Jaume Vicens Vives a la tornada del Congrés Internacional de Ciències Històriques de París de l'any 1950. Aquesta part comença amb una curta descripció geogràfica, tracta després del poblament, amb un estudi detallat dels castells i els llocs habitats, i continua amb apartats dedicats a l'economia, el repartiment i la propietat de la terra i l'estructura social i política. Fos com fos, l'important és que Abadal es va posar ràpidament al dia dels nous corrents historiogràfics i sentí la necessitat d'afegir als aspectes polítics i institucionals dominants fins aleshores, els nous camps d'estudi centrats en les realitats econòmiques i socials, que d'altra banda són els aspectes més presents en la documentació catalana de l'època.

La publicació del volum de Pallars i Ribagorça tingué encara un altre efecte, d'abast internacional: Abadal va considerar falsos alguns documents que fins aleshores havien estat acceptats com a verços i que el diplomatista francès Georges Tessier (1955) mantingué que ho eren, polèmica a la qual s'afegí també Charles Higounet (1956); la convincent defensa que Abadal (1954-1956) feu dels seus punts de vista davant dos noms il·lustres del medievalisme francès incrementà el prestigi internacional tant d'Abadal com de la *Catalunya carolíngia*.

4.2. El treball dels col·laboradors

Ja des de l'any 1951 Abadal havia començat a repartir les seves carpetes de documents dels diferents volums entre persones de la seva confiança: en un primer moment, Font i Rius rebé l'encàrrec del comtat de Barcelona, Eduard

Junyent del d'Osona, els monjos de Montserrat Marc Taxonera i Anscari Manuel Mundó del de Manresa; més endavant, Santiago Sobrequés es faria càrrec dels comtats de Girona i Empúries i es comptava amb Pere Ponsich per al Rosselló i els altres territoris al nord de l'Albera, tot i que Ponsich no rebé l'encàrrec formal d'ocupar-se'n fins a l'any 1998, un any abans de la seva mort. No sé quan ni a qui es va encomanar en aquell moment el volum dels comtats d'Urgell i Cerdanya; per indicacions posteriors sembla que hi van treballar Cebrià Baraut i Manuel Riu. En aquell moment, Abadal deia en el pròleg del volum de Pallars i Ribagorça que confiava que podria dur a terme el volum d'*Introducció* (Abadal, 1955, p. 11*).

No cal ponderar la capacitat de tots els anomenats per a tirar endavant l'obra amb el rigor desitjat, però, segurament per respecte a les persones, Abadal no va exercir ni va establir cap mecanisme de coordinació (només Coll i Alentorn duia a terme algunes gestions d'enllaç) i d'altra banda tampoc no es disposava dels diners necessaris per a visitar arxius i biblioteques llunyans o pagar còpies de documents. D'altra banda, la vàlua dels col·laboradors anava parella amb el cúmul de les seves ocupacions i preocupacions: tots ells recollien i estudiaven els documents als quals tenien accés i s'enviaven els uns als altres els que no els corresponien, però topaven amb dues grans dificultats: trobar i accedir als originals o còpies de documents editats o citats en obres publicades i revisar arxius i col·leccions particulars a la recerca de possibles documents nous, o sigui, desconeguts, fins a disposar de tots els documents referents al comtat o els comtats corresponents.⁸ Cal tenir present que hi ha una gran diferència entre publicar un cartoral o els documents d'un arxiu i editar tota la documentació d'un comtat o fins i tot d'una institució o personatge. Això explica que tant Cebrià Baraut com Eduard Junyent, veient que la publicació de la *Catalunya carolíngia* anava per llarg, si es que no dubtaven que es completés mai, i segurament amb el desig ben comprensible de veure publicat el fruit dels seus esforços, van decidir editar els documents que tenien aplegats: Baraut (1978, 1979 i 1980) els de l'arxiu capitular d'Urgell i Junyent (1980-1996), els de la catedral de Vic. De fet, Baraut va veure completada la publicació, però Eduard Junyent va morir

8. En el pròleg del volum V, Manuel Mundó desgranà les feines principals: descoberta i recollida dels documents, conservats en arxius i dipòsits que no sempre són els de l'entitat que els produí; documents coneguts només per edicions antigues que no sempre són de fiar; transcripció i estudi diplomàtic acurats i crítica aguda de les còpies (SOBREQUÉS; RIERA i SOLÀ, p. 7).

l'any 1978, abans que sortís a la llum el primer fascicle del seu *Diplomatari de la catedral de Vic*.⁹

4.3. La reestructuració del programa després de la mort d'Abadal

Josep Maria Font i Rius, a qui Ramon d'Abadal havia encomanat que vetllés per la continuïtat de l'obra i l'havia fet depositari dels seus papers, després de la defunció d'Abadal el 17 de gener de 1970, proposà que l'Institut d'Estudis Catalans assumís directament la continuïtat de l'obra. Ramon Aramon i Serra, aleshores secretari general de l'Institut, s'adherí a la proposta, com també ho feren Miquel Coll i Alentorn i Joan Ainaud de Lasarte; amb aquests suports fou nomenada una comissió formada per Miquel Coll i Alentorn, Josep M. Font i Rius i Anscari Manuel Mundó, que comptaria amb la col·laboració de Manuel Riu i Antoni Pladevall. La comissió va revisar l'estat dels diferents volums i va establir l'ordre de possible publicació i el contingut de cadascun d'ells, així com els equips de treball per a cada volum; també donaren unes regles de transcripció adaptades a la normativa internacional i decidiren reduir la introducció dels volums a un estudi diplomàtic complet de la documentació (Sobrequés; Riera i Rovira, 2003, p. 9; Feliu, 2020, p. 87); se seguí, doncs, treballant, però de moment sense cap fruit visible.

4.4. L'empenta definitiva

Després de la mort de Miquel Coll i Alentorn l'any 1990, s'uniren al comitè d'edició Manuel Riu i Antoni Pladevall, mentre que Josep M. Font i Rius i Anscari Manuel Mundó quedaren com a directors de l'obra, a la qual es donà l'empenta definitiva amb aquestes incorporacions i la de Ramon Ordeig. El desencallament de la *Catalunya carolíngia* el primer vintenni del segle XXI ha estat possible també per tot el treball anterior acumulat gràcies a l'esforç i la col·laboració de molta gent, així com per la bona feina dels editors dels diferents volums. És també de justícia destacar per damunt de tot la direcció d'Anscari Manuel Mundó i de Josep M. Font i Rius i la perícia i capacitat de

9. Vint-i-cinc documents corresponents a la *Catalunya carolíngia*, que Eduard Junyent tenia aplegats en la seva obra sobre l'abat i bisbe Oliba, van ser publicats després de la seva mort per Anscari M. Mundó dins del mateix Institut d'Estudis Catalans (JUNYENT, 1992).

treball de Ramon Ordeig, que a més de ser l'autor dels volums quart (*Osona*) i novè (*Urgell*) va donar l'empenta final al cinquè (Sobrequès; Riera i Rovira, 2003) i al sisè (Ponsich, 2006); naturalment, això no va en detriment de la resta dels autors; simplement, Ordeig s'hi ha pogut dedicar gairebé professionalment i és, per tant, qui més feina ha fet. En realitat, Ordeig ha acomplert el paper de secretari-redactor que segurament hauria estat bo que s'hagués creat en nomenar la comissió el 1970; això no s'ha de veure, però, de cap manera com un retret a ningú: segurament en aquell moment no hauria estat possible remunerar aquesta figura.

D'altra banda, acabar el projecte d'Abadal abans que no superés el centenari ha estat possible gràcies també al suport i a l'esforç econòmic de l'Institut d'Estudis Catalans aquests darrers anys. Al segle XXI, la situació de l'Institut en aquest aspecte, és, tot i els seus problemes, molt millor que als anys seixanta i setanta del segle passat, quan hauria estat impensable publicar dos volums, amb un total de cinc toms, en dos anys, com s'ha pogut fer ara (Baiges i Puig, 2019, i Ordeig, 2020). L'economia, però, no ho explica tot; és de justícia posar en relleu el punt d'honor del secretari científic David Serrat i del president Joandomènec Ros en què el projecte d'Abadal no passés de centenari, i amb aquesta finalitat els directors actuals varem trobar sempre el màxim suport i ajut; recolzament que no tenim per què dubtar que continuarem rebent de la presidència i la secretaria científica actuals fins a la fi definitiva de l'obra, ara que ja falta poc.

4.5. El darrer relleu

Encara que no consten en els crèdits de cap volum, Manuel Riu i Antoni Pladevall van col·laborar llargament en la direcció i havien de ser els continuadors naturals del projecte, però quan l'any 2009 Font i Rius i Mundó van plantejar per motius d'edat i de salut que era l'hora de deixar la direcció, tant Riu (que moriria el 2011) com Pladevall no es trobaven en disposició de prendre el relleu. Aquesta va ser la raó per la qual Maria Teresa Ferrer, aleshores presidenta de la Secció Històrico-Arqueològica, va proposar a la Secció que en prenguéssim el relleu Josep M. Salrach i jo mateix, primer com a col·laboradors de la direcció, com consta en el volum corresponent al comtat de Barcelona (Baiges i Puig, 2019), volum que ni Mundó, mort el 2012, ni Font i Rius, finat el 2018, no van poder veure publicat; finalment l'any 2020, l'any del centenari del projecte de Ramon d'Abadal, sortí el darrer volum, corresponent als comtats d'Urgell,

Cerdanya i Berga, a càrrec també de Ramon Ordeig (2020). Vull acabar agraint que, tot i passar-nos aviat la responsabilitat de la direcció, tant Mundó com Font i Rius van continuar assistint a les reunions i ajudant-nos amb els seus consells i la seva experiència.

V. AGRAÏMENTS

Els agraïments haurien d'anar molt més enllà dels noms que podria citar: no puc pas anomenar la munió de persones amb les quals la *Catalunya carolíngia* està en deute, de molts dels quals ni tenim coneixement de la seva participació. Per tant recordaré només genèricament els que potser són més oblidats: els monjos i altres persones que van copiar una vegada i una altra els documents en pergamins o cartorals i els arxivers que els van conservar al llarg de segles, els erudits que van extractar o copiar documents molts dels quals no s'han conservat, etc.: sense ells no disposaríem d'un corpus documental dels millors d'Europa; sense el seu esforç i també sense la tasca de la legió d'erudits que, sobretot a partir del segle XVII, esmerçaren el temps i es deixaren la vista copiant o resumint els documents. I finalment, com a mostra de les moltes complicitats que han afavorit l'obra, citaré aquell rector d'Escaló, al Pallars, que ajudà Abadal a aclarir molts topònims; i, en l'altre extrem, els amos de la masia d'on han arribat els últims documents que es publicaran a l'Apèndix. És de justícia i és sobretot una satisfacció recordar i agrair la tasca de tots ells.

VI. ELS SERRELLS QUE FALTEN

Per acabar, he de dir que per a Josep M. Salrach i per a mi és un honor immerescut figurar com a directors en el moment final del projecte de Ramon d'Abadal, encara que la nostra aportació hagi estat molt secundària: quan ens vam fer càrrec del projecte, els dos volums que quedaven per publicar ja es trobaven en bones mans i força avançats, de manera que la nostra direcció efectiva s'ha limitat a uns pocs consells i observacions i als serrells que encara estan per publicar: un volum IX d'apèndix, i la segona part del volum I, *El domini carolíngi a Catalunya*, que ha de completar la primera part, publicada com ja hem dit per Jaume Sobrequés, amb textos de Ramon d'Abadal, l'any 1986.

El volum IX constarà de tres parts; la primera, a càrrec d'Ignasi Baiges, contindrà els documents i registos que s'han localitzat després de la publicació dels volums corresponents, i també els que, havent-se publicat a partir de còpies, ara poden ser esmenats i completats amb els originals; incorporarà igualment la menció de les noves còpies localitzades, les correccions en la datació o en el text i els canvis de parer en la veracitat o falsedat d'alguns documents, en els casos en què la recerca ha demostrat que convenia fer-ho, canvis sempre acompanyats dels aclariments pertinents. En una segona part es publicaran els textos epigràfics, que entre inscripcions en pedra i en pissarra, textos sobre teixit i còpies, poden arribar fins a la vuitantena; aquesta part anirà a càrrec de Xavier Espluga. Completarà l'obra una relació ordenada cronològicament d'un resum dels registos de tots els documents de la *Catalunya carolíngia*, amb remissió al seu número en el volum en què cadascun s'ha publicat, tasca que duu a terme Abel Rubió, amb l'ajut de Josep M. Palau.

Pel que fa a la segona part del volum I, Josep M. Salrach i jo mateix hem cregut que com a directors de l'obra teníem l'obligació moral d'escriure-la, amb l'avantatge que podem aprofitar la documentació publicada en els nou volums del projecte; aquest avantatge és, però, a la vegada un inconvenient: la magnitud de la documentació i de la producció historiogràfica ha fet que el nostre treball tingui el mateix problema que el programa de la *Catalunya carolíngia*: un excés d'optimisme a l'hora de calcular el temps que ens ocuparia; hi anem treballant, conscients que, més que una introducció, el que publicarem serà una conclusió, que esperem que no esdevingui l'obra de la seu.

Així, gràcies a l'esforç dels gegants que ens precediren, hem tingut l'honor de donar per acabat el programa que Ramon d'Abadal i l'Institut d'Estudis Catalans van iniciar l'any 1920 i que, com hem vist, ha tingut una singladura plena de treball, obstacles i col·laboracions.

BIBLIOGRAFIA

ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' (1912 i 1913). «Les “partidas” a Catalunya durant l'edat mitjana». *Estudis Universitaris Catalans*, núm. VI i VII; l'edició més accessible és ABADAL I DE VINYALS, Ramon d'. «Les “partidas” a Catalunya durant l'edat mitjana». A: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' (SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume [cur.] (1970). *Dels visigots als catalans*. Vol. II. *La formació de la Catalunya independent*. Barcelona: Edicions 62, p. 333-379.

- (1926-1950 i 1952). *Els diplomes carolingis a Catalunya*. 2 toms. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica II).
- (1949). *La batalla del adopcionismo en la desintegración de la Iglesia visigoda. Discurso leído en la recepción pública de D. Ramón de Abadal y de Vinyals en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona el día 18 de diciembre de 1949. Contestación del Académico numerario Doctor D. José M. Millàs y Vallicrosa*. Barcelona: Real Academia de Buenas Letras.
- (1953). «El paso de Septimania del dominio godo al franco a través de la invasión sarracena (720-768)». *Cuadernos de Historia de España*, núm. 19, p. 5-54.
- (1954-1956). «Els preceptes comtals carolingis per al Pallars». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. XXVI, tornat a publicar en ABADAL (1969), p. 261-308.
- (1954-1957). «La Catalogne sous l'empire de Louis le Pieux». *Études Roussillonaises*, núm. IV-3 (1954-1955) p. 239-272; núm. V-1 (1956) p. 31-50; núm. V-2 (1956) p. 144-177; núm. VI-1/2 (1957) p. 67-95.
- (1955a). *Els comtats de Pallars i Ribagorça*. A: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d': *Catalunya carolíngia*. Vol. III. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico Arqueològica XIV-XV).
- (1955b). «La expedición de Carlomagno a Zaragoza: el hecho histórico, su carácter y su significación». *Coloquios de Roncesvalles, 1955*. Saragosa-Pamplona: Diputación Foral de Navarra (Institución Príncipe de Viana), p. 39-71.
- (1958). *Els primers comtes catalans*. Barcelona: Teide.
- (1964). «La pre-Catalunya». A: SOLDEVILA, Ferran [dir.]. *Història dels catalans*. Vol. II. Barcelona: Ariel.
- SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume [cur.] (1969). *Dels visigots als catalans*. Vol. I. *La Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia*. Barcelona: Edicions 62.
- SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume [cur.] (1986). *Catalunya carolíngia*. I. *El domini carolingi a Catalunya*, primera part. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XXXV).
- (1989). *El temps i el regiment del comte Guifred el Pilós*, Sabadell: AUSA.
- BAIGES I JARDÍ, Ignasi J.; PUIG I USTRELL, Pere (2019). A: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' [fund.]; FONT I RIUS, Josep M., i MUNDÓ, Anscari M. [dirs.]; FELIU I MONTFORT, Gaspar, i SALRACH I MARÉS, Josep Maria [col.]. *Catalunya*

- carolíngia*. Vol. VII. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, núm. CX).
- BARAUT, Cebrià (1978). «Les actes de consagracions d'esglésies del bisbat d'Urgell (segles IX-XII)». *Urgellia*, núm. 1, p. 11-182.
- (1979). «Els documents dels segles IX i X, conservats a l'arxiu Capitular de la Seu d'Urgell». *Urgellia*, núm. 2, p. 7-145.
- (1980). «Els documents dels anys 981-1010, de l'arxiu Capitular de la Seu d'Urgell», *Urgellia*, núm. 3, p. 7-166.
- COMMISSION INTERNATIONALE DE DIPLOMATIQUE (1984). «Travaux préliminaires de la Commission Internationale de Diplomatie et de la Commission Internationale de Sigillographie». *Folia Caesaraugustana*, núm. 1, p. 1-221.
- FELIU, Gaspar (2020). «La Catalunya carolíngia». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXX, p. 79-93.
- HALPHEN, Louis; LOT, Ferdinand (1908). *Recueil des actes de Lothaire et de Louis V, rois de France (954-987)*. París: Imprimerie National.
- HIGOUNET, Charles (1956). «Chronique du Midi Carolingien». *Annales du Midi*, t. 68, núm. 33, p. 69-75.
- JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard (1980-1996). *Diplomatari de la catedral de Vic. Segles IX-X*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs.
- MUNDÓ, Anscari M. [cur.] (1992). *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, núm. XLIV).
- MÜLBACHER, Engelbert (1906). *Die Urkunden Pippins, Karlmanns und Karl des Grossen*. A: *Monumenta Germaniae Historica*. Vol. XI, 581 S. Hannover: Hahn.
- ORDEIG I MATA, Ramon (1999). *Els comtats d'Osona i Manresa*. A: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' [fund.]; FONT I RIUS, Josep M., i MUNDÓ, Anscari M. [dirs.]. *Catalunya carolíngia*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, núm. LIII-LV).
- (2020). *Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*. A: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' [fund.]; FELIU, Gaspar, i SALRACH, Josep M. [dirs.]. *Catalunya carolíngia*. Vol. VIII. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico Arqueològica, núm. CXI).
- PELÁEZ, Manuel J. (1994). «Ramon d'Abadal i de Vinyals y la historia del Derecho catalán y francés: primera etapa de formación y producción científica (1904-

- 1914)». A: SOBREQÜÉS I CALLICÓ, Jaume; RIERA I VIADER, Sebastià [eds.]. *Miscel·lània Ramon d'Abadal. Estudis d'història oferts a Ramon d'Abadal i de Vinyals en el centenari del seu naixement*. Barcelona: Curial, p. 209-218.
- PONSICH, Pere (2006). *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*. A: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' [fund.]; FONT I RIUS, Josep M.; MUNDÓ, Anscari M. [dirs.]. *Catalunya carolíngia*. Vol. VI. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico- Arqueològica, núm. LXX).
- PROU, Maurice (1908). *Recueil des actes de Philippe Ier roi de France*. París: Imprimerie Nationale.
- PUIG I OLIVER, Jaume de (2017-2019). «Catalunya carolíngia: cent anys d'història». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, núm. 32, p. 719-750.
- SOBREQÜÉS I VIDAL, Santiago; RIERA I VIADER, Sebastià, i ROVIRA I SOLÀ, Manuel (2003). *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. A: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' [fund.]; FONT I RIUS, Josep M., i MUNDÓ, Anscari M. [dirs.]. *Catalunya carolíngia*. Vol. IV. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, núm. LXI).
- TESSIER, Georges (1955). «À propos de quelques actes toulousaines du IXe siècle». *Recueil de travaux offerts à M. Cl. Brunel*, T. II, París: Société de l'École des Chartes.

ELS DARRERS VOLUMS DE LA CATALUNYA CAROLÍNGIA

IGNASI J. BAIGES JARDÍ¹
Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

Lliurat el 3 de juny de 2022. Acceptat el 19 de juny de 2022.

RESUM

Aquesta contribució al Congrés Homenatge a Ramon d'Abadal i Vinyals (1888-1970), presenta els volums de la col·lecció *Catalunya carolíngia* publicats després de la mort del seu creador i impulsor, Ramon d'Abadal i de Vinyals, que completen la part del diplomatarí de l'obra tal com havia estat planificada. Se centra, doncs, en els volums IV a VIII de la col·lecció.

PARAULES CLAU

Ramon d'Abadal i de Vinyals, Catalunya carolíngia, documentació, diplomàtica, edició crítica.

The last volumes of *Catalunya carolíngia*

ABSTRACT

This contribution to the *Congress Tribute to Ramon d'Abadal i de Vinyals (1888-1970)*, presents the volumes of the collection *Catalunya carolíngia* published after the death of its creator and promoter, Ramon d'Abadal i de Vinyals,

1. ijbaigesjardi@ub.edu

which complete the part of the diplomat of the work as planned. It therefore focuses on volumes IV to VIII of the collection.

KEYWORDS

Ramon d'Abadal i de Vinyals, Carolingian Catalonia, documentation, diplomatics, critical edition.

1. INTRODUCCIÓ

Amb la recent publicació el passat 2021 del volum VIII de *Catalunya carolíngia* s'ha culminat el projecte d'edició de la documentació catalana anterior a l'any mil tal com el va concebre Ramon d'Abadal i de Vinyals. Al llarg de la seva història, el projecte ha hagut de superar entrebancs i moments difícils, uns lligats a la persona del seu creador i impulsor² (Feliu, 2011 i 2020; Font i Rius, 1989; Mundó, 1989, 2007-2009; Peláez, 1994; Pladevall, 1989; Salrach, 1989; Sobrequés; Morales, 2020; Sobrequés; Riera, 1994; Udina, 1994; Vilanova, 1996) i altres als esdeveniments, a la situació política del país i a les circumstàncies viscudes per l'Institut d'Estudis Catalans durant els anys difícils de la dictadura franquista (Baucells; Izquierdo; Pujol, 2007). Uns i altres, sens dubte, han marcat la trajectòria del projecte i han contribuït a fer que s'allargués i acabés convertint-se en un projecte centenari que el seu creador i impulsor no va poder veure acabat (Feliu, 2020 i l'aportació d'aquest autor al present Congrés). En vida d'Abadal només van veure la llum els volums II (Abadal, 1926-1950 i 1952, 1a ed. facsímil 2007, reimp. 2009) i III (Abadal, 1955) de la col·lecció. La primera part del volum I, tot i que Abadal, amb motiu de la publicació del segon volum dels *Diplomes carolingis* el 1952, anunciava que es trobava enllestida i en premsa, no es va publicar fins a 1986, bastants anys després de la seva mort (Abadal, a cura de Sobrequés, 1986). És en aquest moment que s'hauria de situar l'inici de l'etapa final de la col·lecció, amb la represa continuada dels treballs que ha de portar a la culmi-

2. La formació, personalitat i l'obra de Ramon d'Abadal ha estat estudiada a bastament. Destaquem les aportacions reunides en els volums commemoratius del centenari del seu naixement i altres treballs entorn de la seva trajectòria personal i científica.

nació de l'obra. Aquesta nova etapa del projecte *Catalunya carolíngia* se situa en el moment en què Miquel Coll i Alentorn, Josep M. Font i Rius i Anscari Manuel Mundó i Marcet, comissionats per l'Institut d'Estudis Catalans per gestionar la continuïtat de l'obra d'Abadal, van encarregar a Jaume Sobrequés i Callicó continuar el treball que havia quedat interromput per la mort de Santiago Sobrequés i Vidal³ sobre els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada (Feliu, 2020, p. 86-87). En els anys successius, diverses persones es van dedicar a elaborar els diplomataris dels comtats que Abadal i el seu primer equip de col·laboradors no van poder dur a terme. És així com entre els anys 1999 i 2021 han anat apareixent els cinc darrers números de la col·lecció, els dedicats als *Comtats d'Osona i Manresa* (Ordeig, 1999), de *Girona, Besalú, Empúries i Peralada* (Sobrequés; Riera i Rovira, 2003), de *Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet* (Ponsich, 2006), de *Barcelona* (Baiges; Puig, 2019), i d'*Urgell, Cerdanya i Berga* (Ordeig, 2021). La publicació d'aquest ingent volum de documents, que ha permès culminar el diplomatari i que se sumen als publicats en vida per Abadal, es deu a l'impuls i el compromís de l'Institut d'Estudis Catalans i de la seva Secció Històrico-Arqueològica.

II. L'ESTRUCTURA DELS VOLUMS DE LA *CATALUNYA CAROLÍNGIA*

Els cinc volums publicats en els darrers 22 anys presenten una estructura gairebé idèntica a la del volum III, editat per Abadal. Cadascun l'enceta un prefaci o pròleg a càrrec dels directors. Anscari Manuel Mundó és el seu autor en els volums IV (Mundó, 1999a, p. 5-10), V (Mundó, 2003a, p. 5-11) i VI (Mundó, 2006, p. 5-26); Gaspar Feliu i Josep Maria Salrach signen els dels volums VII (Feliu; Salrach, 2019, p. 5-15) i VIII (Feliu; Salrach, 2021, p. 5-15). L'un i els altres fan un recorregut succint per la història del projecte *Catalunya carolíngia*, que en el volum VII, *El comtat de Barcelona*, s'amplia amb una semblança dels curadors i d'Anscari Manuel Mundó, que ens va deixar el 25 de desembre de 2012, i amb una breu presentació de les tipologies documentals més abundants.

3. Abadal, conscient del volum de la feina que comportava el projecte, va comptar des dels anys cinquanta del segle passat amb diversos col·laboradors per assegurar-ne la continuïtat.

En el volum VIII, els directors ressalten els documents més significatius per la seva antiguitat, per la relació amb la restauració de l'església d'Urgell i els seus representants, per la seva connexió amb els inicis dels comtats estudiats i amb les primeres generacions de comtes, per la informació que aporten sobre el creixement de la població i de terres conreades o sobre la política expansionista i repobladora dels comtes, tot fent esment al nombre significatiu de documents falsos, 28 en total. Els directors completen el prefaci amb una semblança de Josep Maria Font i Rius, mort el 5 d'abril de 2018.

Després de la llista de les abreviatures i de la bibliografia, tots els volums entren en l'estudi pròpiament dit, que comença amb la *Projecció històrica i geogràfica*, continua amb els *Elements d'informació*, conformats per la *Historiografia* i les *Fonts diplomàtiques*, i segueix amb el diplomatarí pròpiament dit. Completen l'edició els mapes i l'índex de noms.

III. PROJECCIÓ HISTÒRICA I GEOGRÀFICA

Tots els volums dediquen unes pàgines a contextualitzar històricament i geogràfica els diferents territoris. S'hi estudien els fets històrics i els protagonistes que provocaren la substitució de la dominació musulmana pel domini carolingi i el canvi polític-administratiu que això comportà. Uns canvis que afavoriren la substitució del ritus i la litúrgia visigòtics per la litúrgia francoromana i la subjecció dels bisbats catalans a l'Església metropolitana de Narbona.

En l'àmbit polític es destaca el procés d'establiment del dret hereditari en la successió dels diferents comtats i les dades dels documents que corroboren que el domini carolingi s'anà extingint al llarg del segle x. Les referències a les aportacions d'Abadal per part dels autors són obligades en aquest apartat, sovint per reafirmar allò que ell ja havia dit o intuït.

Altra informació dels documents permet conèixer les primeres referències als comtats i als territoris que els integraven, així com l'expansió territorial. Permet, igualment, establir quins foren els primers prelat i clergues dels bisbats catalans i conèixer el renaixement monàstic arreu del territori, les dissidències en el si de l'Església i les dades geogràfiques que ajuden a perfilar els límits territorials dels diferents comtats.

IV. LES FONTS DIPLOMÀTIQUES I HISTORIOGRÀFIQUES

Tots els volums presenten i analitzen, sota el títol *Els elements d'informació*, la historiografia, les fonts diplomàtiques i els documents falsos.

El capítol dedicat a la historiografia recull, seguint la cronologia manuscrita i editorial, les obres que han copiat, editat, estudiat, regestat o referenciat els documents aplegats en els diplomataris dels diferents comtats o que donen informacions complementàries. És un repàs exhaustiu i crític per tota aquesta producció que parteix d'obres manuscrites medievals i arriba fins al dia d'avui.

Episcopologis, catàlegs antics, vides de sants, cròniques, registres de diverses tipologies i obres impreses des del segle XVI fins a l'actualitat van apareixent en una seqüència ordenada, on cada autor i obra estan perfectament contextualitzats. Així, entre molts altres, ens passen per davant les *Gesta comitum barchinonensium* (Cingolani, 2008 i 2012), els episcopologis de les diferents diòcesis catalanes, la història de Catalunya a través de les obres de Francesc Diago (Diago, 1603), Jeroni Pujades (Pujades, 1829-1832), Pròsper de Bofarull (Bofarull, 1836) i tants altres; la historiografia monàstica amb fra Benet Ribas al capdavant (Ribas, 1990) i els grans aplecs documentals, encapçalats per Pèire de Marca i el seu secretari Étienne Baluze (Marca, 1688) i seguits pel *Viage literario* del dominic Jaume Villanueva (Villanueva, 1803-1852), l'*España sagrada*, iniciada per Enrique Flórez (Flórez, 1774-1819), els 25 volums de l'obra manuscrita de Jaume Caresmar, que tants documents perduts ens ha aportat, els onze volums dels *Sacra Cataloniae antiquitatis monumenta* del canonge premonstratenc Jaume Pasqual, el *Cartoral de Sant Cugat* de Josep Rius i Serra (Rius, 1945-1947), el *Diplomatari de la catedral de Vic* d'Eduard Junyent, continuat per Ramon Ordeig (Junyent, 1980-1996), el de la catedral de Barcelona d'Àngel Grau (Fàbrega, 1995), bona part dels documents del qual havien estat transcrits i presentats per Gaspar Feliu en la seva tesi doctoral (Feliu, 1971), l'extraordinària recopilació de Cebrià Baraut (publicada a la revista *Urgellia*) i un llarg etcètera d'autors catalans, espanyols, europeus i nord-americans, impossible d'enumerar en l'espai de què disposem, que permet veure l'abast de la recerca que s'ha fet sobre la Catalunya dels segles IX i X i, de vegades, l'intercanvi epistolar entre alguns d'aquests protagonistes, que resulta molt ric i suggeridor.

A més de les obres generals i els grans reculls de documents, hi ha una altra producció centrada en l'estudi d'institucions, llocs i fets històrics puntuals, així com la historiografia de producció local, que sovint ha aportat textos als dife-

rents diplomataris i que està recollida en els capítols dedicats a la historiografia en cadascun dels volums de l'obra.

En el capítol de fonts diplomàtiques s'estudien els arxius i cartorals que conserven o van conservar bona part dels documents dels diferents comtats, tot incidint, en el cas dels arxius, en l'estat de cadascun, les seves vicissituds, el seu emplaçament al llarg dels segles, la configuració dels fons dels segles ix i x que custodien i els seus protagonistes, aquells que tingueren a veure amb la tasca de copiar i extractar els documents, els que dugueren a terme el seu inventari i catalogació o els que vetllaren per la seva preservació i correcta conservació, sense mancar-hi la informació sobre els erudits i intel·lectuals il·lustres que els visitaren.

Altres arxius —estatals, parroquials, municipals, episcopals, senyorials o patrimonials— han aportat igualment documents a l'obra; se'ls relaciona i es dona notícia de les seves aportacions, moltes d'elles de gran interès. És impossible fer aquí una relació de tots els arxius que custodien aquests fonts, però sí que val la pena fer-ne referència dels més significatius per a la documentació aplegada en cada volum.

Per al volum IV, *Comtats d'Osona i Manresa*, destaquen els arxius Episcopal i Capitular de Vic, que entre tots dos conserven 643 documents dels segles ix i x, gairebé tots originals, cosa que significa una tercera part del diplomatarí d'aquests comtats; l'Arxiu del monestir de Ripoll i els seus cartorals, cremats irremeiablement en l'assalt al monestir del 9 d'agost de 1835 i dels quals tenim referències per obres diverses; el de Sant Joan de les Abadesses, en part conservat in situ, i en part (la documentació més antiga) a l'Arxiu Reial de Barcelona - Arxiu de la Corona d'Aragó; el gairebé perdut Arxiu de Sant Benet de Bages, del qual es conserva només una part, avui dispersa per diferents centres arxivístics; o l'Arxiu de Santa Cecília de Montserrat (Ordeig, 1999, p. 33-45), del qual coneixem molta documentació mercès a les tasques d'organització de l'arxiu dutes a terme pel pare Gregorio Escudero i els treballs de fra Benet Ribas (Altés, 1994, p. 25 i 31). Un petit fons d'aquest arxiu està dipositat a l'Arxiu Reial de Barcelona.

En el volum V, *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, els autors recorden que molta de la documentació aplegada procedeix d'arxius monàstics actualment desapareguts. El periple d'aquesta documentació a partir de la desamortització de 1835 començà amb un primer trasllat a les delegacions provincials d'Hisenda de Girona i Barcelona, d'on passaren posteriorment a l'Arxiu Reial de Barcelona, tot i que alguns documents van ser adquirits per la

Biblioteca Nacional de França o van passar a mans de particulars. Caracteritza aquesta documentació monàstica el seu deficient estat de conservació i la dispersió per diferents arxius i biblioteques: l'Arxiu Capitular i l'Arxiu Diocesà de Girona, la Bibliothèque nationale de França, l'Arxiu del monestir de Sant Joan de les Abadesses, l'Arxiu Episcopal de Vic, l'Arxiu Reial de Barcelona i la Biblioteca de Catalunya (Sobrequés; Riera i Rovira, 2003, p. 29-30).

Només 113 documents dels 636 que integren el volum, poc més de la sisena part, ens han arribat en original (Sobrequés; Riera i Rovira, 2003, p. 31), la qual cosa posa en evidència el protagonisme i la importància de les còpies i els registres que ens han transmès la gran majoria dels documents dels comtats gironins.

Destaquen les còpies del *Llibre Gran de la Sagristia Major*, de la primera meitat del segle XII, i el *Cartoral de Carlemany*, format per dos cartorals, un de la primera meitat del segle XIII i l'altre de la primera meitat del segle XIV, conservats respectivament en l'Arxiu Capitular i l'Arxiu Diocesà de Girona; les de les col·leccions Baluze, Moreau i Doat de la Bibliothèque nationale de França i les recollides en l'obra *Sacra Cathaloniae Antiquitatis Monumenta* del pare Jaume Pasqual, custodiada a la Biblioteca de Catalunya. Entre les col·leccions de registres tenim el *Llibre de Canalars* de l'Arxiu del monestir de Sant Joan de les Abadesses i els dos reculls de les *Notes històriques del pare Roc d'Olzinelles*, procedents de Ripoll i actualment a la Biblioteca de Catalunya i a l'Arxiu Episcopal de Vic. L'edició dels comtats gironins aplega per primera vegada tres preceptes reials carolingis referents a Catalunya, que eren desconeguts quan Abadal publicà el volum dels *Diplomes*. L'edició presenta, a més, 54 documents inèdits i diversos extrets i notícies (Sobrequés; Riera i Rovira, 2003, p. 31-35).

La destrucció d'arxius a França durant la Revolució explica la poca presència d'originals en el volum VI, dedicat als *Comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*. La introducció a les *Fonts diplomàtiques* recull notícies esfereïdores de la crema de material d'arxiu o del destí de centenars de llibres vells que es feren servir per embolcallar la càrrega de canons. Dels 649 documents aplegats només 38 són originals; la resta ens han arribat en còpies, registres o extractes (Ordeig, 2006, p. 55-56).

Ramon Ordeig, curador i revisor del volum després de la mort de Pere Ponsich, ens apropa als arxius i aplecs documentals que custodiaven la documentació i a les vicissituds que patiren al llarg de la història, tot recordant la gran tasca compiladora, iniciada per reis, abats, arxivers i erudits, que ha ajudat a conservar part d'aquesta documentació.

Els arxius més importants són, en aquest cas, el de la catedral d'Elna, els de centres monàstics d'altres territoris, amb béns, però, dins aquest bisbat, com és el cas de la Grassa, Ripoll, Sant Joan de les Abadesses, Sant Pere de Camprodon i Sant Pere de Rodes, i els de centres monàstics situats dins el territori, entre els quals destaca Sant Miquel de Cuixà per sobre de tots (Ordeig, 2006, p. 55-72). El monestir va aplegar documentació en dos cartorals avui perduts, el *Major* o *Llibre Verd*, del segle XII, (Ordeig, 2019) i el *Menor*, de mitjan segle XIV, tots dos ben descrits pels autors i erudits dels segles XVII i XVIII que copiaren molts dels seus documents i ens els han reportat fins avui.

Bona part de la documentació dels comtats del nord dels Pirineus la tenim avui recopilada en les col·leccions Baluze i Moreau de la BNF, en el *Liber Feudorum Maior* i en el *Liber Feudorum Ceritaniae et Rossilionis*.

Es dona la paradoxa que a l'Arxiu Capitular d'Urgell es conserven 26 dels 38 originals dels segles IX i X i dues còpies d'aquest darrer segle que procedeixen de l'Arxiu dels Vescomtes de Conflent i haurien arribat a l'arxiu urgellenc amb motiu de les donacions que els bisbes Sala i Ermengol, membres del casal vescomtal de Conflent, i els seus familiars haurien fet a la catedral i a la canònica d'Urgell (Ordeig, 2006, p. 58).

En el volum VII, les fonts diplomàtiques i historiogràfiques es presenten conjuntament (Baiges; Puig, 2019, p. 61-145). Així, s'estudia l'origen dels arxius, la institució que els va generar, els inventaris i compilacions de què han estat objecte, les vicissituds que han patit al llarg de la història i el seu destí final, generalment un gran arxiu estatal o eclesiàstic, però també algun arxiu comarcal.

L'estudi aporta informació sobre els documents més interessants de cada fons i fa un recorregut per la seva historiografia. De nou van apareixent cronològicament i degudament contextualitzats els autors que els han estudiat, transcrit o editat, que n'han fet extractes o ens n'han donat notícia.

Actualment, tot i la dispersió de molta documentació, els arxius més importants per al diplomatarí del volum VII són el Reial de Barcelona (actual Arxiu de la Corona d'Aragó), el Capitular i el Diocesà de Barcelona, la Biblioteca de Catalunya, l'Arxiu de l'Abadia de Montserrat i el Comarcal del Vallès Occidental.

A l'Arxiu Reial, a més del fons comtal propi, hi va ingressar molta de la documentació procedent de la supressió de monestirs i convents en el procés desamortitzador del segle XIX. Aquest arxiu custodia la documentació dels monestirs de Sant Cugat del Vallès, Santa Maria de Montalegre i part de la de

Sant Benet de Bages. L'arxiu del monestir de Sant Llorenç del Munt va quedar repartit entre l'Arxiu Reial i la Biblioteca de Catalunya, mentre que el de Santa Eulàlia del Camp, integrat en el de Santa Anna, està dipositat a l'Arxiu Diocesà de Barcelona. El de Sant Pere d'Egara es conserva en el Comarcal del Vallès Occidental, a Terrassa, i el de Santa Cecília de Montserrat, integrat en el de Santa Maria l'any 1539, gairebé es va perdre a causa de l'incendi provocat per les tropes napoleòniques el 1811. Els extractes redactats pel pare Benet Ribas, conservats en els *Monumenta* de Jaume Pasqual, ens informen de la riquesa d'aquest fons.

Altres arxius, eclesiàstics, monàstics, municipals i patrimonials, han aportat documents al diplomatarí del comtat de Barcelona. La seva història, vicissituds, lloc de conservació i la historiografia de la documentació que custodien completen el capítol dedicat a les fonts diplomàtiques i historiogràfiques. Pel volum de documentació aportada al diplomatarí cal recordar especialment el *Cartoral de Sant Cugat*, custodiat a l'Arxiu Reial, i els *Libri Antiquitatum* de la catedral de Barcelona.

Pel que fa al darrer volum, *Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*, la gran majoria de la documentació es conserva a l'Arxiu Capitular d'Urgell, on cal diferenciar la dels primitius arxius de la catedral i de la Mensa Episcopal d'aquella procedent dels arxius monàstics que s'hi han incorporat al llarg dels segles (Ordeig, 2020, p. 71-73).

Del primer grup destaquen els 139 originals, que sumats a les 67 còpies del *Dotaliorum Ecclesie Urgellensis liber primus*, eleven a 206 els documents procedents d'aquests fons. El conjunt documental gairebé s'ha mantingut intacte des de que a mitjan segle XVII Guillem Costa, monjo de Cuixà, ordenà i copià els documents més antics i de major interès per a l'obra de Marca. Només s'ha de lamentar la pèrdua d'alguns documents a causa del trasllat del fons a Barcelona durant la Guerra Civil Espanyola i el seu posterior retorn a la Seu d'Urgell (Ordeig, 2020, p. 73).

Pel que fa al segon grup, el curador del volum presenta els diferents arxius monàstics: Sant Climent de Codinet, Sant Llorenç prop Bagà, Sant Andreu de Trespunts, Sant Sadurní de Tavèrnoles, Santa Cecília d'Elins, Santa Maria de Solsona, Santa Maria de Serrateix, Sant Llorenç de Morunys, Sant Pere de la Portella i Santa Maria d'Organyà (Ordeig, 2020, 73-82), tot indicant el nombre d'originals i còpies aportats al diplomatarí, l'escassetat i la dispersió dels textos conservats i, en algun cas, l'alt percentatge de falsos en un fons numèricament discret actualment com és el cas de Tavèrnoles, amb 9 falsos localitzats.

La historiografia que s'ha basat en els documents i la relació dels cartorals més significatius completa la informació de cada arxiu monàstic de la diòcesi d'Urgell. Del conjunt urgellenc destaca el fons de Sant Climent de Codinet amb el document més antic de tota la col·lecció *Catalunya carolíngia*, una venda de 15 d'octubre de 815 (Alturo, 2019).

Un capítol final es dedica als monestirs extradiocesans que aporten documentació al volum: Santa Maria de Ripoll, Sant Joan de les Abadesses, Cuixà, Sant Pere de Rodes, Montserrat, Santa Maria d'Arles, Sant Martí de Canigó i Sant Pere de Camprodon (Ordeig, 2020, 82-84).

La pèrdua i la dispersió de la documentació dels segles IX i X caracteritza la majoria dels arxius monàstics dipositats en el Capítular d'Urgell. A tall d'exemple, de Sant Llorenç prop Bagà hi ha documents a l'Arxiu Reial de Barcelona, a la Biblioteca de Catalunya, a l'Arxiu Capítular d'Urgell, al de Montserrat, a la British Library, a la Schøyen Collection d'Oslo-Londres, a l'Arxiu Ducal de Medinaceli, al Parroquial de Cardona i al Nacional de Catalunya (Ordeig, 2021, p. 77-78).

L'estudi presenta també els arxius de les cases comtals i vescomtals del territori i el dels coprínceps de les valls d'Andorra, en bona part perduts i dispersos (Ordeig, 2021, p. 65-70).

V. ELS FALSOS

Una altra qüestió que es repeteix en tots els diplomataris és la presència de documents falsos. A l'estudi previ al diplomatari del volum III, Ramon d'Abadal al·ludia a la ingent quantitat de falsificacions que trobà entre els documents dels *Comtats de Pallars i Ribagorça*, falsificacions que considerava que s'havien de separar definitivament dels documents autèntics (Abadal, 1955, p. 50). Per aquesta raó les editava en apèndix i en prescindia en l'estudi històric, tot i que els dedicava un apartat específic. Allí, agrupades segons la institució a la qual feien referència, argumentava les raons per establir-ne la falsedat.

Aquest mateix criteri s'ha seguit en els volums apareguts posteriorment, que fan esment de les principals falsificacions i publiquen en apèndix les més importants. Els curadors coincideixen que les falsificacions van ser elaborades majoritàriament en l'època medieval, si bé n'hi ha d'època moderna i fins i tot alguna del segle XIX.

Algunes de les raons que permeten detectar els falsos i apartar-los del discurs històric i diplomàtic són les interpolacions, els retocs del text i els formularis anòmals, l'ús de clàusules més tardanes o el llenguatge inusual. També permeten detectar els falsos els còmputos cronològics no coincidents o contradictoris en relació amb els actors del document, les expressions i els termes impropis per als usos diplomàtics de l'època, una aparença solemne innecessària, les formes gràfiques i les referències a numeraris clarament posteriors, els trets lingüístics tardans o les formulacions jurídiques posteriors.

L'estudi dels falsos dels nostres comtats recull totes les aportacions de la historiografia, generalment amb opinions coincidents, però també amb discrepàncies. En general, les falsificacions estan relacionades amb institucions monàstiques que reivindicaven un patrimoni que no tenien o la llibertat d'acció sobre un territori que no els corresponia.

Entre els cinc volums s'editen en apèndix un total de 71 documents falsos.⁴

VI. LES FORMES GRÀFIQUES

La problemàtica que presenta la diversitat de formes gràfiques i la necessitat d'establir les grafies catalanes derivades en els noms propis dels documents originals de la *Catalunya carolíngia*, tot i intuir-la, no va ser resolta per Abadal. Calia una formulació de normes per resoldre aquest problema lingüístic. A tal efecte, Anscari Manuel Mundó, en col·laboració amb la Secció Filològica de l'Institut, va redactar una nota introductòria al diplomatar del volum IV (Mundó, 1999b). Mundó destacava la facilitat de passar al català els noms d'origen grec i llatí i els cristians i bíblics, enfront dels gòtics, germànics i fràncics, per als quals donava uns criteris que semblaven coherents, conscient que alguna solució no era del tot correcta i de la dificultat d'unificar les grafies dels escriptors de l'època.

Aquesta nota va ser completada pel mateix Mundó en el volum V (Mundó, 2003b) davant la presència de força noms nous i conscient de la necessitat de buscar solucions més ajustades per a aquells que ja havien estat objecte de revisió en el volum IV, sempre buscant adaptar millor al català modern els noms dels segles IX i X.

4. 10 per al volum IV, 7 per al V, 10 per al VI, 16 per al VII i 28 per al VIII.

L'aportació de Mundó va ser aclaridora i ha estat de gran ajuda per als qui hem col·laborat en l'obra. Tot i això, a l'hora d'unificar els noms en la taula cronològica general que es publicarà en el volum IX, s'ha reformat alguna de les normes anteriors.

VII. ELS DIPLOMATARIS DELS DIFERENTS COMTATS

En els diplomataris de cada comtat, una acurada i completíssima taula de tradició documental, a continuació de la data i els regestos, recull tota la informació sobre l'original, en cas d'haver-se conservat, i sobre les còpies, els trasllats, regestos i notícies que es coneixen de cada document.

A continuació s'enumeren les diferents edicions, completes, parcialment o en forma de regests de què han estat objecte els documents. Tant en les còpies com en les edicions s'indica la font que en cada cas s'ha seguit, amb la discussió del perquè, si cal. Les remissions als altres comtats, els aclariments, informacions suplementàries, explicacions sobre la problemàtica que pot presentar una data, la procedència d'una notícia sobre un document perdut, les dades sobre els actors dels documents, les notícies antigues sobre l'existència de còpies avui perdudes i un llarg etcètera de puntualitzacions ens apropen a la trajectòria de cada document.

Aquesta tasca, que acompanya molts dels documents del diplomatari, ha estat un treball de recerca molt important i sovint feixuc dels diferents curadors per clarificar qüestions i aspectes dubtosos dels textos, relacionar-los els uns amb els altres, localitzar-ne les possibles interpolacions, aportar una datació per als documents no datats o que per diverses raons presenten problemes de lectura o d'interpretació de la seva cronologia i, també, discernir sobre la possible falsedat o no.

VIII. ELS ANNEXOS: MAPES I ÍNDEX

Els mapes, elaborats curosament per Jordi de Bolòs i Víctor Hurtado, situen cartogràficament les capitals de comtat, seus episcopals, ciutats, vil·les, esglésies, monestirs, cel·les, castells i els principals cursos d'aigua que apareixen en els documents. Reconstrueixen cartogràficament com era el país fa més de

mil anys i donen mostra de l'elevada densitat de població d'algunes zones. Els topònims es presenten en la forma actual i tal com apareixen en els documents.

L'índex alfabètic de noms recull els topònims i antropònims, així com els noms comuns d'interès diplomàtic, jurídic o històric. Han elaborat el del volum IV Rafel Ginebra i Ramon Ordeig; el del volum V, Ramon Ordeig i Josep Ribas; el mateix Ordeig s'encarregà de l'índex del volum VI. Joan Solé, Pere Puig i Abel Rubió han elaborat el del volum VII i Ramon Ordeig i Abel Rubió, el del volum VIII.

IX. ELS DOCUMENTS EDITATS

Els cinc volums publicats des de 1999 recullen 4.565 documents reals, si bé la xifra se situa en 5.644 si tenim en compte les remissions a documents publicats en altres comtats, les refaccions a partir de notícies localitzades en documents de cronologies posteriors i els bisos (Feliu, 2020, p. 91).⁵

Els documents originals publicats són 2.112, que es distribueixen de forma molt desigual segons els comtats: Osona i Manresa, 1.085; Urgell, Cerdanya i Berga, 318; Barcelona, 554; Girona, Besalú, Empúries i Peralada, 109; i Roselló, Conflent, Vallespir i Fenollet, 28.

Davant d'aquest número d'originals, resulta evident el protagonisme de les còpies. La seva importància és cabdal, ja que moltes són l'únic testimoni que ens ha transmès un text. El nombre d'aquestes còpies augmenta quan en trobem més d'una d'un mateix document elaborades en cronologies diverses. Moltes són en pergamí, tot i que les dels segles moderns acostumen a presentar-se en paper. Un nombre important de documents ens ha arribat a través dels cartorals que diferents institucions van elaborar a partir del segle XIII, entre els quals destaquen per la seva significació els *Libri Antiquitatum* de la catedral de Barcelona, el *Dotaliarum Ecclesiae Urgellensis liber primus*, el *Liber Dotationum Antiquarum* de Vic i el *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*.

Igualment, els registres han estat fonamentals per tenir notícia de molts documents. Els devem als inventaris elaborats sobretot en els segles XVII i XVIII i a l'obra d'un bon grapat d'estudiosos.

5. Les xifres que donem no coincideixen plenament amb les aportades per G. Feliu en no haver tingut en compte aquest autor els bisos que s'han hagut d'intercalar en els diferents volums.

X. LES TIPOLOGIES DOCUMENTALS

Aquest volum de documents podria haver estat encara major sense els efectes destructius d'alguns esdeveniments històrics. Només pel que fa al comtat de Barcelona, l'augment considerable de documents posteriors de la presa d'Almanson fa pensar en el gran desastre que va significar per als incipients arxius i per als documents de moltes institucions i de molts particulars. Altres fets bèl·lics o històrics, com la Guerra del Francès, la desamortització o la Guerra Civil espanyola, provocaren igualment una gran pèrdua de documents, la destrucció de molts arxius municipals i parroquials i la dispersió de molta documentació (Sabaté, 2019).

Un bon nombre dels documents de cadascun dels diplomataris fa referència als drets de domini sobre terres i altres béns immobles. Encapçalen aquest grup les compravendes i les donacions, les primeres entre particulars, les segones generalment a favor d'institucions religioses. Altres traspassos de béns immobles es produeixen a través de permutes, empenyoraments, cartes precàries i contractes agraris, gairebé sempre condicionats a plantar vinyes.

Igualment és significativa la documentació relacionada amb l'aplicació de la justícia i la resolució de conflictes: són un exemple de la primera els judicis, plets, definicions, evacuacions i composicions, i de la segona els arbitratges i els acords negociats.

Són també comuns els documents de darreres voluntats. Testaments, adveracions i execucions testamentàries recullen les disposicions personals davant la imminència de la mort a favor de familiars, amics i persones properes o d'institucions religioses, que són, en definitiva, les majors beneficiaàries dels llegats testamentaris. Dins d'aquest grup destaquen les adveracions, document de tradició legal visigoda que dins de l'àmbit geogràfic del nord peninsular només es dona a Catalunya (Udina, 1984; Feliu; Salrach, 2019, p. 14).

La pèrdua o la mala conservació dels documents podia donar lloc a un acte judicial i a la consegüent redacció del nou document per mitjà de la *reparatio scripturae*. En tenim dos bons exemples: els documents que permeteren la restauració del patrimoni del monestir d'Eixalada després de la seva destrucció per una revinguda del cabal de la Tet i els que estan relacionats directament amb l'assalt d'Almanson a la ciutat de Barcelona i la necessitat de disposar dels documents per acreditar la propietat sobre béns immobles diversos (Feliu, 2007, p. 6-10).

No hi manquen les dotaties de les esglésies que s'anaven consagrant per tot el territori, autèntiques fonts d'informació sobre els seus límits territorials, edificacions, concessió de delmes i primícies, possessions, etc. (Ordeig, 1993-2004). Destaca sobre totes les altres la controvertida acta de consagració de la Seu d'Urgell de l'1 de novembre de 819. Les seves coincidències amb parts del discurs diplomàtic de documents posteriors, l'ús de fórmules papals en la intitulació episcopal o l'esment i reivindicació d'esglésies molt abans de la consagració d'aquestes la situarien als voltants de l'any 1000. Una acurada edició del document feta per Ramon Ordeig indica puntualment les parts manllevades de dos documents dels anys 840 i 860 respectivament i d'una butlla papal de 951 (Ordeig, 2021, p. 759-763). Un estudi recent situa la seva elaboració entre 1016 i 1024 (Gascón; Vergés, 2017).

El diplomatarí recull també lletres i butlles pontifícies. De les primeres destaquen les tres que escrigué Gerbert d'Orlhac entre 984 i 987, que interessien de ple el comtat de Barcelona. Són importants per conèixer els interessos científics del futur papa Silvestre II i, sobretot, el final de les relacions de vassallatge dels comtes de Barcelona respecte als reis francs (Baiges; Puig, 2019, p. 134, i doc. núm. 834, 952 i 1513).

Pel que fa a les butlles, és obligat fer referència a les de Joan XIII, donades l'any 971 i relacionades amb l'intent de restauració de l'arxidiòcesi Tarracense a favor de la seu d'Osona i del seu bisbe Ató; un projecte que es veié frustrat per l'assassinat d'aquest prelat (Ordeig, 1999, p. 789-793; Sobrequés; Riera i Rovira, 2033, p. 360-362).

S'han recollit entre la documentació les referències a concilis eclesiàstics celebrats en territori franc, en els quals van intervenir bisbes catalans. Aquests documents sovint aporten dades complementàries sobre la celebració d'altres concilis a Catalunya o arreu de l'Imperi franc (Baiges; Puig, 2019, p. 132-134).

Entre tot aquest cúmul de documents no podem oblidar els preceptes carolingis i altres documents que hi estan relacionats. Publicats majoritàriament per Abadal (Abadal, 1926-1950 i 1952, 1a ed. facsímil, 2007, reimpr. 2009), es recullen en els volums dels diferents comtats en format regest i es completen amb la informació nova que no consta en el volum que ell els hi va dedicar. També s'han editat els preceptes nous que han aparegut després de l'aparició del volum dels *Diplomes* (Baiges; Puig, 2019, p. 129).

En general, són documents de concessió i confirmació de béns a favor de monestirs, comtes, bisbes i esglésies catalanes o de concessió de protecció i

regulació de l'estatus jurídic a favor dels homes d'un lloc determinat, com és el cas del que l'emperador Carles va concedir als gots i hispans de la ciutat de Barcelona i del castell de Terrassa (Abadal, 1926-1950 i 1952, 1a ed. facsímil, 2007, reimp. 2009, p. 415-416).

XI. EL FUTUR

Tota aquesta documentació ratifica allò que diem sovint que Catalunya és terra de document escrit. Els volums publicats, però, no recullen tota la documentació. A dia d'avui, entre còpies, trasllats, regestos nous, originals inèdits o que ens eren coneguts només per regestos, tenim recollits un centenar de documents. És possible que aquest nombre augmenti a causa del continu degoteig de notícies sobre documents custodiats en col·leccions estrangeres, documents que estan en mans de particulars i documents localitzats en fons d'arxiu que es classifiquen i cataloguen per primera vegada. Aquesta documentació formarà part del volum IX.

Com a exemples més recents, a l'Arxiu Comarcal del Baix Camp s'ha catalogat el fons de la família Marc i hi han aparegut quinze documents del segle x. Salvador March i Bellver va comprar les rendes de l'antic priorat de Casserres l'any 1773, sis anys després de l'expulsió dels jesuïtes. Coneixíem alguns d'aquests documents a partir del *Llibre de rendas de Casserras en Vich y Gerona* de 1787, on es recopilà la documentació relacionada amb les rendes que aquest priorat tenia en aquests llocs; ara allò que només teníem en regest ho podem completar amb l'original recuperat. El Dr. Stefano Maria Cingolani ha localitzat recentment, i ens ho ha comunicat, 7 documents dels segle x en els microfilms de l'Arxiu Ducal de Medinaceli custodiats a Poblet; no es descarta que aquest arxiu, una part del qual està dipositat actualment a Toledo a l'Archivo General de la Nobleza, ens doni més sorpreses. El professor Rowan Dorin, *assistant professor* del Departament d'Història de la Universitat d'Stanford, a Califòrnia, ens va informar el desembre de 2019 que l'original del document 470 del volum VII, *Comtat de Barcelona*, una venda d'una terra al terme de Castellar del Vallès, feta l'any 963, havia estat identificat a les Specials Collections de la Biblioteca d'aquesta prestigiosa universitat. Aquest document s'havia publicat a partir d'una còpia del segle XIX i havia estat donat per perdut. El mateix professor ens informava, igualment, que la Universitat

d'Stanford havia adquirit en una subhasta a Christie's un document de Sant Sebastià del Sull del 26 d'octubre de 965, que sortosament es va poder incorporar al volum VIII. El degoteig segueix.

Sovint els documents nous s'han pogut incorporar als volums corresponents, tot i que, en algun cas, l'estat avançat de l'edició ha obligat a intercalar documents i recórrer als bisos. Només en el volum de Barcelona es localitzen 24 documents amb un número bis.

De tot el que s'ha anat dient en les pàgines anteriors, es desprèn clarament que estem davant d'una documentació valuosíssima i d'un dels aplecs de documents més important del món, més encara si tenim en compte les petites dimensions del territori que els va produir i la seva cronologia. Ramon d'Abadal i de Vinyals va tenir molt clara la vàlua d'aquesta documentació i la necessitat de reunir-la en la col·lecció *Catalunya carolíngia*, una empresa que ha hagut de superar molts d'entrebancs però que, finalment, ha reeixit mercès al treball d'un bon grapat de persones que han comptat, en tot moment, amb el suport de l'Institut d'Estudis Catalans i de la seva Secció Històrico-Arqueològica.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' (1926-1950 i 1952; 1a ed. facsímil octubre 2007; reimp. 2009). *Catalunya carolíngia. II. Els diplomes carolíngis a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1955; 1a ed. facsímil 2007; reimp. 2009). *Catalunya carolíngia. III. Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1986). *Catalunya carolíngia. I. El domini carolíngi a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (a cura de Jaume SOBREQUÉS I CALLICÓ).
- ALTÉS I AGUILÓ, Francesc Xavier (1994). «La configuració de l'antic arxiu de Montserrat (segles XVI-XVIII)». *Lligall*, núm. 8, p. 19-36.
- ALTURO, Jesús [ed.] (2017). *Chartae Latinae Antiquiores. Facsimile-Edition of the Latin Charters, 2nd series Ninth Century, Part CXVIII, Addenda II*. Dietikon-Zurich: Urs Graf Verlag (amb la col·laboració de Tània Alaix), (= *Chartae Latinae Antiquiores Cataloniae*).
- BAIGES I JARDÍ, Ignasi J.; PUIG I USTRELL, Pere (2019). *Catalunya carolíngia. VII. El comtat de Barcelona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- BALCELLS, Albert; IZQUIERDO, Santiago, i PUJOL, Enric (2007). *Història de l'Institut d'Estudis Catalans. Vol. II: De 1942 als temps recents*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BOFARULL I MASCARÓ, Pròsper de (1836). *Los condes de Barcelona vindicados y cronología y genealogía de los reyes de España considerados como soberanos independientes de su marca*. 2 Vol. Barcelona: Imprenta de Juan Oliveres y Monmany.
- CINGOLANI, Stefano Maria [ed.] (2008). *Les gestes del comtes de Barcelona i reis d'Aragó*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- (2012). *Les Gesta Comitum Barchinonensium (versió primitiva), la Brevis Historia i altres textos de Ripoll*. València: Universitat de València.
- DIAGO, Francesc (1603). *Historia de los victoriosísimos antiguos Condes de Barcelona. Dividida en tres libros. En la qual allende de lo mucho que de todos ellos y de su descendencia, hazañas, y conquistas se escribe, se trata también de la fundación de la ciudad de Barcelona*. Barcelona: En Casa de Sebastián Cormellas al Call, Barcelona.
- España Sagrada. Theatro geographico-histórico de la Iglesia de España: Origen, divisiones y límites de todas las provincias, antigüedad, translaciones, estaeo (sic) antiguo y presente de sus sillas con varias disertaciones críticas* (1774-1819). 56 Vol. Madrid (obra iniciada per Enrique Flórez i continuada per altres autors).
- FÀBREGA I GRAU, Àngel (1995). *Diplomatari de la catedral de Barcelona. Volum I. Documents dels anys 844-1260*. Barcelona: Arxiu Capítular de la Catedral de Barcelona.
- FELIU I MONTFORT, Gaspar (1971). *El dominio territorial de la Sede de Barcelona: 800-1010*. Barcelona (tesi de doctorat, Universitat de Barcelona, inèdita).
- (2007). *La presa de Barcelona per Almansor*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (2011). «Ramon d'Abadal: la tenacitat en el treball de base». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXII, p. 157-183.
- (2020). «La Catalunya carolíngia». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXXI, p. 79-93.
- FELIU, Gaspar; SALRACH, Josep Maria (2019). «Prefaci». A: BAIGES I JARDÍ, Ignasi J. i PUIG I USTRELL, Pere (2019). *Catalunya carolíngia. VII. El comtat de Barcelona*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 5-15.

- (2021). «Prefaci». A: ORDEIG I MATA, Ramon (2021). *Catalunya carolíngia. VIII. Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berguedà*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FONT I RIUS, Josep Maria (1989). «Ramon d'Abadal i de Vinyals, historiador i patrici català». A: MUNDÓ, Manuel, *et al.* (1989). *Ramon d'Abadal i de Vinyals. Commemoració del centenari del seu naixement*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, p. 59-89.
- GASCÓN CHOPO, Carles; VERGÉS I PONS, Oliver (2017). «L'acta de consagració de la catedral d'Urgell. Un fals del temps del bisbe Ermengol redactat entre 1016 i 1024». *Afers. Fulls de recerca i pensament*. Vol. 32, núm. 86, p. 191-220.
- JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard (1980-1996). *Diplomatari de la catedral de Vic (segles IX-X)*. Vic: Patronat d'Estudis Ausonencs (continuat per Ramon Ordeig i Mata).
- Marca hispanica, sive limes hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumjacentium populorum, auctore ill. viro Petro de Marca* (1688). Parisiis: Apud Franciscum Muguet, Regis et illustrissimi Archiepiscopi Parisiensis Typographum (completada i editada per É. Baluze).
- MUNDÓ, Anscari M. (1999a). «Prefaci». A: ORDEIG I MATA, Ramon (1999). *Catalunya carolíngia. IV. Els comtats d'Osona i Manresa*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 5-10.
- (1999b). «Nota sobre la grafia dels noms propis». A: ORDEIG I MATA, Ramon (1999). *Catalunya carolíngia. IV. Els comtats d'Osona i Manresa*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 53-56.
- (2003a). «Prefaci». A: SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago; RIERA I VIADER, Sebastià, i ROVIRA I SOLÀ, Manuel (2003). *Catalunya carolíngia. V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 5-11.
- (2003b). «Els antropònims en català a Catalunya carolíngia, V». A: SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago; RIERA I VIADER, Sebastià, i ROVIRA I SOLÀ, Manuel (2003). *Catalunya carolíngia. V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 45-57.
- (2006). «Prefaci». A: PONSICH, Pere, revisat i completat per Ramon Ordeig (2006). *Catalunya carolíngia. VI. Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 5-26.

- (2007). «Prefaci». A: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' (1926-1950 i 1952; 1a ed. facsímil octubre 2007; reimp. 2009). *Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 9-18.
- MUNDÓ, Manuel (1989). «Ramon d'Abadal i la Història de l'Església catalana». A: MUNDÓ, Manuel, *et al.* (1989). *Ramon d'Abadal i de Vinyals. Commemoració del centenari del seu naixement*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, p. 7-38.
- MUNDÓ, Manuel, *et al.* (1989). *Ramon d'Abadal i de Vinyals. Commemoració del centenari del seu naixement*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura.
- ORDEIG I MATA, Ramon (1993-2004). *Les dotaties de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*. 7 Vol. Vic: Ramon Ordeig i Mata.
- (1999). *Catalunya carolíngia. IV. Els comtats d'Osona i Manresa*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (2006). «Introducció». A: PONSICH, Pere (2006). *Catalunya carolíngia. VI. Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (revisat i completat per Ramon Ordeig), p. 27-77.
- (2019). *Cartulari Major, dit Llibre Verd, del monestir de Cuixà. Assaig de reconstrucció*. Vic: Ramon Ordeig i Mata.
- (2021). *Catalunya carolíngia. VIII. Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berguedà*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- PELÁEZ, Manuel J. (1994). «Ramon d'Abadal i de Vinyals y la historia del derecho catalán y francés: primera etapa de formación y producción científica (1904-1914)». A: SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume; RIERA I VIADER, Sebastià (1994). *Estudis d'Història oferts a Ramon d'Abadal i de Vinyals en el centenari del seu naixement*. Barcelona: Curial, 209- 218 (= *Estudis Universitaris Catalans*, núm. XXX).
- PLADEVALL, Antoni (1989). «Ramon d'Abadal i de Vinyals, historiador i vigatà». A: MUNDÓ, Manuel, *et al.* (1989). *Ramon d'Abadal i de Vinyals. Commemoració del centenari del seu naixement*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, p. 39-57.
- PONSICH, Pere (2006). *Catalunya carolíngia. VI. Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (revisat i completat per Ramon Ordeig).
- PUJADES, Jeroni (1829-1832). *Crónica universal del Principado de Cataluña, escrita a principios del siglo XVII*. 8 Vol. Barcelona: Imprenta de José Torner.

- RIBAS I CALAF, Benet (1990). *Història de Montserrat (888-1258)*. Barcelona: Curial - Publicacions de l'Abadia de Montserrat (edició, introducció i notes a cura de Francesc X. Altés i Aguiló, amb la col·laboració de Josep Galobart i Soler).
- RIUS I SERRA, Josep (1945-1947). *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*. 3 Vol. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Sección de Estudios Medievales de Barcelona.
- SABATÉ, Flocel (2019). *La dissort de la documentació medieval catalana*. Barcelona: Rafael Dalmau editor.
- SALRACH, Josep M. (1989). «Ramon d'Abadal, historiador dels orígens de Catalunya». A: MUNDÓ, Manuel, *et al.* (1989). *Ramon d'Abadal i de Vinyals. Commemoració del centenari del seu naixement*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, p. 123-149.
- SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume; MORALES MONTOYA, Mercè (2020). «Notes per a una autobiografia de Ramon d'Abadal i de Vinyals». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXXI, p. 23-61.
- SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume; RIERA I VIADER, Sebastià (1994). *Estudis d'Història oferts a Ramon d'Abadal i de Vinyals en el centenari del seu naixement*. Barcelona: Curial (= *Estudis Universitaris Catalans*, núm. XXX).
- SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago; RIERA I VIADER, Sebastià, i ROVIRA I SOLÀ, Manuel (2003). *Catalunya carolíngia. V. Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- UDINA I ABELLÓ, Antoni M. (1984). *La successió testada a la Catalunya altmedieval*. Barcelona: Fundació Noguera.
- UDINA MARTORELL, Frederic (1994). «Breu assaig historiogràfic de l'obra escrita de Ramon d'Abadal». A: SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume; RIERA I VIADER, Sebastià (1994). *Estudis d'Història oferts a Ramon d'Abadal i de Vinyals en el centenari del seu naixement*. Barcelona: Curial, p. 219-232 (= *Estudis Universitaris Catalans*, núm. XXX).
- VILANOVA I VILA-ABADAL, Francesc (1996). *Ramon d'Abadal: entre la història i la política (1888-1970)*. Lleida: Pagès editors.
- VILLANUEVA, Jaime (1803-1852). *Viage literario a las iglesias de España. Le publica con algunas observaciones Don Joaquín Lorenzo Villanueva*. 22 Vol. Madrid-València.

LA HISPÀNIA VISIGODA VISTA PER RAMON D'ABADAL: RELLEGINT L'HISTORIADOR

XAVIER BARRAL I ALTET¹
Institut d'Estudis Catalans

Lliurat el 3 d'octubre de 2022. Acceptat el 18 d'octubre de 2022.

RESUM

Ramon d'Abadal ha deixat una sèrie nombrosa d'observacions personals sobre la Hispània visigoda que tenen un interès historiogràfic cert, per la capacitat de fer-se preguntes sobre aspectes no estudiats, de replantejar qüestions tradicionalment admeses per la historiografia i d'intuir situacions històriques que les fonts no aclareixen de manera satisfactòria. En aquest article es rellegeix directament Abadal per a esbrinar millor la metodologia de l'historiador.

PARAULES CLAU

Ramon d'Abadal, historiografia, Hispània visigoda, Ramón Menéndez Pidal, Claudio Sánchez-Albornoz, Pere de Palol, regne de Toledo.

Visigoth Hispania seen by Ramon d'Abadal: rereading the historian

ABSTRACT

Ramon d'Abadal has left a numerous series of personal observations about Visigoth Hispania that have a certain historiographic interest, due to the capacity for asking questions about unstudied aspects, of rethinking questions

1. xbarral@iec.cat

traditionally accepted by historiography and of sensing situations that the sources do not suitably clarify. This article directly rereads Abadal in order to discover the historian's methodology better.

KEYWORDS

Ramon d'Abadal, historiography, Visigoth Hispania, Ramón Menéndez Pidal, Claudio Sánchez-Albornoz, Pere de Palol, Kingdom of Toledo.

Ningú torna avui en dia als escrits o fa servir els estudis de Ramon d'Abadal per a entendre la Hispània visigoda, amb algunes excepcions, això sí, per exemple sobre l'adopcionisme. Aleshores és de justícia preguntar-se quin interès o quina utilitat pot tenir una ponència sobre aquest tema. Doncs la té, no pas pel que fa a la Hispània visigoda pròpiament dita, sinó com la visió que Ramon d'Abadal va proposar sobre la Hispània visigoda va ajudar a construir la seva posició sobre la Catalunya carolíngia, el període que a ell realment li interessava. Tota l'observació de la Hispània visigoda en l'obra d'Abadal correspon a la necessitat d'entendre millor la història de Catalunya anterior a l'emancipació nacional, allò que ell anomenava els precedents a la Història de Catalunya.

No cal tornar detalladament, en el marc d'aquest congrés, ni sobre la biografia ni sobre la bibliografia de Ramon d'Abadal i de Vinyals (1888-1970), però sí que em sembla útil de recordar alguns elements que poden fer entendre millor els aspectes de l'obra d'historiador que aquí comentarem. Especialista de la Catalunya d'època carolíngia, format en Història i en Dret a Barcelona, Madrid i París, Abadal va produir una obra ampla sobre l'edat mitjana a Catalunya, amb algunes incursions en l'àmbit castellà. Investigador de documents que el van portar a concebre i a iniciar la magna edició erudita dels documents d'època carolíngia a Catalunya, Abadal va ser també un escriptor planer de síntesis, com les que va dedicar, el 1948, a l'abat Oliba de Ripoll, de Cuixà i de Montserrat, però sobretot, en aquest cas, bisbe de Vic, als primers comtes catalans, el 1958, a l'obertura de Catalunya al món durant el segle x, el 1960, als precedents antics a la història de Catalunya el 1967, o encara a Pere el Cerimoniós, el 1972.²

2. Per a una immersió ràpida en l'obra de Ramon d'Abadal, recomano Manuel MUNDÓ; Antoni PLADEVALL; Josep M. FONT I RIUS; Francesc VILANOVA I VILA-ABADAL; Josep M. SALRACH, i

Per commemorar els vuitanta anys de Ramon d'Abadal, Jaume Sobrequés i Callicó va reunir en dos volums, publicats per Edicions 62 a Barcelona, el 1969 i el 1970 respectivament, els principals escrits d'Abadal, o els que a criteri seu mereixien tornar a veure la llum en una edició adreçada als freqüentadors de la cultura en general. El títol escollit era molt significatiu: *Dels visigots als catalans*, donant a entendre que Ramon d'Abadal, per explicar la Catalunya carolíngia partia del substrat visigòtic. Així, el primer volum s'intitulava *La Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia* i reunia diversos estudis, sovint antics, sobre el regne hispànic dels gots. En realitat, Abadal no va escriure gaire sobre un tema que no corresponia gens al seu període de predilecció i que ell enfocava interpretant les fonts documentals, sintetitzant els escrits d'altres erudits i lliurant síntesis personals desproveïdes de notes. Avui, quan l'arqueologia domina les recerques sobre aquest període, rellegir Abadal és sempre un exercici historiogràfic que va més enllà de la simple finalitat d'utilitzar el que ell pensava, en el marc d'una recerca de punta.

Per fer-se una millor idea de les problemàtiques sobre el món visigot que preocupaven a finals de la dècada de 1950 i els inicis de la dels anys seixanta, dominades pel debat entre romanisme i germanisme —recordem que el 1960 Abadal feia el discurs d'ingrés a la Real Academia de la Historia de Madrid sobre l'establiment dels Visigots a Hispània, del regne de Tolosa al regne de Toledo— cal veure la setmana de Spoleto del 1955, publicada l'any següent,³ i la segona edició del volum tercer de la *Historia de España* dirigida per Ramón Menéndez Pidal, sobre l'Espanya visigoda, que veié la llum el 1963 i en la qual, per cert, els escrits d'Abadal només surten esmentats una vegada i de manera ben marginal, en un apèndix bibliogràfic sobre institucions i dret.⁴ Paradoxalment, Abadal

Xavier BARRAL I ALTET, *Ramon d'Abadal i de Vinyals. Commemoració del centenari del seu naixement*, Barcelona, Departament de cultura de la Generalitat de Catalunya, 1989; Francesc VILANOVA I VILA-ABADAL, *Ramon d'Abadal: entre la història i la política*. Pròleg de Josep M. FONT I RIUS, Lleida, Pagès editors, 1996; Ramon d'ABADAL I DE VINYALS, *Les lliçons de la Història. Reflexions sobre Espanya, Castella, Catalunya*. Edició i introducció de Francesc VILANOVA, Barcelona, La Magrana, 2010; *Ramon Abadal i de Vinyals: Sessió en memòria*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2021.

3. *I Goti in Occidente. Problemi*, 29 marzo-5 aprile 1955, *Settimane di Studio del Centro italiano di studi sull'alto Medioevo*, vol. III, Spoleto, 1956.

4. *Historia de España dirigida por Ramón Menéndez Pidal*, vol. III, *España visigoda (414-711 de JC)*, 2a ed., Madrid, Espasa-Calpe, 1963, p. 347.

surt molt més citat a cada un dels dos volums de la nova edició de la mateixa obra publicada el 1991.

Bé que els estudis de Ramon d'Abadal sobre aquest període no estan fonamentats en recerques de primera mà, l'historiador ens ha deixat una sèrie ben nombrosa d'observacions personals que, situades en el context del moment en què van ser escrites tenen sense cap mena de dubte un interès historiogràfic, tal i com ho definia Jaume Sobrequès en el pròleg al recull d'escrits esmentat:⁵ «Aquest és a grans trets el contingut de la primera part de l'obra, que ens presenta, com ja hem dit al principi, un Abadal *historiador*, les característiques més importants del qual són la capacitat de fer-se preguntes sobre aspectes no estudiats; de replantejar qüestions tradicionalment admeses per la historiografia i d'intuir situacions històriques que les fonts no aclareixen en manera satisfactòria».⁶

Rellegir Abadal directament ens permet d'esbrinar millor el mètode, la metodologia de l'historiador. Per això he escollit en primer lloc alguns fragments del discurs d'ingrés d'Abadal a la Real Academia de la Historia de Madrid, el 1960, sobre la instal·lació del regne hispànic dels gots i el pas de Tolosa de Lenguadoc a Toledo, quan Abadal ja tenia 72 anys.

El primer fragment es refereix a l'origen dels habitants, a llur nombre i a les migracions; un tros que ens permet d'avaluar el camí d'escriptura d'Abadal entre certeses discutides i hipòtesis personals: «Fora molt interessant de conèixer, ni que fos aproximadament, quants eren els visigots que anaren a establir-se a Aquitània i terres veïnes el 418: no tenim cap testimoniatge ferm a basar un càlcul, tot és pura suposició. Al segle passat hi hagué una tendència a l'amplificació i Pérez Pujol parlava de 300.000 gots en temps d'Euric, sense comptar dones i infants. Modernament s'ha entrevist l'absurditat d'aquesta xifra; és inconcebible una massa d'un milió de persones peregrinant anys i anys a través de l'Imperi; especialment la dada que ens ofereix Victor de Vita, que el poble vàndal passat per Àfrica el 429 comptava 80.000 ànimes, feu reaccionar per comparació els erudits moderns: l'alemany Schmidt parlà de 100.000 per als temps d'Ataülf i Vàlia i aquest és el nombre que van repetint els qui aborden el tema; Menéndez Pidal i Valdeavellano amplien, interrogativament, és cert, fins a dos-cents mil

5. Jaume SOBREQUÈS I CALLICÓ, «Pròleg» a *Ramon d'Abadal i de Vinyals, Dels visigots als catalans*, vol. I, Barcelona, 1969, p. 5-16.

6. *Ibid.*, p. 7.

els que tornaren definitivament a Hispània en temps d'Euric i d'Alaric, que en canvi Reinhardt redueix en la mateixa ocasió a 70 o 80 mil ànimes».⁷

El segon extracte es refereix a la religió i a la política, a la crisi de l'arrianisme en el context del regne de Tolosa i a la convivència política i religiosa de gots i romans: «No, no hi hagué persecució pròpiament religiosa al regne got de Tolosa; hi hagué fregaments i xocs amb els bisbes, tots de caràcter polític. Perquè, al llarg dels noranta anys que durà l'estada dels gots a Aquitània, es produí un fenomen polític que cal tenir molt en compte per les conseqüències que tingué més tard en l'estructura del regne dels gots a Hispània: el desplaçament de l'autoritat politico-civil romana cap a mans de l'episcopat. [...] Quan aquestes autoritats romanes desapareixeran, l'episcopat quedarà, a la llarga, convertit en el principal i gairebé únic representant de la població romana enfront del poder got i en relació amb ell».⁸

Més naturalment, Abadal orientà els seus interessos cap a la Tarraconense. En el fragment que segueix podem apreciar la vocació de narrador que té Abadal quan escriu història; quan examina el procés evolutiu cap a la sobirania territorial, d'una certa manera la seva narració fa pensar en la de Ferran Soldevila:⁹ «Quan Euric enviava tropes o exèrcits a ocupar la Tarraconense, no ho feia amb el mateix caràcter amb què ho feien els seus predecessors Teodoric I o Teodoric II en enviar-los a Hispània a lluitar contra vàndals, bagaudes o sueus. Aquests últims monarques obraven per manament i a utilitat de l'Imperi, complint els deures derivats del primitiu tractat de federació; Euric obrava pel seu compte. Podem deduir, doncs, que la posició dels reis gots en relació amb l'Imperi havia variat essencialment des dels temps que Vàlia, després del tractat de federació, s'havia establert amb el seu poble a Aquitània. Abans hem descrit la situació originària; hem indicat també com anà evolucionant, cada vegada amb major independència, a mesura que el regne visigòtic s'afermava en el poder i l'Imperi, al contrari, es disgregava en lluites civils per a l'obtenció del comandament imperial. Ara veurem el procés que seguí aquesta evolució fins que els gots obtingueren la plena sobirania territorial».¹⁰

7. *Del reino de Tolosa al reino de Toledo*. Discurs llegit el dia 27 de novembre de 1960 en l'acte de la seva recepció pública per l'acadèmic, Real Academia de la Historia, Madrid, 1960 (traducció catalana de Jaume Sobrequés), a *Dels visigots als catalans...*, *op. cit.*, p. 29.

8. *Ibid.*, p. 33.

9. Francesc FOGUET; Enric PUJOL [ed.], *Ferran Soldevila, entre la història i la literatura*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2022.

10. *Del reino de Tolosa al reino de Toledo*, *op. cit.*, p. 45.

Per abordar la fi del regne de Tolosa, Abadal insisteix en l'intermedi ostrogot, en un text ple d'intuïció i que penetra en el context de la història dels esdeveniments: «Coincideixen, doncs, en el temps diversos fets importants: l'atac franc a Septimània, amb la fugida d'Amalaric a Barcelona; l'assassinat del rei per elements de l'exèrcit; la reunió d'una assemblea a Girona; la destitució del prefecte romà Esteve; l'erecció de l'ostrogot Teudis com a rei dels gots. La concatenació dels diversos fets ens permet d'intuir: que Amalaric fugí de Narbona covardament, emportant-se el tresor i abandonant tota la cort reial; que arribat a Barcelona, Teudis, el cap de les milícies d'Hispania, el feu assassinar; que Teudis es proclamà aleshores, obertament, rei dels gots; que s'encaminà amb les seves tropes cap a Septimània per alliberar-la dels francs; i que a Girona, potser trobant-s'hi amb els notables de la cort del rei fugitiu des de Narbona, s'ajuntà tot l'exèrcit en assemblea, *concilium*, que ratificà la reialesa de Teudis i destituí el prefecte romà Esteve».¹¹

En un homenatge a Jaume Vicens i Vives, l'any 1965, Ramon d'Abadal s'apropava a les nocions de pàtria i de rei i aprofitava per acostar-se a la península Ibèrica —ell que sempre havia estudiat principalment Catalunya— gràcies a les definicions de les nocions d'Estat i de nació. Per Ramon d'Abadal, el poder reial de la monarquia del regne de Toledo, no era absolut sinó que tenia limitacions: «Al regne de Toledo la monarquia és l'essència del poder, el rei encarna tota potestat. [...] Podríem dir que és un rei absolut si no fos per dues grans limitacions característiques d'aquesta monarquia gòtico-hispànica: la Pàtria i la Llei. La pàtria és una entitat constituïda pel territori i la població, que el rei governa i personifica, però que és independent d'ell. A diferència dels altres regnes germànics, al de Toledo la Pàtria no és propietat del rei, no pot disposar-ne, sols la governa. Per això es manté íntegra a través de tota successió reial i no es dona el cas de les particions entre fills, com en d'altres estats germànics. El de Toledo no és un estat patrimonial. Quan en la França de Lluís el Piadós es combaten entre elles les idees d'unitat o patrimonialitat del regne, el gran defensor de la unitat i de la integralitat és Agobard de Lió, un hispano-got, nodrit en la ideologia del seu país d'origen [...]. El lector es podrà adonar de com en les expressions citades la Pàtria és dita sempre dels gots, *patria Gothorum*. Avui, a les nostres orelles, la locució sona estranyament i sembla renyida amb els reiterats intents d'unió dels dos pobles, hispànic i got»¹².

11. *Ibid.*, p. 54.

12. «La monarquia en el Regne de Toledo», a *Dels visigots als catalans...*, *op. cit.*, p. 57.

La història institucional interessava particularment Ramon d'Abadal degut a la seva formació com a jurista i així definia la font de l'autoritat reial en el regne visigot de Toledo: «Tota aquesta legislació posa en evidència el punt flac de la monarquia toledana: el del títol en virtut del qual el rei és rei i no tirà. És un tema que ha provocat moltes elucubracions i que al meu entendre ha estat desviat sovint. Partint de la base que el príncep germànic deu la seva elevació al sufragi dels seus companys, s'ha deduït que el rei dels gots devia el seu càrrec a l'elecció del seu poble sencer primer, després a la dels seus grans [...]. Com veiem es parla aquí (en els concilis de Toledo) d'elecció, de conspiració, de revolució, com a maneres pràctiques d'obtenir el tron; en canvi, no s'hi fa esment de l'hereditat, ni de l'associació al tron. I, no obstant això, són, en la pràctica, els títols més freqüents. Tornem a encarar-nos amb la contradicció permanent entre la teoria legal i la pràctica real en el regne dels gots».¹³

I en un altre homenatge, aquest a Johannes Vincke, el 1962, Abadal entrava en la qüestió tan debatuda entre els historiadors del rol real que van tenir els concilis de Toledo en la direcció i el govern del regne visigòtic. Així, després de definir quins concilis tingueren caràcter de generals per al regne, Abadal considerava llur eficàcia: «Tot això ho detallem perquè de bon principi quedi ben clar que en els concilis generals de Toledo no cal cercar-hi una regularitat ni un ritme rectors, que no obeeixen en conjunt un principi rigorós d'ordenació, sinó que, llevat de dues vegades en què sembla endevinar-se una voluntat de continuació, llur celebració és filla més aviat de les circumstàncies polítiques del moment. Calia deixar ben establert aquest fet abans d'entrar en l'anàlisi particular de cada concili, perquè hi hagué una tendència a considerar-los com una institució massa regular del regne toledà, quan en realitat han estat una institució ben irregular i ocasional».¹⁴

Més amunt he parlat de la setmana d'estudis alt-medievals de Spoleto dedicada als gots, l'any 1955. Dos anys més tard, Ramon d'Abadal hi era convidat per parlar del llegat visigòtic a la península Ibèrica, sobretot durant el segle VII, al qual era dedicada aquella setmana. La seva contribució és de les que més s'han fet servir en els estudis, sobretot a l'estranger, per la facilitat d'accés a aquesta publicació a qualsevol biblioteca especialitzada. En el debat entre romanisme i germanisme, Abadal es decanta pel romanisme i a més

13. *Ibid.*, p. 59.

14. «Homenatge a Johannes Vincke», a *Dels visigots als catalans...*, *op. cit.*, p. 69.

afegeix algunes notes autobiogràfiques: «Fins i tot negligint la complexitat ètnica de la població hispano-romana que ocupava la Península en esdevenir-se l'enfonsament de l'Imperi, els elements que hi arribaran i que contribuiran a donar-li una nova civilització, tenen una diversitat tal (grecs, siris, africans, jueus, alans, vàndals, visigots, ostrogots, bizantins, francs, etc.) que caldria més d'un capítol, àdhuc més de tot un llibre per a donar-ne una lleugera idea. Caldrà, doncs, acontentar-se amb algunes remarques sobre l'empremta visigòtica a Hispània. Així, i tot, no podrem anar gaire més enllà d'algunes consideracions personals. Malgrat la gran quantitat de literatura que el tema ha inspirat durant el present segle, no ens atreviríem pas a dir que hagi passat l'estadi de simple problema. En trobaríem una prova patent donant un cop d'ull a l'ampli volum que acaba d'aparèixer sobre *I Goti in Occidente*; s'hi troben aportacions molt interessants dels millors professors de germanisme, fetes a la tercera setmana de Spoleto: moltes hipòtesis divergents, però poques conclusions segures. Hi ha motius suficients perquè el llibre porti el subtítol de *Problemi*. D'altra banda, el cas és ja tradicional: aquesta divergència d'opinions, que trobem avui en el conjunt de l'apreciació del llegat germànic a l'Occident en general, i en particular del llegat gòtic a Hispània, existia ja fa un segle en les lluites d'erudició entre romanistes i germanistes. La formidable embranzida presa per l'erudició alemanya des de la meitat del segle XIX encaminà naturalment cap a una sobrevaloració històrica del germanisme. Fou aleshores que el germanisme històric es convertí en alguns casos en una moda en lloc d'ésser una consideració serena i sobretot humana dels fets. Jo mateix vaig viure aquesta moda, en la meua joventut, en el Madrid de 1910 i el París de 1912. Un dels meus mestres a l'École des Hautes Études de París, M. Thévenin, antic oficial de l'exèrcit francès, que havia caigut presoner durant la guerra de 1870 i que havia aprofitat la seva captivitat a Alemanya per a dedicar-se als estudis històrics, no donava res per segur si no es basava en l'erudició germànica. El pobre Fustel de Coulanges —el gran Fustel de Coulanges, glòria de l'erudició francesa— era menysvalorat, minimitzat i fins i tot menyspreat. Foren els temps del detall i la minúcia, de l'anàlisi pel gust de l'anàlisi; el temps on es deia —al mateix París— que la claredat francesa era una cosa falsa, que la veritat estava en l'obscuritat alemanya, perquè els fets en realitat no eren mai clars, sinó més aviat foscos. Totes les modes, totes les exageracions, sofreixen, però, un mateix i únic destí de depuració: el temps ha depurat aquesta moda, la moda del germanisme. I l'ha depurada tant que, en

el moviment pendular de reacció, estem a punt d'arribar a l'extrem contrari i potser a punt de passar-nos de ratlla. Aviat sentirem a dir que el pas dels visigots per Hispània fou mancat de tota aportació, no tingué cap significat i fou buit de qualsevol conseqüència».¹⁵

Una mica més lluny, en el mateix article, Ramon d'Abadal revela el que per a ell és important com a historiador, un mètode fonamentat en una mirada llunyana dels fets i les coses: «Encara que no ens puguem evadir mai d'aquest caràcter provisional que sempre tindran els resultats de les nostres investigacions, hi ha almenys un bon mitjà per a fonamentar-les i és esforçar-nos a obtenir el millor coneixement possible de les circumstàncies històriques en les quals es van produir els fets que intentem d'estudiar. Les investigacions sobre el llegat visigòtic a Hispània exigeixen, doncs, un estudi previ sobre la immigració dels visigots a les nostres terres, el seu caràcter i la importància demogràfica, social i política de la seva integració en el conjunt de la població hispànica. Aquesta exposició tindrà, per tant, dues parts: una presentarà els resultats, les conseqüències en la història de la civilització hispànica de l'establiment de les poblacions visigòtiques damunt la península Ibèrica: és allò que anomenem el llegat visigòtic a Hispània; i l'altra, exposa prèviament el fet de les immigracions i les circumstàncies històriques que les condicionaren i informaren».¹⁶

I finalment exposa el perquè de les seves conviccions romanistes, sobretot a nivell cultural: «Convé molt de precisar aquesta significació, ja que, en la literatura corrent, és normal d'aplicar el qualificatiu de visigòtiques a moltes realitzacions culturals que no tenen a veure amb els gots sinó haver nascut o haver-se esdevingut en temps del *Regnum Gothorum*, quan els gots sobrevinguts dominaven políticament Hispània: aquest és el cas de l'art visigòtic, de la litúrgia visigòtica, de l'escriptura visigòtica... En aquests casos es tracta, en rigor, de produccions sorgides de la població indígena del país i, en tot cas, influenciades i condicionades per corrents culturals independents dels que els gots immigrants haurien pogut aportar. Hem de pensar que, sota la dominació dels gots, hi ha una població absolutament majoritària que disposa des de fa segles, almenys en els seus estaments dirigits, d'una tradició i d'un dipòsit cultural molt superiors

15. «À propos du legs visigothique en Espagne», a *Dels visigots als catalans...*, op. cit. (traducció catalana de Gaspar Feliu), p. 95.

16. *Ibid.*, p. 97.

als dels nouvinguts, i aquesta població continua vivint la seva pròpia vida a través de les noves circumstàncies polítiques sempre una mica episòdiques».¹⁷

Introduint-se en el món de les manifestacions artístiques, Abadal es refereix i utilitza, fins i tot citant-los entre cometes, els dos màxims especialistes d'aleshores de la península Ibèrica visigòtica, Pere de Palol (1923-2005) i Helmut Schlunk (1906-1982), dels quals treu arguments en favor de la seva encertada tesi romanista: «El cas de l'art anomenat visigòtic és, en aquest sentit, típicament característic. Palol ha pogut dir "Allò que hi ha de germànic en l'art hispano-visigòtic es troba reduït a objectes d'ús personal i això, encara, en la fase anterior a la unificació ètnica dels hispano-romans i dels visigots (finals del segle VI). La resta de l'art hispànic és enterament d'origen hispano-romà revestint formes pròpies després del segle IV i sofrint les mateixes influències i les mateixes modes que tot el món mediterrani" [...]. Un altre coneixedor profund de l'art d'aquell temps, Schlunk, arribà a les mateixes conclusions: "Aquest art (que s'estenia el segle VII damunt tota la Península després d'haver-se produït a Sevilla, Còrdova i Mèrida i haver passat per Toledo) no té res de germànic, sinó que té una pura filiació hispano-romana, amb molts d'elements nord-africans i bizantins de més a més". La vestimenta primitiva i l'ornamentació de tipus germànic que duïen encara els immigrants dels segles V i VI desapareixen ràpidament i deixen lloc als elements tradicionals del país, saturats de bizantinisme».¹⁸ Només en l'àmbit estrictament jurídic, Abadal acceptava més fàcilment els punts de vista dels germanistes

Ramon d'Abadal també va mantenir controvèrsies notables sobre aquest període i les seves conseqüències, sobre la posteritat visigòtica a la península Ibèrica, amb alguns grans historiadors. Les més sonades van ser amb Claudio Sánchez-Albornoz (1893-1984) i amb Ramón Menéndez Pidal (1869-1968). Ambdós el van tractar amb respecte malgrat els matisos interpretatius que mantien sobre la història de la Hispània visigoda. Amb el primer, Sánchez-Albornoz, les divergències foren sobre els orígens de Castella: «Tota l'argumentació que hem aportat a la inexistència d'un llegat popular jurídic-visigòtic es pot aplicar a un altre pretès llegat espiritual que hauria donat forma a l'essència i a la característica espiritual del poble castellà. Sánchez Albornoz, l'eminent historiador que tan bé coneix l'edat mitjana peninsular, s'ha fet un campió d'aquest

17. *Ibid.*, p. 106.

18. *Ibid.*, p. 106-108.

llegat. Segons ell, a causa de la invasió aràbiga, es produïren entre els gots hispànics dos corrents de fugida i refugi: els grans personatges civils i eclesiàstics es refugiaren a Astúries i a Galícia, mentre la massa popular que vivia a l'Altiplà castellà anà a barrejar-se amb les poblacions de Cantàbria i el País Basc. D'ací provenen les dues característiques de signe contrari dels futurs pobles lleonès i castellà. Mentre en el regne de Lleó es produïa "l'estranya aberració" d'una "acceptació de bon grat de l'herència hispano-gòtica" que produí un 'neogotisme' que "feia futur del passat i desitjava ardentment el retorn d'un passat perdut", a Castella, la contribució de l'element germànic al seu naixement fou de signe contrari: "Castella i els castellans foren el fruit de la simbiosi racial i cultural del càntabre, del basc i del got, efectuada, no per mitjà d'una projecció vertical o senyorial durant la dominació gòtica a Hispània, sinó horitzontalment per la immigració al solar cantàbric de les masses populars visigòtiques establertes a la Castella del Duero".¹⁹

Les teories de Claudio Sánchez-Albornoz no agradaven metodològicament i èticament a Ramon d'Abadal, que expressava el seu desacord i el seu punt de vista d'aquesta manera: «Deixant a part el risc que suposen sempre aquestes síntesis concentrades de les característiques d'un poble, més exposades al perill de convertir-se en belles figures literàries i en tòpics atraients que a reflectir profundes realitats difícils de captar, l'exposició feta en la primera part d'aquest treball, segons la qual els gots de l'Altiplà haurien emigrat cap a Galícia i no cap al País Basc, pressuposaria ja un desacord bàsic amb la teoria de Sánchez Albornoz per la nostra banda: les característiques bàsiques que el poble castellà pogué captar en els seus orígens, cal cercar-les en altres fonts més que no pas en el germanisme d'un cert nombre de visigots refugiats el segle VIII a les altes valls de la regió basco-cantàbrica».²⁰

Amb Ramón Menéndez Pidal, la controvèrsia raïa en la supervivència d'una èpica germànica a l'interior dels cercles tancats visigòtics i sobre les relacions que podien existir entre els *Carmina prisca* dels gots i les cançons de gesta castellanès: «El llegat del vassallatge és un llegat d'estructura polític-militar del nucli oligàrquic dirigent. Sobre aquest mateix nucli cal projectar la qüestió tan debatuda del llegat èpic. En aquest cas no es tracta de temes jurídics d'estructura, sinó de problemes de contingut espiritual. Es tracta d'aclarir si

19. *Ibid.*, p. 115.

20. *Ibid.*, p. 115-116.

el nucli visigòtic dominant pogué conservar en la vida interior del seu cercle ètnic de classe, essències intel·lectuals germàniques, tot preservant-les de l'atmosfera aclaparadora de la cultura eclesiàstico-llatina baix romana, i pogué encara transmetre-les, després de diverses generacions, als nous cercles cortesans dels reialmes de la Reconquesta. Menéndez Pidal suscità el problema a Spoleto, amb la seva comunicació sobre *Los godos y el origen de la epopeya española* a la tercera Settimana, el 1955. Precisament aquest fet m'evita de presentar tota l'argumentació del gran mestre, que pren com a base l'afirmació de l'"origen gòtic de l'èpica medieval espanyola". A l'afirmació i a l'argumentació de Menéndez Pidal, el professor García Gallo oposà ben aviat una refutació molt copiosa en un estudi precipitat que, amb el títol *El carácter germánico de la épica y el derecho en la Edad Media española*, fou publicat el 1956 en el volum XXV de l'*Anuario de Historia del Derecho español*. Faltat com estic de suficient competència en la matèria, no intervindré pas en aquesta polèmica apassionant i apassionada que, com molt bé diu Menéndez Pidal, es veu sovint afectada per raons marginals de patriotisme i per apriorismes d'escola. De tota manera, convindria fer remarcar que, en l'argumentació i en la discussió, es parteix d'una base falsa que consisteix a donar com a paral·lels els dos problemes de l'èpica i del dret. Si Menéndez Pidal volia fonamentar la seva argumentació sobre la persistència, malgrat que fos en estat latent, de la cançó èpica germànic-gòtica fins al segle XII, damunt de la persistència latent paral·lela d'un dret popular germànic, García Gallo —ho indica ja en el títol del seu estudi— ha volgut fer trontollar la construcció del mestre embolcallant-lo en la trama de la seva brillant i victoriosa refutació de l'existència de tal dret. Dit això, convé de separar les dues qüestions. Car, cal distingir entre un producte de signe popular que se suposa emanat i propagat per una població a qui s'atribueix una generalitat, una importància i unes vicissituds la inconsistència de les quals sembla haver estat demostrada per la història i l'arqueologia, d'una banda, i, de l'altra, la supervivència, en cercles de classe i aristocràtics, d'una tradició literària i de la seva transmissió a les generacions successives d'aquests cercles».²¹

A Ramon d'Abadal li interessava particularment la qüestió del llegat visigòtic a la península Ibèrica també perquè aquesta qüestió el portava políticament a plantejar-se la unitat o la diversitat peninsular i, com a historiador, la

21. *Ibid.*, p. 118-119.

temàtica al voltant dels orígens de Catalunya. Veiem com ell mateix ho explica i com defineix les seves posicions sobre la Hispània visigoda: «Podríem donar per acabada ací aquesta disquisició sobre el llegat germano-gòtic transmès pels visigots arribats a Hispània a la civilització peninsular posterior, però ens queda encara per considerar un llegat de caràcter molt diferent. No és un llegat de font germànica, però és, indubtablement, un llegat visigòtic en tant que és fill d'una creació visigòtica i perquè s'hauria produït difícilment sense la vinguda dels visigots a Hispània o, com a mínim, s'hauria produït d'una manera molt diferent. Ens referim al llegat polític, fill de la creació del *Regnum Gothorum* que realitzà la *unitat* d'Hispània i que fou transmès a la posterioritat medieval com una idea motriu per a reconstruir la *unitat* política peninsular destruïda quan la invasió sarraïna fulminà aquest *Regnum*. Cal recordar la gran diversitat de pobles i cultures que afectava les diverses regions constitutives de la Hispània romana, damunt la qual es projectaren les immigracions visigòtiques [...] Per als romans, Hispània no era res més que una denominació geogràfica, que sovint prenia la forma del plural, les Hispànies, car ells en discerniren aviat les diferències. Intentaren i tot de donar una estructura a aquestes diversitats en llurs divisions administratives en províncies i en convents jurídics. [...] De fet, per a Roma, la unitat és l'Imperi; no hi ha Hispània, no hi ha res més que algunes províncies hispàniques, les unes senatorials, les altres imperials la major part del temps. Els mateixos hispanos se senten, per damunt de tot, romans. [...] Ben al contrari, els visigots, a partir de Leovigild, creen un Estat centralitzat, amb tota una supraestructura sistemàticament organitzada, que tanca el país en una unitat sota la direcció de la monarquia. En rigor, en crear el seu *Regnum Gothorum* els visigots crearen Hispània. [...] El record de la Hispània gòtica fou un mite-motor per a la Reconquesta i un postulat polític a partir de la Renaixença. I ho és encara avui, mil cent anys després de les *Cròniques* d'Alfons III, per la reconstrucció d'una unitat imposada per la geografia i que no tenia altres límits que el mar i els Pirineus. Aquesta reconstrucció de la Hispània gòtica desfeta pels musulmans no ha acabat encara (recordem Portugal separat) i algú es podria sorprendre de les enormes dificultats que ha trobat en la història, del segle VIII ençà, en contrast amb la facilitat aparent que tingué la mateixa construcció gòtica. Quan els gots reeixiren a crear el regne, el segle VII, ja hi havia profundes diferències internes. Caldria, doncs, cercar l'explicació en el fet que aquesta construcció fou feta en el seu moment, no pels habitants indígenes del país, sinó per una petita minoria d'estrangers sobrevinguts de fora, i que aquests

estrangers, els quals realitzaren una obra d'imposició i de superposició, tenien, com a nobles visigots que eren, una cohesió interna que els caracteritzà com a nació i com a classe i que els permeté de reeixir a crear una unitat que no era factible per als naturals del país, però que era per a ells, espargits en el domini de tota la Península, una necessitat vital de supervivència».²²

El relat sobre la Hispània visigoda de Ramon d'Abadal es fonamenta sovint sobretot en una amplíssima cultura general, en una forta intuïció i en la visió que ell tenia de l'alta edat mitjana peninsular. Com tota obra històrica, cal situar els escrits de Ramon d'Abadal en el seu temps, perquè en aquest terreny la recerca ha evolucionat molt, tant pel que fa a la història com a l'arqueologia. A vegades se'ns fa difícil de jutjar la posteritat de la contribució d'Abadal pel que fa al món visigòtic, tant per l'absència de notes justificatives en molts dels seus escrits sobre aquest període com pel poc que ha estat utilitzat en els estudis posteriors. En realitat, l'interès de Ramon d'Abadal per la Hispània visigoda responia més a la voluntat d'entendre millor el que precedia i portava al món carolingi i a l'alta edat mitjana dels segles ix i x, que no pas a una recerca de primera mà sobre el món visigòtic. Ramon d'Abadal va construir, a partir de posicions personals ben definides, una imatge crítica, la seva, sense silenciar les incerteses, sobre la Hispània visigoda, que les lectures proposades ens permeten de restituir en part.

22. *Ibid.*, p. 122-124.

L'EVOLUCIÓ DE LA VIL·LA ROMANA EN EL PERÍODE TARDOROMÀ A CATALUNYA

MARTA PREVOSTI I MONCLÚS¹

Institut d'Estudis Catalans – Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Lliurat el 30 de maig de 2022. Acceptat el 18 de juny de 2022.

RESUM

Evolució de la vil·la romana en el període tardoromà a Catalunya, a partir de l'arqueologia, l'estudi del poblament rural i de les fonts antigues. A partir del segle IV es redueix considerablement el nombre de vil·les, per bé que les existents es converteixen en centres de poder importants, amb residències luxoses, que van assumint funcions fiscals, jurídiques i religioses. Això no obstant, el sistema econòmic és molt diferent del de l'Alt Imperi. En el segle V, moltes d'aquestes vil·les riques es ruralitzen i poques són les que queden en el segle VI, moment en què els grans propietaris deixen de residir al camp. La dicotomia entre nucli urbà i territori posa fi al concepte de ciutat de l'antiguitat. Amb tot, les estructures que les ciutats havien imprès al paisatge segueixen persistint durant tot el període visigòtic.

PARAULES CLAU

Vil·la romana, tardoromà, poblament rural, colons, *iugatio-capitatio*.

1. mprevosti@icac.cat

Evolution of the Roman villa in the late Roman period in Catalonia

ABSTRACT

The article is about the evolution of the Roman villa in the late Roman period in Catalonia, based on archaeology, the study of the rural population and ancient sources. From the 4th century onwards, the number of villas decreased considerably, although the existing ones became important centres of power, which assumed fiscal, legal and religious functions, and developed luxurious residences. However, the economic system became very different from that of the High Empire. In the 5th century, many of these wealthy villas were ruralized and few survived in the 6th century, when large landowners ceased to live in the countryside. The dichotomy between urban centre and territory puts an end to the concept of the city of antiquity. However, the structures that the cities had imprinted on the landscape remained throughout the Visigothic period.

KEYWORDS

Roman villa, late Empire, rural settlement, *coloni*, *iugatio-capitatio*.

INTRODUCCIÓ

Ramon d'Abadal² va observar la relativa uniformitat de la població urbana de tot l'àmbit de l'Imperi, «... uniformitat deguda a la mimetització general, i dintre les possibilitats locals, de la gran ciutat per excel·lència, Roma. Per això es pot parlar de la civilització urbana igualitària, com a característica de l'època». De la mateixa manera que es pot parlar de la uniformitat de les classes altes, que dirigien la ciutat, es pot parlar de la uniformitat dels propietaris de les vil·les, que de fet eren les mateixes persones, car vivien entre el nucli urbà i la vil·la. Fins i tot es pot afirmar que, en el segle iv, no hi ha diferències regionals significatives entre les vil·les romanes d'orient a occident de l'Imperi. Les diferències són essencialment les econòmiques, derivades d'agricultures distintes. Katherine Dunbabin³ parla de «a widespread uniformity in manner of

2. Ramon d'ABADAL, 1967, 201.

3. DUNBABIN (2003), p. 141.

life among the upper classes». Enrique Ariño⁴ ho recorda per a les *Hispaniae*. Aquesta unitat cultural entre les classes altes romanes, els fills de les quals eren enviats a estudiar a les principals escoles filosòfiques, retòriques i jurídiques de l'època,⁵ feia que d'Orient a Occident de l'Imperi, tot i la separació creixent que s'anava creant entre les diferents regions, les vil·les romanes riques eren el mateix tipus d'element dins del mateix sistema econòmic. Eren les cases de camp dels grans propietaris agrícoles, els centres dels *fundi*, que l'aristocràcia romana anava concentrant cada cop més a les seves mans. Tot i que les classes altes romanes vivien entre el nucli urbà i el camp, en aquest període s'aprecia una tendència cada cop més accentuada a residir a les vil·les.

És cert que alguns autors com Amià Marcel·lí consideren que la noblesa de la seva època (s. iv) és ignorant, corrupta i es dedica a una vida d'oci i ostentació. Símmac i Ausoni, en canvi, es refereixen a l'*otium* filosòfic i literari, que tradicionalment es cultivava a les vil·les. Segurament cal matisar que no tots els gran propietaris eren tan bons coneixedors de la filosofia, de la mitologia o coneixien la literatura o l'oratòria com Símmac, Ausoni, Amià Marcel·lí o Sinesi de Cirene. Cal atendre el toc d'atenció de Javier Arce,⁶ que critica la visió generalitzada que s'ha acostumat a donar de la noblesa romana com una classe culta. Ara bé, la noblesa seguia sent la classe social amb accés a la formació i per tant, els grans terratinents romans compartien la base de la seva identitat de classe, la consciència de la seva unitat en l'estructura de la societat tardoromana i la voluntat de mantenir el seu estatus privilegiat.⁷ Repassem, doncs, com evolucionen les vil·les en els dos darrers segles de la romanitat.

CONTRAST ENTRE LES VIL·LES ALTIMPERIALS I TARDOROMANES, DINS L'EVOLUCIÓ DE L'ESTRUCTURA DEL POBLAMENT

L'arqueologia ens mostra les vil·les tardoromanes com a residències àmplies i luxoses, per a l'ostentació del *dominus*. Però voldria començar per

4. ARIÑO; DÍAZ (2002), p. 68.

5. Com Alexandria, Atenes, Rodes, Roma (escola de Plotí) o a nivell més local, a l'Àfrica, Cartago, a la Gàl·lia, Bordeus i Tolosa, al nord d'Itàlia, Milà, etc.

6. ARCE (2008).

7. SCOTT (2004); HEATHER (2005).

fer un exercici que Ramon d'Abadal valorava molt, que és anar endarrere per entendre una realitat històrica. El contrast amb la vil·la romana de les primeres èpoques ajudarà a definir millor el que representa la vil·la del període tardoromà.

La clau de la diferència de les vil·les tardoromanes respecte de les altimperialis rau en el sistema jeràrquic de poblament en què estan inserides. És a dir, que hem d'entendre tot el sistema de poblament del camp per calibrar el paper que juguen les vil·les grans. En general, a l'Alt Imperi, les vil·les menors eren molt abundants, ben dotades d'àrees residencials, amb paviments de mosaics, banys, peristils, moltes eren relativament senzilles, de dimensions regulars, sense grans ostentacions. Ramon d'Abadal,⁸ en el seu relat, es deté en les centuriacions, que, efectivament, són un element cabdal de planificació del camp d'una ciutat, dins del qual estan inserides les vil·les, integrades en l'estructura del paisatge de parcel·lació regular, fruit del repartiment, l'ordenació del camp i la fiscalització de les terres. Què passa amb elles a partir del segle III? Moltes desapareixen, altres es ruralitzen, poques perduren. Es passa d'un panorama amb una quantitat notable d'establiments rurals dispersos pel camp, de riquesa mitjana, a uns territoris menys densament poblats, caracteritzats per la presència d'algunes —poques— vil·les molt riques. El paisatge agrari altimperial amb una distribució dels centres d'explotació agrícola relativament dispersa, amb una gradació important de vil·les i petits establiments, es transmuta en un paisatge amb un nombre menor de centres d'explotació, notablement humils, entre els quals destaca la gran vil·la, com a centre de poder.

Tot i que l'evolució del segle II ja presagia la gestació de la crisi, no és fins al segle III que el sistema es desestabilitza i es va entrant en una dinàmica nova. Des de l'article pioner de Miquel Tarradell⁹ sobre la zona del Villar (els Serrans, València), s'ha anat investigant el poblament rural i s'ha anat coneixent bé el fenomen de la reducció del nombre de vil·les en el període tardoromà. Els estudis de territori indiquen clarament la tendència.

Al Maresme, dos tests diferents mostren una reducció dels assentaments en el període tardoromà, d'un 21 %, o bé que els 119 jaciments altimperialis

8. ABADAL (1967), p. 183-202.

9. TARRADELL (1968).

es redueixen a 53 en el període tardoromà¹⁰. A les comarques de Girona, la disminució és del 50 %.¹¹ A la vall baixa del Llobregat també es redueixen un 50 %.¹² A la Cossetània oriental, al Baix Penedès,¹³ de 37 establiments rurals altimperials, sis dels quals són vil·les, es passa a 10 tardoromans, dels quals sols un és una vil·la. A l'Alt Penedès, subsisteixen en època tardoromana tres vil·les, el Vilar de Sitges, el Castell de Cubelles i Darró, a Vilanova i la Geltrú.¹⁴ A la zona d'estudi del PAT,¹⁵ al Camp de Tarragona, a l'època altimperial es compten 32 vil·les i 82 establiments rurals dispersos pel territori, mentre que a l'època tardoromana es documenten sols 8 vil·les i 39 establiments rurals. A la zona de Dertosa, a l'Ebre final, de 64 jaciments altimperial, sols en resten 24, la qual cosa significa una pervivència del 37 %.¹⁶ A la Plana de Castelló la reducció és del 87 %.¹⁷ A l'Alt Palància és del 84 %.¹⁸ Al territori de Lucentum, entre els segles II i III, s'abandonen més de la meitat dels establiments rurals.¹⁹ A les terres d'Alacant i Múrcia, Antonio Poveda²⁰ documenta més de dos-cents jaciments, que al llarg del segle III queden reduïts a poc més de cent: per tant, hi ha un descens aproximat d'un 50 %. A l'interior de Catalunya, tenim dades de l'*ager Iessonensis*, on es documenten 73 establiments altimperials, dels quals no se'n coneix cap amb categoria de vil·la, davant 28 de tardoromans, dels quals vuit tenien la categoria de vil·la.²¹

Aquest és l'esquema de descens dràstic dels establiments del poblament rural; tot i que amb variables regionals notables, la tendència és unànime. En el context d'aquest descens apareixen les grans vil·les tardoromanes, interpretades com el fruit de l'acaparament de la propietat de la terra en poques mans.

10. PREVOSTI (1981a; *id.* 1981b).

11. NOLLA; CASAS (1984).

12. MENÉNDEZ; SOLIAS (1985; *id.* 1996-97).

13. GUITART; PALET i PREVOSTI (2003).

14. Aquesta darrera presenta una sala de recepció de 13 × 7,8 m, amb absis pentagonal.

15. LÓPEZ VÍLAR; PREVOSTI i FIZ (2010).

16. JÁRREGA (2013).

17. *Id.*

18. *Id.*

19. FRÍAS (2008).

20. POVEDA (2008).

21. RODRIGO (2013).

ARQUITECTURA DE LES VIL·LES TARDOROMANES

Així, doncs, les grans vil·les del segle iv i v presenten residències luxoses. Es construeixen sales de representació per mostrar el poder i l'estatus del *dominus*, ricament pavimentades de mosaics i amb les parets decorades amb aplacats de marbre i pintures. Els espais més representatius són les sales d'audiències, els menjadors, els vestíbuls i els banys. L'aula d'audiències i el triclini triconc es donen a les vil·les amb les mateixes formes arquitectòniques que a la *domus* de ciutat. La sala d'audiències clàssica té planta basilical, coronada per un absis, elevat un graó, on seia el *dominus* per rebre els seus clients, colons, subordinats i despatxava els temes econòmics.²² Es tracta de la sala destinada a l'activitat pública de l'amo. Simon Ellis considera que ha d'estar connectada amb l'exterior i no ha de ser necessari travessar tot el peristil de la casa per accedir-hi. Aquesta situació s'ha observat en algunes vil·les de l'Aquitània²³ o bé a la vil·la d'Almenara de Adaja (Valladolid), on la sala amb absis pentagonal amb contraforts és molt a la vora de la porta que s'obre al primer peristil, considerat la part pública de la casa.²⁴ En aquests casos de proximitat de l'entrada, aquestes sales, d'arquitectura i decoració pensades per impressionar i amb la funció de manifestar les distàncies i justificar el poder de l'amo, podrien haver estat el lloc de recepció dels camperols.

L'exemple més destacat de sala d'audiències de les vil·les tardoromanes catalanes del segle iv es troba a Darró, a Vilanova i la Geltrú: una sala de 12 × 7 m, amb absis pentagonal elevat un graó per sobre de la resta de l'estança.²⁵ També hi ha una sala rectangular absidada, amb avantcambra, del segle iv, a Centelles, i una altra a la vil·la de la Pineda o Cal·lípolis, del segle iii, a Vila-seca.²⁶ A la vil·la de Torre Llauder, s'afegeix un absis, potser ja en el segle iv, a la sala

22. SFAMENI (2005).

23. BALMELLE (2001): «[...] présence, à la périphérie du péristyle, de multiples salles qui se distinguent par leur ampleur, leur architecture, leur décor de sol en mosaïques, voire parfois leur confort (chauffage). [...] Ces pièces peuvent être assimilées à des salles de réception et à des vestibules d'apparat, sans qu'on préjuge pour autant que ces espaces aient eu un usage unique».

24. GARCÍA MERINO; SÁNCHEZ SIMÓN (2001); *id.* (2004); GARCÍA MERINO (2008); SÁNCHEZ SIMÓN (2020).

25. LÓPEZ MULLOR (2017).

26. DÍAZ; MACÍAS (2007).

rectangular de recepció principal del segle III, per transformar-la en una aula de planta basilical.²⁷ A la vil·la del Romeral d'Albesa, a la segona meitat del segle IV la sala principal de rebre és rectangular, absidada, dividida en dues parts, amb la zona de l'absis més elevada, que tant podria haver fet la funció de sala d'audiències com de menjador.²⁸ Existeixen altres vil·les tardanes de l'àrea catalana que presenten una sala de planta rectangular amb absis, per bé que són més modestes, com la vil·la del segle IV dels Ametllers de Tossa de Mar, o la vil·la de finals del segle IV del Pont del Treball Digne, de Barcelona.

Els menjadors, en canvi, representen espais privats, on el propietari rebia els amics i els alts dignataris. S'ubiquen, per tant, en una situació recòndita de la casa. Simon Ellis²⁹ distingeix la gran sala del sopar (*grand dining hall*) destinada als amics i els alts dignataris, que en la seva expressió més rica sol tenir la forma d'una aula triconca o triabsidada. Es tracta d'un tipus d'arquitectura molt en boga al període tardoantic de planta centralitzada, com són també altres menjadors extremament luxosos de planta octogonal, circular, poliabsidada, cruciforme, etc. Amb tot, també n'hi ha de més simples, en forma de sales rectangulars amb un sol absis, o bé amb dos. Ara bé, a la zona catalana solament coneixem una aula triconca, o millor tetraconca amb funció de triconca, a Centelles.³⁰ A la Pineda o Cal·lípolis es coneix una sala cruciforme, amb molt probable funció de menjador.³¹ Finalment, a la vil·la de la Gran Via - Can Ferrerons, a Premià de Mar, al segle V es va bastir un pavelló de rebre de planta octogonal amb tres sales radials, interpretades com a menjadors.³² Es tracta dels tres únics casos de vil·les tardoromanes de l'àrea catalana, que presenten menjadors d'arquitectura luxosa i a la moda, fet que indica la més alta ascendència dels propietaris.

Amb tot, cal tenir en compte que aquestes sales nobles sovint es podien usar per a funcions diverses.³³ És a dir, que es podia rebre en una aula triconca³⁴

27. CLARIANA; PREVOSTI (2016).

28. MARÍ; REVILLA, 2006; *id.* (2020).

29. ELLIS (1991).

30. BRÜHLMANN (2015).

31. DÍAZ; MACIAS (2007).

32. PREVOSTI; COLL (2021).

33. DUVAL (1984); WALLACE-HADRILL (1988); ROSSITER (1991); ELLIS (1991); *id.* (1997); SODINI (1995); *id.* (1997); DUNBABIN (2003), p. 171-172.

34. MORVILLEZ (1995).

i es podia banquetejar en una sala d'audiències.³⁵ Simon Ellis³⁶ destaca que la casa aristocràtica era també el lloc de treball del propietari i Yvonne Thébert³⁷ remarca que l'arquitectura permet captar el concepte que es tenia de la vida privada a les classes dirigents romanes, que permetia que algunes activitats netament socials es desenvolupessin en espais privats, sense que es considerés que els ciutadans privats usurpessin el poder que per llei corresponia a les autoritats públiques. Efectivament, les vil·les tardoromanes acaben fent funcions netament públiques, quan els seus propietaris assumeixen l'administració de la justícia i la recaptació dels impostos, funcions per a les quals eren necessàries les sales d'audiència.

El protocol cerimonial que es desenvolupava al voltant del *dominus* és un clar exponent de la distància jeràrquica creixent que el separava dels seus inferiors. En aquests aspectes clau de la vida quotidiana de la casa, el comportament de l'emperador i la seva litúrgia palatina proporcionen les fórmules a emular per l'aristocràcia romana. Sabem que Diocleciana va introduir en el protocol de la cort aspectes del cerimonial de la monarquia persa.³⁸ Noël Duval³⁹ destaca que l'aula basilical i la triconca dels palaus imperials responen als mateixos models que els de l'arquitectura domèstica contemporània. Els palaus s'inspiren amb freqüència en les grans vil·les i aquestes beuen al seu torn de l'arquitectura palatina.

Ara bé, en el segle v, a l'àrea catalana, les noves construccions són menys ostentoses i fins els banys són cada cop més escadussers i senzills. En el segle vi, l'arqueologia detecta molt poques construccions noves a les vil·les. De fet, a partir del segle v, passada la gran esplendor del segle iv, les vil·les entren en una fase de decadència, de vegades d'abandó d'alguna de les seves parts, en general de reducció de la riquesa i l'ostentació. Es detecta de forma força estesa el procés de ruralització, amb la conversió de les sales nobles a usos funcionals agraris, en un procés que mostra de forma ben clara que els propietaris ja no hi devien sojornar. Es perforen mosaics preciosos per encaixar els *dolia* de la *cella vinaria*, o bé el *frigidarium* dels banys es converteixen en un espai de premsa, on el most

35. MORVILLEZ (2007).

36. ELLIS (1988).

37. THÉBERT (1987).

38. AURELI VÍCTOR (39.2) afirma que Diocleciana va ser el primer d'acceptar ser considerat i adorat públicament com un déu. Ammià Marcel·lí (15.5.18) afirma que Diocleciana August va ser el primer a impulsar ser adorat segons el costum dels reis estrangers.

39. DUVAL (1984).

o l'oli es recull a l'antiga piscina de bany. El segle vi es considera la fi de les vil·les a les províncies de les *Hispaniae*. Tot fa pensar que els grans propietaris passen a residir als nuclis urbans.

EVOLUCIÓ FISCAL I DE LES INSTITUCIONS

De forma similar a com s'expressava Plini el Jove,⁴⁰ en el seu epistolari del segle ii dC, Símmac (Quintus Aurelius Symmachus),⁴¹ en el segle iv també associa l'*otium* amb la vida al camp, on es pot fruitir de la *voluptas* que deriva de l'*otium ruris*, lluny del bullici de la ciutat.⁴² En el mateix sentit es manifesta l'*Expositio totius mundi* (LV, 26-30) quan afirma que els senadors prefereixen gaudir amb tota seguretat dels seus béns abans de fer-se càrrec de les obligacions polítiques.⁴³

Els petits camperols van tendint a lliurar-se a la protecció del *dominus* de la vil·la important de la regió, davant les greus dificultats de fer front als impostos de la *iugatio capitatio*, el nou sistema fiscal de Dioclecià que tendeix a lligar el cultivador a la terra, car l'impost es paga per la terra i pels homes.⁴⁴ Els petits propietaris, per tant, es converteixen en colons d'un gran propietari, a qui paguen impostos i prestacions. A partir de la segona meitat del segle iv, i de forma generalitzada en el segle v, el *dominus* acaba assumint les obligacions fiscals dels colons davant l'Estat i es converteix en l'interlocutor únic.⁴⁵ Les aristocràcies provincials (*honorati*) reben un tracte més favorable de l'Estat, que els permet pagar tots els impostos en bloc i els fa exempcions fiscals importants. Els dominis van adquirint cada cop més autonomia. Amb aquest procés, el *dominus* va assumint també poder judicial i acaba administrant la justícia del seu territori. Paral·lelament, als nuclis urbans de les ciutats, els edificis públics van quedant inutilitzats, el sòl públic és envaït per edificis privats que desfiguren els

40. PLINI EL JOVE, *Epistulae* II,17,1.

41. SÍMMAC, *Epistulae* IV, 18. Vegeu RODA (1985).

42. També és cert que en una altra carta (Ep. 2,22), el mateix autor comenta el perill del camp proper als nuclis urbans, d'allò que hom dedueix que és millor gaudir de l'oci dins d'aquests que no pas exposar-se als perills del món rural.

43. SFAMENI (2006).

44. CARRIÉ (1993); CHAVARRIA (2007).

45. ESPINOSA (2006); FERNÁNDEZ OCHOA; GIL-SENDINO (2008).

eixos urbans, les basíliques, els fòrums i les construccions administratives s'ensorren o es compartimenten per dedicar-les a altres usos.⁴⁶ És clar que els edificis públics deixen de ser necessaris per administrar justícia, per reunir l'assemblea dels decurions, per vetllar per la seguretat, en definitiva, el fòrum deixa de ser el centre de la vida pública. Els temples pagans també van sent abandonats, de vegades destruïts, altres reconvertits. En el seu lloc sorgeixen els edificis d'un nou poder naixent, el de l'Església. Així doncs, el sistema de la vil·la, que havia estat clarament el dinamitzador de la societat dels segles I i II, amb la crisi del segle III fa un gir de 180 graus i es converteix en el motor de l'immobilisme i l'estancament econòmic dels segles IV i V.

ESTRUCTURA SOCIAL I ECONÒMICA DE LA PROPIETAT TARDOROMANA

A partir de les reformes de Dioclecià es recupera l'estabilitat, perduda durant l'anarquia militar, però també s'entra en una nova època. El segle IV va proporcionar una llarga estabilitat que va permetre reprendre la producció agropecuària, per bé que sota un ordre social nou. La nuclearització de la població torna a ser important, de vegades entorn de les vil·les, altres cops en nuclis de població rural de tipus *vicus* o simples aglomeracions. Alguns autors parlen de la recuperació del camp en el segle IV. És cert que es pot al·ludir a la riquesa de les grans vil·les i a la presència en elles d'objectes d'importació, testimoni del comerç de llargues distàncies.⁴⁷ Però les importacions certifiquen la compra, per bé que no pas la venda. La impossibilitat de calcular els volums de la producció impedeix saber fins a quin punt es produïen excedents per a l'exportació a llargues distàncies. Per descomptat que se seguia produint vi i oli, com certifiquen les instal·lacions de premsat i les *cellae vinariae* i *oleariae*. Ara bé, manquen les àmfores, que durant l'Alt Imperi donen fe del comerç d'ultramar de grans proporcions. Els estudis d'Allan Parker⁴⁸ sobre el vaixells naufragats detectats al Mediterrani demostren el declivi generalitzat del comerç al Mediterrani a partir del segle III.

L'àrea catalana no va recuperar les exportacions d'ultramar, que l'havien enriquit a l'Alt Imperi. Tots els testimonis apunten a un important estancament

46. ELLIS (1988).

47. ARIÑO; DÍAZ (2002).

48. PARKER (1992).

de la mobilitat social, un estancament de les exportacions, una dràstica reducció dels contactes mercantils, que queden limitats a importacions per a les elits, i una molt possible reducció de la densitat de població.

En general s'interpreta que les grans vil·les tardoromanes són centres de poder i de gestió de latifundis més o menys grans, i els establiments rurals propers s'entenen com nuclis d'explotació agrícola dependents d'elles. Ens hem d'informar de les fonts escrites per poder complementar la interpretació d'allò que mostra l'arqueologia.

Com ja succeïa a l'Alt Imperi, com s'observa clarament a Plini el Jove, al període tardoromà la gran propietat estava dividida en unitats d'explotació petites, que es podien posseir en llocs ben diversos, fins i tot en diferents províncies de l'Imperi. És el cas del *barcinonense* Luci Minici Natalis,⁴⁹ general de Trajà i d'Adrià. El de Thirasia, que posseïa al segle iv nombroses propietats a la vall mitjana de l'Ebre i altres a la vora de *Barcino*. O a l'inici del segle v, les propietats que posseïa Melània la Jove, distribuïdes per diverses províncies de l'Imperi.⁵⁰ O l'agrònom Pal·ladi, del qual, en l'obra *Opus agriculturae*, es desprèn que tenia propietats a Roma, Sardenya i possiblement a Hispania i la Gàl·lia.⁵¹ Per això el terme 'latifundista' es posa en qüestió per qualificar els grans propietaris tardoromans, i en molts casos semblaria més adient qualificar-los de multipropietaris.⁵² Per descomptat que aquesta situació és una dificultat afegida per a l'arqueologia. Moltes vil·les senzilles eren unitats d'explotació de terres de grans propietaris, sota la gestió d'un *conductor*, o un *procurator*, amb qui l'amo que residia lluny mantenia contacte. Al seu torn, el *conductor* arrendava parcel·les de terra a colons⁵³ i pagava les rendes al propietari. Per això existia la fórmula legal de la *locatio-conductio*. D'aquesta manera, hi havia vil·les molt riques que ens informen de la vida al camp dels grans propietaris, i altres de molt senzilles que poden no correspondre a petita propietat.

Dissortadament, l'*Opus agriculturae* de Pal·ladi no s'ocupa de la situació econòmica i social de la pagesia del seu temps, el segle v, i tampoc la reflecteix

49. MAYER (1991); VERRIÉ, (1992); OLESTI (2006); MAYER (2015).

50. Hispania, Itàlia, Sicília, Àfrica, Mauritània i Britània. (BLÁZQUEZ, 1997). *Vita Mel. Gr.* 37.

51. BARTOLDUS (2012).

52. ETTIENNE (1989).

53. Un exemple es troba a SÍMMAC (*Epistulae* VI, 11; VII, 66; IX, 52), que controlava personalment les seves propietats de la Campània i del Laci, però que tenia un conductor per a les seves propietats de Sicília i potser altres més.

ni tan sols de forma indirecta, car copia dels agrònoms antics, especialment de Varró i Columella. Per exemple, els tres nivells de comandament de la granja que descriu, *dominus*, *procurator* i *agro praesul* (= *vilicus*, 1.6.18) (1.36.1), són els de Columella. O bé la recomanació que les vil·les tinguin els seus propis ferrers, fusters, ceramistes i boters (1.6.2), en la qual s'ha volgut identificar l'«autarquia» del baix imperi, de fet és basada en Varró i per tant reflecteix la situació del segle I aC,⁵⁴ i de fet, l'ideal d'autarquia de l'*oikos* de tota la romanitat.

La política de lligar els colons a la terra comença en el segle IV, com a conseqüència del nou sistema d'impostos. L'Estat romà, en l'intent d'assegurar-se els ingressos a llarg termini, davant la necessitat de recursos que produïa la pressió militar de les fronteres, va incrementar la responsabilitat dels grans propietaris en la recol·lecció dels impostos i, d'altra banda, va lligar els colons a la terra per assegurar que aquests terratinents tinguessin la capacitat de pagar els impostos.⁵⁵ És la *iugatio capitatio*, de què hem parlat més amunt. Amb aquest procés, els colons s'equiparen en molts aspectes als esclaus i sofreixen noves formes d'opressió que disminueixen el seu poder econòmic. Disminueix, per tant, llur iniciativa en invertir en la productivitat de les seves terres.⁵⁶

QUI EREN ELS GRANS PROPIETARIS DE LES GRANS VIL·LES?

Els amos de les grans vil·les, els grans propietaris de terres tardoromans, eren bàsicament privats, l'emperador i l'Església, una institució que entra en escena com un poder emergent d'importància capital, en aquest període. L'Església va acaparar grans extensions de terres a l'Imperi tardà, en virtut del costum creixent de fer-li donacions o de deixar-li les terres en testament. Tenim informació al respecte en les actes conciliars o en documents hagiogràfics.⁵⁷ Més avall fem al·lusió als documents excepcionals de les donacions al monestir de Sant Vicenç d'Assan. També nombroses finques devien estar en mans de senadors o alts càrrecs de l'administració imperial, car a l'Imperi tardà el nombre de senadors i alts càrrecs es va multiplicar. La militarització de l'alta burocràcia va

54. FITCH (2012).

55. KEHOE (2007).

56. KEHOE (2013).

57. VELÁZQUEZ (2007).

contribuir a crear una major diversitat d'origen dels grans propietaris. L'administració provincial (*honorati*) i les elits locals van seguir ocupant també un lloc entre ells. Un exemple de personatge amb càrrecs a l'època de Teodosi va ser Nummi Aemilià Dexter, fill del bisbe Pacià de *Barcino*. Paulí de Nola i la seva esposa Thirasia degueren tenir propietats a la zona de la vall mitjana de l'Ebre o prop de *Barcino*, propietats que van vendre per lliurar-se a la vida cristiana el 395. Però l'epigrafia ens aporta alguns noms de propietaris com Vitalis⁵⁸ (vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar), Fortunatus (villa Fortunatus de Fraga), Cecilianus (Can Pau Birol, Bell-Lloc). I la topografia revela també alguns noms de propietaris, com el cas de *Primiliano*, l'actual Premià de Mar (el Maresme), que apareix en documents del segle x («in terminos de Primiliano», CSC, 314, 996), que Coromines considera derivat del nom personal llatí Primillus,⁵⁹ i que pensem que cal identificar amb la gran vil·la tardoromana que l'arqueologia ha descobert recentment a Premià: la Gran Via - Can Ferrerons. A més, cal comptar, durant l'Imperi tardà, amb explotacions en mans dels emperadors, que devien ser conduïdes per un administrador o *procurator*, personatge que devia residir en una vil·la des de la qual controlava les finques, donades en cultiu a *coloni*. Per a la nostra zona, hi ha testimonis de propietat imperial a l'Alt Imperi, i per tant és ben possible que també n'hi hagués a la romanitat tardana.

EVOLUCIÓ A LA TARDOANTIGUITAT

I cap a on evoluciona aquesta situació? Ens ha pervingut una transmissió excepcional de documents del segle VI, que fan referència a propietats del monestir de Sant Victorià d'Assan, al Sobrarb, Aragó. Les propietats se situen entre Osca, Lleida, Barcelona, Saragossa i Terol. Es tracta dels testimonis més importants per entendre el pas de l'organització del camp romà al visigòtic i al medieval. Consisteixen en el testament i la donació de Vicenç, bisbe d'Osca, al monestir d'Assan,⁶⁰ dues donacions, dels monjos Gaudiosus i el bisbe Aquilinus, i dos decrets reials dels reis Leovigild i Recared.⁶¹ Ramon d'Abadal va fer

58. «Salvo Vitalis felix Turrisa».

59. COROMINES (1993-1997), vol. VI, p. 279.

60. FITA (1906, 155); FORTACÍN (1983); DÍAZ (1998).

61. TOMÁS-FACI; MARTÍN-IGLESIAS (2017).

referència a alguns dels documents del monestir d'Assan a l'obra *Catalunya carolíngia*. Interessen especialment el testament i la donació de Vicenç, perquè se n'ha estudiat detalladament la inserció en l'estructura del poblament i del paisatge, sobre la base dels nombrosos topònims que cita, que han permès identificar molts llocs.⁶² Amb tot, la resta dels documents reflecteixen una organització de l'espai similar als de Vicenç. Aquests darrers consisteixen en tres finques, allunyades entre si, a més de múltiples petites propietats que dona a una sèrie de colons i lliberts, ubicades entre el Pirineu lleidatà, Osca, *Ilerda* i *Caesaraugusta*. Com veiem, és un exemple clar de propietats descentralitzades, com era habitual al món romà. Reflecteixen una estructuració de l'espai en època visigòtica, que té molts signes de preexistències romanes tant en la toponímia com en el model cultural, i que en part sembla perviure fins als segles XI i XII.

En primer lloc és interessant que Vicenç jerarquitzava els llocs a què fa referència dins de *terrae* o *civitates*, és a dir, dins d'una organització administrativa perfectament romana. La resta de documents també prenen com a referent la ciutat romana (*Ieso*, *Ausa*, *Ilerda*, *Osicerda*). Les propietats es mostren molt ben estructurades. Les valls del Cinca i de l'Éssera funcionen com a eixos estructuradors i viaris, amb cultius diversificats complementats per l'explotació de la muntanya i la ramaderia, amb una agricultura mediterrània a les terres baixes, on els cereals devien tenir una importància primordial (*trigario*), com encara passa avui, però també amb vinya, olivera i productes d'horta, tot plegat complementat per ramaderia i segurament pastures de muntanya per a la transhumància. La vinya apareix en *centuas*, que eren terres parcel·lades geomètricament, que encara es reconeixen a la fotografia aèria. La part central de la propietat s'administrava des de la vil·la, i hi treballava la *familia servorum*, al capdavant de la qual hi havia el *villicus* o *actor*, mentre que la resta de les terres es donaven a conrear en parcel·les, a *coloni*, que pagaven una renda i una sèrie de prestacions al propietari. Els textos parlen d'esclaus, lliberts i *coloni*. Aquest model correspon al que refereix Pal·ladi, en el segle v, es reproduïx en el sistema que coneixem per les fonts monàstiques hispàniques i especialment es reconeix en les de sant Isidor.⁶³ És a dir, es reproduïx força l'estructura creada ja en el segle iv. Ara bé, els documents reflecteixen clarament la importància i

62. ARIÑO; DÍAZ (2002); *id.* (2003).

63. DÍAZ (1998), p. 260.

el poder econòmic creixent de l'Església, així com la usurpació de les funcions fiscals de l'Estat per part dels grans propietaris eclesiàstics i aristocràtics.

De fet, sabem que al període visigòtic les estructures ciutadanes segueixen sent la referència, per bé que ja no funcionin com els centres d'administració política i judicial que havien estat. L'Església va calcar les estructures ciutadanes romanes per a les seves demarcacions episcopals. El nucli urbà va passar a ser la seu del nou poder eclesial amb el palau episcopal, mentre que el *comes ciuitatis* assolí les funcions fiscals i judicials. Tanmateix, l'estructura romana de la ciutat, que comprèn nucli urbà i territori, es va anar dissolent i les dues parts estaven emprant camins separats.⁶⁴

CONCLUSIONS

La progressió constant de la concentració de la propietat territorial és una tendència que s'observa al llarg de tota la història de Roma. Els agrònoms llatins adverteixen constantment dels perills d'aquesta evolució. La societat va anar donant símptomes de contradiccions ja en el segle II. Però el segle III, especialment el període de l'anarquia militar entre 235 i 284, va ser el detonant de la crisi del sistema. Els establiments menors van desaparèixer a favor de les vil·les més grans, que en canvi van créixer en riquesa,⁶⁵ i a mesura que això passa, les relacions comercials de llargues distàncies es van afeblir i s'escurcen els seus radis d'acció. La crisi del segle III va ser tant política com econòmica, i va provocar una transformació profunda en tots els àmbits. Això va comportar un canvi important en el poblament agrari, que respon a un canvi en les formes de control i d'explotació del territori, en què les vil·les tardoromanes es converteixen en centres de gestió de gran propietat i latifundis, on els propietaris tendeixen a residir cada cop amb major persistència.

El segle IV torna a ser un gran moment d'esplendor de les vil·les romanes, que funcionen, però, dins de paràmetres molt diferents del sistema de la vil·la que havia caracteritzat l'Alt Imperi. A les províncies, l'arquitectura de la vil·la tardana assolí nivells de luxe que no havia tingut durant els períodes precedents, per bé que al costat de magnífiques residències de camp, la immensa majoria dels

64. Díaz (2000).

65. REVILLA; GONZÁLEZ i PREVOSTI (2008).

establiments rurals presenten un retrocés i una ruralització notable. El colonat es generalitza cada cop més, queda lligat a la terra, i passa a ser controlat de forma força directa pels propietaris de les vil·les o un *procurator* que actua en nom seu. La gran vil·la es converteix en el centre de poder, i acaba assumint les funcions fiscals, jurídiques, econòmiques i fins religioses. A redós d'aquestes vil·les també es van erigint capelles cristianes que es converteixen en el centre de culte de la regió, i que poden estar en l'origen de parròquies posteriors.

Ara bé, en el segle v, amb el trasbals de les invasions visigodes, les cases de camp van sent més insegures i els propietaris rics es van replegant a les seves residències de ciutat, o en nuclis fortificats. El segle vi és el darrer moment de les grans vil·les residencials, i són molt poques les que resisteixen o que encara construeixen espais de luxe. En aquest moment, la població camperola dispersa pel camp tendeix també a agrupar-se en poblats,⁶⁶ com per exemple els ben coneguts de Vilaclara a Castellfollit del Boix, o el del Puigrom a Roses.

En aquest procés, en època visigoda, les ciutats van tornar a tenir un paper com a residència de propietaris agrícoles, seu de l'administració de justícia, de la recol·lecció d'impostos i seu dels bisbats. Per contra, el dinamisme econòmic i de mercat es va limitar al camp, que va iniciar un procés força més independent, on fins l'aspecte de culte religiós es va resoldre en les capelles rurals i els monestirs. Hem de tenir present que el món rural de l'àrea catalana presenta signes clars de cristianització precoç, ja a partir del segle iv.⁶⁷ Camp i ciutat inicien camins diferents. Es trenca la unitat que havia caracteritzat la ciutat de l'antiguitat, la ciutat estat on nucli urbà i territori formaven un tot deixa de tenir entitat.⁶⁸ A partir d'aquest moment pren sentit el concepte de la ciutat centre de consum i parasitària del camp, mentre que en el món romà resultava ben discutible.⁶⁹ Amb tot, és molt interessant observar com es mantenen moltes formes romanes al camp, essencialment de vertebració del territori dins l'estructura de la ciutat romana. El paisatge conserva les fronteres, els camins, les formes dels camps, els seus límits, les seves infraestructures, de tal manera que encara resulta ben present la referència a la ciutat a què havien pertangut.

66. ROIG (2009); GIBERT (2012).

67. PREVOSTI (2019), p. 127.

68. DÍAZ (2000).

69. PREVOSTI (2005), p. 293-294.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, Ramon d' (1967). *Els precedents antics a la història de Catalunya*. Barcelona: Editorial Selecta.
- ARCE, Javier (2008). «Musivaria y simbolismo en las villae tardorromanas». A: FERNÁNDEZ OCHOA, Carmen; GARCÍA-ENTERO, Victoria, i GIL SENDINO, Fernando [eds.]. *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función*. Gijón: Ediciones Trea, p. 86-97.
- ARIÑO, Enrique; DÍAZ, Pablo de la Cruz (2002). «El campo: propiedad y explotación de la tierra». A: TEJA, Ramón [ed.]. *La Hispania del siglo IV. Administración, economía, sociedad, cristianización*. Bari: Edipuglia, p. 59-96.
- (2003). «Poblamiento y organización del espacio: la Tarraconense pirenaica en el siglo VI». *Antiquité Tardive*, núm. 11, p. 223-237.
- BALMELLE, Catherine (2001). *Les demeures aristocratiques d'Aquitaine. Société et culture de l'Antiquité tardive dans le Sud-Ouest de la Gaule*. Bordeus-París: Ausonius-Aquitania.
- BARTOLDUS, Marco Johannes (2012). *Palladius Rutilius Taurus Aemilianus. Welt und Wert spätrömischer Landwirtschaft*. Augsburg: Wißner-Verlag.
- BLÁZQUEZ, José María (1997). «Relaciones de Melania la Joven con la sociedad del Bajo Imperio». A: LORING, María Isabel [ed.]. *Homenaje al profesor Abilio Barbero*, Madrid, p. 349-366.
- BRÜHLMANN, Beate (2015). «Die Zentralräume in der villa von Centcelles. Zur funktionalen bedeutung im kontext der zeitgenössischen Villenarchitektur Hispaniens und Galliens». A: ARBEITER, Achim; KOROL, Dieter [dir.]. *Der Kuppelbau von Centcelles. Neue Forschungen zu einem enigmatischen Denkmal von Weltrang*. Tübingen-Berlín, p. 49-64.
- CARRIÉ, Jean-Michel (1993). «Le riforme economice da Aureliano a Costantino». A: SCHIAVONE, Aldo [ed.]. *Storia di Roma*, III, 1. Torí: Einaudi, p. 283-322.
- CHAVARRIA, Alejandra (2007). *El final de las villae en Hispania (siglos IV-VII d.C.)*. Turnhout: Brepols Editor, «Bibliothèque de l'Antiquité Tardive», núm. 7.
- CLARIANA, Joan Francesc; PREVOSTI, Marta (2016). «La represa de les excavacions arqueològiques a Torre Llauder després de la inauguració del mur. Resum de l'actuació al subsol de l'aula principal». *10è Col·loqui Història a Debat*. Mataró: Grup d'Història del Casal, p. 93-122.
- COROMINES, Joan (1993-1997). *Onomasticon Cataloniae*. Barcelona: Ed. Curial.

- DÍAZ, Moisés; MACIAS, Josep Maria (2007). «La vil·la romana de la Pineda/ Cal·lípolis (Vila-seca, Tarragonès)». A: *El territori de Tarraco: vil·les romanes del Camp de Tarragona. Fòrum*, núm. 13, p. 133-151.
- DÍAZ, Pablo de la Cruz (1998). «El testamento de Vicente: propietarios y dependientes en la Hispania del s. VI». A: HIDALGO, María José; PÉREZ, Dionisio, i GERVÁS, Manuel J. R. [eds.]. *Romanización y reconquista en la península Ibérica: Nuevas perspectivas*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, p. 257-270.
- (2000). «City and Territory in Hispania in Late Antiquity». A: BROGIOLO, Gian Pietro; GAUTHIER, Nancy, i CHRISTIE, Neil [eds.]. *Towns and their territories between Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Leiden-Boston-Colònia: Brill, p. 3-35.
- DUNBABIN, Katherine M. D. (2003). *The Roman Banquet. Images of Conviviality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DUVAL, Noël (1984). «Les maisons d'Apamée et l'architecture 'palatiale' de l'antiquité tardive». A: BALTY, Jean-Charles [ed.]. *Aspects de l'architecture domestique d'Apamée*. Fouilles d'Apamée de Syrie. Brussel·les: Miscellanea Fasc. 13, p. 447-470.
- ELLIS, Simon (1988). «The End of the Roman House». *American Journal of Archaeology*, núm. 92, 4, p. 565-576.
- (1991). «Power, Architecture, and Décor: How the Late Roman Aristocrat Appeared to His Guests». A: GAZDA, Elaine K. [ed.]. *Roman Art in the Private Sphere*. Ann Arbor (Michigan): The University of Michigan Press, p. 117-138.
- (1997). «Late antique dining: architecture, furnishing and behaviour». A: LAURENCE, Ray; WALLACE-HADRILL, Andrew [eds.]. *Domestic space in Roman world: Pompeii and beyond*. Portsmouth RI: Journal of Roman Archaeology, supp. 22, p. 41- 51.
- ESPINOSA, Urbano (2006). «Civitates y territoria en el Ebro medio: continuidad y cambio durante la Antigüedad tardía». A: ESPINOSA, Urbano; CASTELLANOS, Santiago [eds.]. *Comunidades locales y dinámica de poder en el norte de la península Ibérica durante la Antigüedad tardía*. Logronyo: Universidad de la Rioja, p. 41-99.
- ETTIENNE, Robert (1989). «Ausone, propriétaire terrier et le problème du latifundium au IVe siècle ap. J.-C.». A: CHRISTOL, Michel; DEMOUGIN, Ségo·lène; DUVAL, Yvette; LEPELLEY, Claude, i PIETRI, Luce [eds.]. *Institutions*,

- société et vie politique dans l'empire romain au IVe siècle ap. J.C.* París: École Française de Rome, p. 305-311.
- FERNÁNDEZ OCHOA, Carmen; GIL SENDINO, Fernando (2008). «La villa romana de Veranes (Gijón, Asturias) y otras villas de la vertiente septentrional de la cordillera cantábrica». A: FERNÁNDEZ OCHOA, Carmen; GARCÍA-ENTERO, Victoria, i GIL SENDINO, Fernando [eds.]. *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función*. Gijón: Ediciones Trea, p. 435-480.
- FITA, Fidel (1906). «Patrología visigótica. Elpidio, Pompeyano, Vicente y Gabino, obispos de Huesca en el siglo VI». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, núm. 49, p. 137-169.
- FITCH, John G. (2012). Marco Johannes Bartoldus, *Palladius Rutilius Taurus Aemilianus: Welt und Wert spätrömischer Landwirtschaft*. Augsburg: Wißner-Verlag, 2012. 376. *Bryn Mawr Classical Review* 2012.12.54 <https://bmcr.brynmawr.edu/2012/2012.12.54>
- FORTACÍN, Javier (1983). «La donación del diácono Vicente al monasterio de Asán y su posterior testamento como obispo de Huesca en el siglo VI. Precisiones críticas para la fijación del texto». *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 47-48, p. 59-64.
- FRÍAS, Carolina (2008). «Las formas de explotación del medio rural en el sur de la Tarraconense: la provincia de Alicante». A: REVILLA, Víctor; GONZÁLEZ, Joan-Ramon, i PREVOSTI, Marta [eds.]. *Actes del Simposi les vil·les romanes a la Tarraconense*. Vol. II. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 183-189.
- GARCÍA MERINO, Carmen (2008). «Almenara de Adaja y las villas de la submeseta norte». A: FERNÁNDEZ OCHOA, Carmen; GARCÍA-ENTERO, Victoria; GIL SENDINO, Fernando [eds.]. *Las villae tardorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función*. Gijón: Ediciones Trea, p. 412-434.
- GARCÍA MERINO, Carmen; SÁNCHEZ SIMÓN, Margarita (2001). «Excavaciones en la villa romana de Almenara-Puras (Valladolid). Avance de resultados». *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, núm. 67, p. 99-124.
- (2004). «De nuevo acerca de la villa romana de Almenara de Adaja (Valladolid). Excavaciones de 1998 a 2002». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 77 (2004), p. 177-195.
- GIBERT, Jordi (2012). «L'alta edat mitjana a la Catalunya central (segles VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXIII, p. 353-385.

- GUIART, Josep; PALET, Josep Maria, i PREVOSTI, Marta (2003) «La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori». A: *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Actes del Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 129-157.
- HEATHER, Peter (2005). *La caïda del Imperio romano*. Barcelona: Crítica.
- JÁRREGA, Ramon (2000). *El Alto Palancia en la época romana*. Castelló de la Plana: Universitària, núm. 38. Diputació de Castelló.
- (2013). «El poblament tardoantic al sector meridional de la Tarraconensis (sud de Catalunya i nord del País Valencià). Concomitàncies i diferències». A: PREVOSTI, Marta; LÓPEZ VILAR, Jordi, i GUITART, Josep [eds.] *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Documenta, núm. 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica i Institut d'Estudis Catalans, p. 167-182.
- KEHOE, Dennis p. (2007). *Law and the Rural Economy in the Roman Empire*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- (2013). «The State and Production in the Roman Agrarian Economy». A: BOWMAN, Alan; WILSON, Andrew [eds.]. *The Roman Agricultural Economy. Organization, Investment, and Production, Oxford Studies on the Roman Economy*. Oxford: Oxford University Press, p. 33-53.
- LÓPEZ MULLOR, Alberto (2017). *Poblado ibérico y villa romana de Darró o Adarró (siglos VI a.C.-VI d.C.)*. Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona.
- LÓPEZ VILAR, Jordi; PREVOSTI, Marta, i FIZ, Ignacio (2010). «Estudi del poblament per períodes cronològics i per tipologies / A Study of the Population by Chronological Periods and Typologies». A: PREVOSTI, Marta; GUITART, Josep [eds.]. *Ager Tarraconensis 2. El poblament / The Population*. Tarragona: Documenta, núm. 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica i Institut d'Estudis Catalans, p. 372-403.
- MARÍ, Lluís; REVILLA, Víctor (2006). *La vil·la romana del Romeral. Els mosaics. Art arquitectura i vida aristocràtica al segle IV*. Lleida: Ajuntament d'Albesa i Diputació de Lleida.
- (2020). «La arquitectura de la villa del Romeral (Albesa, la Noguera) en la antigüedad tardía». A: MARTÍNEZ, Rafael; NOGALES, Trinidad; RODÀ, Isabel [coord.]. *Las villas romanas bajoimperiales de Hispania*. Palència: Diputación de Palencia, p. 309-320.

- MAYER, Marc (1991). «La història de Barcelona segons els escriptors clàssics». A: SOBREQÜÉS, Jaume [dir.]. *Història de Barcelona*, I. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 239-270.
- (2015). «¿Propiedades de los *minicii natales* de *Barcino* en África?». *L'Àfrica romana*, p. 1511-1520.
- MENÉNDEZ, Xavier; SOLIAS, Josep Maria (1985). «Problemes entorn del Baix Imperi al curs inferior del Llobregat». *Pyrenae*, núm. 21, p. 157-168.
- (1996-97). «La romanització del territori meridional de la colònia *Barcino*. El cas de la vall de la riera de Sant Just Desvern (Baix Llobregat)». A: *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. XXXVII, p. 755-782.
- MORVILLEZ, Eric (1995). «Les salles de réception triconques dans l'architecture domestique de l'Antiquité tardive en Occident». *Histoire de l'Art*, núm. 31, p. 15-26.
- (2007). «Le fonctionnement de l'audience dans les grandes demeures de l'Antiquité tardive (IVe-Ve siècles)». A: CAILLET, Jean-Pierre; SOT, Michel [eds.]. *L'audience. Rituels et cadres spatiaux dans l'Antiquité et le haut Moyen Age*. París: Ed. Picard, p. 175-192.
- NOLLA, Josep Maria; CASAS, Josep (1984). *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al NE de Catalunya*. Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona.
- OLESTI, Oriol (2006). «Propietat de la terra i elits locals. L'exemple de l'*ager Barcinonensis*». *Laietania*, núm. 16, p. 163-75.
- PARKER, Allan John (1992). *Ancient Shipwrecks of the Mediterranean and the Roman Provinces*. Oxford: British Archaeological Reports, International Series, 580.
- POVEDA, Antonio M. (2008). «Las *villae* romanas del sur de Hispania Tarracense (ss. II a.C. - III d.C.). Las tierras de Murcia y Alicante». A: REVILLA, Víctor; GONZÁLEZ, Joan-Ramon, i PREVOSTI, Marta [eds.]. *Actes del Simposi les vil·les romanes a la Tarraconense*. Vol. II. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya, p. 259-279.
- PREVOSTI, Marta (1981a). *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*. Badalona: «Monografies Badalonines», núm. 3, Museu Municipal de Badalona.
- (1981b). *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Barcelona: Ed. Dalmau, Caixa d'Estalvis Laietana.
- (2005). «L'època romana». A: GIRALT, Emili [dir.]; SALRACH, Josep M., i GUITART, Josep [coord.]. *Història agrària dels Països Catalans*. Vol 1.

- Barcelona: Fundació Catalana per a la Recerca i Universitats dels Països Catalans, p. 293-480.
- PREVOSTI, Marta; COLL, Ramon (2021). «L'edificio ottagonale tardoantico della villa della Gran Via - Can Ferrerons (Premià de Mar - Barcelona)». A: BALDINI, Isabella; SFAMENI, Carla [eds.]. *Abitare nel Mediterraneo tardoantico. Atti del III Convegno Internazionale del Centro Interuniversitario di Studi sull'Edilizia abitativa tardoantica nel Mediterraneo (CISEM)*. Bari: Edipuglia, p. 427-434.
- REVILLA, Víctor; GONZÁLEZ, Joan-Ramon, i PREVOSTI, Marta [eds.] (2008). *Actes del Simposi les vil·les romanes a la Tarraconense*. Vol. I i II. Barcelona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- RODA, Sergio (1985). «Fuga nel privato e nostalgia del potere nel IV sec. D. C. Nuovi accenti di un'antica ideologia». A: *Le trasformazioni della cultura della tarda antichità*. Atti del Convegno. Roma, p. 95-108.
- RODRIGO, Esther (2013). «L'estructuració del territori i evolució del poblament i de la xarxa viària de l'ager *Iessonensis*». A: PREVOSTI, Marta; LÓPEZ VILAR, Jordi, i GUITART, Josep [eds.]. *Ager Tarraconensis 5. Paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del Simposi internacional / Landscape, Settlement, Material Culture and History. Proceedings of the International Symposium*. Tarragona: Documenta, núm. 16, Institut Català d'Arqueologia Clàssica i Institut d'Estudis Catalans, p. 201-216.
- ROIG, Jordi (2009). «Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)». A: QUIRÓS, Juan A. [ed.]. «The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe». *Documentos de arqueología e historia, núm. 1*. Vitòria-Gasteiz: Universidad del País Vasco, p. 207-251.
- ROSSITER, Jeremy (1991). «Convivium and villa in late antiquity». A: SLATER, William J. [ed.]. *Dinning in classical context*. Ann Arbor: University of Michigan Press, p. 199-214.
- SÁNCHEZ SIMÓN, Margarita (2020). «Los espacios de la casa y su programa decorativo. La *pars urbana* de la villa romana de Almenara de Adaja-puras (Valladolid, España)». A: MARTÍNEZ, Rafael; NOGALES, Trinidad; RODÀ, Isabel [coord.]. *Las villas romanas bajo imperiales de Hispania*. Palència: Diputación de Palencia, p. 407-416.
- SCOTT, Sarah (2004). «Elites, Exhibitionism and the Society of the Late Roman Villa». A: CHRISTIE, Neil [ed.]. *Landscapes of Change. Rural Evolutions in Late Antiquity and the Early Middle Ages*. Londres: Routledge, p. 39-66.

- SEAMENI, Carla (2005). «Le ville in età tardo-antica: il contesto storico-archeologico». A: VOLPE, Giuliano; TURCHIANO, Maria [eds.]. *Paesaggi e insediamenti rurali in Italia meridionale fra tardoantico e alto medioevo*. Bari: Edipuglia, p. 463-479.
- (2006). *Ville residenziali nell'Italia tardo antica*. Bari: Edipuglia.
- SODINI, Jean-Pierre (1995). «Habitat de l'Antiquité tardive». *Topoi*, núm. 5, p. 151-218.
- (1997). «Habitat de l'Antiquité tardive (2)». *Topoi*, núm. 7, p. 435-577.
- TARRADELL, Miquel (1968). «Población y propiedad rural en el Este peninsular durante el Bajo Imperio». *Actas del III Congreso Español de Estudios Clásicos*. Madrid, p. 164-169.
- THÉBERT, Yvonne (1987). «Private life and domestic architecture in Roman Africa». A: VEYNE, Paul [ed.]. *A history of private life: from pagan Rome to Byzantium, 313-409*. Cambridge, MA; Londres: Harvard University Press.
- TOMÁS-FACI, Guillermo; MARTÍN-IGLESIAS, José Carlos (2017). «Cuatro documentos inéditos del monasterio visigodo de San Martín de Asán (522-586)». *Mittellateinisches Jahrbuch*, núm. 52. 2, p. 261-286.
- VELÁZQUEZ, Isabel (2007). *La literatura hagiográfica. Presupuestos básicos y aproximación a sus manifestaciones en la Hispania visigoda*. Burgos: Fundación del Instituto Castellano y Leonés de la Lengua, «Libros Singulares», núm. 17.
- VERRIÉ, Frederic Pau (1992). «Luci Minici Natal». A: *Roma a Catalunya*. Barcelona: Institut Català d'Estudis Mediterranis, p. 164-167;
- WALLACE-HADRILL, Andrew (1988). «The Social Structure of the Roman House». *Papers of the British School at Rome*, núm. 56, p. 43-97.

DE LA VIL·LA VISIGODA A LA VIL·LA CAROLÍNGIA A CATALUNYA (SEGLES VI-X). LES DADES ARQUEOLÒGIQUES

CRISTIAN FOLCH IGLESIAS¹

Lliurat el 3 de juny de 2022. Acceptat el 29 de juny de 2022.

RESUM

Aquest text vol ser una síntesi sobre l'evolució de les *villae* i altres assentaments rurals durant l'alta edat mitjana a Catalunya. A partir del registre material s'intentarà donar una visió general de les seves característiques morfològiques, socials i econòmiques.

PARAULES CLAU

Villae, assentaments rurals, arqueologia, alta edat mitjana.

1. folch72@hotmail.com. Grup de recerca consolidat: Ocupació, organització i defensa del territori medieval (2017SGR805). Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana de la Universitat Autònoma de Barcelona, edifici B, Campus de la UAB, 08193 Bellaterra (Barcelona). Aquest text s'ha escrit en el marc del projecte quadriennal de recerca arqueològica Assentaments i fortificacions de transició al món medieval (segles v-xi), tres casos representatius (CLT0009/18/00020), Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura. Actualment, en el marc del projecte *Entre al-Àndalus y la feudalidad. Poderes territoriales y desarrollo de sistemas defensivos altomedievales en el nordeste peninsular* (PID2020-114484GB-I00), Ministerio de Ciencia e Innovación.

From the visigothic villa to the carolingian villa in Catalonia (VI-X centuries). Archaeological data

ABSTRACT

This text aims to be a synthesis on the evolution of the *villae* and other rural settlements during the Early Middle Age in Catalonia. From the material register we will try to give an overview of its morphological, social and economic characteristics.

KEYWORDS

Villae, rural settlements, archaeology, Early Middle Age.

I. INTRODUCCIÓ

Fa unes quantes dècades que l'estudi de les *villae* compta amb una llarga trajectòria en la historiografia dedicada a l'edat mitjana, sobretot en l'àmbit documental. Actualment, aquests assentaments rurals i altres formen part d'un dels camps més rellevants de la recerca arqueològica sobre aquest període, atès que fins fa relativament poc temps imperava una gran desconexió pel que fa a la caracterització morfològica, social i econòmica d'aquests establiments, una problemàtica que ha aconseguit progressos notables durant els darrers anys. A partir d'una metodologia d'excavació més adient, juntament amb el recurs de les datacions absolutes, per tal de precisar les cronologies, així com la realització d'estudis bioarqueològics ens permet actualment aprofundir en el seu coneixement.

II. LA TERMINOLOGIA DELS ASSENTAMENTS RURALS

En aquest apartat, tot i que el present treball se centra en l'estudi arqueològic de les *villae* i, per tant, en el registre material, intentarem exposar una visió general del significat d'aquest terme i d'altres relacionats que apareixen en les fonts documentals i epigràfiques disponibles per a l'època visigoda, islàmica i carolíngia i que fan referència a assentaments rurals, cosa que ens permetrà contrastar-ho amb les dades obtingudes en les intervencions arqueològiques.

Evidentment, i només amb una primera aproximació a la bibliografia que s'ha dedicat a aquest àmbit d'estudi, es pot veure la dificultat que existeix per intentar definir els termes que apareixen en la documentació i atribuir-los una representació física a partir del registre arqueològic, un fet que ja ha estat advertit anteriorment (Zadora-Rio, 2001). En aquest sentit, en efectuar una anàlisi crítica mitjançant la contrastació entre el registre arqueològic, alguns termes documentats i el registre toponímic, de gran qualitat a Catalunya i on s'ha conservat un considerable registre altmedieval, pensem que pot aportar noves dades per a l'estudi d'aquests assentaments rurals.

El punt de sortida d'aquest recorregut cal situar-lo en l'època romana, on els estudis més rellevants dedicats als conceptes més importants en l'àmbit rural, la *villa* i el *fundus*, plantegen unes definicions comunament acceptades per la historiografia (Leveau, 1983 i 2002; Carrié, 2012, p. 26-28; Castanyer i Tremoleda, 1999, p. 39; Fornell, 2001) que identifiquen el terme *villa* com un establiment rural romà d'una certa entitat, format per un espai de residència (*pars urbana*), més una zona productiva (*pars rustica*), i la denominació de *fundus* fa referència als predis agrícoles o termes.

Més endavant, quan ens endinsem en l'època visigoda, s'observa que el mot *villa* i el seu sinònim *locus* segueixen apareixent a les fonts, cosa que porta a definir aquests termes segons alguns autors com a llocs o termes de població i d'administració més bàsics (Martí, 2006; Canal *et al.*, 2006, p. 31; Folch, 2018) i com a propietats rurals públiques o privades (Martín, 2003, p. 39), formades, al seu torn, per estructures d'habitació que s'identifiquen en les fonts com edificis, a més de terres, vinyes, prats, etc., en les quals hi ha *coloni* i *servi* (Canellas, 1979, p. 126-127; Tomás i Martín, 2017).

Durant l'època islàmica, el mot *villa* també apareix documentat com *Billa* en el cas de la «... *Billa Nūba al-Bahriyyin*...» (Manzano, 2006, p. 279-281) entre d'altres, tot i que l'Estat islàmic fa servir de forma majoritària en la seva documentació diversos mots com *qarya*, *munya*, *rahal*, *balat* i altres per referir-se als assentaments rurals, que tot i que han estat molt estudiats encara presenten problemes per identificar-los de forma clara amb una realitat física (Pérez, 2013). En relació amb això, un dels termes que hem pogut estudiar detalladament d'aquest període i que podria ser un sinònim de *villa* és *palatium* (*Balat*) (Ballestín; Pastor [eds.], 2013). A bastament documentat a Catalunya i al sud de França durant els segles IX-X, les fonts sempre es refereixen en aquest mot com un establiment rural del qual documentem diversos exemples relacionats amb el topònim *villa*, com

els casos de *villa* Palat (Palau-Sacosta) i *villa* Palacio (Sant Jaume de Llierca) entre d'altres, i altres exemples relacionats amb antropònims d'origen germànic, àrab o franc o adjectivats (Martí, 2013; Folch, 2013; Gibert, 2013).

Més endavant, sabem que la *villa* d'època carolíngia, dels segles IX i X, és un lloc de poblament i una circumscripció administrativa ben documentada als textos on hi ha altres llocs de poblament, com per exemple en el cas de la *villa* de Sant Esteve (la Vall d'en Bas) «... et in valle Basse villam quae dicitur Sancti Stephani cum valle Jonathes, cum villis et villaribus quae ibidem sunt...» (Abadal, 1926-1952, p. 368). Els seus límits possiblement, com proposen alguns autors, es van fixar per l'ús continuat de l'espai que va fer les comunitats rurals durant la època visigoda, tot i que és possible que molts d'aquests casos ja existissin abans com una demarcació de base de l'administració pública d'època romana. Com una circumscripció administrativa ben delimitada, les *villae* serveixen de base a la administració de justícia, que moltes vegades té lloc a la plaça davant de l'església o en el seu interior, i són petits districtes on aquests habitants satisfan els tributs o impostos a l'autoritat i viuen comunitats de camperols que conreen la terra i exploten recursos naturals (Salrach, 2006).

Generalment, es tracta d'uns conceptes que, tant si estudiem el nostre àmbit geogràfic com altres zones peninsulars o d'altres països d'Europa, també apareixen amb freqüència en la documentació de l'època carolíngia i comtal del sud de França (Martí, 2009), dels segles VIII-IX d'Astúries (Gutiérrez, 2008 i 2010) i del segle VIII d'Itàlia (Delogu, 1994, p. 15). Tots aquests estudis citen molts termes que fan referència a institucions jurídiques i situacions socials i econòmiques similars a les que podem trobar en l'època visigoda; les *villae-loci* apareixen com a assentaments i termes rurals que en molts casos es mantindran fins al segle X.

Per concloure aquesta part, cal referir-se, encara que sigui breument, a altres conceptes, sovint molt relacionats amb els termes *villa-locus*, com són *villula*, *casa*, *colonica*, *domus* i *villare*, que també apareixen molt sovint a les fonts quan fan referència a assentaments rurals. Els tenim documentats ja en època visigoda, en els segles VI-VIII, descrits com a centres agraris d'explotació i com uns «hàbitats camperols» (Martínez, 2006; Folch, 2018). En aquest sentit, sembla, segons es desprèn de les fonts, que a partir dels segles VI-VII termes com *villula* i altres es podrien identificar amb petits nuclis de població (Isla, 2001).

En relació amb això, sembla que un altre dels aspectes més importants en l'organització de l'espai rural seran les tinences, un fenomen que podria tenir

el seu origen en el baix imperi (potser en el colonat) (Durliat, 1990, p. 84-95) i que es desenvoluparia durant l'època visigoda (Salrach, 1997, p. 71-74). En aquest punt nosaltres interpretem que dins del terme rural d'una *villa-locus* existeixen altres assentaments dedicats a la producció (*villula, casa, domus, colonica* i *villare*) que viuen dins d'una estructura territorial i fiscal que s'anomena *villal locus* i que reflectiran l'expansió del poblament altmedieval. Aquest arribarà pràcticament a totes parts, sobretot a les capçaleres i vessants de les valls i zones abans considerades marginals, un fenomen detectat pels estudis paleoambientals (Palet, 1997; Burjachs, 2003; Riera, 2005; López *et al.*, 2008), més enllà dels paràmetres d'ocupació del territori en època romana centrats, majoritàriament, en les zones planeres i fèrtils situades a tocar dels grans cursos fluvials (Villanueva, 2001). En conseqüència, aquests nous assentaments seran els grans protagonistes del que s'ha citat genèricament per la historiografia com a colonització medieval, un fet que sovint s'ha situat en els segles IX-X (Salrach, 1990) i s'ha vinculat a la hipòtesi de la repoblació iniciada durant l'època carolíngia, però que avuiensem que cal avançar fins als segles VI-VII.

III. L'ARQUEOLOGIA DE LES *VILLAE* D'ÈPOCA VISIGODA I ISLÀMICA

En relació amb les dades estrictament arqueològiques, també està força clar què és una *villa* durant l'època romana: una explotació complexa de caràcter rural amb dues parts ben diferenciades, la part rústica, dedicada al treball productiu, i la part residencial destinada a la zona d'habitatge de caràcter luxós dels propietaris de la *villa* (Nolla, 2008). En aquest poblament rural, també cal esmentar que no tot són *villae* dins del món rural d'època romana, on s'han documentat arqueològicament altres establiments rurals dedicats a la producció agropecuària i de tipus artesanal d'aquest mateix moment a Catalunya amb unes característiques força diferents (Burch; Castanyer i Tremoleda, 2015).

Entre els segles V-VI aquest tipus de *villae* desapareixen del registre arqueològic a Catalunya (Canal *et al.*, 2007; Roig, 2011) i apareixen uns nous tipus d'assentaments que poc tenen a veure amb aquests precedents d'època romana. Durant l'època visigoda les coses comencen a canviar i a partir d'aquest moment ja no és tan fàcil reconèixer si les explotacions pertanyen a la categoria *villal locus*, o a altres mots com *villula, casa, domus, colonica*, etc., que ja hem vist que apareixen repetidament a les fonts d'aquest moment.

Des de la vessant arqueològica, en els darrers anys la historiografia europea i espanyola (Quirós [ed.], 2009) i, evidentment, la catalana (Canal *et al.*, 2006; Roig, 2009; Folch; Gibert i Martí, 2009, 2010, 2015 i 2019; Castanyer; Tremoleda i Dehesa, 2013; Burch *et al.*, 2015; Gibert, 2018; Folch, 2018) ha estat força prolífica en la publicació d'estudis sobre aquests jaciments que han permès començar a entendre quines són les seves característiques.

Actualment sabem que una *villa* d'època visigoda i durant els primers temps de la conquesta islàmica és un assentament rural dedicat a la producció agropecuària, format per estructures d'habitatge, estructures dedicades a la producció, d'emmagatzematge i una necròpolis. Tenim diversos casos excavats en extensió que presenten registres de molta qualitat, que permeten caracteritzar bé aquests assentaments i que anirem citant en el text. Per exemple, el casos més interessants serien Can Gambús (Sant Quirze del Vallès), els Maiols (Cerdanyola), la Solana (Cubelles), Can Cabassa (Sant Cugat del Vallès), la Plaça Vella (Castellar del Vallès), Vilauba (Camós), Vilaclara (Castellfollit del Boix), Aiguacuit (Terrassa), Vilardida (Vila-rodona), Can Roqueta (Sabadell), Monistrol (Gaià) i Sant Amanç (Rajadell).

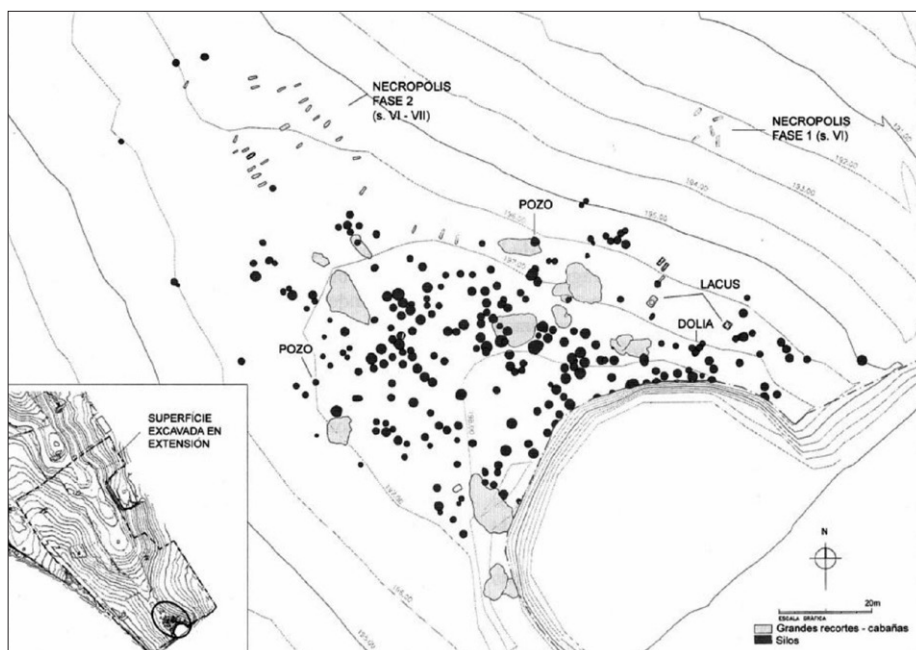

Figura 1. Planta del jaciment de Can Gambús (Sabadell) (segles VI-VIII) (Roig, 2009).

Figura 2. Planta del jaciment de Vilauba (Camós) (segles VI-VII) (Castanyer; Tremoleda i Devesa, 2018).

Figura 3. Planta del jaciment de Vilaclara (Castellfollit del Boix) (segles VI-VIII) (Enrich; Enrich i Pedraza, 1995).

De manera general, es tracta d'assentaments que es localitzen en zones planeres o parcialment elevades, a tocar de cursos fluvials (rius, torrents o rieres), buscant zones òptimes per crear espais de conreu i per als ramats, prop d'antigues *villae* romanes.

En relació amb les estructures d'habitatge, sovint es documenten unitats domèstiques formades per cabanes de planta rectangular i ovalada amb el sol enfonsat, com els casos de Can Gambús-1 (Sabadell) (Figura 1) i la Plaça Vella (Castellar del Vallès) (Roig, 2009), un fet ben comú també en altres zones peninsulars (Vigil-Escalera, 2000; Azkarate; Solaun, 2001; Vigil-Escalera, 2007), les quals presenten en el seu interior fogars i forns. El sistema de cobriment se sosté amb pals, la majoria de vegades només documentats mitjançant els forats excavats al subsol per encabir-los i que es localitzen en l'interior de les estructures o en el seu perímetre més immediat, i que sustenten cobertes realitzades amb materials peribles. Un altre tipus d'unitats domèstiques es presenten com a petits edificis construïts amb sòcols de pedra i aixecats amb terra, o totalment en pedra, distribuïts en dos o més àmbits, i la coberta es realitzaria amb materials peribles, documentant-se també en el seu interior la presència de fogars i forns (Folch; Gibert i Martí, 2015).

En relació amb les estructures de producció es localitzen premses, generalment dedicades a la producció de vi, i en alguns casos d'oli, les quals presenten una morfologia molt similar a les d'època romana (Peña, 2010), on podem destacar l'exemple excavat de Vilauba (Camós) (Figura 2) (Castanyer; Tremoleda i Dehesa, 2013, i Castanyer; Frigola i Tremoleda, 2018) i el de Vilaclara (Castellfollit del Boix) (Figura 3) (Enrich; Enrich i Pedraza, 1995). També es documenten, de forma recurrent, forns destinats a la producció de pa, a vegades formats per una sola estructura com es documenta a Vilaclara (Castellfollit del Boix) (Enrich; Enrich i Pedraza, 1995) i a Monistrol (Gaià) (Folch; Gibert, 2014) i altres per conjunts de dos o més forns com succeeix a Can Gambús-1 (Sabadell), a la Plaça Vella (Castellar del Vallès) (Roig, 2009) i a Vilardida (Vila-rodona) (Morera; Pisa i Cubo, 2020).

Altres estructures documentades que apareixen en tots els jaciments es dediquen a l'emmagatzematge de la producció agrícola i es presenten com a sitges excavades al terreny natural de planta circular i perfil acampanat o troncocònic i retalls per encabir-hi les *dolia*.

Finalment, en alguns assentaments es documenten pous per a l'extracció d'aigua, de planta circular, a vegades recoberts de pedres, que poden presentar

profunditats properes als sis o set metres com en el cas del jaciment de Can Gambús-1 (Sabadell) (Roig, 2009).

Els cementiris excavats en aquests jaciments presenten, en el nostre sector d'estudi, unes dimensions modestes, no arriben al centenar de tombes, i unes morfologies variades, majoritàriament de *tegulae*, de lloses i de banyera com en el casos de Can Gambús-2 (Sabadell) i la Plaça Vella (Castellar del Vallès) (Roig, 2009) els quals, si els dividim per fases, presenten una ocupació dilatada en el temps, cosa que podem interpretar com els cementiris de petites comunitats rurals de caràcter familiar (Folch; Gibert, 2011). Així mateix, i tot i que no es tracti de tombes, en aquest punt volem destacar la presència bastant recurrent en aquests jaciments d'individus abocats en sitges i pous sense cap tractament funerari (Roig, 2011 i 2013), un aspecte sobre el qual tornarem més endavant.

En relació amb els aspectes socials, actualment es tracta d'un dels camps de la recerca més difícils de caracteritzar a partir del registre arqueològic. En conjunt, com ja hem proposat en l'apartat dedicat als aspectes morfològics, es tracta d'assentaments que s'han caracteritzat com a granges o vilatges segons una classificació recent que es correspon amb el nombre de persones que habitaven aquests assentaments (Vigil-Escalera, 2007). En el nostre àmbit d'estudi, en l'estat actual de la recerca, caldria relacionar-los amb el primer concepte, ja que majoritàriament estarien formats per un espai d'habitatge més altres estructures destinades a la producció, corrals, magatzems i petites necròpolis. Les dades ens permeten interpretar que la demografia d'aquests assentaments correspondria, com ja s'ha apuntat anteriorment en altres estudis (Fortó; Martínez i Muñoz, 2009, p. 268; Folch, 2012; Folch, Gibert i Martí, 2015), a una unitat familiar, o potser dues. Així mateix, s'han començat a detectar diferències socials en aquests jaciments, un aspecte que s'ha observat a partir de l'estudi dels enterraments dels seus cementiris i altres individus documentats llençats en sitges i pous, identificant una població camperola i una altra esclava (Roig; Coll, 2011*b*), un fet també ben documentat en alguns jaciments de la Meseta (Vigil-Escalera, 2007). Això, ens permet estudiar quina és la composició social d'aquestes *villae* i detectar si estarien habitades per alguns personatges rellevants dins de l'estament aristocràtic o pels seus subordinats, només per camperols o si també s'hi poden incloure esclaus.

En conclusió, sembla, segons ens mostren les dades, que en aquests assentaments es produiria un canvi relacionat amb la dissolució de l'aparell estatal baix imperial, que consistiria en la creació d'un nou model d'establiments dedicats a

la gestió de la producció agrícola i ramadera, possiblement a mans de les comunitats camperoles com ha apuntat algun autor (Wickham, 2009, p. 627-836). Tot i que nosaltres pensem que aquesta interpretació s'ha de matisar, ja que no podem obviar que tenim alguns indicadors arqueològics que mostren la presència d'un gran excedent agrícola i diferències socials en molts establiments rurals. El fet de documentar un gran nombre de sitges en molts d'aquests assentaments, juntament amb nombroses estructures destinades a la producció de vi (Roig, 2009), delataria una considerable capacitat de produir i emmagatzemar cereal i vi que en molts casos superaria el seu mateix consum. Això indicaria l'existència d'un sistema dominical al darrere que gestiona l'excedent d'aquests productes, segurament destinat a l'intercanvi, ja que també superaria les càrregues impositives corresponents a una demanda externa als assentaments.

En tot cas, ens referim a una gran concentració d'assentaments agropecuaris situats en els territoris de les ciutats episcopals o d'altres centres de poder (*vici* i *castra*) presents en el nostre àmbit d'estudi o en altres zones peninsulars com en el territori de Toledo (Vigil-Escalera, 2007), cosa que ens mostraria un control de l'Estat i de les aristocràcies vers aquests assentaments productius.

Evidentment, al nord-est de la Tarraconense existeix un gran nombre de centres territorials, cosa que, juntament amb la presència en les fonts d'una clara jerarquització social que s'inicia en els bisbes i en les aristocràcies urbanes, passant per les elits locals, i finalitzant en els camperols i en els esclaus, ens porta a interpretar que hi hauria un gran control sobre aquests assentaments rurals. En aquest sentit, interpretem que aquests assentaments més grans correspondrien a centres dominicals hereus dels de l'època romana, tot i que a partir del segle VI sembla que en la majoria d'ells no hi viu l'aristocràcia. Per tant, la continuïtat ocupacional d'aquests llocs sota altres formes de poblament ens fa preguntar-nos qui o quins foren els encarregats de gestionar-los. En relació amb això, si no es documenta una explotació directa per part del *dominus* i només coneixem un personatge citat a les fonts com a *villicus*, que potser devia tenir alguna vinculació amb aquestes noves *villae*, ja que s'ha identificat com un intendent que es correspon amb un funcionari públic o càrrec públic local de les *villae* reals visigodes (Martin, 2003, p. 159-160; Canal *et al.*, 2006, p. 32-33), hauríem de buscar entre altres personatges rellevants als gestors d'aquests assentaments per a les aristocràcies o elits, que en molts jaciments del nord-est de la Tarraconense disposarien d'esclaus (Roig; Coll, 2011*b* i 2013). Evidentment, tot això que hem exposat no implica només la supervivència del model dominical

en la gestió de la producció més enllà de l'època romana, un aspecte que ja s'havia observat fa temps per alguns autors que han estudiat aquest període (Bloch, 1947; Bonassie, 1985; Titis-Dieuaide, 1985, p. 26-35; Salrach, 1997, p. 13-14), sinó la manera de caracteritzar la intervenció de la població camperola en aquest sistema. En relació amb aquests dos últims grups socials, camperols i esclaus, les fonts ens mostren que ara presenten moltes denominacions diferents (*ingenui, liberti, operarii, coloni, manumissi, ancillae, mancipia* o *servi*).

En aquest sentit, el que cal resoldre és quina seria la relació d'aquests camperols amb els *domini* o amb l'Estat, cosa que, com també han proposat altres autors, ens permetria, finalment, discriminar en aquests assentaments diversos graus que poden anar des d'una certa autonomia dels camperols a una organització dominical (Vigil-Escalera, 2006, p. 99).

Per altra banda, de l'estudi dels aspectes econòmics d'aquests jaciments es desprèn que, en la gran majoria d'assentaments presents en l'àmbit d'estudi que analitzem, la seva economia està orientada de forma general a la producció agropecuària, cereals, vi i ramats. Els estudis carpològics realitzats en alguns casos, com per exemple a Vilauba (Camós (Buxó, 1999, 2005 i 2015), a la Plaça Major (Castellar del Vallès) (Roig, 2009), als Maiols (Cerdanyola del Vallès) (Francés [coord.] 2007), a Vilaclara (Castellfollit del Boix) (Enrich; Enrich i Pedraza 1995, p. 110-116) i en assentaments més petits com el Pla del Serrador (les Franqueses del Vallès) (Fortó; Martínez i Muñoz, 2009) i a Ca l'Estrada (Canovelles) (Fortó; Martínez i Muñoz, 2009), entre d'altres, ens mostren que l'activitat econòmica principal d'aquests jaciments dels segles VI-VIII es basa en l'agricultura de policultiu de cereals, on destaca la presència de blat, ordi, mill, civada i altres, un ampli espectre de lleguminoses com la llentia, la fava i el pèsol, el conreu d'arbres fruiters com la figuera, l'olivera i la vinya i l'aprofitament de l'entorn rural amb la recol·lecció de llenya i fruits silvestres.

Les anàlisis de la fauna d'alguns d'aquests casos que hem citat (Enrich; Enrich i Pedraza, 1995; Saña; Nova, 2010; Colomines *et al.*, 2019) i altres (Nieto *et al.*, 2020; Gallego, 2022) també permet observar que la ramaderia estava formada per ovicaprins, amb un aprofitament mixt (carni i de productes secundaris (llet i llana), als quals cal afegir el consum de suïds, avifauna i de bòvids en una menor proporció i una pràctica de la caça i de la pesca més limitada. Tots aquests aspectes econòmics venen a coincidir, de forma general, exceptuant petites diferències regionals, amb altres estudis de síntesi sobre aquests tipus d'assentaments realitzats a la Meseta (Vigil-Escalera, 2007, p. 272-273) i al

sud de França (Ruas, 2007, p. 153-157). Això ens permet observar que aquests establiments practiquen una economia molt variada, un fet que no ens hauria de sorprendre si considerem que, com també s'ha observat en altres estudis dedicats a aquests assentaments, aquesta varietat els garanteix una major subsistència en diversificar la producció i fer menys vulnerable la seva estructura econòmica (Quirós, 2009, p. 398).

IV. L'ARQUEOLOGIA DE LES *VILLAE* D'ÈPOCA CAROLÍNGIA

En un moment indeterminat situat entre finals del segle VIII i inicis del segle IX (Folch; Martí; Gibert, 2015 i Folch; Gibert, 2017), durant l'època carolíngia, aquests assentaments canvien la seva fisonomia. Ara deixaran de ser assentaments dedicats a la producció agropecuària per esdevenir centres de poder amb espais d'habitatge, espais d'emmagatzematge i on s'instal·larà una església preromànica amb la seva necròpolis.

Pel que fa a la morfologia, aquests assentaments no compten amb un registre arqueològic de tanta qualitat com per a l'època visigoda i islàmica, tot i que tenim diversos exemples excavats, si bé no en tota la seva extensió. El fet d'aquesta parcialitat, majoritàriament s'ha excavat el sector de l'església i el seu cementiri, i que la majoria d'aquestes *villae* hagin continuat ocupades fins a l'actualitat (moltes són pobles actuals), cosa que ha malmès moltes de les estructures dels segles IX-X, no permet gaires precisions en la seva caracterització. Entre aquests, anirem citant en el text els casos més interessants de Sant Menna (Sentmenat del Vallès), Vilarnau (Baixàs-Perpinyà), Sant Salvador (Polinyà), Santiga (Santa Perpètua de Mogoda), Sant Esteve (Castellar del Vallès), Sant Iscle de la Salut (Sabadell), Sant Feliu de la Garriga (Viladamat), Sant Pere (Llorà), Palau de l'Abat (Vilasacra) (Moix, 2010), Santa Margarida (Martorell) i Sant Pere (Montfullà-Bescanó-Girona).

En relació amb la seva situació geogràfica, aquestes noves *villae* es localitzen en zones parcialment elevades, fàcilment defensables i amb una bona visibilitat del seu entorn més immediat, a tocar de cursos fluvials (rius, torrents o rieres) i zones òptimes per als conreus i per al bestiar. Per exemple, el jaciment de Castellar Vell (Castellar del Vallès) (Roig, 2009) ens mostra el desplaçament d'aquesta *villa*, el precedent de la qual seria el jaciment d'època visigoda de la Plaça Vella (Roig 2009), situat a tocar d'una *villa* romana, a un turó on s'ha

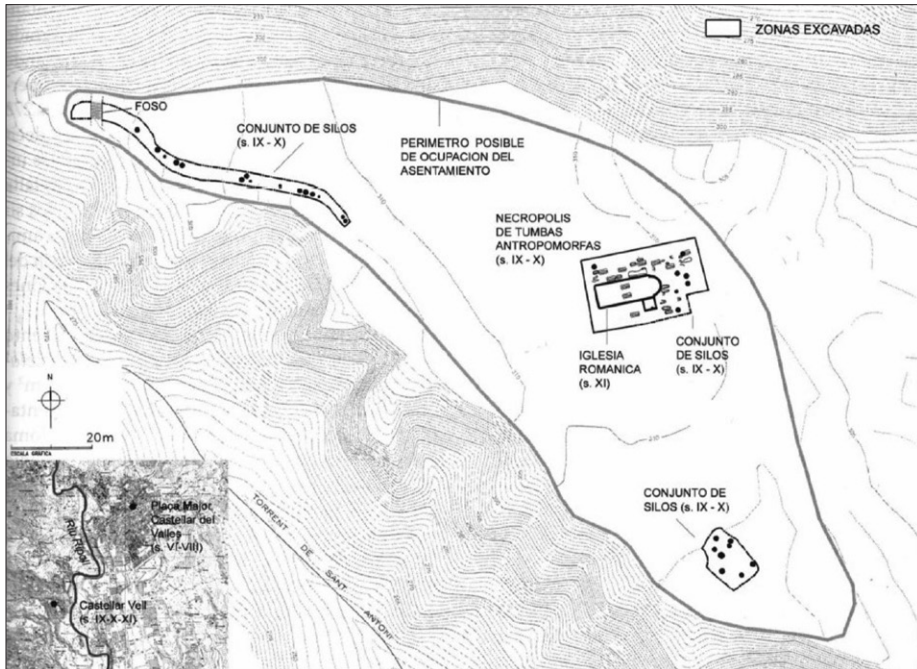

Figura 4. Planta del jaciment de Castellar Vell (Castellar del Vallès) (segles IX-XI) (Roig, 2009).

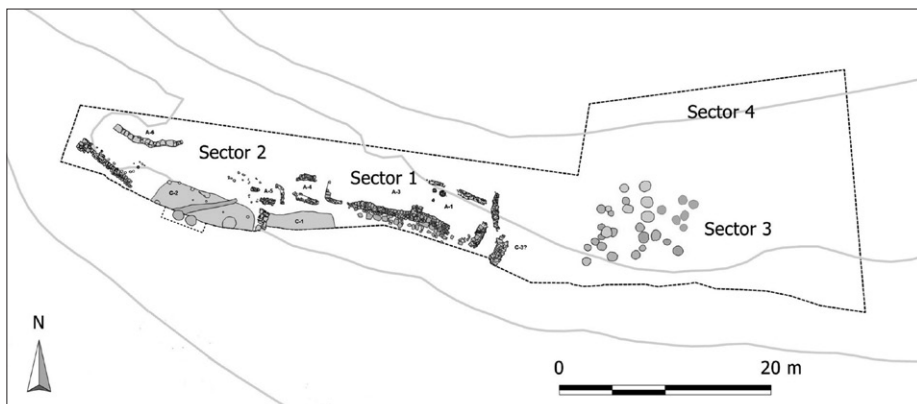

Figura 5. Planta del jaciment de l'Aubert (la Vall d'en Bas) (segles VI-X) (Folch, Gibert i Martí, 2019).

excavat una necròpoli de tombes antropomorfes vinculada a una església preromànica pràcticament desapareguda, una vall defensiva i un bon nombre de sitges (Figura 4) (Roig 2007).

La gran majoria d'aquestes esglésies preromàniques que es localitzen en aquestes *villae* són construïdes en indrets sense presència d'una església paleocristiana o un edifici funerari precedent, tret d'alguns cas puntual, com poden ser Sant Menna (Sentmenat del Vallès) (Roig, 2010) o Santa Margarida (Martorell) (Travé, 2019) entre d'altres. Aquests edificis preromànics es mostren com a petites esglésies de tipus funerari amb una nau única de planta rectangular, a vegades amb un absis diferenciats a l'extrem de llevant, ja sigui de planta rectangular o trapezoidal, o bé de planta de ferradura, que ofereix així unes estructures molt estandarditzades. Les dimensions d'aquestes esglésies rurals són més aviat reduïdes, i oscil·len entre els 4 × 3 metres en els edificis més petits, i entre els 15 × 6 metres en els més grans. Les cobertes estan bastides amb una estructura d'embigat de fusta o bé amb volta de canó de pedra i morter i cobriment de teula àrab. Aquestes esglésies estan ben documentades als jaciments de Sant Menna (Sentmenat del Vallès), Sant Salvador (Polinyà), Santiga (Santa Perpètua de Mogoda) (Roig, 2010), Vilarnau (Baixàs-Perpinyà) (Passarius; Donat i Catafau, 2008) i a Sant Pere (Llorà) (Montalban, 2007).

Els pocs espais d'habitatge excavats per aquestes cronologies no permeten gaires precisions, tot i que seguirien unes pautes constructives molt similars a les d'època visigoda i islàmica, combinant l'ús de la fusta, la pedra i la terra. Es documenten algunes cabanes de forma ovalada o rectangular, com en el cas del jaciment de la casa de la reina Sibil·la a la vil·la de Fortià (Rosillo, 2012) i a l'Aubert (la Vall d'en Bas) (Folch; Gibert i Martí, 2019) i edificis dividits en àmbits, bastits amb un sòcol de pedra o totalment en pedra, com ara l'exemple de Monistrol (Gaià) (Folch; Gibert, 2015) amb fogars en el seu interior. Totes aquestes estructures presenten una coberta realitzada amb materials peribles. En altres jaciments propers a Catalunya, a la zona del Llenguadoc per exemple, es documenten espais d'habitatge molt similars i àmbits destinats al treball del ferro (Maufras *et al.*, 2015).

També es documenten sitges, ara de perfil globular, a l'exterior de les esglésies i en altres zones vinculades als habitatges (Roig, 2010).

En relació amb els aspectes socials, les dades ens porten a interpretar que dins del terme de la *villa* conviu població dispersa i població concentrada, és a dir, un centre de població més o menys compacte que dona nom al lloc (*villa-locus*) on

hi ha l'església, el cementiri, alguns espais d'habitatge, de producció i d'emmagatzematge com l'exemple de Castellar Vell (Castellar del Vallès) (Roig, 2009) i de Sant Menna (Sentmenat del Vallès) (Roig, 2010) i població dispersa en petits assentaments (*villares*) formats per espais d'habitatge, de producció i d'emmagatzematge i el seu cementiri com en l'exemple de l'Aubert (la Vall d'en Bas) (Folch; Gibert i Martí, 2019) i de Monistrol (Gaià) (Folch; Gibert 2015). L'excavació dels cementiris de les *villae* permeten veure que aquests assentaments no contindrien massa població, les tombes antropomorfes documentades no mostren gaires persones enterrades en aquestes cronologies dels segles IX-X com els exemples de Sant Esteve (Castellar del Vallès), Sant Menna (Sentmenat del Vallès), Santiga (Santa Perpètua de Mogoda) i Sant Salvador (Polinyà) (Roig, 2010). Pel que fa als *villares*, les dades de les excavacions per aquestes cronologies a jaciments com l'Aubert (la Vall d'en Bas) (Figura 5) (Folch; Gibert i Martí, 2019), Monistrol (Gaià) (Folch; Gibert, 2015), Can Gambús 2 (Sabadell) (Artigues; Bravo i Hinojo, 2006) i Camp del Rei (Passarius; Donat i Catafau [eds.], 2008) ens permeten interpretar que estan ocupats estrictament per unitats familiars, un fet que també corroboraria l'excavació en cementiris rurals d'aquest moment vinculats a aquests tipus de jaciments (Folch; Gibert, 2011).

El bon nombre de documents conservats dels segles IX-X ens permet complementar aquesta visió de la població d'una vil·la i del seu terme. Per exemple, en el cas de l'Aubert (la Vall d'en Bas) sabem que l'any 898 el rei Carles el Simple concedí a un particular de nom Teodosi la vil·la de Sant Esteve (*villam quae dicitur Sancti Stephani*) i la vall de Joanetes, amb les diverses vil·les i vilars, entre altres possessions fiscals que hom enumera als comtats de Besalú, Rosselló i Narbona. Aquesta concessió a un probable aristòcrata septimà afecta aproximadament la meitat meridional de la Vall d'en Bas, que comptaria aleshores amb diverses vil·les, com Sant Esteve, Joanetes, les Preses i Balbs, a més dels llocs d'Olot i la Pinya i múltiples vilars. Aquí també es constata que els vilars (*villares*) podien pertànyer a personatges de prestigi, tot i que en aquests establiments habitualment només hi residiria població pagesa. Malgrat que no es documenti explícitament, l'Aubert mateix podria ser el nucli d'un d'aquests vilars, potser vinculat a un personatge concret, atesa l'onomàstica franca que delata el topònim (*Adalbertus* > Albert > Aubert (Folch; Gibert i Martí, 2019).

Finalment, l'economia d'aquests assentaments és diversificada i presenta semblances amb els períodes anteriors. Tot i que no hi ha gaires estudis per a aquest període, de forma general destaca el conreu de policultiu de cereals,

documentant-se blat, ordi i mill, i lleguminoses com la fava, el pèsol i la llentia. Pel que fa als arbres fruiters, es troba la vinya, l'olivera, la figuera, la prunera i l'avellaner i l'aprofitament de l'entorn rural amb la recol·lecció de llenya i fruits silvestres (Ros *et al.*, 2020). En la gestió dels ramats per al consum carni destaquen les ovelles i cabres (amb un aprofitament mixt (carni i de productes secundaris (llet i llana), suïds, avifauna i bòvids en una menor proporció i una pràctica de la caça i de la pesca més limitada, com es documenta en alguns estudis de caire general de Catalunya (Álvarez; Molina, 2003) i a zones properes, com per exemple en algunes recerques de les *villae* de la zona del Llenguadoc (Maufras *et al.*, 2015). Així mateix, en els casos concrets dels jaciments de Castellar Vell (Castellar del Vallès) (Roig; Molina i Coll, 1996, p. 45-49) i de l'Aubert (la Vall d'en Bas) (Saña; Nova, 2010) tenim dades molt similars.

CONCLUSIONS

La gran activitat arqueològica desenvolupada a Catalunya durant els darrers anys, sobretot des de l'arqueologia de gestió, tot i que també des de les universitats, ens ha permès tenir a l'abast un bon nombre de dades sobre aquests assentaments rurals de l'alta edat mitjana, a partir d'una bona qualitat metodològica que ha proporcionat bons registres materials ben datats amb datacions radiocarbòniques i amb anàlisis bioarqueològiques.

Per tant, segons es desprèn de les dades arqueològiques i de les fonts escrites, proposem que la significació històrica que cal atorgar en aquests llocs que presenten topònims amb el mot *villa-* o associats al terme *locus* durant l'alta edat mitjana a Catalunya té dues vessants: es tracta de nous assentaments que substitueixen les antigues *villae* romanes, i de termes rurals amb una circumscripció territorial ben definida. En conseqüència, de tot aquest plantejament interpretem que el *fundus* d'època romana, si recordem, un terme rural ben documentat, passarà a anomenar-se *villa-locus* a partir del baix imperi, uns conceptes que es fixaran segurament durant l'època visigoda en el nostre àmbit d'estudi i que es convertiran en la forma d'estructuració de l'espai rural durant tota l'alta edat mitjana a Catalunya.

Aquests assentaments durant l'època visigoda i islàmica tenen una doble dimensió; són espais físics on viuen famílies de camperols i esclaus que es dediquen a la producció agropecuària i presenten estructures d'habitació, per a la

producció, d'enmagatzematge i necròpolis, però també són circumscripcions administratives ben delimitades. Aquests establiments formen un sistema domini- cal i esclavista gestionat pels camperols (*liberti*) que disposen d'esclaus (*servi* i *mancipia*) per les aristocràcies que resideixen en les seus episcopals o en altres assentaments tipus *monasteria*, *vici* o *castra* que gestionen els seus excedents de la producció agrícola i ramadera destinats al mercat.

Dins del terme d'una *villa* hi ha altres assentaments (*villulae*, *domui*, *casae*, *colonicae*) que es corresponen amb les tinences, aquests sí gestionats directament pels camperols que només haurien de pagar la corresponent càrrega impositiva, però que gestionarien amb una certa autonomia les seves explotacions agropecuàries.

Entre finals del segle VIII i inicis del segle IX es produeixen diversos canvis en les *villae*, les quals segueixen tenint la doble funció d'assentaments de població i circumscripcions territorials, tot i que canvia la seva fesomia. Ara deixaran la seva funció de llocs de producció per passar a ser centres de poder i reserva de la producció agropecuària i es troben ubicats en una certa alçada on s'instal·la una església preromànica amb la seva necròpolis de tombes antropomorfes. Tot això cal situar-ho dins del canvi social que suposa la introducció d'un nou model religiós i l'expansió del cristianisme per tot Catalunya. Un fet demostrat per la construcció sistemàtica d'esglésies a les *villae* i l'ampliació del nombre de lliures (*liberti*), quasi ja no es documenten esclaus (*mancipia*), i de *villares* ara sota fórmules teocràtiques, tot integrant els serfs (*servi*) a la comunitat cristiana. Així mateix, dins del seu terme apareixen els *villares*, assentaments amb la categoria de tinences, dedicats a la producció i de caràcter unifamiliar, similars pel que fa al seu funcionament i en la seva gestió a les *villulae*, *casae*, o *colonicae* de períodes anteriors.

Un aspecte molt interessant de les *villae* de Catalunya és que en molts casos podem relacionar el lloc documentat a les fonts, i/o el topònim actual i les restes arqueològiques. Així, diversos exemples encara actualment porten el terme *villa* majoritàriament o en alguns casos *locus* i moltes vegades s'acompanyen del nom dels seus fundadors o habitants, altres vegades fan referència a algun aspecte de la geografia i en altres casos porten adjectius, com es documenta recurrentment en els casos documentats als segles IX-X i excavats de *villa Alba* (Vilauba-Camós-Girona), *villademadi* (Viladamat-Girona), *villam Monte Foliani* (Montfullà-Bescanó-Girona), *villa Ablares* (Vilablareix-Girona), Vilaclara (Castellfollit del Boix - Barcelona), *villa Pauleniano*

(Polinyà-Barcelona), *Locum Sancta Maria Antiqua* (Santiga - Santa Perpètua de Mogoda - Barcelona), la *villa Aragone* (la Salut – Sabadell - Barcelona) i la *villa Lauredia* (Sant Julià de Llòria - Andorra). Les excavacions que s'han realitzat en aquests llocs ens mostren que, en la seva majoria, quasi sempre ubicats a sobre o en les proximitats d'una *villa* romana amortitzada en els segles V-VI, en època visigoda i islàmica, entre els segles VI-VIII, s'identifiquen assentaments agropecuaris formats per espais de residència, estructures d'emmagatzematge, estructures productives i necròpolis.

No obstant, tot i que aquests casos són els majoritaris a Catalunya i a la resta de la Península, també es coneixen jaciments que es podrien identificar com a *villae* rurals on s'han documentat assentaments vinculats al poder civil o eclesiàstic on destaca la presència de veritables palaus, esglésies, necròpolis i estructures productives com el cas de Los Hitos (Ariscotas) (Morín de Pablos; Sánchez i González, 2022), els Casals del Mas de Sabater (Morella) (De Antonio; Pérez, 2020), Bovalar (Seròs) (Sales, 2015) i Santa Margarida (Martorell) (Travé *et alii*, 2019).

Molts dels assentaments que hem citat en el text, a partir dels segles IX-X, ja a l'època carolíngia, canvien la seva fesomia, encara apareixen llocs de residència i d'emmagatzematge, però destaca la presència d'una església preromànica amb la seva necròpoli de tombes antropomorfes.

Posteriorment, en el transcurs del segle X i sobretot durant el segle XI s'introduiran nous conceptes com *castrum*, *parrochia* i *mansus*, que aniran associats a nous termes rurals que modificaran l'espai rural que hem vist en els segles anteriors i conformaran una nova realitat poblacional.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, R. d' (1926-1950). *Catalunya carolíngia. Vol. II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona.
- AGUSTÍ, B. (2010). «Sant Feliu de la Garriga (Viladamat, Alt Empordà)». A: *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Arbúcies, p. 451-454.
- ÁLVAREZ, I.; MOLINA, J. A. (2003). «Dades arqueològiques i documentals per a l'estudi de la fauna del Vallès medieval (segles X-XIV)». A: *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya* (ACRAM). Sant Cugat del Vallès, p. 425-435.

- ARTIGUES, P. LL; BRAVO, P., i HINOJO, E. (2006). «Excavacions arqueològiques a Can Gambús 2». *Tribuna d'Arqueologia*. Barcelona, p. 111-114.
- AZKARATE, A.; QUIRÓS, J. A. (2001). «Arquitectura doméstica altomedieval en la península Ibérica. Reflexiones a partir de las excavaciones de la catedral de Santa María de Vitoria-Gasteiz». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 74, p. 234-266.
- BARRASETAS, M. E. [coord.] (2007). «*La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment. Cubelles, Garraf*». *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, núm. 18. Servei d'Arqueologia i Paleontologia del Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació de la Generalitat de Catalunya.
- BONNASSIE, P. (1985). «Survie et extinction du régime esclavagiste dans l'Occident du haut moyen âge (IVe-XIe s.)». *Cahiers de Civilisation Médiévale*, núm. 28, p. 307-343.
- BLOCH, M. (1947). «Comment et pourquoi finit l'esclavage antique». *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 2e année-1er, p. 30-44.
- BURCH, J.; CASTANYER, P.; NOLLA, J. M., i TREMOLEDA, J. (2015). «Una aproximació a les categories de l'hàbitat rural del nord-est català». *Fermes, villae et exploitations rurales: approches régionales circa Ullam - Studies on the rural world in the Roman period -7*. Montpellier, p. 117-151.
- BURJACHS, F. (2003). «Paisatges i climes medievals de la façana ibèrica nord-occidental». A: *Congrés: Els castells medievals a la Mediterrània nord-occidental*. Arbúcies, p. 231-246.
- (2005). «El territori d'*Emporion* i les seves dades paleoambientals». *Empúries*, núm. 54, p. 25-33.
- CANAL, J.; CANAL, E.; NOLLA, J. M., i SAGRERA, J. (2006). «Les *villae* de Constantí a Carlemany. Aportacions gironines a la qüestió de l'evolució i la transformació de les vil·les o termes rurals durant l'Antiguitat tardana (segles IV-VIII)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. XLVII, p. 15-48.
- (2007). «La crisi de les *villae* i de la noblesa de la *Tarraconensis* en el canvi del segle V al VI. Fonts textuais i evidències arqueològiques». *Empúries*, núm. 55, p. 185-198.
- CANELLAS, A. (1979). *Diplomática hispano-visigoda*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- CARRIÉ, J. M. (2012). «Nommer les structures rurales entre fin de l'Antiquité et Haut Moyen Age: les répertoire lexical gréco-latin et ses avatars modernes». *Antiquité Tardive*, núm. 20, p. 25-46.

- CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J.; DEHESA, R. (2013). «El establecimiento rural de época visigoda de Vilauba. Algunas reflexiones sobre el final de las villas romanas en el nordeste de la Tarraconense». A: FICHES, J. L.; PLANA, R.; REVILLA, V. [eds.]. *Paysages ruraux et territoire dans les cités de l'occident romain. Actes du colloque international Ager IX*, núm. 3. Montpeller: Université-Paul Valérie, p. 313-327.
- CASTANYER, P.; FRIGOLA, J., i TREMOLEDA, J. (2018). «La vil·la romana de Vilauba (Camós, Pla de l'Estany); les intervencions de 2016 i 2017». A: *XIV Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*. Caldes de Malavella, p. 263- 273.
- COLOMINES, L.; ANTOLÍN, F.; FERRER, M.; CASTANYER, P., i TREMOLEDA, J. (2019). «From Vilauba to Vila Alba: Changes and continuities in animal and crop husbandry practices from the Early Roma to the beginning of the Middle Ages in north-east of the Iberian Peninsula». *Quaternary International*, núm. 499, p. 67-79.
- COLL, J. M.; ROIG, J. (2011). «La fi de les viles romanes baix imperials a la Depressió prelitoral (segles IV-V): contextos estratigràfics i registre material per la seva datació». A: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Vol. I. Tarragona, p. 161-172.
- ENRICH, J.; ENRICH, J., i PEDRAZA, L. (1995). *Vilaclara de Castellfollit del Boix (el Bages). Un assentament rural de l'antiguitat tardana*. Igualada: Arqueo-anoia Edicions.
- DE ANTONIO, J. M.; PÉREZ, R. (2020). «El edificio visigodo de Els Casals del Mas de Sabater (Castelló)». A: MACIAS, J. M.; RIBERA, A., i ROSELLÓ, M. [eds.]. *Recintos fortificados en época visigoda: Historia, arquitectura y técnica constructiva*, Tarragona, ICAC, p. 173-181.
- DELOGU, P. (1994). «La fine del mondo antico e l'inizio del medioevo. Nuovi dati per un vecchio problema». A: FRANCHOVIC, R.; NOYE, G. [eds.]. *La storia dell'alto medioevo italiano (VI-X secoli) alia luce dell'archeologia*, p. 7-29.
- FOLCH, C. (2012). *Els territoris del nord-est de Catalunya durant l'alta edat mitjana (segles VI-XI dC): organització territorial i arqueologia del poblament*. Tesi doctoral, UAB.
- (2013). «Els palatials dels territoris del nord-est de Catalunya: indicis toponímics de la primera organització fiscal islàmica». A: BALLESTÍN, X.; PASTOR, E. [eds.]. *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material*

- de los sistemas de dominación fiscal en Al-Ándalus (ss. VII-IX)*. Oxford: BAR, p. 149-159.
- (2018). «Territorios y poblamiento en el noreste de Catalunya en época visigoda (siglos VI-VIII d.C.): una nueva aproximación a la organización territorial y a las diversas formas de asentamiento». A: GASC, S.; SÉNAC, Ph.; VENCO, C., i LALIENA, C. [eds.]. *Les frontières pyrénéennes au Moyen Âge (VIe-XVe s.)*. *Nouvelles thèses, nouveaux débats*, núm. 2, Université de Toulouse - Universidad de Zaragoza, p. 67-105.
- FOLCH, C.; GIBERT, J. (2015). «Excavacions arqueològiques al conjunt arqueològic de Monistrol de Gaià (Bages) en el període 2010-2013 (segles VI-XII)». A: *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya*, ACRAM, Barcelona, p. 707-720.
- (2017). «L'ús de datacions radiocarbòniques en jaciments altmedievals de Catalunya (Segles v-x): estat de la qüestió i noves propostes de recerca». A: *Ibercono, Congreso de Cronometrías para la península Ibérica*, Bellaterra, p. 293-303.
- FOLCH, C.; GIBERT, J., i CARRASCAL, S. (2011). «La necròpolis de l'alta edat mitjana de Pertegàs (Calders, Bages) (segles VIII-IX)». A: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Tarragona, p. 113-122.
- FOLCH, C.; GIBERT, J., i MARTÍ, R. (2009). «Asentamientos rurales de la Alta Edad Media en Catalunya Vella (siglos VII-XI). Resultados preliminares de un proyecto de investigación». A: QUIRÓS, J. A. [ed.]. *The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe*. Vitòria-Gasteiz: Universidad del País Vasco, «Documentos de arqueología e historia», núm. 1, p. 289-301.
- (2010). «Hábitat y sociedades rurales en Catalunya (siglos VI-XI): toponimia, documentación y arqueología». A: SÉNAC, Ph. [dir.]. *Villa 3: Historia y arqueología de las sociedades del valle del Ebro (ss. VII-XI)*. Saragossa, p. 217-247.
- (2015). «Les explotacions rurals tardoantigues i altmedievals en Catalunya Vella: una síntesi arqueològica». *Revista d'Estudis d'Història Agrària*, núm. 27, Barcelona, p. 91-114.
- (2019). «L'Aubert: una explotació agropecuària de l'alta edat mitjana a la Vall d'en Bas (Segles VI-X)». *Tribuna d'Arqueologia 2017-2018*, Barcelona, p. 315-333.
- FORNELL, A. (2001). «La villa canónica según los agrónomos latinos y su constatación arqueológica en Andalucía». *Humanitas. Revista de la Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación*, Jaén, p. 1-19.

- FORTÓ, A.; MARTÍNEZ, P., i MUÑOZ, V. (2009). «Los yacimientos del Pla del Serrador (Les Franqueses del Vallès) y de Ca l'Estrada (Canovelles), dos ejemplos de asentamiento agrícola entre los siglos v-xiii d.C. en el entorno de Granollers (Vallès Oriental, Barcelona)». A: QUIRÓS, J. A. [ed.]. «The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe». *Documentos de arqueología e historia*, núm. 1. Vitòria-Gasteiz: Universidad del País Vasco, p. 263-273.
- FORTÓ, A.; VIDAL, A. (2009). «En los orígenes de Sant Julià de Lloria (Andorra)». A: QUIRÓS, J. A. [ed.]. [ed.]. «The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe». *Documentos de arqueología e historia*, núm. 1. Vitòria-Gasteiz: Universidad del País Vasco, p. 253-262.
- FRANCÈS, J. [COORD.] (2007). «Els Maiols. Un jaciment de la plana del Vallès entre el Neolític i l'Antiguitat tardana (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)». *Excavacions arqueològiques a Catalunya*, núm. 17. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- GALLEGO, A. (2022). *Pràctiques ramaderes al nord-est de la Tarraconense durant la tardoantiguitat (segles IV-VIII): aproximació arqueozoològica a l'explotació i l'alimentació del bestiar*. Tesi doctoral, UAB.
- GIBERT, J. (2011). *L'alta edat mitjana a la Catalunya central (segles VI-XI): estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del riu Llobregat*. Tesi doctoral, UAB.
- (2013). «De Guissona a Magalona: consideracions entorn del topònim *palatium* en els extrems de la seva dispersió al nord-est de la Tarraconense i a la Septimània». A: BALLESTÍN, X.; PASTOR, E. [eds.]. *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en Al-Ándalus (ss. VII-IX)*. Oxford: BAR, p. 160-181.
- (2018). *La fi del món antic i l'inici de l'edat mitjana a la Catalunya Central. Poblament, producció econòmica i organització del territori entre els segles V-VIII*. Tarragona: ICAC.
- GRAU, J.; FREIXA, M., i IBÁÑEZ, S. (2012). «Seguiment i excavació arqueològica al camí de Sant Feliu de la Garriga (Viladamat, Alt Empordà)». A: *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Girona, p. 351-356.
- GRINÓ, D. (2012). *Memòria de la intervenció arqueològica preventiva a la vil·la romana de Sant Amanç (2011), dins les obres del desdoblament de l'Eix Transversal. Carretera C-25 (PK 117+095 al PK 132+380), tram: Aguilar de Segarra-Manresa (Rajadell, el Bages), Mataró*.

- GUTIÉRREZ, J. A. (2008). «Las villae y la génesis del poblamiento medieval». A: FERNANDEZ, C.; GARCÍA, V., i GIL, F. [eds.]. *Las villae tardoromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y Función. IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*. Gijón, p. 215-238.
- (2010). «Modelos de transformación del paisaje antiguo y configuración de los nuevos espacios de ocupación en el norte peninsular». A: *A Limia en época medieval*, Cursos de Extensión Universitaria da Universidade de Vigo - Campus de Ourense, p. 1-26.
- ISLA, A. (2001). «Villa, villula, castellum: problemas de terminología rural en época visigoda». *Arqueología y Territorio Medieval*, núm. 8, Jaén, p. 9-19.
- LEVEAU, Ph. (1983). «La ville antique et l'organisation de l'espace rural: villa, ville, village». *Annales ESC*, p. 920-942.
- (2002). «Introduction: Les incertitudes du terme villa et la question du vicus en Gaule Narbonnaise». *Revue Archéologique de la Narbonnaise* núm. 35, p. 5-26.
- LÓPEZ, J. A.; LÓPEZ, L.; PÉREZ, S., i MATEO, M. A. (2008). «Historia de la vegetación en el litoral norte de Girona entre los siglos VIII y XX d.C.: Cambios climáticos y socioeconómicos desde una perspectiva paleoambiental». *Arqueología y Territorio Medieval*, núm. 15, p. 13-38.
- MANZANO, E. (2006). *Conquistadores, emires y califas. Los omeyas y la formación de al-Ándalus*. Barcelona: Editorial Crítica.
- MARTÍ, R. (2006). «Del fundus a la parrochia. Transformaciones del poblamiento rural en Catalunya durante la transición medieval». A: SÉNAC, Ph. [dir.]. *Villa 2: De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IVe-XIe siècle). Les habitats ruraux*, Tolosa, p. 145-165.
- (2009). «L'organisation territoriale en Catalogne entre antiquité et féodalité». *Annals du Midi (revue de la France Meridionale)*. Tom 21, núm. 266, p. 177-197.
- (2011). «Los territorios catalanes en la encrucijada del 711». *Zona Arqueológica 15, 711 Arqueología e historia entre dos mundos*. Vol. II, Alcalá de Henares, p. 11-23.
- (2013). «El palatium rural, una institución fiscal del siglo VIII». A: BALLESTÍN, X.; PASTOR, E. [ed.]. *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en Al-Ándalus (ss. VII-IX)*. Oxford: BAR, p. 133-148.

- MARTIN, C. (2003). *La géographie du pouvoir dans l'Espagne visigothique*. Presses Universitaires du Septentrion.
- MARTÍNEZ, J. I. (2006). «El vocabulario de los asentamientos rurales (siglos I-IX d.C.): Evolución de la terminología». A: CHAVARRÍA, A.; ARCE, J., i BROGIOLO, G. P. [eds.]. *Villas tardoantiguas en el Mediterráneo Occidental. Anejos de Archivo Español de Arqueología*, núm. XXXIX, CSIC, Madrid, p. 113-131.
- MAUFRAS, O.; MATHIEU, OTT, M.; RAYNAUD, C.; ROCHETTE, M.; TARROU, L.; BERGERET, A.; BOVAGNE, A., i PELLÉ, R. (2015). «*Villa*-Villages du haut Moyen Âge en plaine du Languedoc oriental. Maillage, morphologie et économie». *Archéopages*, núm. 40, p. 92-103.
- MOIX, E. (2010). «Excavació arqueològica a la necròpoli de Palau de l'Abat (Vila-Sacra, Alt Empordà)». A: *X Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, p. 511-515.
- MONTALBAN, C. (2007). «La descoberta de l'església preromànica de Sant Pere de Llorà (Sant Martí de Llémena)». A: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sabadell, p. 613-620.
- MORERA, J.; PISA, T.; CUBO, A. (2020). *Informe dels treballs arqueològics realitzats al jaciment de Vilardida, Vila-rodona*. Inèdit.
- MORÍN de PABLOS, J.; SÁNCHEZ, I., i GONZÁLEZ, J. R. (2022). «Los Hitos (Arisgotas, Toledo)». *Pyrenae*, [en línia]. Vol. 53, núm. 1, p. 217-39.
- NIETO, A.; TRENTACOSTE, A.; GUIMARAES, S., i VALENZUELA, S. (2020). «Continuïtats i canvis en la ramaderia a Catalunya del primer mil·lenni a. n. e. a l'antiguitat tardana. Adaptació ecològica o canvis sociopolítics?». *Tribuna d'Arqueologia* (2017-2018), Barcelona, p. 76-130.
- NOLLA, J. M.; PATIÑO, C.; SAGRERA, J., i VIVÓ, D. (2003). «La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfulla (Bescanó, el Gironès)». *Estudis Arqueològics*, núm. 5. Girona.
- NOLLA, J. M. (2008). «Las villas tardías del noreste peninsular». A: FERNÁNDEZ, C.; GARCÍA, V., i GIL, F. [eds.]. *Las villae tardoromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura i Función. IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*. Gijón, p. 167-192.
- PALET, J. M. (1997). *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època iberoromana i l'altmedieval, segles III aC - X-XI dC*. Barcelona.
- PASSARIUS, O.; DONAT, R., i CATAFAU, A. [eds.] (2008). *Vilarnau, Un village du Moyen âge en Roussillon*. Perpinyà: Ed. Trabucaire,.

- PEÑA, Y. (2010). *Torcularia. La producción de vino y aceite en Hispania*. Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- PÉREZ, L. G. (2013). «Problemas metodológicos en el estudio del mundo rural andalusí». *Open Edition Journals, Medievalista*, núm. 14.
- QUIRÓS, J. A. (2007). «Las aldeas de los historiadores y de los arqueólogos en la Alta Edad Media del norte peninsular». *Territorio, Sociedad y Poder*, núm. 2, p. 65-86.
- [ed.] (2009). «The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe». *Documentos de arqueología e historia* núm. 1. Vitòria-Gasteiz: Universidad del País Vasco.
- RIERA, S. (2005). «Canvis ambientals i modelació antròpica del territori entre l'època ibèrica i altmedieval a Catalunya: aportacions de la pal·linogia». *Cota Zero*, núm. 20, p. 99-107.
- ROIG, J. (2009). «Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Catalunya (siglos VI-X)». A: QUIRÓS, J. A. [ed.]. «The Archaeology of Early Medieval Villages in Europe». *Documentos de arqueología e historia*, núm. 1. Vitòria-Gasteiz: Universidad del País Vasco, p. 207-251.
- (2010). «Esglésies rurals de l'Antiguitat tardana i de l'època altmedieval al territori de Barcelona (segles V al X)». A: ACHÓN, J.; DE VINGO, P.; JUÁREZ, T.; MIQUEL, J., i PINAR, J. [eds.]. *Taula rodona: Esglésies rurals a Catalunya entre l'Antiguitat i l'edat mitjana (segles V-X)*. Esparreguera-Montserrat, p. 85-121.
- (2011). «Formas de poblamiento rural y producciones cerámicas en torno al 711: documentación arqueológica del área catalana». *Zona Arqueológica, 15, 711 Arqueología e Historia entre dos mundos*. Vol. II, Alcalá de Henares, p. 177-188.
- (2013). «Necrópolis de época visigoda, ajuares funerarios y depósitos humanos anómalos de los ss. V-VIII en la Tarraconense oriental (Cataluña): ¿indicadores de «etnicidad» y/o nivel económico?, e indicios arqueológicos de desigualdad y exclusión social». A: QUIRÓS, J. A.; CASTELLANOS, S. [eds.]. «Identidad y etnicidad en Hispania. Propuestas teóricas y cultura material en los siglos V-VIII». *Documentos de Arqueología e Historia*, núm. 8. Vitòria-Gasteiz, p. 333-395.
- ROIG, J.; COLL, J. M. (2003). «Intervenció arqueològica a l'església de Sant Salvador de Polinyà (Polinyà, Vallès Occidental): de la *vila Pauliniano* a la

- parròquia de Sant Salvador». A: *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sant Cugat del Vallès, p. 732-733.
- (2007). «El jaciment altmedieval de Sant Esteve de Castellar Vell (Castellar del Vallès, Vallès Occ.) Darreres aportacions de les intervencions de 2000-2001 i 2006». *Recerca*, núm. 6, Castellar del Vallès, p. 121-152.
 - (2011a). «La fi de les vil·les romanes baix imperials a la depressió prelitoral (segles iv-v): contextos estratigràfics i registre material per datar-los». A: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Vol. I. Tarragona, p. 161-172.
 - (2011b). «Esquelets humans en sitges, pous i abocadors als assentaments rurals i vilatges de l'Antiguitat Tardana de Catalunya (segles v-viii): evidències arqueològiques de la presència d'esclaus i serfs». A: *IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Vol. I. Tarragona, p. 75-82.
 - (2011c). «Evolució històrica de Santa Maria l'Antiga (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Oriental): de la vil·la romana a la parròquia medieval i moderna. 2.000 anys d'història». *L'Ordit*, núm. 4, Centre de Recerques i Estudis Mogoda, p. 29-66.
- ROIG J.; MOLINA, J. A., i COLL, J. M. (1996). «L'assentament altmedieval de Castellar Vell. Resultats de la intervenció arqueològica a les sitges i el fossat». *Plaça Vella*, núm. 41, p. 7-55,
- ROS, J.; PUIG C.; PASSARRIUS O.; MANTENANT J.; KOTARBA J., i GUINAUDEAU, N. (2020). «Archaeobotanical contribution to the history of farming practices in medieval northern Catalonia (8th-14th)». A: QUIRÓS J. A. [dir.]. «Archaeology and History of Peasantries 1. From the Late Prehistory to the Middle Ages». *Documentos de Arqueología medieval*. Vitòria-Gasteiz: Universidad del País Vasco, p. 163-182.
- ROSILLO, R. (2012). «Resultats de l'excavació a la casa de la reina Sibil·la (Fortià, Alt Empordà)». A: *XI Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona, Girona*, p. 408-416.
- SALES, J. (2015). «El Bovalar (Seròs, Lleida): ¿un monasterio productor de pergamino en la Hispania visigoda?». *Rivista di Archeologia Cristiana*, núm. 90, Roma, p.423-464.
- SALRACH, J. M. (1990). «“Non traximus de heremo primi homines”: notes sobre la fase A del creixement medieval». *Cota Zero*, núm. 6. Vic, p. 86-91.
- (1997). «La formación del campesinado en el occidente antiguo y medieval». A: *Historia Universal*, V. Ed. Síntesis.

- (1998). «Tres mots polèmics: *villa*, mas i alou en època carolíngia». *Quaderns del CECB*, núm. 19, Banyoles, p. 9-28.
- (2006). «Campo y ciudad desde la “Cataluña” carolingia: una visión retrospectiva de las transformaciones». A: SÉNAC, Ph. [dir.]. *Villa 2: De la Tarraconaise à la Marche Supérieure d'al-Andalus (IVe-XIe siècle). Les habitats ruraux*. Tolosa, p. 139-155.
- SAÑA, M.; NOVA, V. (2010). *Informe de l'estudi de les restes faunístiques del jaciment de l'Aubert (la Vall d'en Bas, la Garrotxa)*.
- TITS-DIEUAIDE, M. J. (1985). «Grands domaines, grandes et petites exploitations en Gaule mérovingienne». A: VERHULST, A. [ed.]. *Le grand domaine aux époques mérovingienne et carolingienne*. Gant, p. 23-50.
- TOMÁS, G.; MARTÍN, J. C. (2017). «Cuatro documentos inéditos del monasterio visigodo de San Martín de Asán (522-586)». *Mittellateinisches Jahrbuch. Internationale Zeitschrift für Mediävistik und Humanismusforschung*, Stuttgart, p. 261-286.
- TRAVÉ, E; NAVARRO, R.; MAURI, A.; FARRENY, M.; DEL FRESNO, P, i SOCORREGUT, F. (2019). «De l'església paleocristiana a la sagrera medieval: transformacions estructurals i ordenament intern del jaciment de Santa Margarida (Martorell, Barcelona)». A: *VII Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. El Cristianisme en l'Antiguitat Tardana. Noves perspectives*, Tarragona, p. 181-188.
- VIGIL-ESCALERA, A. (2000). «Cabañas de época visigoda: evidencias arqueológicas del sur de Madrid. Tipología, elementos de datación y discusión». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 73, CSIC, Madrid, p. 223-252.
- (2007). «Granjas y aldeas altomedievales al norte de Toledo. Configuración espacial, socioeconómica y política de un territorio (450-900)». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 80, CSIC, Madrid, p. 137-182.
- WICKHAM, C. (2009). *Una historia nueva de la Alta Edad Media. Europa y el mundo mediterráneo, 400-800*. Barcelona: Editorial Crítica.
- ZADORA-RIO, E. (2001). «Archéologie et toponymie: le divorce». *Les petits cahiers d'Anatole*, núm. 8, p. 1-17.

LA VIL·LA A LA CATALUNYA CAROLÍNGIA

GASPAR FELIU¹

Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

Lliurat el 30 d'abril de 2022. Acceptat el 7 de juny de 2022.

RESUM

L'article consta de dues parts; a la primera es revisa el concepte de vil·la des de l'obra de Ramon d'Abadal fins avui, amb especial atenció a l'aparició del nou paradigma que separa la propietat de les rendes de la propietat fundiària, així com a la difusió del nou concepte a Catalunya. En la segona es discuteixen els components de la vil·la d'època carolíngia a Catalunya com a cèl·lula fiscal bàsica, propietat de la terra, possessió i condicions d'ús del *saltus* i les diferents imposicions que pesaven sobre els habitants. S'estudia també l'augment de la quantitat de terra conreada, l'evolució de la propietat, el paper de l'aprisió, la condició dels conreadors i la decadència de la vil·la.

PARAULES CLAU

Vil·la carolíngia, alta edat mitjana, fisc reial, impostos, alou, aprisió.

1. gaspar.feliu@hotmail.com

The *villa* in the Carolingian Catalonia

ABSTRACT

The article consists of two parts; the first part reviews the concept of *villa* from Ramon d'Abadal's work to the present day, with a particular focus on the emergence of a new paradigm that separates the ownership of villa rents from land ownership as well as with special attention to its spreading in Catalonia. The second part discusses the components of the *villa* in the Carolingian period in Catalonia as a basic fiscal cell, ownership of the land, possession and conditions of use of the *saltus* and the different taxes that weighed on the inhabitants. The increase in the amount of cultivated land, the evolution of property, the role of the *aprisio*, the status of the peasants and the decline of the *villa* are also studied.

KEYWORDS

Carolingian *villa*, early middle age, royal treasury, taxes, property ownership, *aprisio*.

I. EVOLUCIÓ DEL CONCEPTE DE VIL·LA CAROLÍNGIA

Tot i que la documentació no sempre distingeix entre *vil·la* i *vilar*, parlaré només de la *vil·la*; encara que més d'un cop un mateix lloc és anomenat de les dues maneres en un mateix document o en documents relacionats, en teoria, el *vilar* era una divisió de la *vil·la* (se citen moltes *vil·les* amb els seus *vilars*), però també hi ha *vilars* que apareixen sense relació amb cap *vil·la*, molt sovint amb el nom del seu fundador. Tampoc no es tracta d'una qüestió de grandària del terme o del nombre d'habitants: en els dos documents del conegut reconeixement judicial dels drets de Sant Joan de les Abadesses, alguns llocs són anomenats *vil·la* en un document i *vilar* en l'altre (Ordeig, 1999, doc. 119 i 120). La meva impressió és que els *vilars* amb nom de persona, sovint viva o difunta de poc, són iniciatives d'*aprisio* individual consentides o estimulades pel senyor de la *vil·la*, que, igual que els *vilars* dependents d'una *vil·la*, no estan dotats dels drets fiscals sobre el territori que, com veurem, caracteritzen aquesta.²

2. Sobre els *vilars* es pot veure To (1991), p. 214.

1.1. La vil·la en l'obra d'Abadal

La vil·la no va ser un problema que preocupés gaire Ramon d'Abadal, que només hi fa referència tres vegades: a l'estudi introductori al volum III de la *Catalunya carolíngia* (Abadal, 1955, p. 60*-68*) esmenta la vil·la, però no en fa cap caracterització; en canvi a *Els primers comtes* sí que es pregunta què cal entendre per vil·la, vilar o mas, per indicar a continuació que «aquesta qüestió es posa aquí i a tot l'occident europeu i enlloc no s'ha pogut resoldre bé perquè la indeterminació en el significat d'aquells mots és general» (Abadal, 1958, p. 105-106); tot i això, afegeix que a les comarques de muntanya (Abadal es refereix al Ripollès), una vil·la pot ser una casa gran o un agregat de cases o fins i tot un poblet, mentre que a les terres més planes, com l'Empordà, «ens inclinàrem a donar a vila el significat de poble, nascut a redós d'una vil·la romana, d'una església, d'un castell». Finalment, a la *Pre-Catalunya* afirma que de les vil·les romanes n'ha quedat el nom comú, seguit del nom propi de qui establí o fundà la vil·la, i amplia la idea amb la consideració que les cases o masies dels llocs més planers estaven constituïdes per una sèrie d'edificis a l'entorn d'un pati central o cort, imitació del que havia estat el cos central de la vil·la romana (Abadal, 1964, p. 95). Per tant, tot i que no ho diu clarament, sembla que Abadal quan parla de vil·la pensa en un sol propietari i afegeix que si es tractava d'un poble, l'amo o propietari-fundador podia atreure conreadors a qui cedia part de les seves terres, sense que indiqui en quines condicions.

Abadal seguia segurament la concepció de la historiografia europea de l'època, representada a Espanya per Hinojosa (1905), segons la qual la vil·la era un *fundus*, una explotació d'un sol propietari, dividida entre una reserva senyorial i unes tinences en mans de pagesos més o menys lliures; la reserva era conreada per esclaus amb l'ajut dels tinentes, que per les seves terres, a més de censos devien també dies de jova, o sigui dies de treball a la reserva; era una forma d'organització de l'explotació que s'havia originat a l'època del baix imperi.³ Aquest domini bipartit, a l'època carolíngia trobava la seva justificació en l'organització de les vil·les dels monarques francs, ben coneguda gràcies al capítular *de Villis* (Magnou-Nortier, 1994b). Com a pura hipòtesi, m'atreviria a

3. Per a un resum molt i clar d'aquest paradigma i dels seus principals impulsors: SALRACH (1997), p. 105-123.

dir que Abadal no va definir la vil·la precisament perquè no veia clara l'existència del domini bipartit a Catalunya.

1.2. L'aportació de Bonnassie

La concepció «romana» de la vil·la carolíngia es va mantenir en el panorama historiogràfic català fins a mitjans del anys setanta, quan fou publicada la tesi doctoral de Pierre Bonnassie (1975-1976). El mestre francès s'adonà que la vil·la romana era present en la documentació catalana: les transferències de vil·les esmenten els seus límits i una llarga llista de béns que comprenen construccions, terres, pastures, boscos, aigües, trulls, molins, etc., és a dir, tant *l'ager* com el *saltus*, com a pertanyents al propietari de la vil·la, amb l'afegit en molts casos de l'església i les seves rendes: si les coses eren així, diu, Catalunya seria clarament un país d'estructures latifundistes (Bonnassie, 1975, p. 215-218). Però darrere d'aquesta façana, ell mateix observa que la documentació mostra que aquestes vil·les, cedides en plenísim alou, estaven plenes d'alous, fet que el porta a fer tres afirmacions que impliquen una nova visió de la vil·la. Primera: la vil·la designa un territori amb un grup d'habitatges i un límits clars i immutables. Segona, la propietat de les terres no era igual en totes les vil·les: podia anar d'un sol propietari de terres i rendes a un conjunt d'alous privats, tot i que el cas més corrent era la coexistència d'un senyor i un grup més o menys nombros de propietaris aloers. I tercera afirmació, i més innovadora, existien dues formes d'alienació de la vil·la: d'una banda, el traspàs dels béns materials (cases, terres...) i, de l'altra, de les rendes i els béns públics (erms, aigües, boscos...);⁴ Bonnassie ho exemplifica en una donació de l'any 977 a la catedral d'Urgell que comprèn una vil·la i a més quatre camps i un prat situats dins del territori de la mateixa vil·la (Bonnassie, 1975, p. 218; el document a Ordeig, 2020, doc. 643); la culminació d'aquest procés és la compra de terres feta pel senyor de la vil·la dins del mateix territori d'aquesta.⁵

4. Al mateix temps que Bonnassie, però sense cap relació, la lectura dels documents de la catedral de Barcelona per a la meua tesi doctoral em va portar a parlar d'escissió en el dret de propietat entre les rendes públiques (apropiades) per una banda i la propietat de la terra per l'altra. Vegeu FELIU (1972), p. 22.

5. FELIU (1976), p. 51; BAIGES; PUIG (2019), doc. 139. Per regla general reduir els exemples a una o dues cites documentals.

Uns anys més tard, Bonnassie (1981), dirigint-se en principi a un públic francès, va acabar d'aclarir el panorama en descriure primer la vil·la bipartida, però afegint que la seva existència va ser limitada en el temps (no hauria començat abans de finals del segle VIII i, per tant, no seria hereva de la vil·la romana), i també en l'espai (no s'estendria més enllà del Loira i el Rin); i afegia que a Occitània, com al sud dels Pirineus, *villa* només era el territori d'un poble, sotmès o no col·lectivament a coaccions senyorials.

1.3. La desconstrucció de la vil·la bipartida

La innovació de Bonnassie respecte a la vil·la respon al seu coneixement de la documentació catalana, però també a una reacció a França, gosaria dir que generacional, contra la concepció de la vil·la com a domini bipartit, limitada primer al cor del regne franc (les terres entre el Loira i el Rin) i desmantellada després com a idea general. Em fixaré només en dos autors que van presentar evidències documentals precises contra la vil·la bipartida: François Bange i Elisabeth Magnou-Nortier.

Va ser Bange (1984, p. 564) qui es va adonar que diversos medievalistes seguidors de la idea de la vil·la bipartida o domanial acabaven constatant que, excepcionalment, en el territori estudiat per cadascun d'ells no n'hi havia rastre. Bange va entendre que no es tractava d'un conjunt d'excepcions, sinó de la regla i, anant més a fons, demostrà que les joves no superaven tres dies a l'any i que fins i tot les rendes en productes o diners eren molt lleugeres, clarament insuficients per a mantenir el suposat sistema de reserva senyorial-tinences pageses, fet que el portà a concloure que la relació entre la reserva i la tinença era molt laxa; i afegí encara que la terra de la vil·la, lluny de pertànyer a un sol propietari, acostuma a estar dividida entre diversos aloers, fins i tot quan consta algú que s'anomena senyor de la vil·la. A més a més, indicà que a l'entorn de Màcon, que és el territori que estudià, les vil·les són més grans i menys nombroses que els llocs gal·loromans anteriors i que per tant no hi havia continuïtat entre uns i altres. De tot això en conclou que l'essencial de la vil·la és el territori jurídic i administratiu sobre el qual la comunitat rural exerceix els seus drets comunals; de fet, és aquest interès comú i la seva defensa el que cohesiona la comunitat rural (Bange, 1984, p. 533-535). A parer meu, la conclusió no és prou encertada, com veurem en tractar de la propietat del *saltus*, però l'important és la deducció que el domini bipartit era senzillament inexistent.

Bange va dedicar un sol article a l'estudi de la vil·la; en canvi, Elisabeth Magnou-Nortier se'n va ocupar en diversos treballs (Magnou-Nortier, 1982, 1984, 1990, 1993 i 1995) la base principal dels quals són els documents del monestir de la Grassa, tan relacionat amb els comtats catalans; la seva lectura quan en preparava l'edició (Magnou-Nortier; Magnou, 1996) li plantejà molts interrogants sobre l'aplicabilitat del domini bipartit a les terres del sud del Loira, atesa la presència de diversos alous dins d'una vil·la, la poca presència de la jova i l'atribució a la vil·la de béns de naturalesa pública, com boscos, pastures i aigües. La qüestió definitiva que li suscità la lectura dels documents de la Grassa va ser la següent: com es podia disposar d'una part de la vil·la (una meitat, un quart...) sense especificar de quina part es tractava, si en el traspàs d'una parcel·la qualsevol se n'identificaven sempre els límits? La seva conclusió fou que la venda o donació d'una vil·la afectava només les rendes públiques i, en conseqüència, definí la vil·la com un conjunt de rendes degudes pels habitants i conreadors del seu territori, que poden ser traspassades com qualsevol altre bé. Entesa així, la vil·la era principalment un districte fiscal, per regla general en mans de magnats, institucions eclesiàstiques o poderosos locals, la propietat del qual no tenia per què comprendre també la propietat de la terra. Per Magnou-Nortier doncs, la vil·la és la cèl·lula fiscal bàsica, però el mot indica també el territori d'aquesta (*in terminio de ipsa villa*), i també el lloc on es concentra la població que hi habita, el poble, sentit possiblement més tardà, però que acabarà prevalent (Magnou-Nortier, 1990, p. 3352-3356).

Els treballs d'Elisabeth Magnou-Nortier referents a la vil·la tenen un altre aspecte: ella és, juntament amb Walter Goffart (1972 i 1974) i Jean Durliat (1990), impulsora del corrent «fiscalista», que defensa que el sistema impositiu romà es va mantenir fins als temps carolingis com a base econòmica de l'Estat: o sigui, que el fisc ni va decaure gaire en valor ni es va transformar en propietat privada; els fiscalistes no neguen la privatització que s'observa de les terres i rendes fiscals, però consideren els seus obtentors com a intermediaris entre els subjectes als impostos i el tresor reial. Encara que Magnou-Nortier havia avançat aquestes idees, va ser Durliat qui va escriure l'obra «fiscalista» bàsica, de la qual Magnou-Nortier va ser gran valedora.⁶

6. El llibre de Durliat fou objecte d'una dura ressenya de part de WICKHAM (1993), a la qual MAGNOU-NORTIER (1994a) respongué amb un títol que posa de manifest la continuïtat dels aspectes fiscals de l'Imperi romà.

1.4. La recepció del nou paradigma a Catalunya

La visió de la vil·la en la historiografia catalana va canviar clarament els darrers anys del segle passat de la mà sobretot de Lluís To i Josep M. Salrach. En l'estela de Bonnassie, To (1991, p. 212 i 217-219) tracta de la vil·la i assenyala que les àrees més poblades del territori estaven dividides en vil·les, que en algunes d'aquestes vil·les hi havia esclaus, però que no es pot dir si l'explotació de la terra corria únicament al càrrec d'aquests; afegia que moltes vil·les contenien alous, tant de pagesos com d'institucions eclesiàstiques, i també masos i que tant els alous com els masos pagaven censos i rendes als senyors i, finalment, que algunes vil·les disposaven de béns comunals. To (1997) tornà a tractar el tema amb un major desenvolupament en el seu llibre *Família i hereu*; sense cap menció dels fiscalistes, la seva visió de la vil·la depèn de Bonnassie i en alguns aspectes concrets de Ramon Martí (1987; 1997), però sobretot es basa en la lectura de la documentació de la Catalunya Vella i més en concret la dels comtats nord-orientals. Al meu entendre, els mèrits principals de *Família i hereu* en tractar de la vil·la són la posada en relleu que el creixement carolingi —és a dir, l'ocupació i l'explotació del territori— es va fer per mitjà de vil·les i vilars i, d'altra banda, la clara sistematització dels diferents aspectes de la vil·la, que considera com una unitat de poblament amb uns límits ben definits i immutables, a la vegada que com una unitat de domini públic, districte bàsic de l'exercici del poder comtal i de les exigències fiscals imposades a la comunitat dels habitants. Sovint monarques i comtes traspassaven els drets fiscals sobre vil·les determinades a altres magnats, institucions eclesiàstiques o potents locals.

Els components dels drets fiscals i el seu pes sobre els habitants de la vil·la no són gaire coneguts, però la pressió fiscal i les queixes i els plets que podien generar devien reforçar la solidaritat de la comunitat vilatana. Constata també l'existència de vil·les bipartides, dominis senyorials caracteritzats per la reunió en una sola mà dels drets públics i la propietat de la terra, vil·les que podien ser conreades per esclaus, però s'adona que aquestes vil·les «romanes» eren més aviat l'excepció i que per regla general el territori de la vil·la estava format per un conglomerat d'alous en mans de gent de nivells socials diferents, que tant podien ser conreadors directes com acensar la seva terra a conreadors (tinents); tots els habitants de la vil·la formaven una comunitat que disposava en conjunt de boscos, prats i pastures i que podia fins i tot pledejar contra els poderosos,

però que no tenia representants formals i estables, com s'havia cregut que representaven els *boni homines* (To, 1997, p. 43-50).

Per la seva banda, Josep M. Salrach (1997, p. 43-44) abunda en la idea que la vil·la altmedieval era una demarcació de caràcter públic que enquadra una comunitat rural com a marc inferior d'exercici de la jurisdicció pública i de percepció de tributs i serveis; l'any següent discutia per primera vegada a Catalunya les idees dels «fiscalistes» per a contraposar-les amb les dels «feudalistes» (bàsicament les aportades per Bonnassie i To). Salrach explica que ni uns ni altres neguen a la vil·la el doble caràcter de cèl·lula fiscal i d'espai productiu; però mentre els fiscalistes defensen que la vil·la fiscal demostra la pervivència del sistema impositiu i la continuïtat de l'Estat romà (representat per l'Imperi carolingi), els feudalistes indiquen que es mantenen els noms, però no els continguts dels impostos, i consideren sobretot que es va produir un enorme traspàs de rendes públiques a mans privades i per tant la desaparició pràctica del fisc (Salrach, 1998).

Per a la difusió de la concepció de la vil·la carolíngia a la vegada com a espai productiu, lloc de poblament i cèl·lula fiscal bàsica, va ser també important la definició de vil·la establerta per Bolòs (2000): esmenta primer la vil·la clàssica, limitant-la a les àrees centrals de l'Imperi i se centra després en la vil·la carolíngia, que caracteritza con un lloc poblat amb el seu terme, creat amb finalitat fiscal, on les terres eren alou de pagesos o del senyor, conreades pels seus propietaris o per tinents subjectes a cens. Finalment, com a colofó d'aquesta primera part, no puc deixar de citar l'important treball d'un grup d'arqueòlegs (Canal *et al.*, 2006); tot i que l'article acaba a les portes del món carolingi, aporta moltes claus per a entendre l'evolució de la vil·la fins a la seva concreció final en els comtats catalans i n'indica les principals característiques: 1) vil·la és una expressió polimorfa, sense que el seu sentit precís en cada document sigui sempre fàcil de distingir, 2) al sud del Loira la vil·la altmedieval havia deixat de ser un domini territorial com la vil·la romana per a esdevenir una demarcació de caràcter públic, i 3) en els documents altmedievals vil·la equival en primer lloc a terme.

2. LA VIL·LA CAROLÍNGIA A CATALUNYA

Fins aquí, he fet un ràpid repàs de les aportacions i polèmiques historiogràfiques; en aquesta segona part exposaré la meua visió actual de la vil·la. Als segles IX i X, la vil·la era una realitat complexa, diferent de la vil·la romana, però

hereva llunyana d'aquella com a conseqüència d'una sèrie de transformacions iniciades a l'època del baix imperi i completades sota el domini franc.⁷ Mentre la vil·la romana era una gran propietat esclavista, sovint centrada per una residència a la vegada senyorial (*pars urbana*) i productiva (*pars domestica*), la vil·la medieval es caracteritza per ser: políticament una unitat territorial de jurisdicció i de recaptació fiscal; pel que fa a la propietat de la terra, era hereva de la doble divisió romana entre l'*ager* i el *saltus* d'una banda i entre la propietat privada (alou) i el fisc de l'altra; i des del punt de vista de l'hàbitat, conformava una entitat de població amb el seu terme.

Per desgràcia, sabem molt poc de la vil·la sota el domini dels visigots i després dels sarraïns; pitjor encara, per aquests segles les dades arqueològiques i la documentació posterior s'avenen poc: mentre l'arqueologia només ha pogut excavar poblats petits, que de vegades aprofitaven part d'una vil·la romana i sovint tenien una ocupació discontinua, els documents dels primers temps carolingis semblen indicar l'existència prèvia de grans propietaris de vil·les. De fet, aquesta falla en els fonaments afebleix el nostre coneixement sobre els orígens de la vil·la carolíngia, perquè no es pot dubtar que havien de ser grans propietaris els comtes i vescomtes indígenes (Bonnassie, 1975, p. 156 i 219) i els fidels de primera hora, com l'hispa Joan, que després de vèncer els sarraïns al lloc de *Ponte* (segurament el Pont de Vilomara) s'hagué de refugiar amb els seus dependents a Septimània, on l'any 975 rebé un diploma de Carlemany (Abadal, 1926-1952, p. 310-311), o el Fedanç, vicari de Manlleu, però que pels documents que en coneixem havia de ser ja un home poderós abans de l'organització carolíngia de la zona (Jarrett, 2010a, p. 102-106; 2010b, p. 105-111). També hi havia vil·les precarolíngies a les zones de muntanya poc romanitzades, on en un moment indeterminat entre el baix imperi i el domini franc, els caps de clan o veïns poderosos havien convertit la propietat col·lectiva en un domini propi, semblant als dels senyors de vil·la; tot i que el procés no tenia cap relació amb la vil·la romana, el resultat va ser semblant i és molt possible que n'adoptessin el nom.

Aquestes vil·les precarolíngies podien ser privades, com les suara citades, però també públiques (fiscals); l'única diferència entre unes i altres era la seva titularitat. Hi podia haver vil·les fiscals que havien pertangut sempre a la potestat, fos quina fos en cada moment, i vil·les o terres privades de possessió immemorial

7. Aquesta part es basa principalment en BONNASSIE (1975), p. 215-219; MAGNOU-NORTIER (1974 i 1990); To (1991); SALRACH (1998 i 2021), i GIBERT (2012).

com les donades en 840-841 al monestir d'Eixalada pels descendents (nets i besnets) de Mascarà que havia viscut en el temps que el visir Omar ben Omar regia Narbona, per tant abans de l'any 759 (Ponsich, 2006, doc. 23). La documentació relativa a aquestes vil·les antigues, tant si eren de propietat privada com pública, mostra que es trobaven més sovint esclaus al territori estudiat per Lluís To (1991, p. 211) que a la resta dels comtats: així la vil·la de Prada, al Conflent, fou donada l'any 843 per Carles el Calb al comte Sunifred I d'Urgell amb esclaus (*mancipiis*) dels dos sexes.⁸

2.1. La «vil·lanització»

L'endemà del pas de cada territori al domini franc, és difícil pensar que quedés gran cosa de l'antic sistema fiscal d'origen romà (Salrach, 2021, p. 135); la instauració de la fiscalitat carolíngia es va fer sobretot mitjançant la «vil·lanització» del territori. Amb aquest neologisme em refereixo al procés d'organitzar el territori en vil·les, termes i pobles domini del fisc o d'un potent (*dominus*) que sotmetia els habitants a prestacions i impositcions. La vil·lanització prengué dues formes, la submissió a la condició de vil·la de llocs amb un poblament residual i mancat d'organització política i la fundació de vil·les noves sobre terres abandonades; de les dues maneres la «vil·lanització» va convertir l'entramat de vil·les en el sistema principal d'organització i de punció fiscal del territori.⁹ Tot plegat va donar lloc al mosaic de vil·les que segons To recobrien gran part dels comtats; vora les vil·les, la documentació esmenta també les zones inhabitables (muntanyes), dependents del fisc, així com grans dominis fiscals, com els que es troben a cavall entre el Vallès i el Maresme¹⁰ i grans alous que semblen organitzats independentment de les vil·les, tot i que en podien contenir alguna, i potser també pobles no convertits en vil·la.

8. ABADAL (1926-1952), p. 332-334. Altres exemples: BAIGES; PUIG (2019), doc. 134; PONSICH (2006), doc. 165, i ORDEIG (1999), doc. 99.

9. De manera secundària l'augment del nombre de vil·les es va deure també a la substitució de termes com *locus* o *vicus* per vil·la com a terme genèric per a designar els llocs poblats, tant si legalment es tractava de vil·les com si no (BOLÒS, 1990), p. 34.

10. El fisc de la vall d'Ol·lofred, venut pels comtes Ramon Borrell I i Ermessenda a Ennegó l'any 997, confrontava amb els fiscs del Montnegre, de Sant Martí (Arenys de Munt) i de *Torrente Malo* (Torrentbò, sobre Arenys de Munt); BAIGES; PUIG (2019), doc. 1420.

La base principal del procés de vil·lanització va ser el fisc reial (vil·les fiscals i terres fiscals o fiscs) i més concretament el gran creixement que aquest va experimentar a l'inici del domini franc, quan l'expulsió dels sarraïns deixà en mans del fisc moltes vil·les i terres que havien pertangut al fisc musulmà o bé que els seus senyors o propietaris havien abandonat en la seva fugida (Bonnassie, 1975, p. 144; Salrach, 1991, p. 210-211).

En aquell moment i atenent al seu origen, les vil·les carolíngies podien ser privades, domini ancestral d'una família, però la major part eren de procedència fiscal, pertanyents a la potestat, primer als monarques i més tard als comtes i els seus fidels. Al segle IX i X el fisc va experimentar un procés simultani de creixement i decreixement: creixement fort per l'augment sobtat que les terres abandonades li proporcionaren en el moment de l'ocupació i més tard creixement més pausat amb la incorporació de noves terres a la marca; decreixement per la transferència de vil·les a mans diferents de la potestat, sobretot a institucions eclesiàstiques i a potents (Salrach, 1999b, p. 61).

Les vil·les fiscals estan ben documentades: els monarques les cedien en benefici per a remunerar els càrrecs polítics, en especial els comtes, o les donaven en alou a fidels o a institucions eclesiàstiques i als *hispani*, que recuperaven vil·les abandonades o en creaven de noves; els monarques feien les donacions amb la doble finalitat d'afavorir els seus partidaris i de promoure l'ocupació i el domini del territori:¹¹ Per la seva banda, els comtes concedien igualment als seus fidels vil·les en benefici. La donació o confirmació de vil·les és present en la major part dels diplomes i preceptes emesos per la cort franca amb destí a Catalunya (Abadal, 1926-1952).

La importància del fisc en la vil·lanització rau en la magnitud de les seves possessions, en la necessitat de repoblar i organitzar políticament el territori i en el poder coercitiu de la monarquia i els seus representants, els comtes; si les grans extensions de terra no conreada van fer possible la formació de vil·les noves, la coacció va ser l'instrument bàsic per a la conversió de pobles en vil·les (Salrach, 1991, p. 102). Això no significà un gran creixement del fisc reial; de fet, podríem dir que les vil·les fiscals eren creades per a ser traspassades, ja fos al comte com

11. Poden servir com a exemple la confirmació per Lluís el Pietós a Guinard i Radó de la vil·la de Ceret, que havia aprisiat el seu pare, així com el precepte del rei Odó per al monestir de Sant Pau de Fontclara, que rep *quicquid in villa Boada vel infra ejus terminos ex fisco esse dinoscitur*. Vegeu ABADAL (1926-1952), p. 318-319 i 114, respectivament.

a remuneració del seu càrrec o a un fidel o institució eclesiàstica, per donació o, en el cas de les vil·les noves, per aprisió. Quan els comtats van passar a ser hereditaris, els comtes van convertir en patrimoni propi les vil·les que tenien en benefici, i els seus fidels, a qui igualment havien cedit vil·les per les seves funcions subsidiàries de govern, els imitaren, de manera que al final del període carolingi el fisc reial era poca cosa més que un record o una menció topogràfica (Bonnassie, 1975, p. 209-211).

Coneixem també dos casos de vil·les sense senyor, propietat col·lectiva dels seus habitants: Vilamacolum a l'Empordà i Vallformosa al Bages; el que signifiquen, no està gaire clar. A Vilamacolum, l'any 913 els habitants guanyaren un judici contra el comte d'Empúries, que els reclamava una sèrie de serveis relacionats amb la potestat pública (host, guàrdies, *paratas* —estatges— i tributs); els vilatans feren constar que tenien en plena propietat no només les cases i les terres de conreu, sinó també el *saltus* (*pascuis*, *stagnis*, *piscatoriis*, *garricis*), mentre que el comte no pogué demostrar que hagués rebut mai les prestacions pledejades (Sobrequés; Riera i Rovira, 2003, doc. 143). A Vallformosa s'ha conservat només el reconeixement per part del representant del comte Ramon Borrell que la vall no li pertanyia, com havia pretès, per herència del seu pare Sunyer, davant l'evidència que els habitants feia més de trenta anys que la posseïen *inter eos*, o sigui comunitàriament (Ordeig, 1999, doc. 1229 a. 977).

És difícil de dir què representen aquestes vil·les de propietat comunal; són els antics pobles que s'anomenen també vil·les, com diu Bolòs? Ho avalaria el fet que els habitants queden exempts del pagament dels drets públics, de manera que el comte no hi tindria més que la potestat, que a més del govern, potser li reportaria drets de justícia.¹² Això implicaria una situació semblant a la de França, on segons Régine Le Jan (1988, p. 106-107), fins al segle XI es mantingué la diferència entre vil·les, habitades per vilans, i *vici* poblats per veïns; la documentació catalana no permet, però, assegurar-ho.

12. No puc respondre a la qüestió de com pot ser que aquests pobles escapessin precisament als drets fiscals; podien haver obtingut un privilegi en el moment del pas al domini franc? O, sobretot en el cas de Vallformosa, l'origen seria una població cristiana que no hauria fugit en el moment de la retirada de la major part de la població sota domini musulmà? O potser un grup de cristians hauria fet una aprisió pel seu compte en terra de ningú, sense que durant més de trenta anys els comtes no els haguessin reclamat cap prestació?

2.2. La vil·la, cèl·lula fiscal bàsica

Com he dit a la primera part, va ser Magnou-Nortier qui va posar en relleu que la venda de vil·les no feia referència a la propietat de la terra sinó als drets sobre el territori i els seus habitants¹³ i qui va definir la vil·la com a cèl·lula fiscal bàsica,¹⁴ o sigui com a districte inferior d'exigència de serveis i impostos; de fet, hi ha diplomes carolingis que diuen clarament que quan un monarca donava una vil·la, el que traspassava era tot allò que dins del seu terme pertanyia al fisc, o una part d'aquest, com el cens o altres prestacions (Salrach, 1999a, p. 399-400). La doble realitat de la vil·la, com a cèl·lula fiscal i com a espai agrari és acceptada avui pràcticament per tothom;¹⁵ les dues parts poden pertànyer o no a la mateixa persona i igualment ho poden fer els diferents drets i imposicions fiscals i els edificis, instal·lacions i peces de terra: la vil·la és un conjunt de drets i propietats, tots ells disponibles de forma independent.

Segons Bonnassie (1975, p. 154), els drets públics no són fàcils de definir, i jo afegiria que sovint tampoc no són fàcils de discernir: una mateixa imposició rebia diversos noms i un mateix nom podia designar pagaments diferents. Els ingressos impositius del senyor de la vil·la i, per tant, les càrregues per al seus habitants, tenien un origen doble: les obligacions públiques (fiscals) i el domini o jurisdicció sobre homes i terres. Les obligacions fiscals són també de dues classes: d'una banda, exigències de col·laboració amb el monarca i els seus representants i de l'altra restes de l'antiga imposició pública romana (Abadal, 1955, p. 76*-77*; Salrach, 1997, p. 37). Les primeres obligaven a acudir a l'exèrcit, a atacar i defensar la frontera, a fer guàrdies i a hostatjar i proporcionar bagatges als enviats del monarca;¹⁶ tot i que els documents es refereixen a aquestes prestacions amb diversos noms, crec que *functiones* (activitats) comprèn el conjunt

13. MAGNOU-NORTIER (1990), p. 3356: la vil·la no és un sistema d'explotació de la terra, sinó un sistema de gestió de rendes en favor dels poders locals.

14. BONNASSIE (1975), p. 218, diu el mateix, però sense tant èmfasi.

15. En temps recents, només ROIG (1999), p. 29, afirma que la vil·la era una propietat privada conreada per un grup familiar.

16. «Cum comite suo in exercitum pergant, et in marcha nostra iuxta rationabilem comitis ordinationem adque admonitionem explorationes et excubias, quod usitato vocabulo wactas (guaites) dicunt, facere non neglant [...] paratas faciant [...] veredos donent»; ABADAL (1926-1952), p. 423: es tracta de la confirmació per Carles el Calb d'un privilegi perdut de Carlemany; redaccions semblants es troben en molts altres diplomes i en documents de cessió de vil·les.

d'ajuts exigits pel monarca i *redibitiones* (rebudes), els impostos; tots plegats es poden trobar també sota el nom genèric de *servitium*.

Segons Magnou-Nortier, una part d'aquests impostos arribava a la cort i permetia el manteniment de l'Estat carolingi, però la impressió és que en el cas dels comtats catalans això no va succeir mai; el conjunt de drets i d'imposicions fiscals estava en mans dels senyors de la vil·la (els comtes, alguns personatges importants i les grans institucions eclesiàstiques), els quals amb el regiment dels comtats i la seva fidelitat mantenien l'Estat carolingi, però de forma indirecta i de manera autònoma i a partir dels comtats hereditaris, cada vegada més amb un simple reconeixement teòric de la potestat del monarca.

Cap al final del segle x, les *functiones* podien ser reclamades pel senyor de la vil·la en profit propi, com resulta de l'excepció que se'n fa en les franqueses de Montmell (any 976) i de Ribes (any 990) (Baiges; Puig, 2019, doc. 624 i doc. 1065): les *parafreda* (l'antiga prestació de bagatges) s'havien convertit en l'obligació de prestar bous i ases a demanda del senyor; barrejats amb les bèsties de càrrega apareixen altres animals o parts d'animals l'esment dels quals es pot interpretar com una reminiscència de l'*alberga* o *parata*, pel que sembla convertida en un pagament anual: a Montmell s'esmenten anyells i *pernas* (segurament pernils o cansalada); a Sant Pere de Ribes la llista és més llarga: anyells, bens, porcs, capons, però no s'ha d'entendre com una suma, sinó com a menció de tots els animals que podrien ser exigits alternativament.¹⁷ En tots dos casos l'enfranquiment abasta també qualsevol altre cens, excepte delmes i primícies, unes prestacions que corresponen a les *redibitiones*.

Lligat pel seu origen amb les *functiones* hi ha un pagament abusiu, les *oblias*, regals voluntaris fets al senyor i convertits en obligatoris contra el que ordena el diploma de Carlemany que en parla (Abadal, 1926-1952, p. 413); mentre a la franquesa de Montmell les *oblias* mantenen la voluntarietat original, en altres llocs eren un pagament forçós: a Llaés, l'any 942, les *oblias* eren un costellam (*costa*) i un pernil (*perna*), quatre fogasses, dos pollastres i cinc diners en cera; i semblantment a Santa Maria d'Olost l'any 980 i a Palau de Santa Eulàlia el mateix any.¹⁸ A la pràctica sembla que *oblias* i *parata* podien designar un

17. L'any 997, en un establiment al Penedès la *parata* consistia en un porc, dotze fogasses, dos sesters de vi i dos sesters de blat o cereals. Encara al segle xii les queixes per l'ús abusiu de les prestacions en animals i en bestiar omplen gran part dels clams recollits per BISSON (2003).

18. ORDEIG (1999), doc. 523, i doc. 1321; SOBREQÜES; RIERA i ROVIRA (2003), doc. 460.

mateix pagament: el que es paga per *oblias* en els llocs citats és molt semblant al que s'exigeix per *parata* en un establiment al Penedès: *porchum unum, fochacias XII, sextarios I de vino et sextarios II de cibaria* (Baiges; Puig, 2019, doc. 1432). D'altra banda, en tot dos casos sembla que es tracta d'un pagament col·lectiu i, per tant, no tan carregós com pot semblar a primera vista.

Les restes de la fiscalitat romana, les *redibitiones*, són molt mal conegudes, possiblement perquè se'ns presenten barrejades amb altres impositcions i en part sembla que havien passat a mans dels propietaris de la terra (Feliu, 1996, p. 30-31). Responen als noms de cens i servei, que són més aviat genèrics, i a l'específic de dècima. Començaré per aquesta; segons Rouché (1980, p. 99), a Aquitània la dècima és una reminiscència de l'antic *agrarium* romà. En canvi, Magnou-Nortier (1984, p. 89) considera que la dècima era un impost proporcional a l'ús de l'aigua, el bosc i les pastures. És possible que a Catalunya *decima* es trobi en els dos sentits, segons els documents: com a sinònim d'agrer trobem documents que parlen de *tasca et decima* o al revés, que no s'han d'entendre com dos pagaments diferents, sinó com la típica reduplicació llatina.¹⁹

De la descripció que fa de la dècima Magnou-Nortier em quedo només amb la idea que es tracta d'un impost públic sobre la vil·la,²⁰ que podria ser una resta de la *capitatio* romana i que en principi estava en mans del comte: així, l'any 952 el comte Borrell de Barcelona donà diverses dècimes comtals a l'església de Castellciutat.²¹ És molt possible que el seu cobrament fos molt irregular i que, tot i el seu nom, no consistís en la desena part, sinó en una quantitat taxada.

Magnou-Nortier afegeix amb raó que la dècima no s'ha de confondre amb el delme. Aquest és un impost eclesiàstic atribuït a les esglésies, però com que moltes d'aquestes eren pròpies, de propietat particular, el delme acabà essent un impost senyorial.²² D'altra banda, el delme va segurament fagocitar la dècima, de la qual no hi ha gaires exemples en la documentació, en part perquè de forma interessada o per ignorància, els copistes dels documents,

19. FELIU (2022); ORDEIG (2020), doc. 466 i 718, i BAIGES; PUIG (2019), doc. 298).

20. No sé com podria ser proporcional un impost sobre l'aprofitament del *saltus*; això no obsta que a l'època pogués ser considerat com un pagament pel dret al seu ús.

21. ORDEIG (2020), doc. 174, i ABADAL (1955), doc. 236.

22. Fins al segle XIX, sobretot a la Catalunya Nova, el delme seria el principal impost senyorial. FELIU (1990) p. 36-42.

quan trobaven l'expressió *decima* tendien a afegir *et primitiis*, com en el cas del delme (Feliu, 2022). La distinció dècima-delme apareix clarament en un document de l'any 973 que esmenta *ipsos duos decimos* (Ordeig, 2020, doc. 615), o sigui el delme i la dècima, que en aquest cas em sembla que es devia tractar de la tasca.

La dècima comtal pot ser denominada també cens: *ipsa villa cum suo censu quem dare debet* (Abadal, 1955, doc. 189), paraula ambigua que també s'usa per als pagaments per la terra cedida als conreadors. D'altra banda, tant el cens com la dècima també es troben esmentats com a servei (Baiges; Puig, 2019, doc. 203), que no em sembla que es tracti d'una prestació més, sinó més aviat d'un terme genèric i equívoc: així, en els coneguts documents de la diada judicial de Sant Joan de les Abadesses de l'any 913, mentre en el primer *servitium* fa referència al pagament per la terra que els pagesos tenien concedida pel monestir (*omnem servitium [...] faciamus sicut de aliis proprietatis illorum*), en el segon es parla clarament de *servicium regale* (Ordeig, 1999, doc. 119 i 120). Tot plegat devia correspondre al *fiscum atque tributum* d'uns alous venuts l'any 976 pel comte Borrell a Riculf (Ordeig, 1999, doc. 1205).

Els drets de la vil·la d'origen no fiscal provenien del domini o jurisdicció sobre aquesta, que proporcionava ingressos pels drets de govern i de justícia (multes, costes judicials...) i els ingressos provinents del *saltus* de la vil·la. En el *saltus*, que es defineix en negatiu de l'*ager* com tot allò que no té propietari, convé distingir dos tipus de béns: les terres abandonades (erms i garrigues) i els béns no reduïbles a conreu (boscós, pastures i aigües). Començaré per discutir alguns errors corrents sobre la propietat del *saltus*. Contra el que sovint es diu, no es pot dubtar que el *saltus* pertanyia al senyor: els diplomes carolingis enumeren els seus components entre el conjunt de béns de la vil·la dels quals el senyor podia disposar o en podia reclamar rendes per a la seva cessió; tot i això, la propietat senyorial no era absoluta, el *saltus* era una part constitutiva de la vil·la i el senyor no en podia vetar totalment l'accés als vilatans: aquesta situació no variava en cas que el senyor traspassés el *saltus* o una part d'ell.²³ El *saltus* no eren tampoc terres comunals propietat conjunta de la comunitat de poble, ni propietat del senyor amb l'ús cedit a la comunitat

23. Així Gualafons vengué al comte Miró I del Rosselló la vil·la de Palol d'Amunt «domos, curtes, terras, hortos, vineas, pratis, pascuis, silvis, garricis, aquis aquarum, viadicutibus et reductibus, omnia et in omnibus». PONSICH (2006), doc. 134.

i per tant, *de facto*, terres comunals d'aquesta: fora de les valls més altes del Pirineu,²⁴ la propietat comunal, era molt residual i només al començament del segle XI tenim alguns esments de terres comunals, segurament anteriors, però limitades a prats o pastures de poca extensió (Bonnassie, 1975, p. 307; To, 1991, p. 218).

Els ingressos principals que podien obtenir els senyors del *saltus* provenien del bosc, les pastures i les aigües; de manera molt secundària i localitzada, de les mines i pedreres, així com dels llinars i canemars silvestres. Em limitaré a parlar del grup principal, perquè de la resta no en sabem pràcticament res. Els senyors obtenien ingressos del bosc i les pastures per dos camins: la venda i el permís o imposicions per al seu aprofitament. La venda o cessió ens és coneguda per *algun document*, però sobretot per l'esment de boscos en mans de particulars.²⁵ En referència a l'ús del bosc, la documentació no és gaire explícita i només puc fer deduccions a partir de la lògica i de costums posteriors; segurament el seu aprofitament per a les necessitats més ordinàries o de recol·lecció (llenya, bolets, fruits, pastura dels animals) era lliure; en canvi, la tala d'arbres era una prerrogativa del senyor, que no tenim documentada abans de l'any mil, però sí clarament poc després: l'any 1030 consta que el comte Guifré II de Cerdanya havia acusat els habitants d'Osseja d'haver talat boscos i desertat pastures; l'acusació derivà en una concòrdia per la qual el comte es conformà amb cinc-cents sous a canvi de la cessió permanent al poble de tots els seus drets tant sobre el *saltus* com sobre *l'ager*.²⁶

Pel que fa a la caça, podia estar reservada al senyor o permesa als vilatans i, en aquest cas, el senyor podia demanar alguna o algunes de les peces obtingudes, si eren petites, o una part de les peces grans.²⁷ L'ingrés més important podia procedir de la venda del bosc: es coneixen molts boscos en mans de particulars, però la documentació que els esmenta no permet saber si havien estat

24. A l'alt Pirineu pastures i boscos van ser alou dels pobles fins al segle XIX i com a mínim a Tor encara ho són: BRINGUÉ (1996); la negació de l'alou pirenaic per part d'ABADAL (1995), p. 62*, va ser seguida per tota la historiografia posterior; per a la discussió del tema, vegeu FELIU (1999), p. 656.

25. ORDEIG (1999), doc. 794, i PONSICH (2006), doc. 291.

26. ORDEIG (2022, doc. 137).

27. Un document d'Olèrdola de l'any 978 esmenta la donació d'un bosc amb els seus conills, o sigui, un vedat de caça; BAIGES; PUIG (2019), doc. 700. El lliurament de quarters de caça major és conegut per documents posteriors, però és de pensar que existia ja abans de l'any mil.

adquirits al senyor de la vil·la o a la potestat; en el primer cas, segurament el nou propietari havia de mantenir els drets d'ús dels vilatans. Pel que fa a la ramaderia, la pastura podia ser lliure o sotmesa a un impost especial ben conegut, el *pascuari*;²⁸ la meua impressió és, com he dit, que els animals de la vil·la podien pasturar lliurement boscos i erms i que el *pascuari* gravava sobretot els ramats que es desplaçaven per a estiuejar a muntanya o que aprofitava el *saltus* fora de la vil·la.²⁹ Aigües i fonts pertanyien en principi a la potestat i eren d'ús lliure, però es documenten fonts, torrents i aigües de rius privatitzades i no podem saber si el senyor de la vil·la tenia dret sobre les aigües del seu terme. El que sí que és clar és que els aprofitaments importants, destinats al reg o la molinaria, havien de ser objecte d'una concessió, remunerada o no, per part de la potestat, permís que es podia protocolitzar com a venda o donació; quan la quantitat d'aigua derivada era petita i el reg no anava més enllà dels límits de la vil·la, potser n'hi havia prou amb la concessió per part del senyor d'aquesta.³⁰

2.3. La propietat fundiària de la vil·la

Com ja ha quedat dit, domini i propietat de la terra eren dues parts de la vil·la separades i que es podien transmetre independentment; la millor demostració d'això és la compra de béns feta pel propietari de la vil·la dins del territori d'aquesta, o la donació d'una vil·la i a la vegada de propietats dins de la mateixa vil·la.³¹ Mentre la vil·la com a cèl·lula fiscal era d'origen carolingi, la propietat del *fundus* es regia per la legislació romana; així, la terra podia pertànyer totalment al senyor de la vil·la, o aquest en podia tenir una part vora altres propietaris alodials o fins i tot podria ser que el senyor de la vil·la no hi tingués gens de terra (Bonnassie, 1975, p. 216-218).

L'alou podia tenir dos orígens: particular o fiscal. La propietat particular era anterior al pas del territori a mans cristianes i més important als comtats muntanyencs que a la resta. Tot i que la forma de propietat no va variar, el domini franc

28. ORDEIG (1999), doc. 308 i 788, i SOBREQUÉS; RIERA i ROVIRA (2003), doc. 447.

29. SOBREQUÉS; RIERA i ROVIRA (2003), doc. 288.

30. PONSICH (2006), doc. 171, i BAIGES; PUIG (2019), doc. 1364.

31. FELIU (1972), p. 22. «Ego Eldebertus et uxor mea Iulia vinditores vobis Argela et uxori tue Elisia [...] omnia nostra hereditate [...] ad ipso villare de vos Argela»; ORDEIG (1999), doc. 95 any 910; semblantment, BAIGES; PUIG (2019), doc. 149.

va representar canvis importants com a conseqüència de la conversió de moltes terres procedents del fisc reial en alous privats, per mitjà de tres processos: donació, benefici i aprisió. La donació de terres fiscals és molt present en els diplomes carolingis (Abadal, 1926-1952); els afavorits rebien els béns en propietat, amb el dret de de fer-ne el que volguessin.³²

Segurament eren encara més extensos els béns i vil·les fiscals cedits com a benefici als comtes en remuneració de la seva funció, una part dels quals els comtes repartien entre els seus fidels o les persones que acomplien tasques de govern subordinades; la donació en benefici era temporal, en teoria retornava al fisc reial quan el titular deixava de servir el càrrec, però quan els comtats van esdevenir hereditaris van acabar incorporant els beneficis al seu patrimoni i disposant-ne sense amagar-ne l'origen públic (Ordeig, 2020, doc. 160; Baiges; Puig, 2019, doc. 1473).

La major part de la propietat a les vil·les de l'època carolíngia procedia, però, de l'aprisió en les seves diverses formes. En teoria, l'aprisió era una concessió de terres fiscals que un cop desermades i conreades durant trenta anys passaven a ser propietat alodial del conreador. La pràctica era més complexa: hi havia una aprisió major, definida per la concessió de vil·les o termes importants feta pels monarques francs a *hispani* potents, que s'havien refugiat a Septimània a partir del fracàs de l'expedició de Carlemany contra Saragossa (Dupont, 1955 i 1965), model que continuaria en territori català amb grans aprisions com les del comte Guifré el Pilós a la vall de Ripoll i a Montserrat (Abadal, 1958, p. 73-75) i també amb la fundació de vil·les noves, en especial a la marca. Tant a les grans aprisions com a les vil·les noves, els aprisiadors majors i els seus esclaus i dependents desermaven només una part de la seva aprisió;³³ la major part de la ruptura, de la posada en conreu de les terres, era obra de l'esforç d'aprisiadors menors, que a canvi del seu treball rebien la quasi propietat de la parcel·la

32. «Karolus gratia Dei rex, [...] Miloni, fideli nostro, concedimus quosdam res iuris nostri iure proprietario ad possedendum [...] ea videlicet condicione, ut quemadmodum de reliquis suis proprietatibus [...] liberam et firmissimam in omnibus habeat potestatem faciendi quicquid voluerit, tam donandi quem vendendi, seu et comutandi vel etiam erediis relinquendi»; PONSICH (2006), doc. 24.

33. Així, un grup de *servi* del comte Asnar Galí d'Urgell-Cerdanya, desermaren la vil·la de Sedret, al Conflent i un llibert d'Ailona, tia de Guifré el Pilós, aprisià Borredà. ORDEIG (2020), doc. 45 i 82.

desermada.³⁴ L'atractiu d'esdevenir propietari impulsava els pagesos sense o amb poca terra a superar les penalitats que comportava la ruptura; per la seva part els senyors consentien a cedir la propietat de la terra perquè només si la vil·la estava poblada i la terra explotada podien treure profit del seu domini.

L'aprisió es troba a l'origen de la major part dels alous de particulars documentats dins de les vil·les; així, la vil·la d'Espinosa (a Guardiola de Berguedà) era propietat des de l'any 899 del monestir de Sant Joan de les Abadesses, però l'any 926 el prevere Malanyeu va fer donació al mateix monestir de tota l'heretat que hi tenia i que havia obtingut per aprisió pròpia o per adquisició de les aprisions d'altres;³⁵ per la seva banda, Pladevall (1993, p. 58) fa notar que al segle x, als termes d'Osor, Sant Hilari Sacalm i Joanet, la propietat de la terra estava molt repartida, fet que relaciona amb les aprisions fetes a partir de l'any 879; semblantment, la propietat apareix també molt repartida a Montpeità, al Bages (Salrach, 1995, p. 929; 1997, p. 34-35).

Hi havia també *hispani* o *spani*, aprisiadors espontanis que personalment o amb uns pocs dependents desermaven un espai i el posaven en conreu, emparats per la legislació dels hispanos;³⁶ se'n troben des del Rosselló fins al Montseny i per regla general veuen respectats els seus drets. A més a més, si es tracta de monestirs, sovint obtenen un diploma que els assegura la propietat de les seves aprisions.³⁷ Rompudes semblants es donaven a qualsevol lloc de la marca sense cap privilegi fora del dret del primer ocupant (Bonnassie, 1975, p. 208); aquests aprisiadors espontanis corrien, però, el perill de veure's privats de la terra rompuda per un potent que pogués presentar un diploma (verdader o estraft) que li atribuïa el territori. Finalment, moltes aprisions van ser dutes a terme per habitants de les vil·les o llocs, amb permís, gratuït o no del senyor, per a ampliar a poc a poc les seves explotacions: és una lluita lenta, fent avançar els camps rosegant any rere any l'erm (Bonnassie, 1990, p. 17; Salrach, 2004, p. 42 i 44). El senyor podia també concedir part dels erms de la vil·la per a aprisiar-los a

34. Quasi propietat perquè la tenien sota el domini del senyor, a qui devien com a mínim el *servitium* de la vil·la i també perquè en teoria només la podien traspasar entre iguals; ABADAL (1926-1952), p. 418 i 424; SALRACH (1988), p. 135-136.

35. ORDEIG (2000), doc. 243.

36. ABADAL (1926-1952), p. 422-425; SOBREQUÉS; RIERA i ROVIRA (2003), doc. 30, 53, 102 i 203, i BAIGES; PUIG (2019), doc. 39.

37. Exemple d'*hispani minores*: SOBREQUÉS; RIERA i ROVIRA (2003), doc. 30 i 32; de confirmacions a monestirs: ABADAL (1926-1952), p. 25 i 268-269.

algun emprenedor capaç d'aportar la gent necessària per a posar en conreu una extensió prou gran, sobretot en punts allunyats de la vil·la-poble: seria l'origen tòpic dels vilars. Convé tenir present que aprisién membres de tota l'escala social, del comte a l'últim pagès, però l'accés a la propietat queda reservat en cada cas al que ho fa pel seu compte (Salrach, 1988, p. 140).

Els aprisiadors de terres de la vil·la, estaven subjectes a algun cens o altre pagament que gravés el conreu de la terra? En principi, no, el senyor es beneficiava de l'augment de població i per tant del creixement de les rendes fiscals i dels drets sobre el *saltus*, però no ho podem descartar. De fet, com a mínim coneixem dos casos en què l'aprisió estava bastardejada, tot i que el desermament anava a càrrec dels habitants. El primer és la vall de Sant Joan de les Abadesses, on els pobladors confessen que tenen la terra per a benefici de l'abadessa (s'obvia per tant l'aprisió i el dret de propietat); no consta que haguessin de pagar res per la terra, però queda el dubte de si en podien disposar: fins bastant després de l'any mil no s'ha conservat pràcticament cap venda a les vil·les o els vilars citats en el document (Ordeig, 1999, doc. 119; Ferrer, 2009). El segon resulta del pacte signat l'any 954 entre el vescomte Guitard de Barcelona i quinze conreadors, citats nominalment, als quals Guitard cedeix les terres de conreu i els erms, garrigues i boscos del lloc de Freixe (al terme actual de Piera) amb la finalitat de poblar la vil·la; a canvi de la propietat, els pagesos atrets haurien de pagar la tasca de les collites i el cinquè de la verema, a més del servei que feien els homes residents en alou d'altri al comtat de Barcelona i de construir en comú una torre de defensa (Baiges; Puig, doc. 2019). Tot i tractar-se de fet de la fundació d'una vil·la nova i per tant d'una aprisió, el vescomte exigia els drets acostumats quan se cedia una terra conreada. No sabem, però, si l'establiment prosperà; la torre que s'havia de construir no sembla que s'erigís mai.

2.4. L'evolució de la propietat de la vil·la

Tant els posseïdors dels drets i béns fiscals com els propietaris de la terra podien disposar lliurement de les seves pertinences: una vil·la podia ser venuda en conjunt, i això en principi afectava els béns fiscals i les terres del senyor; aquest podia també disposar de la vil·la sense les terres o de les terres sense la vil·la: de fet, podia traspasar qualsevol dels seus béns i drets de manera independent i de la mateixa manera podien actuar la resta de propietaris, tot segons les normes de la propietat absoluta romana. Fins i tot els precaristes

tenien segurament dret a vendre les seves possessions: l'any 976 un matrimoni vengué una terra i una casa que tenia per compra a Cervelló, dins de l'alou de Sant Cugat (Baiges; Puig, 2019, doc. 667). D'altra banda, el sistema d'herència igualitària visigòtica va comportar una gran divisió de la propietat: en el cas de les vil·les, les transmissions documentades van des d'una meitat fins a una dotzena part;³⁸ evidentment, aquesta fragmentació només afectava les rendes, l'administració segurament continuava essent unitària, només augmentava el nombre de partícips. Aplicada a la terra, el resultat de la divisió hereditària era en part diferent: podia ocasionar explotacions insuficients, incapaces de superar qualsevol contrarietat.

El resultat dels canvis anteriors va ser la disminució de l'alou de pagès conreador i fins i tot de l'alou de rendista mitjà: cap a l'any 1000 l'un i l'altre eren més aviat escassos. Les causes principals de la desaparició de l'alou foren la pressió dels poderosos, les vendes i donacions i el sistema hereditari (Feliu, 2000, p. 196). La pressió dels poderosos podia ser legal o violenta: per posar un sol exemple, em sembla evident que la coneguda donació dels seus alous que feren els homes de Baén al comte Ramon de Pallars no tenia la finalitat que li atorga el document, no es tractava de cedir les seves propietats al comte a canvi que aquest els defensés dels seus enemics;³⁹ la «donació» devia respondre més aviat a una coacció del comte, a qui els habitants cediren l'alodialitat de les seves terres per evitar mals majors; a no ser que es tractés de la solució d'un deute per un impagament, multa col·lectiva o qualsevol altra raó.

Les vendes poden tenir diverses causes, però a parer meu les dues principals van ser l'endeutament i la insuficiència de les explotacions. Els creditors, sovint institucions eclesiàstiques, acabaven adquirint béns per a recuperar en tot o en part el préstec; tinc la impressió que la insolvència està darrere de moltes vendes i donacions pietoses, en especial aquelles en què sembla que el venedor es desprèn de tot allò que té. La formació del patrimoni del monestir

38. ALTURO *et al.* (2003), p. 434-441. *De Ilas villas ipa mea portione*. ABADAL (1955), doc. 165; *vindimus tibi de ipsa villa ipsa medietate*. SOBREQUÉS; RIERA i ROVIRA (2003), doc. 144. *Vindo tibi in iamdicta villa omnem portionem mihi debita [...] id est, in ipsa villa tertiam partem*; ORDEIG (2020), doc.12; *ipsam quartam partem de ipsa villa*; PONSICH (2006), doc. 393. *In ipsa medietate ipsa tertia parte*. ORDEIG (1999), doc. 538.

39. ABADAL (1955) doc. 132; el treball clàssic, important però discutible, sobre aquest document continua essent OLIVER (1995).

de Sant Cugat del Vallès, per exemple, deu molt a la política creditícia del monestir.⁴⁰

La migradesa de moltes explotacions tenia també molt a veure amb el sistema hereditari visigòtic de repartiment igualitari entre els fills, que abocava amb facilitat a lots insuficients per al manteniment de la família, situació davant la qual no quedava altre remei que vendre, bé fos per pagar deutes o per anar a buscar noves i més terres a la marca. Un aspecte particular d'aquestes vendes és que sovint les fa un grup familiar nombrós, que indica segurament la fi d'una propietat mantinguda fins aleshores indivisa (Feliu, 2000, p. 197). La desaparició d'aquestes explotacions quan resultaven insostenibles provocava la concentració de la propietat, en especial en favor de les grans entitats eclesiàstiques: la major part de la documentació carolíngia que coneixem és la història d'aquest canvi, que d'altra banda era irreversible, els béns passats a mans de l'Església difícilment tornaven a ser posats al mercat.

2.5. Qui conreava les terres de la vil·la?

A la dispersió del domini i la propietat s'hi afegia la diversificació dels drets sobre la terra. Els propietaris aloers podien ser pagesos conreadors, però també podien ser rendistes. Ja Bonnassie (1975, p. 304-305) advertia que no tots els pagesos aloers eren conreadors: alguns d'aquests, pel seu estatus (preveres o jutges, per exemple) o per la quantitat de terres de què disposaven i la dispersió de les seves propietats, havien de ser clarament rendistes.⁴¹ Per Septimània, Elisabet Magnou-Nortier, Claude Duhamel-Amado i Aline Durand,⁴² posen en dubte o neguen rodonament l'alou pagès; a Catalunya no se'n pot negar l'existència, però sí que crec que els actors de la major part dels documents conservats (amb més seguretat en el cas de les donacions que en el de les vendes) no eren els pagesos aloers conreadors que s'acostuma a suposar.

40. BOU (1988); SALRACH (1992), i KIRCHNER (2006).

41. Citaré només dos exemples, el prevere Sunyer, que testà l'any 955, ORDEIG (1999), doc. 739, que tenia béns a Vic, Balenyà, Taradell, Collsuspina, Sallent i Artés; ORDEIG (1999), doc. 739; i Ramió, mort o desaparegut com a conseqüència de l'assalt d'Almansur a Barcelona l'any 985, que disposava de béns als comtats de Barcelona, Osona i Empúries; BAIGES; PUIG (2019), doc. 857. És difícil dir si personatges com aquests eren propietaris rendistes o persones amb autoritat, però la multiplicació fa pensar que molts havien de ser simplement rendistes. FELIU (1999), p. 662.

42. MAGNOU-NORTIER (1984); DUHAMEL-AMADO (1990), i DURAND (2003).

Pel que fa al conreu, hi havia unes poques vil·les, dominicatures⁴³ i potser terres dels magnats que eren conreades per esclaus, serfs o dependents; però els conreadors més corrents eren pagesos aloers i també tinents, persones que conreaven terres d'altri a canvi del pagament d'un cens, per regla general una part de la collita, amb la tasca o agrer com a pagament típic. Aquests tinents podien ser de dues classes: uns tenien la terra en concessió temporal, sense cap dret de propietat; els altres, anomenats precaristes, obtenien la propietat de la terra a canvi del pagament d'un cens. La precària es podia originar per una cessió de la terra per part del propietari a un tinent o precarista (*precaria data*), però el propietari d'una terra també podia lliurar-la, sobretot a una institució eclesiàstica, per pietat o per complir un llegat testamentari, tot i que em sembla que la major part de les vegades, digui el que digui el document, es tractava de liquidar un deute; el nou propietari retornava la terra a l'anterior (*precaria oblata*), però com a precarista. Tots els precaristes tenien la terra en alou i en podien disposar, però gravada amb un cens (tasca o agrer), que hi quedava incorporat per sempre (Ordeig, 1999, doc. 523; Baiges; Puig, 2019, doc. 487). La precària oblata es va simplificar i cap a l'any mil es troben documents que parlen directament de donació de la tasca (Baiges; Puig, 2019, doc. 512 i 693). Al segle XII i sobretot al XIII, la precària, fos quin fos el seu origen, es va transformar en l'emfiteusi, institució que va dominar el món rural català fins a la fi del règim senyorial al segle XIX.

La proporció entre pagesos aloers i tinents és un tema polèmic i irresoluble; a més de tractar-se d'una dada variable en el temps i l'espai, cal tenir present que només els aloers figuren en els documents (són els únics que poden disposar dels seus béns): les mencions de tinents o conreadors són escasses, només en el cas dels masos s'esmenta sovint el seu tinent.⁴⁴ D'altra banda, tant els propietaris com els tinents personalment lliures podien obtenir terres (o més terres) en propietat efectuant ruptures, o sigui transformant erms en terres de conreu, i

43. Les dominicatures, *indominicatum* o condomina (coromina), eren les terres que el senyor conreava directament per mitjà dels seus dependents: *ipsa condamina que fuit de condam Guigone abba et ipsa condamina que fuit de Borrello comite*; SOBREQUÉS; RIERA i ROVIRA, doc. 518.

44. En no tenir drets de propietat sobre la terra, aquesta categoria només es pot deduir d'esments de terres tingudes per algú citades com a límits d'altres finques: *terra qui tenet Amalbertus*. ORDEIG (1999), doc. 437; o en altres mencions escadusseres: *mansos et condaminas quos pro me tenet Guiscalfredus*. SOBREQUÉS; RIERA i ROVIRA (2003), doc. 304.

també per mitjà d'un contracte específic del conreu de la vinya, la *complantatio*, que proporcionava al plantador d'una vinya en terra d'un altre la propietat de la meitat de la vinya plantada.

2.6. La vil·la-poble

A més de cèl·lula fiscal i espai d'aprofitament agrari, la vil·la era també una unitat de poblament, concentrat o dispers, que és el sentit de vil·la que ha arribat fins als nostres dies.⁴⁵ D'entrada, cal deixar clar que a Catalunya la comunitat de vil·la és més aviat l'excepció que no pas la regla (Salrach, 1998, p. 138-139): queda reduïda a les vil·les de propietat col·lectiva dels seus habitants, o per dir-ho millor, de les vil·les lliures de càrregues fiscals: Vilamacolum, Vallformosa i altres llocs semblants que hi poguésser haver; poc a veure amb les comunitats de vil·la castellanques o gascones, que alguns autors consideren existents també a Catalunya. Evidentment, els habitants de la vil·la mantenen una solidaritat defensiva contra les demandes del senyor o els potents, que s'expressava per regla general amb reclamacions judicials contra imposicions o contra pretensions a la propietat alodial; però la vil·la catalana no disposava de cap organització ni de representants estables. Evidentment, no ho eren els *boni homines*, que ni tan sols pertanyien a la vil·la: quan apareixen en els judicis ho fan com a persones reconegudes que donen fe i potser poden opinar sobre el desenvolupament d'un procés o sobre la sentència, però són nomenats o acceptats per l'autoritat que presideix el tribunal i procedeixen de llocs diversos. És un tema a estudiar més a fons, però em penso que, com diu To (1991, p. 218-220), no poden ser considerats de cap manera una institució vilatana.

2.7. La decadència de la vil·la

Tot i la seva importància econòmica i organitzativa, a partir de mitjans del segle x la vil·la va anar passant a segon terme; com a unitat fiscal, englobada en un alou o gran propietat senyorial o en un castell termenat, que tant l'una com l'altre

45. *Tuir, intus ipsam villam*. PONSICH (2006), doc. 367 a. 957, *in ipso pugo desuper ipsa villa*; ORDEIG (1999), doc. 1494 a. 985. Vil·la es troba també usada com a sinònim de vall: *villa que vocatur vallis Andorre*. ABADAL (1926-1952), p. 334.

podien incloure diverses vil·les; i com a territori, substituïda per la parròquia.⁴⁶ Això afavorí que *villa* es referís cada vegada més al poble, l'aglomeració d'habitatges, o sigui, al sentit actual del terme, tot i que sense la precisió de població mitjana que la caracteritzà posteriorment; tot i això, pels volts de l'any mil, la vil·la era encara la unitat territorial més esmentada en la documentació (To, 1991, p. 230).

3. CONCLUSIONS

La vil·la carolíngia és hereva llunyana de la vil·la romana baiximperial, de la qual conserva restes de la funció d'agent fiscal, però a l'època carolíngia els drets fiscals són a les mans del senyor de la vil·la i, d'altra banda, es troben molt transformats i disminuïts.

Des del punt de vista de la propietat i el conreu de la terra, hi havia encara algunes vil·les o grans dominis de caire baiximperial, pertanyents a un sol propietari, amb la terra dividida entre el *indominicatum* o condomina, gestionada directament pel senyor i treballada per esclaus i dependents, i les tinences, en mans de pagesos que tenien dret al fruit del seu treball una vegada pagades les diverses imposicions senyoriales.

En comparació amb l'etapa anterior, la vil·la carolíngia va representar un gran augment de la terra conreada i de la propietat privada, augments deguts sobretot gràcies a l'aprisió.

Tot i que el *saltus* de la vil·la pertanyia al senyor, que en podia disposar lliurement, els habitants tenien sobre ell uns certs drets d'ús, gratuïts o sotmesos a pagament en cas de ser utilitzats.

La vil·la com a organització territorial i fiscal no va sobrepassar gaire el període carolingi, substituïda com a districte fiscal pel castell i com a terme i comunitat per la parròquia, de manera que el nom només va mantenir el significat d'aglomeració d'habitatges, el poble, que més endavant va passar a designar específicament els pobles grans, les anomenades viles-mercaderies.

46. MAGNOU-NORTIER (1974), p. 159; MARQUÉS (1996-1997), p. 1512-1514; SALRACH (1999b), p. 57, i Sabaté (2007), p. 32. *Alodem nostrum proprium, ecclesiam videlicet Sancti Vincentii simul cum ipsa villa que vocant Anavel*; ORDEIG (2020), doc. 450, a. 995). *in comitatum Ausona, in parochia Sancti Elarii*; ORDEIG (1999), doc. 234.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' (1926-1950 i 1952). *Els diplomes carolingis a Catalunya*. 2 toms. A: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d': *Catalunya carolíngia*. Vol. II. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica II).
- (1955). *Els comtats de Pallars i Ribagorça*. A: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d': *Catalunya carolíngia*. Vol. III. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico Arqueològica XIV-XV).
- (1958). *Els primers comtes catalans*. Barcelona: Teide.
- (1964). «La pre-Catalunya». A: SOLDEVILA, Ferran [dir.]. *Història dels catalans*. Vol. II. Barcelona: Ariel.
- ALTURO, Jesús; BELLÉS, Joan; FONT I RIUS, Josep M.; GARCÍA, Yolanda; MUNDÓ, Anscari M. (2003). *Liber Iudicum Popularis. Ordenat pel jutge Bonsom de Barcelona*. Barcelona: Generalitat de Catalunya – Departament de Justícia i Interior (Textos Jurídics Catalans – Lleis i Costums 1/1).
- BAIGES I JARDÍ, Ignasi J.; PUIG I USTRELL, Pere (2019). *El comtat de Barcelona*. A: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' [fund.]; FONT I RIUS, Josep M.; MUNDÓ, Anscari M. [dirs.], FELIU I MONTFORT, Gaspar i SALRACH I MARÉS, Josep Maria [col.]. *Catalunya carolíngia*. Vol. VII. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico Arqueològica, CX).
- BANGE, François (1984). «L'Ager et la villa: structures du paysage et du peuplement dans la regions mâconnaise à la fin du haut Moyen Age (IXe-XIe siècles), *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, 39, 3 p. 533-569.
- BISSON, Thomas N. (1998). *Tormented voices. Power, Crisis and Humanity in Rural Catalonia (1140-1200)*. Harvard: the President and Fellows of Harvard college. Traducció catalana (2003) amb el títol: *Veus turmentades. Poder, crisi i humanitat a la Catalunya rural, 1140-1200*. Barcelona: Curial. Les cites són de l'edició catalana.
- BOLÒS I MASCLANS, Jordi (1990). «El marc històric». A: VIGUÉ, Jordi [dir.]. *Catalunya Romànica*. Vol. IV, *La Garrotxa*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 17-94.
- (2000). *Diccionari de la Catalunya medieval, segles VI-XV*. Barcelona: Edicions 62.

- BONNASSIE, Pierre (1975). *La Catalogne, du milieu du Xe à la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d'une société*. 2 Vol. Toulouse: Association des Publications de l'Université de Toulouse – Le Mirail. Traducció catalana
- (1979 i 1981): *Catalunya mil anys enrere (s. IX-XI). Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan del segle X a final del segle XI*. 2 Vol. Barcelona: ed. 62. Les cites són de l'original.
- (1981). *Cinquante mots clés de l'histoire médiévale*. Toulouse: Privat. Traducció castellana (1983): *Vocabulario básico de la historia medieval*. Barcelona: Crítica.
- (1990). «La croissance agricole du Haut Moyen Âge dans la Gaule du Midi et le nord-est de la péninsule ibérique: chronologie, modalités, limites», a: *Flaran 10. La croissance agricole du Haut Moyen Âge: chronologie, modalités, géographie*. Auch: Centre Culturel de l'Abbaye de Flaran, p. 13-35. Hi ha traducció castellana amb el títol «El crecimiento agrícola de la Alta Edad Media en el sur de la Galia y el noreste de la península Ibérica: cronología, modalidades, límites». A: BONNASSIE, Pierre (1993), *Del esclavismo al feudalismo en Europa occidental*. Barcelona, Ed. Crítica, p. 105-165.
- BRINGUÉ, Josep M. (1996). «Comunitats i béns comunals al Pallars Sobirà, segles XV-XVIII». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. VII, p. 115-128.
- BOU, Xavier (1988). «El monestir de Sant Cugat en el segle x. La formació del domini vallesà». *Estudis Santcugatencs*, 5, p. 1-89.
- CANAL, Josep; CANAL, Eduard; NOLLA, Josep M., i SAGRERA, Jordi (2006). «Les *uillae* de Constantí a Carlemany. Aportacions gironines a la qüestió de l'evolució i la transformació de les vil·les o termes rurals durant l'antiguitat tardana (segles IV-VIII)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLVII, p. 15-48.
- DUHAMEL-AMADO, Claudie (1990). «L'alleu paysan a-t-il existé en France méridionale autour de l'an Mil?». *Annales du Midi*. Vol. 102 núm. p. 309-317.
- DUPONT, André (1955). «Considérations sur la colonisation et la vie rurale dans le Roussillon et la Marche d'Espagne au IXe siècle», *Annales du Midi*. Vol. 67, núm. 3 p. 223-245.
- (1965). «L'aprision et le régime aprisionnaire dans le Midi de la France (fin du VIIIe – début du Xe siècle)». *Le Moyen Âge. Revue d'histoire et de Philologie, Paris*. Vol. LXXI, núm 2, p. 179-213 i núm. 3, p. 375-399.
- DURAND, Aline (2003). *Les paysages médiévaux du Languedoc (X^e-XIIe siècles)*. Toulouse: Presses Universitaires du Midi.

- DURLIAT, Jean (1990). *Les finances publiques de Dioclétien aux carolingiens (284-899)*. Sigmaringen: Jan Thorbecke.
- FELIU MONTFORT, Gaspar (1972). «El condado de Barcelona en los siglos IX y X: organización territorial y económico-social». *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, VII, p. 9-32.
- (1976). «Els inicis del domini territorial de la seu de Barcelona». *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, XIV, p. 45-61.
- (1990). *El funcionament del règim senyorial a l'edat moderna. L'exemple del Pla d'Urgell*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs.
- (1996). «La pagesia catalana abans de la feudalització». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 26, p. 30-41.
- (1999). «La vida econòmica. A: RIU, Manuel [dir.]: *La España cristiana de los siglos VIII al XI. Los núcleos pirenaicos (718-1035)*. Navarra, Aragón, Cataluña. A: JOVER ZAMORA, José M. [dir.]: *Historia de España Menéndez Pidal*. Vol. VII **. Madrid: Espasa Calpe, p. 649-697.
- (2000). «Aspectes de la formació del feudalisme a Catalunya». *Recerques*, 41, p. 179-203.
- (2022). «Tenth and Tithe in Carolingian Catalonia» A: FURIÓ, A.; APARISI, F. [eds.]. *Tithe in the Middle Ages*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- FERRER I GODOY, Joan [ed.] (2009). *Diplomatari del monestir de Sant Joan de les Abadesses (995-1273)*. Barcelona: Fundació Noguera (Col·lecció Diplomataris, 43).
- GIBERT REBULL, Jordi (2012). «L'alta edat mitjana a la Catalunya Central (s. VI-XI). Estudi històric i arqueològic de la conca mitjana del Llobregat». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, XXIII, p. 353-385.
- GOFFART, Walter (1972). «From Roman Taxation to Medieval Seigneurie. Three Notes». *Speculum*, 47, p. 165-187 i 373-394.
- (1974). *Caput and Colonato: towards a History of late Roman taxation*. Toronto: University of Toronto Press, 1974.
- HINOJOSA, Eduardo de (1905). *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña*. Madrid: Librería General de Victoriano Suárez.
- JARRETT, Jonathan (2010a). *Rulers and ruled in frontier Catalonia (880-1010). Pathways of power*. Woodbrige (Regne Unit) i Rochester (Estats Units): Royal Historical Society/The Boydell Press.

- (2010*b*). «Centurions, Alcalas and *Christiani Perversi*: Organisation of Society in the pre-Catalan “Terra de Ningú”». A: DEYERMOND, Alan; RYAN, Martin J. [eds.]. *Early Medieval Spain: a Symposium*. Londres: Queen Mary University, Department of Hspanic Studies (Papers of the Medieval Hispanic Research Seminar, 63).
- JUNYENT I SUBIRÀ, Eduard; MUNDÓ, Anscari M. (1992). *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, XLIV).
- KIRCHNER, Helena (2006). «Espais agraris en el terme del monestir de Sant Cugat del Vallès (segles X-XIII)». *Arqueologia Medieval*, núm. 2, p. 22-35.
- LE JAN, Régine (1988). «Familles et pouvoir». A: LE JAN, Régine, [ed.] *La Royauté et les élites dans l'Europe carolingienne (début IXe siècle aux environs de 926)*. Villeneuve de l'Ascq: Centre d'histoire de l'Europe du nord-ouest, p. 467-480.
- MAGNOU-NORTIER, Elisabeth (1974). *La Société laïque et l'église dans la province ecclésiastique de Narbone (zone cispyrénéenne) de la fin du VIIIe à la fin du XIe siècle*. Toulouse: Association des publications de l'Université de Toulouse—le Mirail.
- (1982). «La terre, la rente et le pouvoir dans les pays de Languedoc pendant le Haut Moyen Âge. I: La villa, une nouvelle problématique». *Francia*, núm. 9, p. 79-115. II: «La question du manse et de la fiscalité foncière en Languedoc pendant le Haut Moyen Âge». *Francia*, núm. 10, p. 21-66.
- (1984). «À propos de la villa et du manse dans les sources méridionales du haut Moyen Âge». *Annales du Midi*. Vol. 96, p. 85-91.
- (1990). «Recherches sur la fiscalité foncière durant le Haut Moyen Âge: premiers résultats». A: PELÁEZ, Manuel J. [ed.], *Historia económica y de las instituciones financieras en Europa: trabajos en homenaje a Ferran Valls i Taberner*. Màlaga: Cátedra de Historia del Derecho y de las Instituciones. Facultad de Derecho de la Universidad de Málaga, p. 3351-3370.
- (1993). «Trois approches sur la question du manse». A: MAGNOU-NORTIER, Elisabeth. *Aux sources de la gestion publique, T. 1: Enquête lexicographique sur fundus, villa, domus, mansus*, Lille: Presses du Septentrion, p. 123-207.
- (1994*a*). «La chute de Rome a-t-elle eu lieu?». *Bibliothèque de l'École des Chartes*, núm. 152, p. 521-541.
- (1994*b*). *Capitulaire De Villis et curiis imperialibus (vers 810-813): texte, traduction et commentaire*. Vendôme: Presses Universitaires de France.

- (1995). *Aux sources de la gestion publique*. Vol. II: *L'«Invasio» des «villae» ou la «villa» comme enjeu de pouvoir*. Lille: Presses Universitaires du Septentrion, 1995.
- MAGNOU-NORTIER, Elisabeth; MAGNOU, Anne Marie [eds.] (1996). *Recueil des chartes de l'Abbaye de la Grasse*. Vol. I: 779-1119. París: CTHS (Collection de documents inédits sur l'histoire de France - Section d'Histoire Médiévale et de Philologie - série in 8°. Vol. 24).
- MARQUÈS, Josep M. (1996-1997). «Parròquies i divisió administrativa del territori, fins al s. XI». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. Vol. XXXVIII, p. 1501-1520.
- MARTÍ, Ramon (1987). *Els inicis de l'organització feudal de la producció al bisbat de Girona. Col·lecció diplomàtica de la seu (anys 817-1100)*. Tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona.
- [ed.] (1997). *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*. Barcelona: Fundació Noguera (Col·lecció Diplomataris, XIII).
- OLIVER BRUY, Jaume (1995). «Senyors capturats? El delme a la documentació del Pallars i la Ribagorça anterior al segle XII». A: SÉNAC, Philippe. *La Marche Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident Chrétien. Actes recueillies et présentés par Philippe Sénac*. Madrid: Casa de Velázquez - Universidad de Zaragoza, p. 135-161.
- ORDEIG I MATA, Ramon (1999). *Els comtats d'Osona i Manresa*. A: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' [fund.]; FONT I RIUS, Josep M., i MUNDÓ, ANSCARI M. [dirs.]. *Catalunya carolíngia*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica LIII – LV).
- (2020). *Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*. A: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' [fund.]; FELIU, Gaspar, i SALRACH, Josep M. [dirs.]. *Catalunya carolíngia*. Vol. VIII. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, CXI).
- (2022). *Diplomatari dels comtes Bernat de Besalú i Guifré II de Cerdanya, germans de l'abat i bisbe Oliba*. Vic: autor (Estudis Històrics, 12).
- PLADEVALL, Antoni (1993). «El poblament i la propietat de la terra als antics termes de Sant Hilari Sacalm i la vall d'Osor (s. x)». *Quaderns de la Selva*. Vol. 6, p. 49-78.
- PONSICH, Pere (2006). *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet*. A: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' [fund.]; FONT I RIUS, Josep M., i MUNDÓ,

- Anscari M. [dirs.]. *Catalunya carolíngia*. Vol. VI. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXX).
- ROIG I DEULOFEU, Albert (1999). «El marc històric». A: PLADEVALL, Antoni [dir.]. *Catalunya romànica*. Vol. XVIII. *El Vallès Occidental / El Vallès Oriental*. Barcelona: Gran Enciclopèdia Catalana, p. 17-48.
- ROUCHÉ, Michel (1980). «Les survivances antiques dans trois cartulaires du Sud-Ouest de la France aux xe et xie siècles». *Cahiers de civilisation médiévale*. Vol. XXIII, núm. 90, p. 93-108.
- SABATÉ, Flocel (2007). *La feudalización de la sociedad catalana*. Granada: Editorial de la Universidad de Granada.
- SALRACH MARÉS, Josep M. (1988). «Défrichement et croissance agricole dans la Septimanie et le nord-est de la péninsule Ibérique. A: *Flaran 10. La croissance agricole du Haut Moyen Age, Chronologie, modalités, géographie*. Auch: Centre Culturel de l'Abbaye de Flaran, p. 133-151.
- (1991). «Conquesta de l'espai agrari i conflictes per la terra a la Catalunya carolíngia i comtal». A: BARRAL, Xavier, et al. [eds.] (1991) *Catalunya i la França meridional*. A: BARRAL, Xavier, et al. *Catalunya i la França meridional a l'entorn de l'any mil. Col·loque international Hugues Capet 987-1987. La France de l'an Mil*. Barcelona, 1987. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 211-239.
- (1992). «Formació, organització i defensa del domini de Sant Cugat en els segles X-XII». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 13, p. 127-173.
- (1997). «Orígens i transformacions de la senyoria a Catalunya». A: GUINOT, Enric [ed.]. *Les senyories medievals. Una visió sobre les formes del poder feudal*. *Revista d'Història Medieval*, núm. 8, p. 25-55.
- (1998). «Tres mots polèmics, vila, mas i alou, en època carolíngia». *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*, núm. 19, *Actes del col·loqui de tardor. El mas medieval a Catalunya*, p. 45-64.
- (1999a). «Los grupos sociales». A: RIU, Manuel [dir.]: *La España cristiana de los siglos VIII al XI. Los núcleos pirenaicos (718-1035). Navarra, Aragón, Cataluña*. A: JOVER ZAMORA, José M.^a [dir.]: *Historia de España Menéndez Pidal*. Vol. VII **. Madrid: Espasa Calpe, p. 393-426.
- (1999b). «La Catalunya de Gerbert entre dues èpoques: estructura del territori i dinàmica politicoeconòmica». A: OLLICH, Imma [ed.]. *Actes del Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps*. Vic: Eumo, p. 45-67.

- (2004). *Catalunya a la fi del primer mil·lenni*. Vic: Eumo - Lleida: Pagès.
 - (2021). «*Catalunya carolíngia and the public nature of the great domain according to legal documents from the 9th and 10th centuries*». *Catalan Historical Review*, núm.14, p. 21-34. Versió catalana a la mateixa revista, amb el títol: *La Catalunya carolíngia i la natura pública del gran domini segons els documents judicials dels segles IX i X*, p. 133-146. Les cites són de la versió catalana.
- SOBREQUÉS I VIDAL, Santiago; RIERA I VIADER, Sebastià, i ROVIRA I SOLÀ, Manuel (2003). *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*, a: ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' [fund.]; FONT I RIUS, Josep M., i MUNDÓ, Anscari M. [dirs.]. *Catalunya carolíngia*. Vol. V. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans (Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica LXI).
- TO FIGUERAS, Lluís (1991). «El marc de les comunitats pageses *villa* i parròquia a les diòcesis de Girona i Elna (final del segle IX - principis de l'XI)». A: BARRAL I ALTET, Xavier, *et al.* *Catalunya i França Meridional a l'entorn de l'any mil: la Catalogne et la France méridionale autour de l'an mil: Colloque International D. N. R. S./Generalitat de Catalunya «Hugues Capet 987-1987: La France de l'an Mil», Barcelona 2-5 juliol 1987*. Barcelona: Edicions 62, p. 211-239.
- (1997). *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.
- WICKHAM, Cris (1993). «La chute de Rome n'aura pas lieu». *Le Moyen Âge*, núm. 99, p. 107-125.

ELS MONESTIRS I L'AFERMAMENT DEL PODER COMTAL. EL CAS DEL PALLARS I LA RIBAGORÇA (SEGLES IX-X)

XAVIER COSTA-BADIA¹
Institut de Recerca en Cultures Medievals

Lliurat el 3 de juny de 2022. Acceptat l'1 de juliol de 2022.

RESUM

Aquest article ofereix una reflexió crítica sobre el paper que els monestirs altmedievals van tenir en la construcció i afermament del poder comtal al llarg dels segles IX i X. En concret, es fixa en el cas particular del Pallars i la Ribagorça, ja que, si bé no són els comtats catalans més ben documentats, permeten veure amb claredat el paisatge monàstic amb què es van trobar els primers comtes privatis d'aquells territoris, com el van transformar de manera activa i com se'n serviren per als seus objectius particulars. D'aquesta manera, permet demostrar que el patrocini de monestirs va constituir una peça clau del seu programa polític per construir-se una imatge de poder ferma, incrementar la seva influència sobre el territori i prendre una posició preponderant dins de les xarxes que articulaven la societat local.

PARAULES CLAU

Monacat, comtes, poder, societat, territori, món carolingi, alta edat mitjana.

Monasteries and the Strengthening of Comital Power. The Case of Pallars and Ribagorça (9th-10th centuries)

ABSTRACT

This article offers a critical reflection on the role that early medieval monasteries played in making up and strengthening Comital Power throughout the 9th and 10th centuries. Specifically, it focuses on the particular case of Pallars and Ribagorça, since, although they are not the best documented Catalan counties, they allow us to see clearly the monastic landscape with which the first counts of those territories found themselves, how they actively transformed it and how they used it for their own goals. In this way, it shows that the patronage of monasteries was a key part of their political program to build a strong image of their power, increase their influence on the territory and take a leading position in the networks that interconnected and ran local society.

KEYWORDS

Monasticism, counts, power, society, territory, Carolingian World, Early Middle Ages.

INTRODUCCIÓ

Un dels primers historiadors a afrontar l'anàlisi del monacat altmedieval des d'una perspectiva crítica i rigorosament científica va ser Ramon d'Abadal. N'és un bon exemple l'estudi que dedicà als monestirs dels comtats de Pallars i Ribagorça en la introducció del tercer volum de la *Catalunya carolíngia* (Abadal, 1955a, p. 202-224). En ell, com també feu en el seu celebrat article sobre els orígens del monestir de Cuixà (Abadal, 1955b), va fer un esforç enorme —i en aquell moment inèdit— per reunir totes les fonts disponibles per restituir la història d'aquelles institucions, les va sotmetre a una profunda crítica diplomàtica per separar les notícies espúries d'aquelles dignes de confiança i, finalment, va plantejar una aproximació al tema que no es quedava en la simple restitució de la història individual de cada cenobi, sinó que anava més enllà per tal d'abordar l'estudi del monacat com un complex fenomen històric.

L'aportació de Ramon d'Abadal, no cal dir-ho, ha influït tots els historiadors que ens hem dedicat a aquest tema amb posterioritat. De fet, en molts casos, els seus treballs segueixen constituint la base sobre la qual construïm les nostres recerques i formulem les nostres hipòtesis, ja siguin coincidents o divergents amb les seves. Per aquest motiu, ara que commemorem el cinquantè aniversari de la seva mort, vull reprendre l'estudi del monacat als comtats de Pallars i Ribagorça que ell va iniciar per aprofundir en la manera com els centres monàstics d'aquests territoris van contribuir a afermar i consolidar el poder dels primers comtes privatis que s'hi assentaren a finals del segle IX. En altres paraules, pretenc analitzar la interacció entre monestirs i comtes per tal de perfilar millor com aquests últims se serviren d'aquelles institucions per consolidar la seva autoritat sobre la població local i construir els seus dominis, quelcom que sovint es dona per fet, però que poques vegades s'ha estudiat amb detall.

Aquest exercici, a part d'endinsar-nos en un tema encara poc treballat per a l'àmbit català, ens portarà a rellegir els documents compilats per Ramon d'Abadal, així com alguns dels seus treballs, a la llum de nous plantejaments conceptuals, molts d'ells presos de la historiografia anglosaxona, i dels nous recursos metodològics que ens ha posat a l'abast l'aplicació de les tecnologies de la informació a la recerca històrica.

1. ELS COMTATS DE PALLARS I RIBAGORÇA: L'ESCENARI I LES FONTS

El present article, com he introduït, se centra en els comtats de Pallars i Ribagorça, dues demarcacions que es configuraren en època carolíngia a l'entorn de les conques altes dels rius Éssera, Isàvena, Noguera Ribagorçana i Noguera Pallaresa (Fig. 1).

Es tracta d'unes regions pirinenques que no sempre han rebut l'atenció historiogràfica que mereixen. No en va, malgrat comptar amb diversos estudis monogràfics que, sobretot per al cas ribagorçà, ens permeten conèixer amb relativa precisió la seva evolució històrica (Abadal, 1955a; Durán, 1971; Galtier, 1981; Iglesias, 2001; Boix, 2005; Tomás, 2012; Tomás, 2016), sovint se'ls ha donat un tractament molt secundari en el discurs més generalista sobre la formació dels comtats catalans, que ha pres com a base el que succeí als territoris més orientals. Això es deu, principalment, a la seva particular trajectòria històrica, marcada per l'existència d'una família comtal pròpia que es mantingué

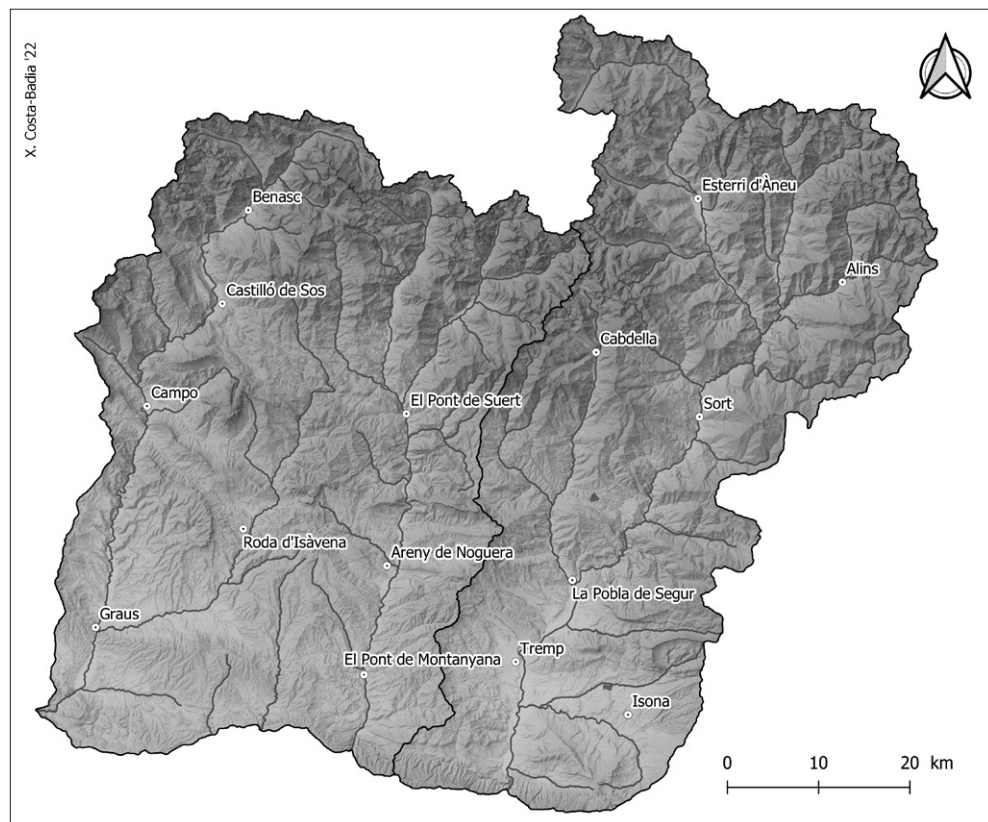

Fig. 1. Mapa físic dels comtats de Pallars i Ribagorça amb un seguit de punts de referència actuals per facilitar l'orientació del lector.

aliena a la influència del Casal de Barcelona —la dinastia dels futurs comtes-reis d'Aragó— fins ben entrat el segle XI.

En aquesta ocasió, tanmateix, el context relativament tancat dels comtats de Pallars i Ribagorça jugarà a favor meu, ja que em permetrà incloure en una mateixa anàlisi de conjunt tots els centres monàstics que interactuaren amb els seus primers comtes privatis, quelcom impossible en altres demarcacions més extenses o en les quals els sobirans teixiren una xarxa que excedí els límits dels seus dominis. A més, tot i tractar-se d'un espai bastant reduït, el nombre de monestirs que s'hi documenten en època carolíngia és sorprenentment elevat: 19 abadies i 5 cel·les.

La documentació conservada per aquests comtats pirinencs també ofereix un seguit de característiques i particularitats de les quals podré treure profit. Això és així perquè, malgrat ser escassa en nombres absoluts —322 documents per a dos-cents anys—, la immensa majoria prové d'arxius monàstics, sobretot del d'Alaó, del d'Ovarra, del de Lavaix i del de Gerri, cosa que facilita bastir sobre seu un estudi com el que aquí plantejo. A més, els diplomes conservats presenten una distribució temporal excepcionalment homogènia que permet cobrir pràcticament tot el període estudiat i apreciar acuradament els canvis que s'hi produïren, el paper que hi tingueren els cenobis i la manera com s'hi adaptaren (Fig. 2). En conseqüència, per als meus objectius, poden resultar tant o més adequats que els d'altres territoris molt més ben documentats, però amb totes les fonts concentrades en un mateix moment cronològic.

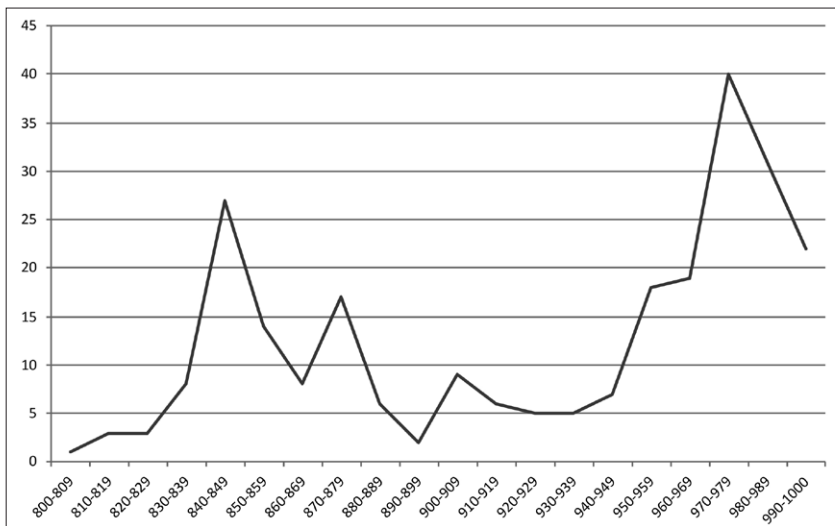

Fig. 2. Distribució de la documentació altmedieval dels comtats de Pallars i Ribagorça segons la seva cronologia.

Tenint en compte aquestes observacions, no hi ha dubte que els comtats de Pallars i Ribagorça constitueixen un exemple perfecte per poder analitzar, com faré a continuació, els esdeveniments i les transformacions que patí el poder a l'extrem meridional de l'Imperi carolingi al tombant dels segles ix i x, més encara si ens interessem pel paper que hi tingueren els centres de vida monàstica.

2. LES PRIMERES FUNDACIONS MONÀSTIQUES DEL SEGLE IX: ELS PRECEDENTS

Abans de fixar la nostra atenció en el moment d'aparició dels primers comtes privatis a la regió, un fet que s'ha de situar vers la dècada dels anys setanta del segle IX, cal que fem un breu resum de la situació prèvia, ja que molts monestirs pallaresos i ribagorçans que interactuaren amb la nova família comtal es desenvoluparen amb anterioritat, quan el territori en qüestió era regit directament pels comtes de Tolosa (Miro, 2018).

No entraré, en aquesta ocasió, en el debat sobre si les primeres fundacions monàstiques del segle IX respongueren majoritàriament a la promoció exògena de les noves autoritats carolíngies o a l'endògena d'unes elits locals desitjoses de consolidar la seva posició de poder en l'esfera regional, quelcom que ja he tractat detingudament en altres treballs (Costa, 2017; Costa, 2019, p. 469-485). Tampoc és el lloc per abordar la qüestió mai resolta de l'autenticitat o falsedat dels diversos preceptes que els successius comtes de Tolosa lliuraren als cenobis pallaresos i ribagorçans, en alguns casos emprant un llenguatge que clarament imitava els privilegis de la cort reial (Tessier, 1955; Abadal, 1956; Engels, 1969; Miro, 2011). El meu objectiu és, únicament, resumir els coneixements fonamentals —i menys discutits— que tenim sobre els monestirs del segle IX a la zona per fixar un punt de partida que ens permeti copsar com els afectà i com contribuïren a la consolidació dels comtes de Pallars-Ribagorça.

En aquest sentit, el primer que cal destacar és que la conquesta carolíngia del territori estudiat va anar acompanyada de l'aparició d'un gran nombre de centres monàstics —14 en total— (Fig. 3). Alguns, com Sant Martí del Sas, Sant Julià de Sentís, Sant Esteve de Servàs o Sant Esteve de Perabella foren realment efímers i, en general, ens han llegat molt poques evidències (Abadal, 1955a, p. 227-270; Costa, 2019, p. 200-225). Altres, però, tingueren una trajectòria més reeixida i, convertits en actors polítics, econòmics i culturals de primer ordre dins la comarca, perllongaren la seva existència fins molt més enllà dels límits d'aquest treball i, en alguns casos, arribaren fins a les desamortitzacions del segle XIX. Entre ells destaquen, per sobre de tot, Santa Maria d'Alaó, Sant Vicenç de Gerri i Santa Maria d'Ovarra, que, en ser també els que han conservat uns arxius més rics, centraran bona part de les meves explicacions.²

2. Respecte a aquests monestirs, a part dels dos compendis citats en relació amb els centres de vida més efímers, cal referir algunes monografies d'interès com, per exemple, la que Ignasi

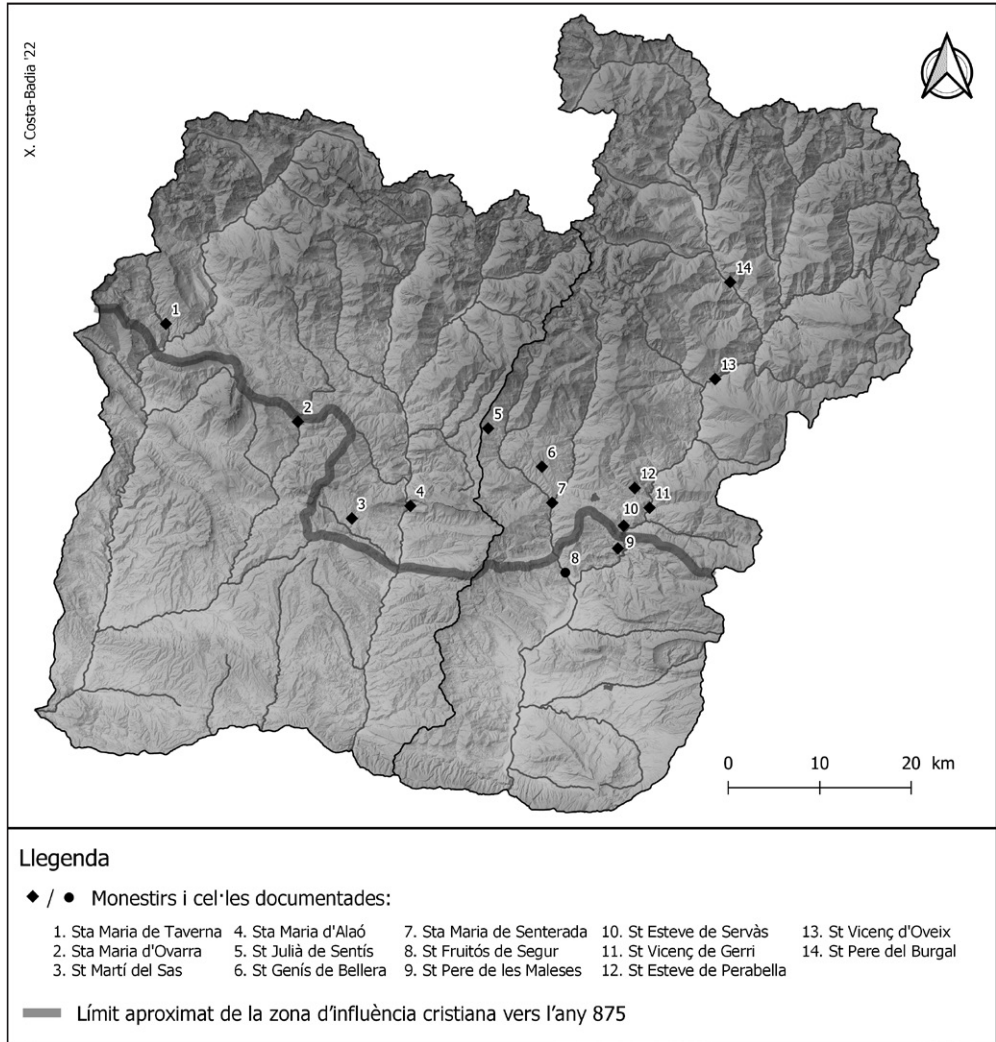

Fig. 3. Monestirs fundats al Pallars i a la Ribagorça durant els primers tres quarts del segle ix.

La majoria d'aquests centres, lluny de buscar llocs apartats on dur a terme una vida de solitud i recolliment, es van establir en espais ben comunicats i geogràficament coherents, sovint rics en recursos naturals de tipus agropecuari i mineral, que molt probablement comptaven amb un poblament

M. PUIG I FERRETÉ (1991) dedicà a Gerri, les de Francisco CASTILLÓN (1978) i Manuel IGLESIAS (1991) sobre Alaó; o la d'aquest mateix autor sobre Ovarra (IGLESIAS, 1975).

previ i una organització interna més o menys desenvolupada. De fet, en el cas de Santa Maria d'Alaó, sabem que el territori on s'assentà —el *pagus* o *territorium* d'Orrit— ja constituïa una unitat territorial diferenciada en època visigoda, car el trobem documentat l'any 522 en un excepcional document del fons de San Martín de Asán (Tomás i Martín, 2017, doc. 1, p. 277-278).³ A més, tenim indicis evidents que aquell territori no quedà despoblat amb la conquesta islàmica del segle VIII, ja que, tenint en compte que a principis del IX el comte Bigó de Tolosa va sol·licitar als seus habitants que restituïssin a Alaó tots els béns que li havien pertangut amb anterioritat (Abadal, 1955a, doc. 2, p. 281), s'aprecia una continuïtat evident en la memòria col·lectiva dels veïns del lloc.

Per a la resta dels casos, les fonts són molt més escasses i es fa difícil percebre amb claredat aquestes continuïtats en el poblament i l'organització territorial d'època tardoantiga. Tot i així, hi ha indicis que apunten en la mateixa línia, ja que, per exemple, arreu del Pallars i la Ribagorça es troben encara molts topònims d'origen preislàmic —i fins i tot preindoeuropeu— que no haurien arribat fins als nostres dies si en algun moment s'hagués tallat la transmissió del saber popular entre pares i fills (Bolòs i Hurtado, 2012, p. 52-55). Això, sumat a la troballa d'evidències romanes a la zona d'Ovarra (Orduña i Velaza, 2012), així com a la presència d'una cobejada font d'aigua salada prop de Gerri, fa pensar que la situació descrita pel cas del *pagus* d'Orrit podria ser fàcilment extrapolable al conjunt dels territoris que analitzo en aquest article.

Sobre aquest paisatge previ, l'establiment dels monestirs referits anteriorment va suposar importants transformacions, no sols des d'un punt de vista religiós, sinó també social, polític i econòmic. En aquest sentit, no s'ha de descartar la possibilitat que, com ha estat estudiat per a altres indrets de l'Imperi carolingi i de la península Ibèrica (Innes, 2000, p. 18-34; Martín, 2007, p. 265-269), alguns veïns contribuïssin de manera més o menys directa en la seva promoció com a via per incrementar el seu prestigi personal i la seva preeminència sobre la comunitat local, la qual cosa hauria contribuït a la creixent jerarquització social. Ara bé, el més evident és que els mateixos cenobis s'acabaren convertint en un dels veïns més poderosos de la contrada i exerciren

3. En relació amb el rol dels *territoria* durant el període visigot en l'àmbit pirinenc, així com els canvis que patiren al llarg del temps, cal citar l'estudi que els ha dedicat recentment Guillermo TOMÁS-FACI (2021).

una clara influència sobre tot l'espai circumdant. No en va, a partir dels anys trenta del segle ix, un cop sobrepassat el període fundacional, començaren un progressiu procés d'absorció de terres ubicades en el seu entorn a través de donacions i, sobretot, compres (Riu, 1977*a*; Tomás, 2016, p. 92; Costa, 2019, p. 485-497).

Aquestes transaccions, evidentment, contribuïren a reforçar la preeminència econòmica dels monestirs i a consolidar la seva importància com a centres de poder en l'àmbit local. Ara bé, com plantejà inicialment Barbara H. Rosenwein (1989) per a Cluny i alguns autors han començat a valorar per al cas català (Wickham, 1995, p. 514-515; Chandler, 2009; Jarrett, 2010, p. 23-72; Costa, 2019, p. 119-128; Costa, 2022, p. 60-67), també tenien una marcada dimensió social, ja que cedir béns a una abadia —ja fos per mitjà d'una donació o d'una venda— implicava establir-hi una relació informal de dependència. En conseqüència, al mateix temps que s'anaven convertint en els principals terratinents de la zona, els centres monàstics també s'erigien com el vèrtex d'una xarxa clientelar cada vegada més densa i complexa a la qual, de mica en mica, s'anaven incorporant tots els membres de la societat local a la recerca de protecció i/o d'una via de promoció politicosocial.

El paper nodal dels monestirs en l'entramat social de l'alta edat mitjana, no cal dir-ho, els convertia en un recurs molt útil per als nous poders carolingis que requerien inserir-se en les societats locals i afermar el seu poder sobre uns territoris que, fins llavors, mai no havien estat vinculats al seu domini. No ens ha d'estranyar, per tant, que els comtes de Tolosa i els bisbes d'Urgell, sense importar si havien estat o no els seus fundadors, s'aproximessin ràpidament als principals cenobis pallaresos i ribagorçans per establir-hi llaços de patrocini, quelcom que demostren els diversos privilegis comtals que reberen a principis del segle ix (Abadal, 1956) —alguns dels quals ofereixen pocs dubtes sobre la seva autenticitat (Miro, 2011)— o la seva prompta inclusió en el testament del bisbe Sisebut d'Urgell del 839 (Ordeig, 2020, doc. 21, p. 127-128). Al final, es tractava d'una relació de col·laboració mútuament beneficiosa, ja que els monestirs incrementaven la seva projecció social i política, mentre que les autoritats carolíngies guanyaven un suport bàsic per fer-se presents sobre el territori i, progressivament, anar-lo enquadrant a nivell polític i religiós dins de l'Imperi.

Així doncs, als anys setanta del segle ix, el Pallars i la Ribagorça ja s'havien dotat de diversos centres monàstics amb una importància creixent en l'articulació

social i política d'ambdós territoris, ja que, a més d'ajudar a crear complexes xarxes clientelars al seu voltant, s'havien perfilat com a nexes entre aquestes i les noves autoritats franques, molt llunyanes en aquell cas en particular.

3. EL TRENCAMENT AMB TOLOSA: UN MOMENT D'INCERTESA

Un cop fixat el punt de partida, podem entrar a veure els canvis que s'esdevingueren a les darreres dècades del segle IX, quan el Pallars i la Ribagorça s'allunyaren de l'òrbita tolosana i començà a imposar-hi la seva autoritat un comte privatiu, Ramon II, que acabà patrimonialitzant les prerrogatives del càrrec i transmetent-les en herència als seus successors (Fig. 4).

La primera referència que tenim d'aquest personatge data dels anys 884-885. Es tracta, però, d'una notícia recollida en un passatge molt problemàtic de la crònica àrab *al-Muqtabis*, escrita per Ibn Hayyān, que només permet afirmar que en aquell moment ja se'l considerava la màxima autoritat del Pallars —no sabem des de quan— i que tenia una estreta relació amb els Banū Qasī de Saragossa

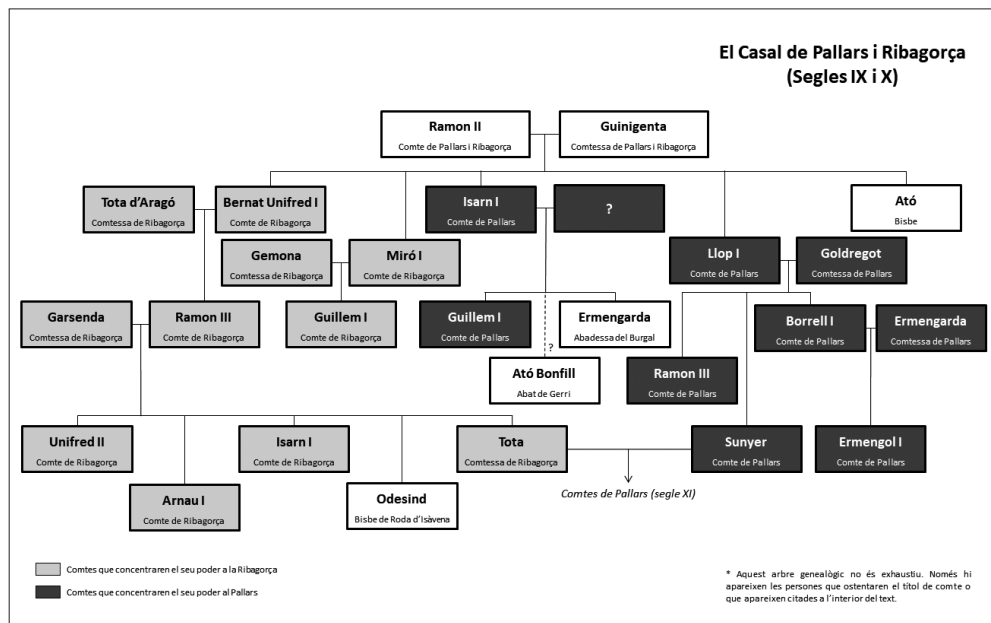

Fig. 4. Arbre genealògic del Casal de Pallars i Ribagorça els segles IX i X.

(Bramon, 2000, doc. 294, p. 226-227). Les fonts cristianes contemporànies, per la seva part, no ofereixen gaire més informació, ja que només el trobem permutant un alou l'any 908 (Abadal, 1955*a*, doc. 108, p. 340-341), presidint un judici el 910 (Abadal, 1955*a*, doc. 113, p. 342) i rebent una donació el 920 (Abadal, 1955*a*, doc. 132, p. 350-352). Per tant, malgrat que també el testimonien altres fonts posteriors com les genealogies dels comtes de Ribagorça (Cingolani, 2012, p. 179-184), els orígens i l'arribada al poder del primer representant de la casa comtal de Pallars-Ribagorça no es poden resseguir amb claredat.

L'explicació més sòlida segueix sent la que formulà a mitjan segle passat Ramon d'Abadal (1955*a*, p. 116-127). Segons ell, l'actuació de Ramon II s'ha d'inscriure en les revoltes que marcaren els darrers anys del regnat de Carles el Calb i, sobretot, en les disputes que es desenvoluparen pel control del comtat de Tolosa entre els descendents dels comtes Ramon I i Guillem I. No en va, si bé es pot dubtar de la identitat del pare de Ramon II (Miro, 2011, p. 45-46), resulta evident que per línia materna estava emparentat amb la família dels ramondins, ja que tant ell com els seus fills portaren els antropònims més característics d'aquell grup familiar. Això hauria motivat que el 872, com a conseqüència de l'assassinat i de l'apropiació dels dominis del seu parent Bernat II de Tolosa per part del guillemida Bernat Plantapilosa, Ramon II es fes fort al sud dels Pirineus —on podia comptar amb cert patrimoni personal per via paterna— i comencés a intitular-se comte al marge de qualsevol autoritat superior.

Fos com fos, és evident que a partir de les últimes dècades del segle ix els comtes de Tolosa van veure fortament reduïda la seva capacitat d'acció sobre el Pallars i la Ribagorça, on comencem a trobar Ramon II exercint la potestat comtal. El problema és que la manca de fonts, de nou, ens impedeix veure quina fou la seva actuació real, fins a quin punt els poders locals reconegueren la seva autoritat i com respongueren a aquest canvi de domini. Tot i així, la reducció generalitzada de la documentació conservada no deixa de ser un indici de canvis, sobretot pel que respecta als monestirs —els principals centres escripturaris del moment—, ja que es fa difícil creure que totes les institucions estudiades, amb uns arxius tan ben fornits per als segles ix i x, perdessin casualment tota la documentació del tombant de segle. Sembla més probable que aquest fenomen fos conseqüència de la reducció del seu dinamisme social, polític i econòmic.

Aquesta hipòtesi es veuria recolzada pel fet que, després d'un període sostingut de creixement del monacat pallarès i ribagorçà, entre el 875 i el 925, es

produí una clara reducció de les noves fundacions i, fins i tot, la desaparició d'alguns centres preexistents (Fig. 5). Aquest fou el cas, per exemple, de Sant Pere del Burgal, ja que, segons explica un document de l'any 908 (Abadal, 1955a, doc. 108, p. 340-341), havia perdut la seva comunitat pocs anys abans i els seus darrers membres, Eudes i Saborit, s'havien integrat amb totes les seves possessions al monestir de Gerri. Així mateix, malgrat els perills que suposa extreure conclusions d'un sol exemple, no deixa de ser curiós que el 889 fos la primera vegada en què Alaó es va despendre de diversos béns (Abadal, 1955a, doc. 84, p. 329-330), quelcom que podria indicar certs problemes de finançament. Per tant, sumant totes les evidències disponibles, no sembla fora de lloc plantejar la possibilitat que, coincidint amb el distanciament del Pallars i la Ribagorça respecte als comtes de Tolosa, els monestirs d'aquells territoris entressin en un període de certa estagnació, sobretot si el comparem amb el moment immediatament anterior i posterior.

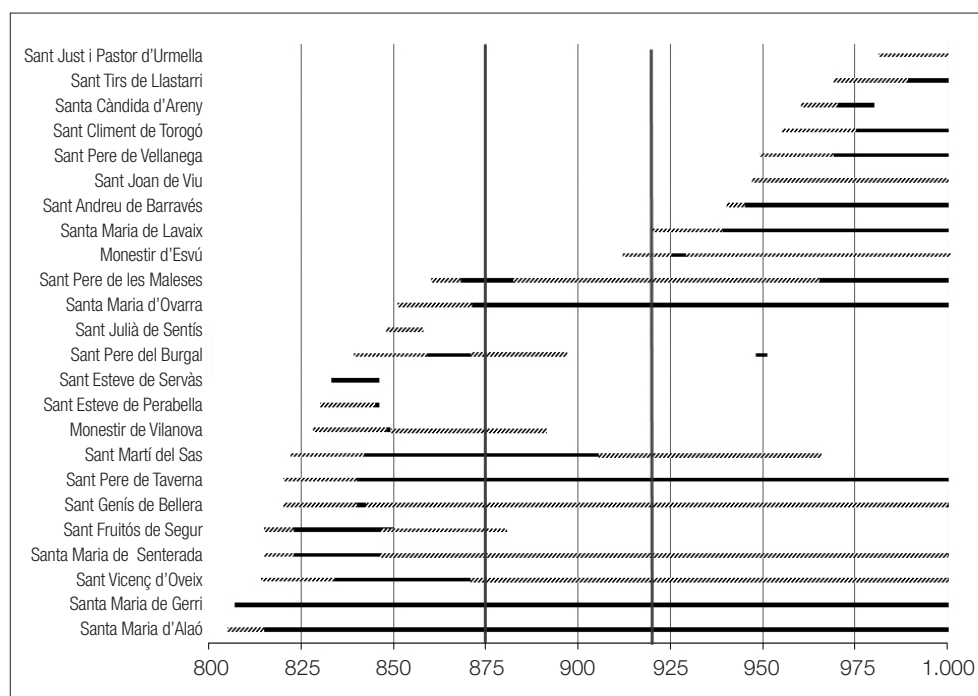

Fig. 5. Gràfic de l'evolució dels diferents monestirs fundats al Pallars i a la Ribagorça durant els segles IX i X. Amb línies discontinúes se senyalen aquells períodes en què l'existència d'un cenobi no està provada, però és probable (Costa, 2019, p. 200-225).

Entre les causes d'aquest fenomen, és possible que hi tinguessin un paper important les algarades que, aprofitant la inestabilitat interna de l'Imperi carolingi, colpejaren la nostra àrea d'estudi durant aquells anys (Abadal, 1955a, p. 122-123; Iglesias, 2001, p. 58-60). No en va, malgrat que és difícil calibrar les seves conseqüències, si analitzem el traçat de la que encapçalà el valí lleidatà Lubb ibn Muhammad l'any 904 (Bramon, 2000, doc. 328, p. 246-247; Bolòs i Hurtado, 2012, p. 18), veurem que hagué de passar molt a prop dels monestirs d'Alaó, Ballera i Senterada o, com a mínim, dels seus dominis. Així mateix, com apuntà Fernando Galtier (1981, p. 183-184), és possible que la campanya protagonitzada contra la Ribagorça per Muhammad al Tawil, valí d'Osca, afectés de manera més o menys directa el monestir d'Ovarra, ja que sabem que comportà la destrucció d'alguns llocs propers com el castell de Roda d'Isàvena (Bramon, 2000, doc. 335, p. 249). Tot i així, no es poden descartar altres causes més complexes, especialment si tenim en compte que la desacceleració del monacat que hem assenyalat per al cas pallarès i ribagorçà té paral·lels en altres comtats catalans més apartats de la frontera (Costa, 2019, p. 500-502).

Això em fa pensar que els canvis polítics de finals del segle ix hi podrien haver tingut un paper important. Recordem que, com he explicat anteriorment, els monestirs establerts a principis d'aquella centúria s'havien significat com a nodes d'una complexa xarxa social que interrelacionava les elits locals que n'exercien el patronat, els petits propietaris que s'hi vinculaven a través de transaccions econòmiques i les autoritats carolíngies que els havien posat sota la seva protecció. No seria sorprenent, per tant, que l'alteració de l'equilibri de poder preexistent, innegable com a conseqüència del desplaçament dels comtes de Tolosa per un nou actor més present sobre el territori, hagués provocat que els monestirs s'haguessin vist relegats del centre de la vida pública i que, en conseqüència, la xarxa clientelar que s'articulava al seu voltant anés perdent força. Al capdavant, si els seus patrons perdien influència i deixaven de donar garanties de protecció i/o promoció social, vincular-s'hi a través de donacions i vendes perdia bona part de l'atractiu amb què podia haver comptat amb anterioritat.

El nou comte, per la seva part, no sembla que establís cap mena de relació amb aquells cenobis. Al contrari, a més de no cedir-los cap propietat en tota la seva vida, les poques notícies que els relacionen apunten a l'existència de certes tensions. Per exemple, tenim documentada la usurpació comtal de l'església de Sant Martí de Seguí al monestir de Gerri, que no la recuperà fins a l'any 910 (Abadal, 1955a, doc. 113, p. 342), quan, a tenor de la permuta que Ramon II

protagonitzà amb l'abat d'aquell cenobi l'any 908 (Abadal, 1955*a*, doc. 132, p. 350-352), les postures ja es podrien haver suavitzat una mica. Hem de tenir present que, malgrat que pogués ser un important terratinent local —hipòtesi del tot indemostrable—, no devia resultar-li gens fàcil que els centres monàstics preexistents, igual que la resta dels seus veïns, el reconeguessin com el legítim representat de l'autoritat pública i trenquessin —almenys de primer— les aliances que havien estructurat la regió fins llavors.

En aquest punt, cal recordar també que el comte Ramon II, l'any 888, va aprofitar la presa de la seu episcopal d'Urgell per part de l'usurpador Escula per fer un primer intentat de dotar els seus dominis d'un bisbat propi, el qual, si bé tingué una durada limitada en el temps, s'acabà perllongant fins passat l'any 920 (Abadal, 1952, p. 17-22; Boix, 1998, p. 42). Aquesta temptativa volia evitar ingerències externes sobre l'espai d'influència del nou comte. Ara bé, no sabem com hi devien respondre els monestirs que, des de principis de segle, havien estat vinculats a la seu urgel·litana i, en alguns casos, sembla que actuaren com els seus delegats en la gestió de la cura d'ànimes en aquells territoris tan apartats del centre episcopal (Abadal, 1952, p. 14-17). Molt possiblement, fou un factor més d'inestabilitat que se sumà al desequilibri provocat pel distanciament del Pallars i la Ribagorça del domini tolosà.

Tot això em porta a insistir en la idea que, al final del mandat de Ramon II, si bé la situació podia haver-se començat a normalitzar, ens trobaríem amb un monacat que, degut a la inestabilitat política regnant i a la consegüent redefinició de relacions socials, s'hauria vist apartat de la centralitat política que havia ostentat fins llavors. Altrament, no s'explicaria la reducció de transaccions que s'observa de manera paral·lela en els cartularis de dues institucions tan poc vinculades entre si com són Gerri i Alaó.

4. MONESTIRS I COMTES AL SEGLE X: LA CONSOLIDACIÓ D'UNA ALIANÇA

El projecte polític de Ramon II va tenir continuïtat després de la seva mort gràcies als seus quatre fills —Bernat Unifred, Isarn, Llop i Miró—, que ostentaren conjuntament la dignitat comtal i treballaren, cadascun en un espai geogràfic més o menys definit, per assentar l'autoritat de la seva família sobre el conjunt del Pallars i la Ribagorça (Abadal, 1955*a*, p. 128-164; Martí, 1981, p. 74-83; Boix, 2005, p. 99-103).

L'accés al poder d'aquests quatre germans va marcar un punt d'inflexió en l'evolució del monacat en els territoris estudiats. Després d'uns anys de certa estagnació, es va recuperar el dinamisme del segle anterior i tornem a documentar la proliferació de nous monestirs (Fig. 6). Entre ells, destaquen els de Vellanega, Barravés, Urmella i Lavaix, si bé aquest últim no queda clar fins a quin punt podria haver tingut un antecedent previ en l'enigmàtica abadia de

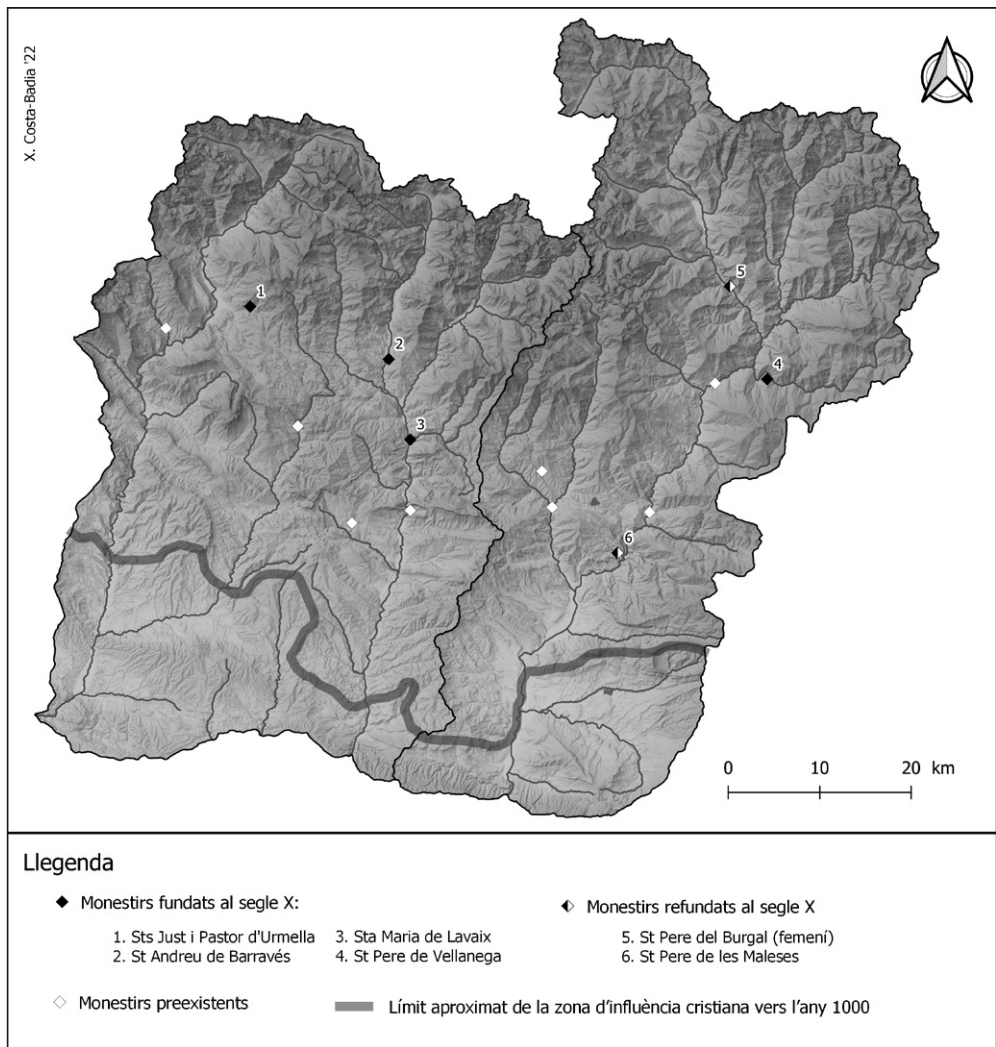

Fig. 6. Abadies fundades o refundades als comtats de Pallars i Ribagorça entre els anys 920 i 1000.

Vilanova que trobem documentada en dos diplomes de mitjan segle IX (Abadal, 1955a, p. 244-245; Boix, 2005, p. 261-262). En qualsevol cas, no seria una cosa sorprenent, ja que en aquest nou període d'expansió monàstica també es detecta la refundació d'alguns dels cenobis que havien perdut la seva comunitat a finals del segle anterior. És el cas, per exemple, de Sant Andreu de les Maleses, que reapareix l'any 958 —després de noranta anys sense cap esment— sota l'advocació de Sant Pere (Llobet, s.d., doc. 24, f. 21r-22r); o el de Sant Pere del Burgal, que el 948 fou adquirit per una comunitat monàstica femenina (Abadal, 1955a, doc. 158, p. 365), possiblement amb la intenció —no reeixida— d'assentar-s'hi.⁴

Quant a les característiques d'aquestes noves fundacions, cal destacar que la majoria segueixen els mateixos patrons d'assentament que els centres preexistents. De fet, sorprèn que cap d'ells no s'establís a les terres meridionals que progressivament s'havien anat incorporant a l'àmbit d'influència cristià, sinó que sempre optaren per valls interiors, generalment en espais geogràficament coherents, ben comunicats i amb notables recursos econòmics. Recordem, en aquest sentit, el cas de d'Urmella, ubicat sobre unes mines de plata (Boix, 2005, p. 375); el de Barravés, emprat fins a la baixa edat mitjana com a lloc de repòs abans d'emprendre el complicat port de Vielha (Iglesias, 2002, p. 84-85); o el de Lavaix, situat just en la confluència entre la via que resseguia la Noguera Ribagorçana i el camí transversal que portava al Pallars pel coll de Viu de Llevata (Bonales i Bailac, 2013, p. 106-113). Per tant, tornem a constatar que els monestirs no buscaren llocs apartats i marginals per dur una vida de solitud com havien apuntat alguns autors (Galtier, 1981, p. 82), sinó espais dinàmics des d'un punt de vista econòmic i amb un elevat interès geoestratègic.

El principal canvi respecte al període anterior és, sens dubte, la implicació que tingueren els membres de la família comtal de Pallars i Ribagorça en la promoció d'aquells centres. Els exemples més evidents són l'intent fallit de restituir l'antic monestir del Burgal per part de l'abadessa Ermengarda, neta de Ramon II (Abadal, 1955a, doc. 158, p. 365); i la fundació de Sant Andreu de Barravés pel seu oncle, el bisbe Ató, quelcom que apareix narrat en la *Memoria comitum et*

4. Respecte als monestirs fundats o restablerts al Pallars i a la Ribagorça al segle X, a part de les obres més generals sobre el monacat d'aquests territoris que ja he comentat, cal tenir presents els treballs de Manuel RIU (1977b) i Ignasi M. PUIG I FERRETÉ (1984) sobre Lavaix, així com els de Ramon D'ABADAL (1948) i Xavier CASANOVAS (1980) referents al Burgal.

episcoporum Ripacurcensium I de finals del segle xi (Cingolani, 2012, p. 193-204).⁵ Per a la resta dels casos, les fonts són molt més migrades i es fa difícil reconstruir els seus orígens amb precisió. Ara bé, tenint en compte la seva evolució posterior, així com els paral·lels que ofereixen altres territoris veïns (Bolòs, 1999, p. 73-74), sembla que la iniciativa comtal podria haver estat al darrere de la majoria de les fundacions del segle x.

A més de promoure nous establiments, els comtes de Pallars i Ribagorça també van treballar de manera evident per atreure's les principals abadies preexistents i trencar amb el distanciament que havia marcat l'acció política del seu predecessor —almenys durant els primers anys del seu mandat—. Així doncs, els successors de Ramon II feren grans donacions a aquells centres, els posaren sota la seva protecció i, en definitiva, hi establiren una clara relació de patrocini que els conferia un gran poder sobre seu. No en va, entre altres prerrogatives, els permetia participar en l'elecció dels seus abats i, per tant, promocionar-hi persones de la seva confiança que convertissin aquelles institucions en estrets col·laboradors seus (Boix, 2000, p. 118-119). El primer indicatiu d'aquesta pràctica, que ja comptava amb alguns precedents en els dominis del Casal de Barcelona (Catafau, 2013, p. 80-83), es troba en el monestir de Gerri, que l'any 947 apareix sota el control de l'abat Ató Bonfill (Abadal 1955a, doc. 155, p. 363-364), molt possiblement el fill del comte Isarn I (Abadal, 1955a, p. 210).

L'exemple més paradigmàtic, en qualsevol cas, és el de Lavaix. Allà, l'any 956, el prevere Quint —identificat per Guillermo Tomàs-Faci (2016, p. 87-88) com un membre de les elits locals que formaven part del seguici del comte Bernat Unifred— va obtenir l'abadiat del monestir després de fer-li una gran donació en què, com a curiositat, començà intitulant-se «Quintus presbiter» i acabà signant com a «Quintus abba» (Abadal, 1955a, doc. 166, p. 370). En conseqüència, gairebé podríem parlar d'una compra del càrrec amb la qual els comtes reforçaren la seva influència sobre el cenobi, hagués o no estat una fundació particular seva. Per si això fos poc, vers el 962, sembla que aquest mateix personatge també va rebre la direcció de Santa Maria d'Alaó (Abadal, 1955a, doc. 188 i 189, p. 383-384), si bé, en aquell cas, el màxim exponent de la ingerència comtal l'encarna l'abat Oriolf, que, abans d'assumir el càrrec el 970

5. En relació amb la figura d'Ató, que entre els anys trenta i quaranta del segle x actuà com a bisbe palatí sobre els dominis dels seus germans, segueix sent bàsica l'anàlisi que en feu Ramon D'ABADAL (1952, p. 22-26).

(Abadal, 1955*a*, doc. 209, p. 394-396), apareix documentat com un estret col·laborador del comte Unifred II (Abadal, 1955*a*, doc. 194, p. 385).

L'únic dels grans monestirs en què no es pot documentar la presència de cap abat directament vinculat als descendents de Ramon II és el d'Ovarra. Tanmateix, tenim indicis per pensar que també estengueren el seu patrocini sobre seu. No en va, tot apunta que el comte Bernat Unifred li lliurà un gran tresor que, segons recull al-Udhri, prengué als seus antics aliats —els Banū Qasī— (Bramon, 2000, doc. 370, p. 273-274), ja que, per la descripció que en tenim, sembla correspondre's amb els objectes preciosos que apareixen custodiats en aquella abadia vers l'any 960 (Abadal, 1955*a*, doc. 183, p. 380-381). Així mateix, no deixa de ser rellevant que les cròniques ribagorçanes més tardanes considerin aquell comte com el seu fundador (Cingolani, 2012, p. 193-204), una afirmació que, tot i ser falsa, podria recollir el record de la seva estreta relació —i la dels seus successors— amb aquell cenobi (Tomás, 2016, p. 95).

Quant als centres monàstics més petits, malgrat que les fonts són extremament escasses, sembla que els comtes de Pallars i Ribagorça podrien haver seguit —almenys a vegades— una estratègia lleugerament diferent. Casos com el de Sant Genís de Ballera, que comentaré a continuació, indiquen que van promoure la seva subjecció de manera més o menys formal als grans cenobis que ja tenien sota el seu control. Els detalls de com ho van fer, en la majoria dels casos, se'ns escapen. Ara bé, és molt possible que, com feren els reis d'Aragó quan conqueriren la Ribagorça al segle xi i cediren tots els monestirs de la comarca a San Victorián de Asán (Corral, 1995), s'emprés el pretext de reformar-los per consolidar el domini sobre seu i alterar les relacions de poder preexistents. El cas de Ballera, precisament, en podria ser un exemple, ja que és fàcil veure la mà del comte Ramon III —que apareix sancionant el document— darrere de la petició que la comunitat d'aquell cenobi feu a l'abat de Gerri per tal que li cedís un monjo capaç d'assumir-ne la direcció i fer-hi observar la Regla de Sant Benet (Abadal, 1955*a*, doc. 219, p. 401-402), quelcom que indubtablement implicava estrènyer els vincles entre ambdues cases i també amb la família comtal.

Aquest exemple permet plantejar una altra qüestió important que, sens dubte, caldrà seguir treballant en el futur: el paper que la intervenció comtal sobre el monacat pallarès i ribagorçà tingué en la seva definitiva benedictinització. Hem de tenir present que, si bé la Regla de Sant Benet ja apareix en alguns privilegis reials de la centúria anterior (Abadal, 1926-1952, p. 258-265), és a mitjan segle x quan comença a ser citada de manera recurrent en la documentació escrita en el

territori mateix. A Lavaix, per exemple, la primera menció és de 947 (Abadal, 1955*a*, doc. 154, p. 362363); a Alaó de 954 (Abadal, 1955*a*, doc. 163, p. 368-369); a Gerri de 973 (Abadal, 1955*a*, doc. 219, p. 401402); i a Ovarra de 975 (Abadal, 1955*a*, doc. 236, p. 410-411). En tots els casos, a més, aquesta referència es troba en documents en què participaren personalment els comtes de Pallars i Ribagorça. Per tant, tot apunta que realment van tenir un paper actiu en la difusió d'aquella regla —potser emprant-la com a pretext per poder influir sobre les diverses abadies— i que, consegüentment, la seva presència en un cenobi pot ser un bon indicatiu de si estava o no sota patrocini comtal.

Fos com fos, no hi ha dubte que els successors de Ramon II s'implicaren molt directament en la gestió dels monestirs del seu territori i procuraren incorporar-los a les seves xarxes de patrocini. S'iniciava així una aliança entre institucions que fou molt beneficiosa per a ambdues parts, si bé no sempre s'ha estudiat amb la profunditat deguda l'impacte que tingué en la construcció del poder comtal.

5. ELS MOTIUS DE L'ALIANÇA: ENTRE LA FE I LA POLÍTICA

Un cop descrita la política monàstica que els comtes de Pallars i Ribagorça dugueren a terme a la segona meitat del segle x, hem de reflexionar sobre les seves motivacions. És a dir, hem de preguntar-nos per què, després d'un període d'aparent distanciament, van decidir invertir una gran quantitat de recursos i esforços a fundar nous monestirs i apropiat-se de tots aquells que ja existien amb anterioritat.

Entrant en aquesta qüestió, voldria començar ressaltant la dimensió religiosa que tots aquests actes de patrocini comportaven. Pot semblar una banalitat, però no hem de dubtar de les profundes creences religioses dels comtes altmedievals, que molt probablement, com era comú a l'alta edat mitjana, concebien els monestirs i les relíquies dels sants que s'hi veneraven com a intercessors privilegiats davant de la divinitat, a la qual es conferia un poder d'actuació absolut (Geary, 1990, p. 124-125; De Jong, 1995, p. 647-651; Diem, 2007, p. 555-557; Brown, 2013, p. 219-231). Prova d'aquesta creença és que l'abat Quint de Lavaix —a qui ja hem perfilat com un estret col·laborador del comte Bernat Unifred—, en el moment de fer l'execució testamentària del seu germà, demanà a santa Maria i sant Pere, patrons del seu cenobi, que intercedissin per ell davant de Déu (Abadal, 1955*a*, doc. 175, p. 376). Per tant, els comtes de

Pallars i Ribagorça, quan fundaven un cenobi o li feien una donació, creien que els seus actes els servien per guanyar-se el favor diví, el qual es traduiria en beneficis importants tant en el món terrenal com en el celestial.

En la mateixa línia, cal tenir present que els monestirs altmedievals constituïen importants centres de memòria on, després de la seva mort, se seguien recordant els seus benefactors i es pregava per ells (McLaughlin, 1994, p. 55-101; Constable, 2000; Bijsterveld, 2007, p. 158-187). Això, des de la perspectiva del segle x, era molt important, ja que era una creença molt estesa que les ànimes dels finats se seguien beneficiant de les pregàries que es resaven per ells a la terra (Geary, 1994, p. 83-87). En conseqüència, com també s'observa en altres cenobis dels comtats catalans (To, 2005), és probable que darrere dels actes de patrocini monàstic dels comtes pallaresos i ribagorçans hi tingués un paper important la voluntat d'assegurar que la seva memòria es mantingués viva més enllà de la seva mort. De fet, l'última redacció de la Crònica d'Alaó, a part d'indicar-nos que molts membres de la família comtal foren sebollits en entorns monàstics, afirma que era costum entre reis i comtes construir expressament abadies amb l'objectiu de fer-s'hi enterrar (Cingolani, 2012, p. 222).

Les motivacions religioses, com veiem, no poden ser obviades quan s'analitzen les causes de la política monàstica dels descendents de Ramon II. Tanmateix, és evident que cedir béns a un cenobi —i encara més fundar-ne un— també tenia importants implicacions de caràcter sociopolític. En aquest sentit, només els actes performatius que se'n derivaven, fets sovint amb tota solemnitat davant de l'altar (Ragnow, 2002), ja oferien per si sols un marc immillorable als comtes per demostrar públicament la seva capacitat econòmica i el seu elevat estatus social (McLaughlin, 1994, p. 141-144; Pérez, 2012, p. 804-807). Els brindaven, per tant, la possibilitat de distingir-se de la resta dels seus veïns, incrementar el seu prestigi personal i mostrar-se com a poders efectius sobre el territori, quelcom bàsic per tal d'aconseguir que la seva autoritat fos reconeguda. Fins i tot, tenint en compte que lliuraren privilegis d'immunitat a alguns cenobis (Abadal, 1955*a*, doc. 235, p. 409-410), podem pensar que se'n serviren per demostrar la seva capacitat d'actuar com abans ho havien fet els comtes de Tolosa, els representats de l'autoritat pública que ara ells s'atorgaven a si mateixos (Remensnyder, 1995, p. 24-27).

Per entendre la importància d'aquests actes performatius, gairebé podríem dir propagandístics, he d'insistir en la idea que, en el moment del trencament amb Tolosa, Ramon II i els seus successors no degueren ser reconeguts de

manera automàtica per tots els habitants del Pallars i la Ribagorça. Al final, eren dos territoris que, per si sols, mai no havien configurat cap mena d'unitat política autònoma ni comptaven amb cap tradició governativa pròpia. A més, devien existir xarxes de fidelitat prèvies que, tot i estar debilitades, eren difícils de trencar de manera definitiva. En aquesta situació, com també li passà a Guifré el Pelós en el cas d'Osona (Jarrett, 2019), els nous comtes només pogueren imposar la seva autoritat sobre el territori guanyant-se amb subtileza els quadres locals per tal que reconeguessin tàcitament la seva primacia i es possessin sota la seva protecció i tutela. En conseqüència, havien de mostrar-se davant seu com un poder fort econòmicament, actiu políticament i amb capacitat per protegir l'Església i garantir la pau social, ja fos a través de les armes o d'impartir justícia.

La fundació i/o promoció d'un monestir, per tant, es pot interpretar com un acte performatiu que permetia als comtes dels territoris estudiats construir el seu poder i facilitar que els seus contemporanis els percebessin com una veritable autoritat. En aquest sentit, no funcionarien gaire diferent a com ho feien altres actuacions similars —com l'adquisició de grans predis de terra, la construcció de castells, la participació en judicis públics o la direcció de campanyes militars contra l'islam— que també van dur a terme els successors de Ramon II. Tanmateix, establir un monestir o fer-se amb el seu control a través de grans donacions patrimonials tenia altres implicacions més duradores en el temps, ja que suposava guanyar un aliat molt poderós i estable sobre el territori que, sota la direcció d'un abat de confiança, podia esdevenir una peça clau per materialitzar les estratègies socials, polítiques i econòmiques dels seus patrons.

Visualitzar aquesta dimensió més mundana dels monestirs no és fàcil i, molt probablement, seria més complexa del que les fonts ens permeten veure. Per exemple, és possible que darrere de les grans donacions patrimonials que els comtes feren als seus cenobis, més enllà de les motivacions que ja he comentat, també hi hagués la voluntat de convertir-los en reservoris patrimonials on resguardar els recursos familiars agrupats i fora de perill. No en va, com ha estat testimoniat en altres territoris veïns, era una bona manera de preservar-los tant de la competència externa com de la fragmentació constant a què els sotmetia el sistema hereditari de l'època (Wickham, 1995, p. 532; Martín, 1996, p. 107-108; Innes, 2000, p. 41-42). En el nostre cas, però, resulta més evident que se'n serviren per fer-se presents sobre el territori, construir-se una xarxa de fidelitats sòlida i, en definitiva, afermar el seu domini sobre uns espais que s'anaven conceptualitzats com a dos comtats cada vegada més ben definits.

Els monestirs, com he comentat amb anterioritat, solien esdevenir punts centrals en els indrets on s'assentaven, ja que, de mica en mica, anaven penetrant en la societat del seu entorn i promovien que els seus veïns entressin dins de la seva xarxa clientelar a la recerca de protecció o promoció social. L'atractiu d'aquests cenobis, en bona mesura, depenia dels seus recursos econòmics, però també dels patrons que tenien darrere. No oblidem que, quan algú entrava dins de l'òrbita d'una abadia i li cedia part del seu patrimoni, indirectament també s'introduïa en la xarxa de fidelitats del seu patró. Per tant, per als descendents de Ramon II, fundar un monestir com el de Lavaix, a més de tots els beneficis espirituals i performatius que hem vist suara, suposava implantar un aliat estable en un espai geoestratègic —bàsic per les comunicacions internes entre els seus dominis— que els ajudaria a anar-se guanyant la fidelitat dels veïns del lloc i, d'aquesta manera, poder-hi exercir com a comtes d'una manera efectiva.

Respecte al seu interès a fer-se amb el control dels principals monestirs preexistents, el raonament seria similar. Ara bé, hi hauria un matís important, ja que, com he explicat en el segon apartat d'aquest article, aquells centres ja havien començat a configurar unes xarxes clientelars pròpies al segle IX que interconnectaven tant la població local com les autoritats franques que en aquell moment actuaven sobre el territori —els comtes de Tolosa i els bisbes d'Urgell—. En conseqüència, en aquest cas, els comtes de Pallars i Ribagorça no volien només fer una inversió de futur que els permetés anar guanyant presència dins de les estructures de poder local, sinó apropiat-se d'unes xarxes clientelars que ja funcionaven, revitalitzar-les en cas que estiguessin debilitades i, a través seu, incrementar de manera ràpida la seva incidència social i la seva autoritat sobre els *pagi* i *territoria* on aquelles institucions s'assentaven.

Un cop situades sota patrocini comtal, veiem que les abadies afectades van recuperar molt ràpidament la centralitat política i social que, a tenor de les evidències conservades, havien perdut a finals del segle IX. Els seus recursos econòmics, sumats al contacte directe amb els poders més dinàmics del moment, els convertí de nou en un pol d'atracció tant per als seus veïns més humils com per als principals representats de les elits locals, que es llançaren a la seva promoció per tal de reforçar els seus vincles amb els nous comtes i, així, millorar la seva posició sociopolítica (Tomás, 2016, p. 92-94). Això es veu reflectit en el fort increment de les transaccions —majoritàriament donacions— que beneficiaren els cenobis pallaresos i ribagorçans en aquell període, així com en el creixement exponencial dels seus dominis, cada vegada més dispersos a nivell geogràfic

(Riu, 1986; Costa, 2019, p. 512-523). Per tant, tot apunta que els monestirs realment constituïren una peça clau en el programa polític dels hereus de Ramon II per incrementar la seva integració social i fer-se amb el control de les xarxes de poder que articulaven la societat local.

Finalment, no podem obviar la importància que els centres monàstics podrien haver tingut per als comtes de Pallars i Ribagorça a l'hora de controlar i gestionar l'estructura eclesiàstica dels seus dominis. Cal recordar que, des d'un punt de vista diocesà, ambdós territoris estaven sota l'autoritat del bisbe d'Urgell, un poder llunyà i molt vinculat a la casa comtal urgel·litana. Aquesta ingerència externa, segurament, va ser una font constant de problemes i, de fet, és il·lustratiu que Ramon II ja intentés fer-se amb un bisbat propi, quelcom que els seus descendents seguiren intentant fins a aconseguir el reconeixement l'any 956 de la diòcesi de Roda d'Isàvena, que cobria tota la Ribagorça (Abadal, 1952; Boix, 1998, p. 65-87). El Pallars, però, en quedà exclòs i és allà on els monestirs, que pràcticament posseïen totes les esglésies seculars del comtat, podrien haver estat emprats per mantenir la xarxa eclesiàstica sota el control dels seus patrons i limitar, tant com fos possible, la capacitat d'acció del bisbe ordinari.

Aquesta hipòtesi es basa en una relectura de la butlla d'exempció que l'abadia de Gerri va rebre de mans del papa Joan XIII l'any 966 (Abadal, 1955a, doc. 200, p. 288290), gairebé en el mateix moment en què es va fundar el bisbat de Roda. Ramon d'Abadal (1955a, p. 235-236) va interpretar aquest document com un intent per part de l'abat Ató de Gerri de deslliurar-se de la tutela del seu cosí, el comte Ramon III de Pallars. Ara bé, amb posterioritat, la idea que les butlles d'exempció —molt habituals a finals del segle x i principis de l'XI— servissin per frenar la intervenció laica sobre els centres monàstics ha estat molt qüestionada i, davant l'evidència que els comtes tingueren un paper clau en l'obtenció de molts d'aquests privilegis, s'ha plantejat que podrien haver estat un recurs emprat per ells per apartar les institucions sota el seu patrocini de l'autoritat episcopal (García-Guijarro, 1999). En conseqüència, és probable que darrere de la butlla de 966 hi hagués la mà del comte Ramon III, que, vinculant la principal abadia del Pallars —i amb ella totes les esglésies que en depenien (Fig. 7)— a un poder llunyà i poc efectiu com era la Santa Seu, reduïa la capacitat d'acció del bisbe d'Urgell en aquell comtat i incrementava el seu control sobre l'Església local.

Arribats a aquest punt, es fa evident que les raons i motivacions que s'amaguen darrere dels actes de promoció monàstica duts a terme pels comtes de

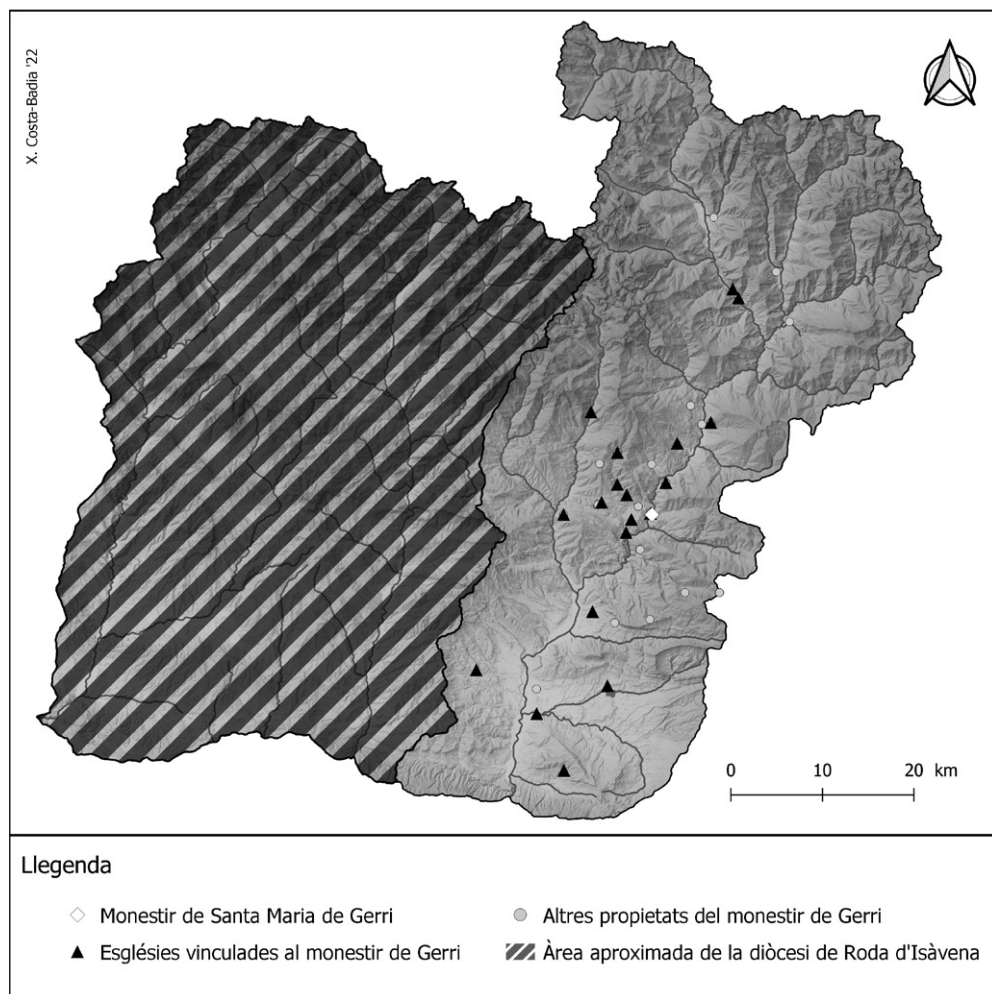

Fig. 7. Esglésies vinculades al monestir de Gerri abans de l'any 1000.

Pallars i Ribagorça són moltes i molt complexes. Les pàgines anteriors ens han servit per prendre consciència que establir una relació de patrocini amb un monestir no tenia només una dimensió religiosa o de construcció simbòlica del poder, sinó que realment podia servir per incrementar la presència dels seus patrons sobre el territori i millorar la seva integració social respecte de les persones i institucions que hi vivien. En definitiva, era un recurs bàsic per articular i afermar noves relacions de poder i dominació.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' (1948). *Efemèrides mil·lenàries 949-1949: El monestir de Sant Pere de Burgal*. Vic: [s.n.].
- (1950). *Catalunya carolíngia. Vol. II: Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1952). «Origen y proceso de consolidación de la sede ribagorzana de Roda». *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*. Vol. 5, p. 7-82.
- (1955a). *Catalunya carolíngia. Vol. III: Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1955b). «Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà». *Analecta Montserratensia*. Vol. 8, p. 125-337.
- (1956). «Els preceptes comtals carolingis per al Pallars». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Vol. 26, p. 11-60.
- BIJSTERVELD, Arnoud-Jan A. (2007). *Do Ut Des: Gift Giving, Memoria and Conflict Management in the Medieval Low Countries*. Hilversum: Verloren.
- BOIX POCIELLO, Jordi C. (1998). *De Roda a Lleida. La fi d'un somni heroic*. Vielha: Institut d'Estudis del Baix Cinca.
- (2000). «L'antic orde monàstic al comtat de Ribagorça». A: BOLÒS, Jordi; BUSQUETA, Joan J. [eds.]. *Territori i societat a l'edat mitjana*. Vol. III. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, p. 111-126.
- (2005). *Ribagorça a l'alta edat mitjana*. Barcelona: Tesi doctoral inèdita dipositada a la Universitat de Barcelona.
- BOLÒS MASCLANS, Jordi (1999). «El monestir com a institució feudal». A: MIQUEL, Marina; SALA, Margarida [eds.]. *Temps de monestirs: Els monestirs catalans entorn l'any mil*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura; Pòrtic, p. 68-89.
- BOLÒS MASCLANS, Jordi; HURTADO CUEVAS, Víctor (2012). *Atles dels comtats de Pallars i Ribagorça (v. 806-v. 998)*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- BONALES CORTÉS, Jacinto; BAILAC BONALES, Miquel (2013). *Els camins històrics del Pallars Jussà*. Tremp: Garsineu.
- BRAMON PLANES, Dolors (2000). *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 al 1010*. Barcelona: Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives; Institut d'Estudis Catalans; Vic: Eumo.
- BROWN, Peter (2013). *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, A.D. 200-1000*. Rev. ed. Oxford: Wiley-Blackwell.

- CASANOVAS BOIXEREU, Xavier (1980). *El monestir romànic de Sant Pere del Burgal*. Lleida: Col·legi d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Lleida.
- CASTILLÓN CORTADA, Francisco (1978). «Los abades de Alaón: jurisdicción y prerrogativas». *Argensola*. Vol. 85, p. 41-124.
- CATAFAU, Aymat (2013). «Cuixà, Arles de Tec i Sant Martí del Canigó. El paper de l'aristocràcia nord-catalana en les fundacions monàstiques del segle VIII al segle XI». A: TO, Lluís; GALOFRÉ, Jordi [eds.]. *Monestirs i territori. 1200 aniversari de la fundació del monestir de Sant Esteve de Banyoles*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, p. 79-88.
- CHANDLER, Cullen J. (2009). «Land and Social Networks in the Carolingian Spanish March». A: *Studies in Medieval and Renaissance History. Third Series*. Vol. 6, p. 1-33.
- CINGOLANI, Stefano M. (2012). *Els annals de la família Rivipullense i les genealogies de Pallars-Ribagorça*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- CONSTABLE, Giles (2000). «The Commemoration of the Dead in the Early Middle Ages». A: SMITH, Julia M. H. [ed.]. *Early Medieval Rome and the Christian West. Essays in Honour of Donald A. Bullough*. Leiden: Brill, p. 169-195.
- CORRAL LAFUENTE, José Luis (1995). «El proceso de centralización de los monasterios aragoneses entre los siglos IX y XI». A: *Homenaje a don Antonio Durán Gudiol*. Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, p. 229-242.
- COSTA-BADIA, Xavier (2017). «Los monasterios nacidos a través de pactos en los condados catalanes del siglo IX. Reflexiones en torno a la pervivencia de un modelo fundacional visigodo en tiempos de la reforma carolingia». A: *Hortus Artium Medievalium*. Vol. 23, núm. 1, p. 328-335.
- (2019). *Paisatges monàstics. El monacat alt-medieval als comtats catalans (segles IX-X)*. Barcelona: Tesi doctoral inèdita dipositada a la Universitat de Barcelona.
- (2022). *Poder, religió i territori. Una nova mirada als orígens del monacat al Ripollès (segles IX-X)*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona.
- DE JONG, Mayke (1995). «Carolingian Monasticism: The Power of Prayer». A: MCKITTERICK, Rosamond [ed.]. *The New Cambridge Medieval History. Vol. 2: c. 700-c. 900*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 622-653.
- DIEM, Albrecht (2007). «Monks, Kings, and the Transformation of Sanctity: Jonas of Bobbio and the End of the Holy Man». *Speculum*. Vol. 82, núm. 3, p. 521-559.

- DURÁN GUDIOL, Antonio (1971). *De la Marca Superior de Al-Ándalus al reino de Aragón, Sobrarbe y Ribagorza*. Osca: Publicaciones de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Zaragoza, Aragón y Rioja.
- ENGELS, Odilo (1969). «La 'autonomía' de los condados pirenaicos de Pallars y Ribagorza y el sistema carolingio de privilegios de protección». A: *Anuario de Estudios Medievales*. Vol. 6, p. 11-41.
- GALTIER MARTÍ, Fernando (1981). *Ribagorza, condado independiente. Desde los orígenes hasta 1025*. Saragossa: Libros Pórtico.
- GARCÍA-GUIJARRO RAMOS, Luis Beltrán (1999). «Cluny y las congregaciones benedictinas catalanas en el tránsito del siglo x al siglo xi». A: OLLICH, Imma [ed.]. *Actes del congrés internacional Gerbert d'Orlhac i el seu temps: Catalunya i Europa a la fi del 1r mil·leni*. Vic: Eumo Editorial, p. 805-816.
- GEARY, Patrick J. (1990). *Furta Sacra: Thefts of Relics in the Central Middle Ages*. Rev. ed. Princeton: Princeton University Press.
- (1994). *Living with the Dead in the Middle Ages*. Ithaca: Cornell University Press.
- IGLESIAS COSTA, Manuel (1975). *Obarra*. Jaca: Instituto de Estudios Pirenaicos.
- (1991). *El monasterio de Alaón en Ribagorza*. Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses.
- (2001). *Historia del condado de Ribagorza*. Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses.
- (2002). «El valle del Barrabés, en Ribagorza». *Argensola*. Vol. 112, p. 75-110.
- INNES, Matthew (2000). *State and Society in the Early Middle Ages: The Middle Rhine Valley, 400-1000*. Cambridge: Cambridge University Press.
- JARRETT, Jonathan (2010). *Rulers and Ruled in Frontier Catalonia, 880-1010. Pathways of Power*. Woodbridge: The Boydell Press.
- (2019). «La fundació de Sant Joan en el context de l'establiment dels comtats catalans». A: BOADA, Coloma; BRUGUÉS, Irene, i COSTA, Xavier [eds.]. *El monestir de Sant Joan. Primer cenobi femení dels comtats catalans (887-1017)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 83-107.
- LLOBET MAS, Francesc (s.d.). *Colección diplomática de Gerri*. Barcelona: Manuscrit 426 de la Biblioteca de Catalunya.
- MARTÍN VISO, Iñaki (1996). «Monasterios y poder aristocrático en Castilla en el siglo xi». *Brocar*. Vol. 20, p. 91-133.

- (2007). «Monasterios y reordenación del espacio local: Un estudio comparado del norte de Zamora y la región de Viseu (siglos IX-XI)». A: LÓPEZ, Jorge; MARTÍNEZ, Artemio M.; MORÍN, Jorge [eds.]. *Monasteria et Territoria. Elites, edilicia y territorio en el Mediterraneo medieval (siglos V-XI)*. Oxford: John and Erica Hedges, p. 259-280.
- MCLAUGHLIN, Megan (1994). *Consorting with Saints. Prayer for the Dead in Early Medieval France*. Ithaca: Cornell University Press.
- MIRO, Annick (2011). «Les comtes de Toulouse en Pallars et en Ribagorça au IXe siècle: Princes souverains ou agents du prince?». *Territorio, Sociedad y Poder*. Vol. 6, p. 23-52.
- (2018). «Sur le sens de 'Marka Tolosana'. La domination des comtes de Toulouse en Pallars et Ribagorça au IXe siècle». A: GASC, Sébastien; SÉNAC, Philippe; VENCO, Clément; LALIENA, Carlos [eds.]. *Les frontières pyrénéennes au Moyen Âge (VIe-XVe siècles)*. Saragossa: Prensas de la Universidad de Zaragoza, p. 277-318.
- ORDEIG MATA, Ramon (2020). *Catalunya carolíngia. Vol. VIII: Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ORDUÑA AZNAR, Eduardo; VELAZA FRÍAS, Javier (2012). «Noticias viejas y nuevas sobre la inscripción de Obarra (CIL II 5840)». *Espacio, Tiempo y Forma. Serie II: Historia Antigua*. Vol. 25, p. 261-270.
- PÉREZ, Mariel (2012). «El control de lo sagrado como instrumento de poder: Los monasterios particulares de la aristocracia altomedieval leonesa». A: *Anuario de Estudios Medievales*. Vol. 42, núm. 2, p. 799-822.
- PÉREZ, Mariel (2012). «El control de lo sagrado como instrumento de poder: Los monasterios particulares de la aristocracia altomedieval leonesa». A: *Anuario de Estudios Medievales*. Vol. 42, núm. 2, p. 799-822.
- PUIG FERRETÉ, Ignasi M. (1984). *El cartoral de Santa Maria de Lavaix: El monestir durant els segles XI-XIII*. La Seu d'Urgell: Societat Cultural Urgel·litana.
- (1991). *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- RAGNOW, Marguerite (2002). «Ritual Before the Altar: Legal Satisfaction and Spiritual Reconciliation in 11th-Century Anjou». A: ROLLO-KOSTE, Joelle [ed.]. *Medieval and Early Modern Ritual: Formalized Behavior in Europa, China and Japan*. Leiden: Brill, p. 57-79.
- REMENSNYDER, Amy G. (1995). *Remembering Kings Past: Monastic Foundation Legends in Medieval Southern France*. Ithaca: Cornell University Press.

- RIU RIU, Manuel (1977a). «El monasterio de Santa María de Alaón y su patrimonio en el siglo IX». A: *Homenaje a don José María Lacarra de Miguel en su jubilación del profesorado*. Vol. I. Saragossa: Anubar Ediciones, p. 63-85.
- (1977b). «El monasterio de Santa María de Labaix o Lavaix». A: *Homenaje a fray Justo Pérez de Urbel, O.S.B.* Vol. II. Burgos: Abadía de Silos, p. 455-482.
- (1986). «Desarrollo y afianzamiento del patrimonio monástico de Santa María de Alaón en el siglo X». A: *Príncipe de Viana*, anejo 3, p. 635-649.
- ROSENWEIN, Barbara H. (1989). *To Be the Neighbor of Saint Peter: The Social Meaning of Cluny's Property, 909-1049*. Ithaca: Cornell University Press.
- TESSIER, Georges (1955). «À propos de quelques actes toulousains du IXe siècle». A: *Recueil de travaux offert à M. Clovis Brunel membre de l'Institut, directeur honoraire de l'École des Chartres par ses amis, collègues et élèves*. Vol. II. París: Société de l'École des Chartres, p. 566-580.
- TO FIGUERAS, Lluís (2005). «Fondations monastiques et mémoire familiale en Catalogne (IXe-XIe siècle)». A: BOUGARD, François; LA ROCCA, Cristina, i LE JAN, Régine [eds.]. *Sauver son âme et se perpétuer. Transmission du patrimoine et mémoire au haut moyen âge*. Roma: École Française de Rome, p. 293-329.
- TOMÁS-FACI, Guillermo (2012). *La organización del territorio y las dinámicas sociales en Ribagorza durante la gran expansión medieval (1000-1300)*. Saragossa: Tesis doctoral inédita depositada a la Universidad de Zaragoza.
- (2016). *Montañas, comunidades y cambio social en el pirineo medieval: Ribagorza en los siglos X-XIV*. Tolosa: Presses Universitaires du Midi; Saragossa: Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- (2021). «El monasterio de San Martín de Asán en su contexto territorial». A: MARTIN, Céline; LARREA, Juan José [eds.]. *Nouvelles chartes visigothiques du monastère pyrénéen d'Asán*. Bordeus: Ausonius Éditions, p. 83-104.
- TOMÁS-FACI, Guillermo; MARTÍN-IGLESIAS, José Carlos (2017). «Cuatro documentos inéditos del monasterio visigodo de San Martín de Asán (522-586)». A: *Mittelateinisches Jahrbuch*. Vol. 52, p. 261-286.
- WICKHAM, Chris (1995). «Rural Society in Carolingian Europe». A: MCKITTERICK, Rosamond [ed.]. *The New Cambridge Medieval History*. Vol. 2: c. 700-c. 900. Cambridge: Cambridge University Press, p. 510-537.

EL NIVELL CULTURAL DE LA PROTO-CATALUNYA I LA PRIMITIVA ESCRIPTURITZACIÓ DEL CATALÀ¹

JESÚS ALTURO I PERUCHO²
Universitat Autònoma de Barcelona

Lliurat el 3 de juny de 2022. Acceptat el 16 de juny de 2022.

RESUM

Nou panorama de la situació cultural dels territoris de la proto-Catalunya o Catalunya incipient amb noves hipòtesis i dades sobre el naixement del català escrit.

PARAULES CLAU

Història cultural, proto-Catalunya, primitius textos en català.

The cultural level of proto-Catalonia and the earliest Catalan texts

ABSTRACT

A new panorama of the cultural scene in proto-Catalonia or incipient Catalonia with new hypotheses and data on the earliest Catalan texts.

KEYWORDS

Cultural history, Proto-Catalonia, earliest Catalan texts.

1. Estudi realitzat dins el projecte de recerca PID2019-105036RB-I00, concedit pel Ministeri d'Economia i Competitivitat.

2. E-mail: jesus.alturo@uab.cat

I. INTRODUCCIÓ

Ramon d'Abadal i de Vinyals —un veritable senyor, segons testimoni unànime dels qui van tenir el privilegi de tractar-lo personalment—, bé es mereixeria el títol de venerable patró dels medievalistes del nostre país perquè, certament, és digne del màxim reconeixement i de la més pregona gratitud per les seves aportacions al millor coneixement dels nostres orígens històrics. I aquest Hesíode nostrat no preterí mai la consideració, ni que fos tangencialment, dels aspectes culturals de la nostra història, que, a la fi, són els qui configurarien el primitiu tarannà de la personalitat col·lectiva del nostre poble. I dels seus estudis ens nodrim i dels seus estudis hem de partir per entreveure com era el món i la vida dels nostres avantpassats més directes; d'aquells que ja parlaven la llengua en què encara avui ens expressem (Fig. 1).

Fig. 1. Ramon d'Abadal signa un exemplar de *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*, 20 de juliol de 1948. Barcelona, ANC, Fons Aymà.

© Arxiu Nacional de Catalunya.

I vet aquí que ara tenim conclòs un dels seus més il·lusionats projectes, llargament covat: l'edició de tots els diplomes d'origen català anteriors al segon mil·lenni. Naturalment que em refereixo als volums de la *Catalunya carolíngia*, però permeteu-me d'esmentar també, ni que sigui per coincidència cronològica en la documentació original del segle IX, les *Chartae Latinae Antiquiores Cataloniae*. Ara, aquest abundós aplec documental ens hauria de servir per a copsar una més neta i precisa visió de la realitat del nostre passat, una visió que sempre ens ve condicionada per les característiques pròpies de la documentació fortuïtament romasa i, també, en no menor mesura, pel particular i tothora subjectiu punt de vista adoptat pels estudiosos.

Si pretenem d'esbrinar el nivell cultural de la Catalunya naixent, de la proto-Catalunya, ens caldrà, doncs, d'antuvi esquinçar l'espessa i pesada boira dels prejudicis que envolten la seva amagada realitat, tant la deguda als turiferaris aduladors com la procurada pels blasmdors combatius; i haurem de conformar-nos amb les runes que el temps ha salvat: les tristes biblioteques majoritàriament perdudes i els polsosos diplomes suara esmentats, més nombrosos aquests, però nascuts amb una finalitat ben distinta de la de crear o transmetre cultura.

En números rodons, els llibres sencers o fragmentaris de tota l'alta edat mitjana catalana que han sobreviscut, amb prou feines deuen arribar als 3.000; mentre que aquest nombre ja és doblat sols pels documents conservats del període carolíngi. Però l'objectiu bàsic d'aquests diplomes era el de mantenir drets, assegurar propietats, gaudir de privilegis. Els minsos elements culturals de què són portadors els haurem de buscar mirant-nos aquests textos des d'un angle distint al de llur gènesi. I, potser així, també hi trobarem una mica de llum.

2. EL NIVELL CULTURAL DE LA PROTO-CATALUNYA

Considerant el conjunt d'aquests testimonis, ja es tracti de còdexs o de diplomes, com també d'inscripcions epigràfiques, naturalment, a primer cop d'ull se'ns posa a la vista una societat globalment analfabeta, illetrada, àgrafa; que no vol pas dir, per necessitat, ignorant. La majoria de la població sabia altres coses: les més necessàries per a guanyar-se la subsistència, i el circumstancial esbarjo de l'esperit quedava confiat a la transmissió oral, també portadora de cultura; però, malauradament, la llunyania dels temps ha ensordit les nostres orelles al seu xivarri corrent

i xisclant per a poder adeltar-nos d'ella amb prou clara percepció. Per això ara ens referirem sols a la cultura escrita. A aquella que, aleshores, es basava en un sol llibre; ni que fos un llibre de llibres: la breu biblioteca continguda en la Bíblia, que, per aquesta raó, quan era completa, se la coneixia amb el nom de *bibliotheca* ja des del temps del seu gran traductor, Jeroni, sens dubte, el sant més geniüt que ha trepitjat mai la terra, però que, torsimany de Déu, el Pare celestial deu tenir-lo al seu costat més proper per la sinceritat del seu cor net i l'afany de la seva fe viva.

I és que tots els altres llibres que s'escrivien o es copiaven llavors, giraven entorn de la Bíblia. Els textos patristics que l'explenaven n'eren una continuïtat (àdhuc física en els prestatges de les biblioteques, quan aquestes existien, com en la de Vivarium); les lectures litúrgiques n'eren una part integrant; els codis legals, ja fossin de dret canònic com civil, s'hi inspiraven. I les obres d'autors clàssics eren estudiades a l'escola amb la finalitat sols pràctica i ancil·lar de servir d'eina per a aprendre millor la llengua en què a l'Occident es transmetien les «dulcissima uerba Domini», dictades per Déu mateix, en paraules d'Alcuí de York.

I en aquella societat teocèntrica, en què la cultura literària era a mans gairebé exclusives de l'estament eclesiàstic, el poble senzill, ineducat i indocte, participava d'aquesta cultura eclesial pel seguiment ininterromput que els clergues en feien des de l'administració del baptisme fins a l'extremunció. I aquest *vulgum pecus* era ensinistrat per mitjà de les eventuals catequesi i predicació, i per les imatges de la vida i passió de Jesús i dels seus sants fortuïtament representades en les esglésies parroquials i recontades en els relats hagiogràfics, uns relats que, tal com se'ns presenten, particularment en els passionaris (Fig. 2), havien d'ésser de molt punyent eficàcia per excitar l'ànima del poble a la més devota, ingènua i candorosa pietat.

La proto-Catalunya dels temps carolingis no ofereix cap gran nom a les lletres llatines. I això que venia d'un immediat passat no pas mediocre. En efecte, Hispània i les terres de la futura Catalunya en ella, durant el període visigot, donaren personalitats il·lustres a la literatura llatina, i els escrits de les pissarres visigodes (en ús als nostres Pirineus encara al segle ix) palesen àdhuc la pervivència d'una certa alfabetització social; minúscula, ben cert, però no inexistent. En realitat, aquest període serà vist i evocat com culturalment florent en els temps més decadents de la primera època carolíngia. Així ho feu, amb tota claredat, el segon bisbe de la diòcesi restaurada d'Osona, el septimà Ideler, que substituï el català Gotmar. En el sínode de Barcelona de l'any 906, presidit per l'arquebisbe Arnust de Narbona, Ideler, com és prou sabut, sol·licità per a la

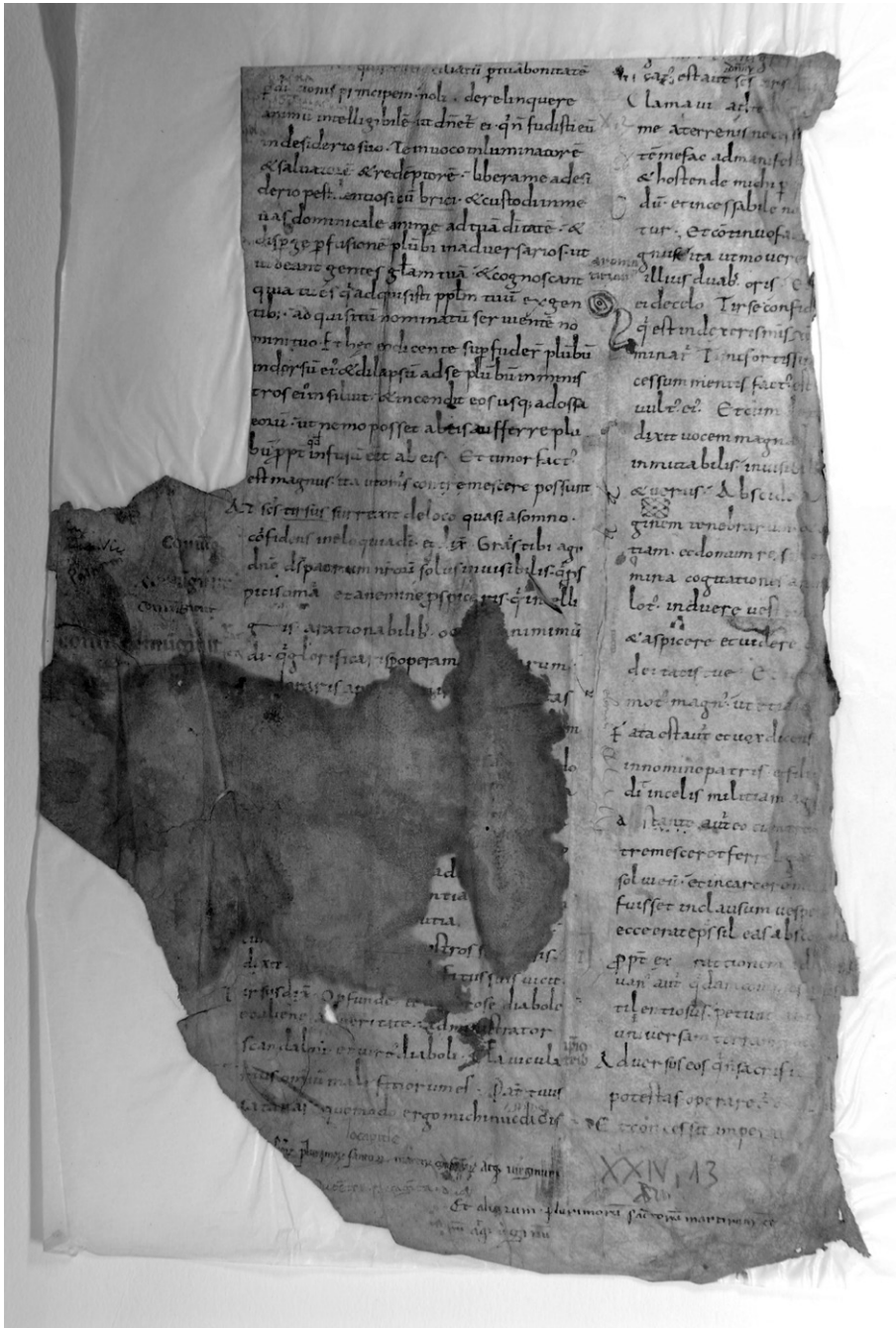

Fig. 2a. El canonge Eiximèn de Vic copià un passioner cap a l'any 950. Vic, ABEV, AC, frag. XXIV-13. © Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic.

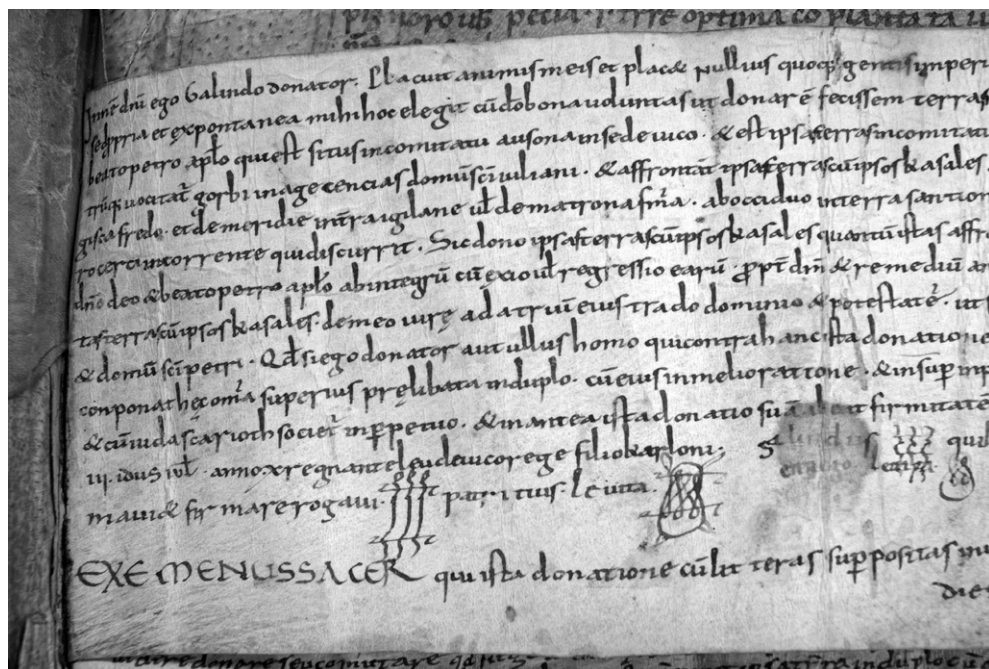

Fig. 2b. Vic, ABEV, cal. 6, núm. 620. © Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic.

seva diòcesi l'exempció del tribut d'una lliura de plata a la susdita arxidiòcesi, i, en el seu bell parlament, digué: «Cum priscis temporibus tota Hispania atque Gotia sacris insisteret erudictionibus et uernaret clero atque fulgeret aecclesiis Christo dicatis, inter reliquas ipsa quoque Ausonensis Aecclesia nobilis habebatur».³

Certament, l'Església visigoda brillà per l'erudició dels seus bisbes i eclesiàstics. Tanmateix, després de la irrupció sarraïna al nostre terror, encara que continuarà havent-hi transmissió de cultura literària i escolar amb majors o menors dificultats, segons els moments i els llocs, tal com demostra la còpia ininterrompuda de còdexs i llur circulació, hom constata la pràctica desaparició

3. «Quan temps era temps i Hispania sencera i la Gòtia estaven consagrades a la sagrada instrucció, i florejaven refflorint el seu clergat, i resplendien enmig de les esglésies dedicades a Crist, entre les altres també l'Església d'Osona era tinguda en gran mèrit». ALTURO, Jesús; ALAIX, Tània (2021). *El canonge Adanagell de Vic (ca. 860-925), llavor de noves semences: la cultura a la Diòcesi d'Osona en els primers temps carolingis*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 193-198.

de creació literària. I, sobretot, sembla apagar-se el pensament teològic; el més important d'aleshores.

I el motiu en fou l'envaïment sarraí? És ben veritat que les escomeses bèl·liques que comportà l'entrada musulmana no contribuïren a la necessària pau espiritual per a la serena reflexió i la maduració del pensament. Però diria que la causa principal d'aquest abandó de l'especulació sobre els temes més transcendents fou degut, sobretot, a la contundent reacció de Carlemany, que, ajudat del seu cercle palatí, acabà de soca i arrel amb la dissensió teològica manifestada al bisbat d'Urgell i encapçalada pel seu bisbe Feliu.

Naturalment que em refereixo a l'adopcionisme. I és que Carlemany no volia dissidències, no estava disposat a consentir divisions, i, més encara, l'esverava la possibilitat d'un cisma en els seus territoris. I ho va deixar ben clar, fent retornar la clerecia dissident a la fidel ortodòxia *uelis nolis*. Com també, per les mateixes raons d'assolir una més sòlida i conjunyida unitat del seu imperi, feu costat al papa en la difusió d'una litúrgia uniforme i general, i, per idèntics motius, afavorí la substitució de les variades grafies precarolines per una nova i unificada escriptura, l'anomenada en honor seu carolina, que encara perviu en els nostres dies sota la modalitat imitativa humanística, i no sense interès polític ajudà també a millorar el coneixement de la llengua de cultura, el llatí, així com a expurgar d'errors de còpia les Escriptures Sagrades.

D'aquí, principalment, que, al meu albir, la creació literària dels *homines scholastici* de la Catalunya carolíngia fos minsa. Quasi insignificant. Per la contorbació social d'un ambient bèl·lic, sens dubte, però, sobretot, per por a la censura i condemnació per part de l'autoritat sobirana. Per por, en definitiva, a l'expressió del lliure pensament, por que crec endevenir àdhuc en la particular insistència amb què la documentació urgellesa sembla evocar el nom de la santíssima Trinitat en l'inici del protocol. Car hom diria que els eclesiàstics d'Urgell volien deixar ben clara llur acceptació de la doctrina oficial de l'Església i la voluntat de redimir-se de l'heretgia de què s'havien entacat.

Però que no hi hagués pensament teològic propi, exposat, conservat i difós per escrit, no vol pas dir que les discussions teològiques no pervisquessin en l'ambient més limitat dels monestirs i de les catedrals sota la supervisió ortodoxa dels respectius prelats. De fet, la documentació ens procura algun rar testimoni d'aquesta activitat discursiva. Quan l'estiu de 898, probablement un 23 de juliol, l'abadessa Em, de Sant Joan de Ripoll, visità el bisbe Gotmar de Vic, el trobà a la catedral tractant amb els seus canonges sobre el millor i més idoni

regiment de la diòcesi, però també discutint entorn d'una qüestió tan actual des del punt de vista teològic com la de la misericòrdia i clemència divines. Els nostres eclesiàstics, doncs, no sempre estaven ocupats en la compra i venda de vinyes, com semblaria deduir-se del recompte de la documentació pervinguda.

Els còdexs que van circular pel nostre país en els temps carolingis denoten certament els interessos culturals dels pocs lletrats del moment. Ja hem vist quin era el llibre principal, però afegim-hi ara que els comentaristes bíblics preferits d'aquest període eren els habituals del moment: sant Agustí, sant Jeroni, sant Ambrós, sant Isidor, sant Gregori, Beda el Venerable.

D'altra banda, la major o menor puresa de les còpies autòctones dels còdexs, al costat dels textos de creació pròpia, en el cas que ara ens ocupa, majoritàriament les parts no formulàries dels diplomes, ens poden mostrar també el nivell cultural de les persones escolarment instruïdes. I, en aquest punt, la formació rebuda quedarà reflectida en la perícia cal·ligràfica assolida, i en el domini gramatical i, eventualment, estilístic aconseguit.

I, sota aquest punt de vista, si comptem els textos portadors d'elements culturals, siguin aquests d'ordre gràfic o gramatical, estadísticament, els destacats, són una immensa minoria. Hom diria, doncs, que estem davant un erm cultural, senyorejat per uns escriptors que escrivien, majoritàriament, de manera molt desgavellada i matussera, amb poquíssim respecte per la gramàtica i, en aparença, quasi nul coneixement de la retòrica. I, en alguns casos, àdhuc trobem eclesiàstics semialfabetitzats. No resulta difícil, en efecte, d'identificar clergues i monges que declararen no saber escriure. Perquè no oblidem que, en el sistema escolar altmedieval, de primer s'aprenia a llegir i sols en una segona fase a escriure; i no tothom arribava a aquesta segona etapa. De fet, sols ésser pràctic en la lectura ja permetia de participar en l'ofici diví, àdhuc de celebrar missa i d'administrar els sagraments; això, si hom disposava dels llibres litúrgics pertinents, subsidiàriament substituïts per la memòria del que s'havia après a l'escola. Però la memòria sempre és làbil.

Tot amb tot, la majoria d'eclesiàstics estaven plenament alfabetitzats i ensinistrats en la lectura i en l'escriptura (Fig. 3). Però no tots tenien les mateixes capacitats, ni tots havien estat formats en les millors escoles catedralícies o monàstiques, sinó també en les més senzilles parroquials. I, alguns, com els clergues de l'antiga diòcesi d'Osona, aquesta sí desapareguda com a conseqüència directa de les cavalcades dels sarraïnes, i afectada encara després per la revolta d'Aissó, àdhuc hagueren de subsistir culturalment i cultural sense l'aixopluc

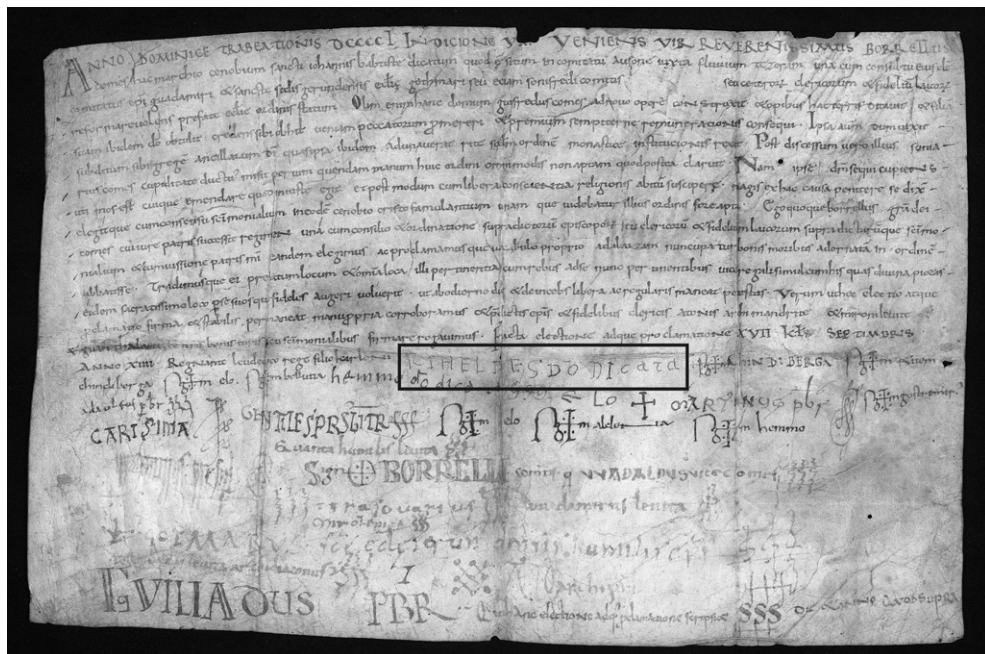

Fig. 3. Riquell, una monja lectora del segle x. Barcelona, ACA, Cancelleria, Sonifred, perg. 39.
© Arxiu de la Corona d'Aragó.

d'una seu pròpia. D'aquí l'inicial endarreriment cultural. La cultura osonenca sols es posarà al nivell de la de les altres diòcesis catalanes a partir de les darreries del segle x.

Però enmig d'aquest aparent ermàs hi havia alguns brots verds. Escriuans de bona lletra i de clara expressió, àdhuc competents en l'art d'una certa elegància literària; particularment preuable quan aquesta naixia de la senzilla naturalitat. L'estil afectat d'un Mir Bonfill, tan amant del *trobar clus*, l'enlluernava principalment a ell mateix. Perquè, de fet, ell, orsià com era, no escrivia per als altres. Deixem-lo, doncs, ara al marge, i fixem-nos en un altre bisbe, quasi un segle més antic que ell, però molt més modern d'esperit i de criteri literari: l'esmentat Ideler.

El seu parlament en el sínode de Barcelona és una autèntica peça literària, escrita amb molt bon gust en la versió original. Llàstima, però, que, en general, els editors hagin estat poc escrupolosos en la presentació del text, i s'hagi arribat a interpretar com un sobrer *aduc* el verb principal *adiit*, error greu que ensorra,

ell sol, la solemne construcció d'un dels paràgrafs centrals del discurs. O on una puntuació insensible i sorda al *cursus* rítmic aniquila la seva suau musicalitat.

Però fixem-nos ara com un bisbe prudent i reflexiu, bondadós i sagaç, culte i eloqüent, per bé que de salut corporal fràgil, era capaç de fer del preàmbul del seu testament una autèntica oració, plena de fervent pietat, i demostrativa també d'un ànim fort i veritablement sofert.

Dum unic[a uita no]n uenit, cum in hac uersatur mortali carne et erumnosa, adque caducam deducit uitam, ut mente pura totaque sollicitudine ad illam anelare festinet, que nullo termino quoangustatur nec fine concluditur, mihi quoque, indigno Idelcherio, Ausonensi episcopo, diu in infirmitate corporis laboranti, uisum est trementer hac suspiriose criminum meorum facinora lacrimabiliter flere, et pro eo, quod sint innumera, toto mentis affectu lugere, ut, quia in nullo bonitatis mee exigunt merita, peto ut aeterni Regis succurrat clementia.

Nunc ergo de omnibus que male gessi et de bonis que neglexi, propitio Deo, me culpabilem reddo et omnium iniquitatum mearum scelera profiteor, recolens illud psalmographum:

‘Delictum meum cognitum tibi feci et iniustitiam meam non abscondi’.

Penitet ergo me male egisse. Tibi ueniam peto, misericordissime Deus, qui non uis mortem peccatoris, sed ut conuertatur et uiuat. Non enim repperis digna ut iustificeris, sed, si adtendis neglecta, magis inuenis ut damnes. Meum itaque fuit, o infelix ego, peccare; sed tuum est, o piissime Redemptor, misericorditer dimittere. Et si pro meis reatibus dignus sum mortalem excipere poenam, tua tantum miseratione credo saluari et uel ultimam in domo tua habere portionem.⁴

4. «Mentre no arriba la veritable vida, la que és caduca transcorre en carn mortal i misèria, però, quan aquesta decau, cuitem d'anhelar de bona ment i amb tota sol·licitud aquella que no és constreta per cap terme ni queda rematada per cap límit que li posi fi. I també a mi, indigne Ideler, bisbe d'Osona, que, des de fa força temps, treballa per posar remei a la malaltia del cos, m'ha semblat, amb tremolines i sospirs, que havia de reconèixer, plorant i llagrimós, les meves culpes, i per aquest motiu, atès que són tan multiplicades, me'n planyo amb tota l'aflicció de l'esperit, i, per tal com els mereixements de la meua bondat en res no són prou a exonerar-me, demano socors a la clemència del Rei etern. Així doncs, de tot el mal que he comès i de tot el bé que he deixat de fer, amb el favor de Déu, me'n sento culpable, i m'acuso de la perversitat de totes les meves accions iniquès, tot rumiant el salm que diu:

Tanmateix, amb major freqüència, el missatge flueix feréstec, fora de les coordenades directrius de la gramàtica, i no per això deixa de fer-se prou entenedor. Com un relat de l'any 933, escrit per Borrell, canonge de Vic, en el qual explica les circumstàncies de la compra d'un esclau que havia perdut la condició de persona lliure per un crim comès, al qual el comprador concedí la llibertat. Es tracta d'un exemple de llatí col·loquial, pràctic, sense miraments estilístics, ni tan sols gramaticals. Aquí la gramàtica no sembla acadèmica, tot i que el missatge s'entén perfectament. I, aquesta agramaticalitat intel·ligible, de fet, no sols és pròpia de la majoria d'escrivans, sinó fins i tot dels més reputats, com del prolífic levita i jutge Bonsom, un evident escriptor vocacional. Per tant, aquesta generalitzada manera de fer, es deu sempre a ineptitud i a incultura?

Aquí potser cal una petita explicació sobre la naturalesa del llatí medieval. Ja en altres ocasions he definit aquesta modalitat de llatí com aquella que apareix quan desapareix el llatí vulgar, transformat aquest en alguna de les llengües romàniques. És a dir, que el llatí medieval no era una llengua natural, apresada al si de la família, practicada en la quotidianitat de la vida corrent, i, eventualment, perfeccionada a l'escola. Era una llengua artificial, adquirida sols a l'escola i practicada, sobretot, a nivell escrit. Sobretot, però no exclusivament. Perquè el llatí medieval també era una llengua parlada. La docència escolar, almenys la del nivell mitjà i superior, sens dubte, era dictada en llatí. A les mateixes reunions sinodals, particularment si hi participaven eclesiàstics de parla diferent, aquests recorrerien a la *koiné* de cultura.

I com a llengua d'ús, ni que fos d'un ús artificiós, emprava, com totes, diferents registres, característica que convé tenir ben present. El mateix Ciceró no parlava com escrivia. I no escrivia igual quan redactava un tractat filosòfic o de retòrica, o quan preparava un discurs, que quan adreçava una lletra al seu germà.

»“T'he fet conèixer la meua falta i no t'he amagat la meua injustícia”.

»Em peneixo, doncs, d'haver actuat malament. I et demano perdó a tu, misericordíssim Déu, que no vols la mort del pecador, sinó que es converteixi i visqui. Car no has trobat cap bona obra en mi per la qual mereixi la teua absolució; i, en canvi, si et fixes en el que he negligit, hi descobriràs molts més motius per condemnar-me. Pecar, oh infeliç de mi, ha estat cosa meua; però perdonar, oh piíssim Redemptor, és propi de tu. I, si bé per les meves culpes soc mereixedor de patir la pena més greu, crec que, només per la teua misericòrdia, seré salvat i obtindré l'últim racó a casa teua». ALTURO; ALAIX (2021). *El canonge Adanagell de Vic (ca. 860-925), llavor de noves semences: la cultura a la Diòcesi d'Osona en els primers temps carolingis*, op. cit., 117-119.

I els nostres escrivans semblen actuar de semblant manera. No aplicaven el mateix zel quan posaven per escrit una simple compravenda que quan s'adreçaven a un arquebisbe per demanar-li l'aprovació de l'ordenació d'un nou bisbe electe, o quan redactaven l'acta de l'elecció abacial d'un nou superior o nova superiora.

I diria que aquesta certa familiaritat que els *homines scholastici*, entre ells els escrivans, naturalment, tenien amb el llatí parlat podria explicar que l'escriptura dels documents, ajudada encara per la memorització dels formulismes, es devia realitzar sovint a raig fet en tauletes encerades, sense el mínim esforç compositiu. Perquè el text havia d'ésser certament perdurable com l'acció jurídica que transmetia, però els documents més habituals no eren escrits per a exhibir-se davant presumibles lectors d'alta posició o representants de l'aristocràcia intel·lectual, davant els quals calia quedar bé. Per tant, no estava justificat altre esforç que el gràfic, la inevitable tasca de posar l'acció jurídica per escrit.

I, òbviament, aquest llatí més casolà no s'emprava, de consuetud, amb vista a facilitar-ne la comprensió als protagonistes de l'acció jurídica, que, majoritàriament, eren il·letrats. La seguretat dels termes en què quedava reflectida l'acció jurídica que aquests protagonitzaven els venia donada per la lectura explicativa o traduïda del text que, sens dubte, els faria el mateix escrivà, una lectura feta també en presència dels testimonis, que després signarien el document, en general, de manera heterògrafa per manca d'escolarització.

D'aquí que, per facilitar possiblement els susdits aclariments, per avançar el que ells mateixos haurien d'explicar en pla, els escrivans empressin de vegades mots com *torrent*, per exemple, ja en català, simplement per recollir d'antuvi la terminologia més usual als voltants que haurien de fer servir en llur explicació; no pas per incompetència. De fet, és possiblement per aquesta voluntat d'aproximació a l'ús quotidià de l'entorn que els primers noms romànics escripturitzats siguin precisament els dels topònims menors. Perquè pintaven més al viu el paisatge als ulls o, millor, a l'oïda dels habitants del terme. Per a la gent de la contrada, el nom llatinitzat dels seus paratges habituals se'ls hauria fet del tot estrany i desconegut; *Rupes alba* sona molt diferent de *Queralb*. El mateix podem pensar per a un nom tan habitual i referencial com església, escrit *eglesia*. No és imaginable que un eclesiàstic ignorés que el nom llatí era *ecclesia*. Com costaria de creure que un prevere no sabés que 'fossar' en llatí es deia *cimiterium*.

Amb tot, no hi ha dubte que l'estil rebaixat, que fins i tot podia arribar a l'error gramatical, també es podia donar per ignorància. Quan l'any 919 l'escrivà Ildric, el primer prevere conegut de Llinars del Vallès, emprà el mot *armenta* en comptes d'*eramenta*, no podem trobar-hi altra explicació que el seu insuficient domini d'un lèxic que, mal après, el conduí a confondre dos mots quasi homòfons, però de significat completament distint. Per això, quan aquest mateix escrivà usa el pretèrit plusquamperfet *habebam uenditum* no ho puguem atribuir a una voluntat de fer-se més planer, sinó a un simple calc de la construcció verbal romànica per desconeixença de la forma clàssica.

L'error també podia venir per altres causes, com la dislèxia. Un exemple d'aquesta mena ens el procura l'escrit d'un prevere barceloní del segle ix, Ibirol, l'existència del qual prova, d'altra banda, que la seva dificultat en lectoescriptura no era pas un impediment per a esdevenir sacerdot i escrivà (Fig. 4). Un altre dislèctic identificat fou el vigatà Landoer del segle x, deixeble directe d'Adanagell de Vic, que, com ell, també esdevingué canonge malgrat les seves dificultats d'expressió escrita. O un sacerdot urgellès de nom Ramon, aquest del segle xi.

Per tant, al meu parer, el llatí diplomàtic o documental va ser sovint respecte al llatí medieval el que el llatí vulgar era en relació amb el llatí clàssic. I aquesta observació enllaça amb la qüestió de l'escripturització primerenca del català. Com s'hi va arribar i per què?

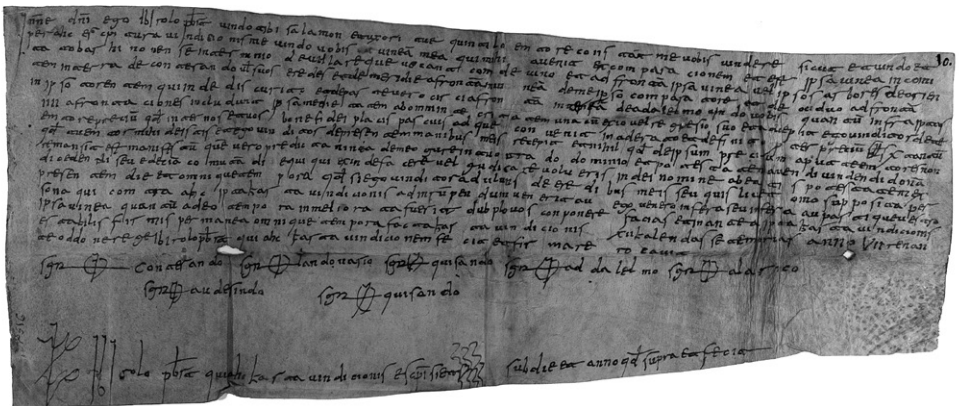

Fig. 4. El prevere Ibirol, autor jurídic, redactor i escrivà, 21 d'agost de 894: un dislèctic del segle ix. Vic, ABEV, cal. 9, episc I, núm. 10. © Arxiu i Biblioteca Episcopal de Vic.

3. L'ESCRITURITZACIÓ PRIMERENCA DEL CATALÀ

La llengua té diversos registres, tal com he dit. I el llatí podia manifestar-se en una folgada vestidura de cada dia, o endiumenjat en vestit de festa. Quan els escrivans volien mantenir el to d'un llatí elevat i mostrar-se, alhora, deferents amb els lectors (i intèrprets per a oïdors), havien de recórrer de vegades a la incorporació textual de glosses explicatives que apropessin llur llenguatge a la parla més quotidiana per a fer-lo més intel·ligible. Aquest cas, el constatem, per exemple, en el privilegi que el rei Lluís el Pietós adreçà als barcelonins i terrassencs, on l'escrivà no renuncià a l'ús del mot clàssic *excubias*, però, assenyadament, l'explicà per l'usual 'guaites': *excubias quod usitato uocabulo waitas dicunt*.

I ni cal dir que aquesta explicació no anava pas adreçada directament als rústics: un analfabet hauria tingut la mateixa dificultat davant la paraula escrita *excubias* que amb *waitas*, perquè no llegiria ni l'una ni l'altra. L'escrivà del document original devia inserir la glossa, adreçant-la a col·legues seus llunyans i molt possiblement desconeguts i, per tant, de nivell cultural incert, als quals era prudent de facilitar llur necessària tasca explicativa oferint-los ja en el mateix original un mot alternatiu de significat més planer, al qual podien recórrer en la seva explicació. Car aquests intermediaris llunyans havien de suplir el redactor de l'original en la seva tasca de traducció o d'explicació del contingut documental per tal que els receptors il·letrats entenguessin el missatge. I, efectivament, si un intèrpret els explicava el contingut de l'escrit, en sentir *waitas* i no *excubias*, tothom sabia perfectament de què hom parlava.

I, naturalment, sempre hem de tenir en compte la individualitat, la personalitat, la capacitat, la formació i la voluntat dels qui escrivien. Al capdavant, la generalitat és només una suma de singularitats.

Per tant, se'ns planteja la qüestió de si la gradual escripturització d'un llenguatge de major proximitat, si l'aparició dels primers testimonis en català, si aquest llarg camí cap a la normalitat lingüística, es deu a ignorància dels escrivans, com majoritàriament hom pensa, o és fruit d'un procés cultural evolutiu. Per part meua, soc del parer que, malgrat pensar que tots aquests elements deurién contribuir, ensems, al triomf final de l'escripturització de la llengua corrent, general i ordinària, la causa primera era la ignorància no dels emissors dels escrits, sinó dels receptors. I crec, a més, que els mots primers escrits en català, conscientment o inconscient, però sobretot per la voluntat de simplificació dels escrivans i, en menor mesura, també per insuficient formació d'aquests,

anirien donant presència escrita i visible a la nova llengua i, sobretot, evidència d'aquesta possibilitat.

Però s'ha dit, i es continua insistint, que justament aquests primers testimonis escrits del català sorgeixen de primer moment en els territoris menys romanitzats i menys cultes. També s'ha dit, i es continua dient, que el llatí medieval no era prou a expressar els nous conceptes del món feudal.

Una cosa és clara: la força del novell català s'anirà obrint pas entre el tradicional llatí molt de mica en mica. Serà un procés molt llarg, si pensem que el català ja estava format al segle VII i, per a alguns, entre els quals em compto, abans i tot, sense necessitat ara de remuntar-nos als escrits de sant Pacià, on trobem ja l'expressió *si placet* per a 'si us plau' o l'adverbi *subinde* per a 'sovint', entre altres formes lingüístiques on sembla bategar el català en gestació.

Però caldrà esperar el segle IX per a identificar amb assiduitat alguns mots escrits en català o expressions pseudollatines que n'amaguen d'altres de ben catalanes (pensem en les habituals formes *omni tempore* per a 'totstemps' o *sine ingenio* per a 'sense engany').

I caldrà esperar l'onzena centúria per a llegir les primeres frases completes en la nostra llengua. Villanueva en va trobar una de primerenca: «magister meus no uol me miras, nouell», que datà entre els segles X i XI, per bé que cal pensar més en aquesta darrera centúria que no pas en la primera. I encara vindran les convinences i els juraments de fidelitat, que recollien al peu de la lletra els pocs mots o breus frases que, en català, devien repetir textualment els senyors i els vassalls que s'obligaven mútuament a un pacte de lleialtats sota jurament. Aquí el català podia ésser més necessari per a posar ben en clar els compromisos adquirits sense deixar cap possibilitat de justificar-ne l'incompliment al·ludint ignorància a causa d'haver-los jurat en una llengua incomprensible.

No sorprèn, doncs, que els primers textos llargs en català siguin, primordialment, de contingut jurídic. Ni que sigui la traducció del *Liber iudicum* un dels més antics, si no el més antic de tots. O les susdites convinences i els juraments, o àdhuc els memorials de greuges, en els quals les queixes per afronts convenia que també fossin perfectament compreses sense poder invocar tampoc desconeixement per ignorància, sobretot si anaven adreçades a laics.

Però tornem a parlar de les necessitats dels usuaris, no dels escriptors. Certament, no es recorria en aquests casos a l'escriptura en català per insuficient coneixement del llatí per part de qui escrivia, sinó per a servir millor els interessos dels receptors. Com aquest serà també el motiu pel qual les cèlebres Homilies

d'Organyà siguin una traducció a la sola llengua que podien comprendre els feligresos laics del lloc, que ja abans d'aquesta traducció, sens dubte, eren catequizats i escoltaven els sermons en la llengua vernacle.

I aquests textos apareixen primer i en major nombre a les terres pirinèniques no pas per cap dificultat dels seus escriptors a expressar en llatí els nous conceptes de la nova societat feudal. Basti llegir la munió de convinences urgelleses del segle XI redactades totalment en llatí. Basti llegir la memòria de queixes dels canonges de la Seu contra Hug Mir del segle XI, tota ella redactada en un llatí fluid. Basti llegir el jurament de fidelitat de l'ardiaca Guillem als comtes Ramon Berenguer I i Elisabet, tot en llatí. Ni era, ni havia d'ésser, l'ús del llatí un entrebanc per a la majoria d'escriptors de la proto-Catalunya. No tenim, a més, l'exemple, no gaire llunyà, del gran Ramon Llull, constant creador de neologismes llatins? Àdhuc, en els nostres dies, no podem veure com una llengua tan ben formada i amb l'extraordinària potència expressiva del llatí no mostra cap impediment per a explicar les novetats del món actual, com ho confirmen els informatius d'algunes ràdios europees? És clar que ara parlem del nord enllà, on diuen que la gent és neta i noble, culta, rica, lliure, desvetllada i feliç...

A més, el nivell cultural del bisbat de la Seu d'Urgell al segle VIII queda més que provat per l'esmentada presència del bisbe Feliu, més que evident per personatges culturalment tan rellevants com Ermengol Bernat, més que justificat per una biblioteca d'autors clàssics tan ben proveïda com la de la catedral d'Urgell.

De fet, la continuïtat urgellesa del bon nivell cultural d'època visigoda, queda encara reflectida en el primer document original d'origen català conservat d'època carolíngia. Em refereixo, és clar, a una compravenda del 15 d'octubre de l'any 815 curosament guardada als arxius del Bisbat d'Urgell. L'escriptura d'aquest diploma és esplèndida, executada en la difícil variant de la visigòtica cursiva; però cursiva sols per l'origen genètic del tipus, no pas per la seva execució, car, una vegada cal·ligrafitzada, aquesta cursiva elegant havia d'ésser necessàriament de realització lenta pel seu virtuosisme i refinament. I aquesta escriptura denota per ella mateixa un alt nivell gràfic del copista, que alhora l'acompanya d'un bon llatí; per la correcció gramatical i àdhuc per l'estil, qualitats que *proh dolor!*, manta vegada, han quedat ocultes per indolència dels editors (sovint sols transcriptors i encara poc curosos). Sense entrar en detall, fixem-nos només que, a la línia 8, hom ha preferit en general de llegir-hi *de presenti*, però, a l'original, hi diu *ex presenti*, tal com el mateix autor escriu a la primera línia. Hom podrà argumentar en descàrrec que tant una forma com l'altra

signifiquen el mateix. I és veritat. Però, canviant la lectura realment escrita, a més de traïr l'original i la voluntat de l'autor, anul·lem l'elegància de l'expressió.

A la línia 9, hom llegeix en gairebé totes les transcripcions *de meo iure in tua trado dominatione*. Però, a l'original, hi diu ben clarament i inequívoca *de mea iure in tua trado dominatione*. El significat aquí ja varia un xic, però, sobretot, és l'estil el traït de nou, juntament amb l'exactitud textual. «Del meu dret ho passo a la teva senyoria» no és tan ben treballat com «de la meva senyoria a dret ho passo a la teva».

A les línies 14, 16 i 18 no hi diu, com transcriptors discordants volen, *uindictionis*, lectura que pot dur a engany als lingüistes en llurs possibles deduccions, sinó *uinditionis*, mot escrit amb la típica te en forma de beta invertida tan característica per transcriure el valor sibil·lant de la síl·laba *ti*.

La reconstrucció textual d'una part de la darrera línia del text, també hom ha preferit de fer-la amb aquests mots: *qui anc cartam uindictionis scripsi*, però les paraules emprades anteriorment pel mateix escriptor fan pensar més aviat en la fórmula *qui anc scriptura uinditionis scripsi*.

I, per últim, el nom de l'escriptor. Tothom hi ha llegit fins ara *Benedictus*, i, atesa tanta unanimitat, potser és la lectura correcta, però a mi, honestament, em sembla veure-hi *Honestus*, entre d'altres raons perquè la suposada be inicial em sembla impossible.

Però no pretenc pas d'entrar en discussió ara sobre lectures que s'aparten de l'original (i que arriben a afectar greument el contingut semàntic); no acabariem pas en dies. Simplement, pretenc ressaltar la conveniència del màxim mirament paleogràfic i la més gran cura filològica en les edicions (i àdhuc transcripcions) dels textos, siguin aquests literaris, paraliteraris o infraliteraris, per tal de poder arribar a conclusions justes i segures en tots els camps del saber. Aquests textos no van adreçats sols a historiadors; però també ells es mereixen edicions fiables.

D'altra banda, pensar que les contrades pirinenques no foren tan romanitzades com altres no deixa d'ésser inexacte perquè la més pregonia romanització fou deguda no tant al rastre i a les petjades de les legions romanes com a l'empremta romanesca per l'evangelització. No cal sinó comptar els campanars que encimbellaven encara més els cims del Pirineus per a adonar-se que la cristianització fou exitosa.

I per traduir del llatí al català el *Liber iudicum*, per traduir del provençal al català les Homilies d'Organyà i per compondre un text quasi complet en català, i conservat en original, com ho fou el memorial de greuges del senyor

de Caboet, calia saber molt llatí i molt català. Ja he avançat la hipòtesi, ara com ara mera hipòtesi, que la traducció del *Liber iudicum* (que fossin dues les traduccions no em sembla gens probable) es feu cap a la fi del primer terç del segle XI. I, per tant, és gairebé obligat de pensar que l'autor d'aquesta traducció o el coordinador d'ella, si la tasca fou, com crec, col·legiada, s'ha de veure en un jutge tan il·lustre i tan renomnat no sols a Barcelona, sinó arreu dels territoris catalans com Ponç Bonfill Marc. Però, de moment, aquest nom és sols una mera conjectura, per bé que espero de poder confirmar-la amb l'ajut i col·laboració eficaç de Tània Alaix. Ara com ara, l'únic que tenim segur és el nom de l'autor del memorial de greuges del senyor de Caboet: el cultíssim Ramon de Cabó, que corrobora amb el seu nom i obra el que aquí he dit, i a qui, a dia d'avui, no crec que se li pugui negar el títol honrós de Patriarca de les Lletres pàtries (Fig. 5).

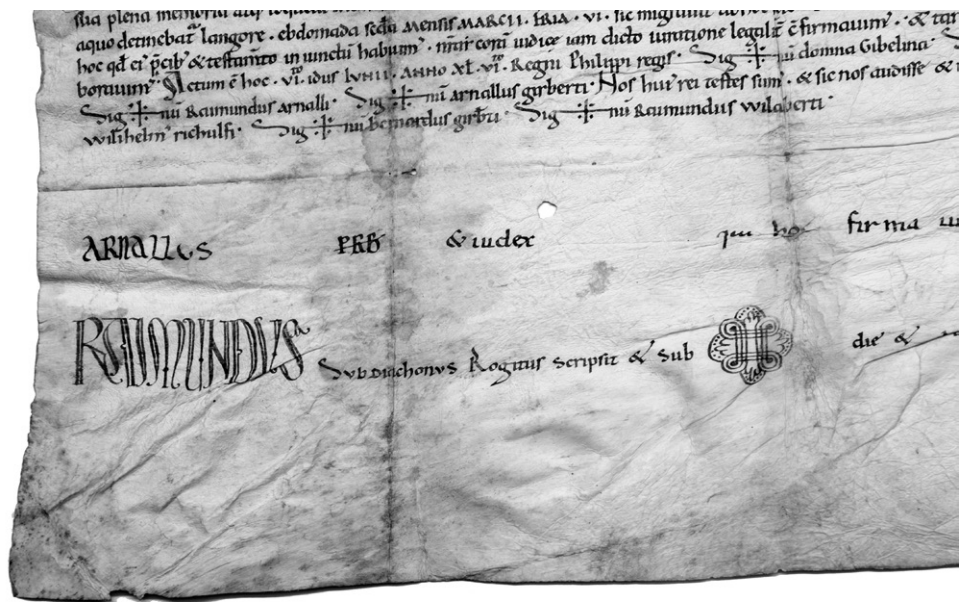

Fig. 5. Signatura autògrafa del sotsdiaca Ramon de Cabó en el testament sacramental de Guillem Guitard de Caboet que posà per escrit el 8 de juny de 1106. La Seu d'Urgell, Arxiu de la Catedral d'Urgell, Fons de Caboet-Castellbò, perg. 2bis. © Arxiu del Bisbat d'Urgell.

RAMON D'ABADAL I LES FONTS LITERÀRIES

STEFANO M. CINGOLANI¹
Universitat de Barcelona-FBG

Lliurat el 3 de juny de 2022. Acceptat l'1 de juliol de 2022.

RESUM

Aquest article presenta una reflexió sobre la utilització de fonts de caràcter literari per part dels historiadors, i de com uns límits deguts a la metodologia de l'època o a les creences personals, tant polítiques com religioses, en el cas de Ramon d'Abadal, van condicionar la seva lectura i, de retruc, influenciar la seva interpretació de la història, en especial de la figura de l'abat-bisbe Oliba.

PARAULES CLAU

Abat Oliba, bisbes segle XI, fonts literàries, èpica medieval.

Ramon d'Abadal and the literary sources

ABSTRACT

This paper presents a reflection on the use of literary sources made by the historians, and how limits due to the methodology of the time or personal beliefs, both political and religious in the case of Ramon d'Abadal, has conditioned his reading and, as a consequence, influenced his interpretation of history, especially the figure of the abbot-bishop Oliba.

1. smcingolani@yahoo.com

KEYWORDS

Abbot Oliba, 11th century bishops, literary sources, medieval epic.

I. INTRODUCCIÓ

Tots tenim límits i prejudicis, tot i que ens pot costar reconèixer-los, i soc el primer d'admetre i conèixer alguns dels meus. També els nostres mestres en tenien, en el meu cas mestres que vaig poder escoltar a classe, i amb qui es va teixir una relació d'amistat, com ara Gustavo Vinay (†1993) i Armando Petrucci (†2018), o mestres que només conec per la lectura, com és el cas de Ramon d'Abadal. Límits que provenen de les característiques de la formació acadèmica i intel·lectual de cadascú, de la sensibilitat crítica del temps en què es formaren o en què escrigueren. Prejudicis, subtils de vegades però no menys determinants, que provenen de les creences polítiques o religioses, a part d'altres eventuais idiosincràsies personals. Ramon d'Abadal, com tot estudiós, no era exempt ni dels límits ni dels prejudicis. D'alguns d'aquests haig de parlar i ho faré, almenys és la meva intenció fer-ho, des del més profund respecte i admiració, conscient del pas del temps i de l'evolució de les metodologies d'anàlisi històrica.

Com qualsevol bon historiador, Ramon d'Abadal als seus escrits va utilitzar tot tipus de fonts, en especial les documentals, a falta d'altres, sempre analitzades amb un profund sentit crític, bé per aprofitar-ne la informació que proporcionen, bé per descobrir les que representen una falsificació. Exemples eloqüents de la seva capacitat de crítica de les fonts documentals en trobem, entre altres, al volum on publica els diplomes carolingis, a l'estudi dedicat a Eixalada-Cuixà o al llibre pòstum sobre Guifré el Pilós.²

En general, però no sempre com mostraré, Abadal sotmetia a crítica també les fonts no documentals, és a dir les literàries de diferent gènere i característiques, com ara cròniques (més aviat poques), annals, poemes històrics o altres gèneres d'escrits, talment les cartes o les encíclics mortuòries, conscient que l'element retòric o literari podia esbiaixar o deformar la informació. És el cas, per exemple, de quan ha de fer servir, per analitzar la presa de Barcelona de l'any 801, el

2. ABADAL [ed.] (1986); «Com neix i creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà», a ABADAL (1970), 1, p. 377-484, i ABADAL (1989).

poema d'Ermoldus Nigellus (Ermold el Negre) *In honorem Hludovici*, «advertint la reserva amb què cal llegir descripcions i discursos que obeeixen a una pura figuració literària i panegírica».³ Es pot dir que, des d'un punt de vista metodològic és relativament senzill entendre la cautela que estimula un poema culte en llatí, poema que, a més, ja comptava amb estudis que valoraven la qualitat de la informació.

Més difícil, al contrari, és la utilització de textos històrics en prosa, cròniques i en especial annals, respecte als quals la tendència més comuna és aprofitar i considerar només les notícies interessants sense haver fet una anàlisi prèvia de les característiques ideològiques i literàries del text en tant que conjunt organitzat segons algun patró interpretatiu, que pot condicionar la qualitat de la informació proporcionada per l'annal o per l'episodi presos en consideració. Haig de dir que valorar la forma en què Abadal va utilitzar aquestes fonts cau fora de l'arc cronològic de la meua reflexió, ja que als segles XI i XII la poesia és més aviat escassa, en especial la que entrava en el seu punt de mira, i que els annals reials, o altres fonts historiogràfiques franques, ja han deixat de parar atenció als comtats de la Catalunya carolíngia. Tot i així, a la segona part d'aquesta intervenció sí que em referiré a alguns textos annalístics de producció local.

2. LA BIOGRAFIA DE L'ABAT OLIBA

Part de quant explico tot seguit, ja ho vaig formular en altres publicacions,⁴ ara es tracta de tornar-hi fixant-me més en detall sobre la manera en què Abadal va interpretar i utilitzar alguns textos literaris que li serviren per escriure la seva història, i quines limitacions —que eren, en bona mesura, comunes a l'època en què va escriure—, o quins prejudicis personals en van condicionar la interpretació. Amb aquest propòsit, em centraré en la seva magnífica biografia de l'abat-bisbe Oliba⁵ i, de fet, sobre una única font en concret. Pot semblar poca cosa i molt puntual, i en el fons ho és; al mateix temps, però, la lectura que en

3. ABADAL [ed.] (1986), p. 183.

4. CINGOLANI (2011-2013) i CINGOLANI [ed.] (2012), p. 177-228. La remissió als dos estudis és obligatòria per trobar-hi més arguments interpretatius, no necessàriament relacionats amb l'anàlisi d'Abadal, i per a una més àmplia bibliografia.

5. «L'abat Oliba i la seva època», a ABADAL (1970), p. 141-277.

va fer Abadal, va tenir conseqüències profundes en l'enfocament de la biografia i en la interpretació de la vida de l'abat-bisbe.

És de sobres coneguda l'extrema escassetat de fonts que no siguin documentals, com recordava el mateix Abadal, per tal de poder escriure la biografia d'Oliba i marcar-ne la trajectòria vital, tant política com humana. Al costat d'algun poema de reduïda importància, i de poques cartes que va escriure o que li van ser dirigides,⁶ d'algun esment a biografies com la de sant Pere Orsèol, l'únic esbós biogràfic que ens ha deixat el segle XI és aquell presentat per l'encíclica mortuòria que li va ser dedicada arran de la seva mort perquè s'anunciés l'òbit a un ample grup de monestirs i catedrals de l'Europa amb els quals l'abat havia estat en contacte.⁷

D'entrada s'ha de dir que la breu biografia que encapçala l'encíclica no dona cap element biogràfic de pes que no es pogués conèixer gràcies als documents; més aviat, ens proporciona un retrat ètic o espiritual que regeix i dirigeix el seu recorregut vital des de la condició de comte a la de monjo, d'abat i finalment de bisbe, tot i que aquesta darrera etapa vital d'Oliba en queda fora, ja que l'encíclica se centra en la seva figura com a abat de Ripoll. Al mateix temps, sí que proporciona alguns detalls que, si fossin certs, en poden condicionar la interpretació en un sentit molt especial.

Hi ha algunes preguntes al respecte, per a les quals no tinc una resposta segura. De les que afecten la *veridicitat* del text en parlaré més endavant, ara plantejaré les que toquen a la lectura i la utilització que en feu el mateix Abadal. El mestre no va sotmetre a cap tipus de crítica la narració de l'encíclica, gairebé mai en posa en dubte cap element, quan sí que eren a la seva disposició, com es veurà, almenys unes quantes dades que li podien mostrar cert nivell d'elaboració retòrica, i de retruc ideològica, en la confecció del text, perquè, quan connecta alguns moments determinants en el seu recorregut vital amb esdeveniments històrics, a la meua manera d'entendre, no en treu totes les conclusions degudes i es deixa guiar per allò que establia l'encíclica. Per tant, el que em pregunto és: a part dels condicionants metodològics propis de l'època en què Abadal va escriure, va ser el seu profund cristianisme que el va empènyer en aquesta direcció? Les idees prèvies (els prejudicis) que Abadal tenia el van influir en la seva visió de l'abat-bisbe Oliba, i de retruc en la seva acollida literal de tot el

6. Tota la documentació és recollida a JUNYENT (1992); algunes noves edicions, també amb l'aportació de documents inèdits, a CINGOLANI (2017), ORDEIG (2014) i ORDEIG (2016).

7. JUNYENT (1992), p. 341-355.

que deia l'encíclica? O va ser el text d'aquesta encíclica, amb la seva visió de l'obra de l'abat de Ripoll, ajudada pel cristianisme d'Abadal i la precedent biografia d'Anselm Albareda,⁸ que en van condicionar la interpretació?

No hi ha dubte que Abadal pot haver rebut una potent influència per part del precedent biògraf d'Oliba, el pare Albareda; així mateix, res del que sabem del comte Oliba abans de l'entrada al monestir ni dels costums i usos comtals a l'època, i menys del sentit religiós d'uns homes de l'any mil, per així dir-ho, ens autoritza a donar una semblant lectura als fets, amb l'afegit d'un color gairebé hagiogràfic i més decimonònic que no pas altmedieval. Ja el pare Albareda, al moment d'intentar explicar els motius de l'entrada al monestir del comte Oliba —notant, sense extreure'n cap argument contrari, com aquesta contrastava amb els usos comtals precedents i contemporanis—, escrivia que «la seva vocació germinà lenta i segura, sense esclats ni defallences» (Albareda, 1931, p. 57) i a les pàgines següents la ressegueix fent servir els més típics llocs comuns de les vides de sants escrites al segle XIX, buscant raons en la infantesa i en la precocitat del sentiment religiós, influït per models potents, que amb el temps trobarà la seva via de realització. És per aquesta visió precedent, i pels seus convenciments religiosos personals que Abadal es fa guiar en la seva lectura de l'encíclica? O la llegeix tal com ho fa perquè ja ha *prejutjat* la figura i la personalitat de l'abat-bisbe? No puc donar una resposta clara i segura, tot i que em sembla que les dues possibilitats no són pas excloents entre si: la tradició i les creences personals el duen a interpretar de certa manera l'encíclica, i la forma en què aquesta s'expressa el reforça en els seus convenciments.

Anem ara al text de l'encíclica mortuòria dedicada a Oliba i vegem com es va interpretar seguint altres suggestions i indicis que hi són presents per tal d'extreure'n el màxim significat possible i el més coherent amb allò que les fonts contemporànies ens presenten. N'hem de llegir un llarg passatge, aquell en què se'n fa la biografia, ja que afecta la interpretació que hem de fer de les fonts escrites a la nostra disposició respecte de la que en va fer Abadal.

Ja des del pròleg se'ns presenta un problema greu i, en el fons, insoluble: tot i que un text (aquest en concret) pot tenir correspondència amb la realitat i expressar un sentiment sincer per part del seu redactor, i de les comunitats monàstiques de Ripoll i Cuixà, com podem arribar a conèixer amb seguretat

l'home real que hi és presentat? Com és possible determinar-ne, diguem-ne, la historicitat, quan el text presenta un tractament retòric tan cuidat? Davant de la impossibilitat de donar una resposta positiva, ens hem de quedar amb la cautela metodològica a l'hora de transformar en consideracions psicològiques i històriques allò expressat per la literatura, i més si es tracta de literatura encomiàstica. De fet, és només aquesta que podem copsar amb cert marge de seguretat, si és que respon a uns models i quin tipus de situació vol crear. És a dir, que un text literari pot no proporcionar cap element útil per a una interpretació biogràfica, però sí que —i poden ser igual o més importants— pot revelar aspectes ideològics i culturals que en determinen la construcció, i que de retruc ens il·luminen sobre les idees de l'abat i del seu cercle més immediat.

Per tal d'examinar l'encíclica amb certa atenció serà convenient dividir-la en apartats per poder analitzar-ne millor el contingut. Ja des del principi, el patetisme que el text recerca, el dramatisme que presenta a través de la prosa rimada i del *cursus*, amb alternança de *planus* i *velox*, és evident i molt carregat, malgrat el desig de l'autor de no ser verbós per tal de no cansar els oïdors (marcaré les rimes perquè siguin més evidents):

Fracti dolore, perculsique merore, nostre vobis anxietatis angores patefacimus, ut vestro iuvamine qualiacumque remediorum solamina cupiamus. Nolumus autem admodum esse verbosi, ne vestrae videamur karitatis auribus generosi. Sed resumpto calamo ebetescit animus, obmutescit lingua, tenebrantur oculi, marcescunt digiti, dolorque cordis tunc demum renovatur, cum tremebundis manibus causa doloris litteris annotatur.

Les encícliques mortuòries conformen gairebé un gènere literari per al qual tenim conservats models tant per al text de l'encíclica com per a les respostes. Es pot llegir un passatge semblant, sobretot pel dramatisme que vol expressar a través de les imatges literàries, a l'encíclica per la mort d'Abó, abat de Fleury, mort pel novembre de 1004, justament conservada a Ripoll:

Universis abbatibus Christique fidelibus quoquo locorum habitantibus, Floriacensis conciola deiecta et patre viduata. Fletu poene absortis, dolore contritis, manum porrigite spiritalis auxilii, patres sanctissimi, per affectum fraterne karitatis. Pane meroris potuque amaritudinis cybati, vestris orationibus mereamur recreari, quorum cytara leticię versa est in

luctum mesticię, quorum organum luctuose sonat lamentum et iocunditas vocem tantummodo flentium. Pervenit gladius doloris usque ad animam [...].⁹

Haurem de pensar que la força i la intensitat de l'elaboració retòrica depenen tant de les capacitats del redactor com de la importància que es vol donar al mort (i, doncs, a l'establiment religiós que ha patit la pèrdua), i no ha de tenir necessàriament a veure amb el sentiment real dels monjos, respecte del qual estem incapacitats per saber-ne res. Per exemple, a l'encíclica per la mort de l'abat Seniofré (el predecessor d'Oliba) de l'estiu de 1008, el seu autor (que Junyent, amb bones raons, sospita que podria ser el mateix Oliba) demana

ergo ad saluberrimo istiusmodi institutionis preceptis salutaribus moniti ad paternum, ymo ad maternum vestre pietatis confugimus gremium eosque pro quibus rogamus vestre karitatis, vestre compassionis, vestre affectationibus pedibus inferimus, a quibus via mandatorum Dei in latitudine lati mandati curritur [...]. Accedite nunc tandem patres qui Deo viscera paterna vos habere sentitis et, communicato dolore compassionis nostre, plangite patrem, et ceu paradisi florem a nobis ablatum vestris sanctissimis fulcite oracionibus et manu spiritali tergite maculas meroris ab oculis nostris.¹⁰

Malgrat això, l'encíclica és més farcida de doctes i consoladors «preceptis salutaribus» que de dramàtiques expressions de dolor. I d'això no podem deduir sense més que la pèrdua de Seniofré fos necessàriament menys greu per a la comunitat monàstica de Ripoll que la d'Oliba; mentre que sí que podem dir que Oliba va ser un abat de més gran importància, dintre i fora del monestir, que el seu predecessor. Igual de relativament moderada, per a aquest apartat, és l'encíclica que Oliba dedicà al seu germà, el comte Bernat I de Besalú, de finals de 1020, tot i que, més endavant al text, troba la manera d'expressar uns conceptes semblants respecte al dolor i a la dificultat d'escriure (tots llocs comuns de la literatura):

9. CINGOLANI (2017), p. 479.

10. JUNYENT (192), p. 311.

Si repentinos casus miserabilis vitę nostrę et dolores quam inde concepimus voluerimus vobis patefacere sumam, deficiet ante sensus et lingua, succumbet manus et carta. [...] Discedens autem, tantis doloribus et solitudine reliquid amaricatos, ut medios etiam tenderet nos vivere, dum rapuit heu! anime dimidium nostrę. [...] ebetatum est cor, evanuit sensus, emarcuerunt digiti; manibus plerumque resumptus elapsus est calamus, timentes quasi tunc moreretur, dum illius mors litteris notaretur.¹¹

Les dues encíclicues troben en altres moments més ocasions per a l'expressió retòrica, tot i que no tan dramàtica com per a Oliba. Podem pensar, també, que la fama de l'abat va necessitar augmentar el dramatisme per posar-se a l'alçada de la seva importància, sense que això tingui necessàriament a veure amb els sentiments. Tal vegada és per la incomoditat representada per l'extrema literarietat del pròleg, que Abadal no el comenta. També s'ha de dir que, un cop citada, a la introducció, menys aquest fragment, tota la part biogràfica del text de l'encíclica (Abadal, 1970, vol. 2, p. 147-148) en la traducció de mossèn Riber, tan sols destaca que és l'única font narrativa existent relativa a l'abat. Més endavant, al llarg del llibre, no en comenta el text en els detalls, tot i que aquests romanen subjacents a la narració i proporcionen la interpretació de les diferents etapes de la vida de l'abat-bisbe.

Al plany inicial segueix una breu descripció del caràcter i de la personalitat de l'abat:

Erat nobis, quem perdidimus, totius pater patrie domnus Oliba, presul et abbas beate memorie, desiderabilis facie et nomine, cuius dulcis affabilitas, et affectuosa paternitas, ita sibi nostras colligavit animas, ut eum vita carius haberemus, et nihil post Deum eius dulcedinis affectibus preponeremus.

Semblant expressió afectiva dels lligams entre una comunitat i el seu abat no és estranya a les encíclicues, ja que la retrobem, per exemple, a la que es va escriure per la mort de Gauzbert, simple monjo a Sant Marcial de Llemotges (968-977).¹² S'ha de dir, però, que el passatge que acabo de citar de l'encíclica mortuòria per Oliba mostra quelcom més, perquè no és altra cosa que una citació adaptada i ampliada de l'encíclica pel seu germà, el comte Bernat Tallaferro:

11. CINGOLANI (2017), p. 475.

12. DELISLE (1866), VII; per a les relacions afectives vegeu CINGOLANI (2011).

Erat nobis, quem perdidimus, princeps et pater patrie, Bernardus, comes et marchio bone memorie, desiderabilis facie et nomine; cuius idcirco summatim virtutum tangimus actus, ut vestra karitatis agnoscat quam fuerit ipse dolendus. [...] dulcis eloquio [...] pauperum pater [...] dilector per omnia monachorum, quos ita venerabatur ut patres, sic plurimi [im]pendebat ut dominos, sic ad agenda bona provocabat ut filios.

L'abat Oliba ens presenta un retrat idealitzat del seu germà com d'un bon governant, deixant de banda les possibles relacions amb el caràcter real i la personalitat del comte i el lligam afectiu entre germans. Tanmateix, trobar correspondències entre les qualitats del regidor d'un comtat o d'un monestir no deixa de cridar l'atenció, en especial perquè coincideix amb la continuada insistència a altres textos sobre el fet del passat comtal de l'abat.¹³

Un aspecte em sembla que s'ha de destacar: com emergeix també de la dedicació del monestir de Santa Maria de Ripoll i de la *Vita* de sant Ermengol la utilització del concepte de *patria*. A la dedicatòria resulta clara la identificació entre el teixit de poder familiar i el concepte romanitzant de pàtria, *principum patriae*. La concepció que mostra Oliba és que la terra és regida tota per membres de la seva família (Besalú i Cerdanya pels seus germans Bernat I i Guifré II, Barcelona-Girona-Osona i Urgell pels seus cosins segons, Borrell II i Ermengol I), així que la seva utilització del concepte de *patria* és profundament etimològica, a més de classicitzant, ja que de debò aquesta és la terra dels seus pares, de la seva família biològica.

Però, el mateix Oliba, com també sant Ermengol, és *totius pater patrie*. En si mateix el terme *pater* sobtaria més dirigit al comte Bernat que a l'abat Oliba, ja que aquest és el terme normal per dirigir-se a un abat, *pater* de la seva comunitat. Aquesta constatació porta a estendre la significació del terme en dues direccions, si els mots, com crec, tenen un significat precís. Per una banda, el comte és vist com a suprema autoritat afectiva damunt una comunitat de súbdits, units per una mateixa finalitat, que ell dirigeix i que cuida, i no com un senyor senzillament dotat d'un poder superior atorgat per les armes o el llinatge. Per altra banda, —i això es pot explicar fàcilment si considerem l'enorme extensió dels dominis regits per Oliba, en tant que abat de Ripoll i de Cuixà i bisbe

13. Vegeu CINGOLANI (en premsa).

de Vic, cosa que pot valdre en part també per a Ermengol, bisbe d'Urgell— els monjos fan extensiva llur comunitat a tota la terra, aquella *patria* que l'abat identificava amb els territoris dominats per membres de la seva família. Rere aquestes paraules, que dubto que siguin només una fórmula, hi ha expressat l'abast de l'autoritat tant moral com política de l'abat, considerat com un dels rectors de la terra, igual que els comtes, ja que havia estat un d'ells, no solament per la sang, sinó pel càrrec exercit fins al moment d'entrar al monestir.¹⁴

Hic ergo, ut ab exordio repeteamus, nobilissimis extitit natalibus ortus, et gloriosa maiorum stirpe progenitus. Qui ab ineuntis evi primordiis divinis litteris eruditus, patriae principatum hereditario sibi iure delegatum optinuit, quem preclarissime rexit, hac mundialis gloriae supplementis multisque honorum profectibus perornavit.

A banda de l'expressió de la precocitat de la formació cultural d'Oliba —que pot ser un fet probable, però de cap de les maneres segur, atès que res no sabem respecte a la possible educació dels comtes, més enllà de les mínimes competències gràfiques que li permetien posar una signatura autògrafa als documents, com mostren molts d'ells tant del segle x com del segle xi—,¹⁵ aquest és un lloc comú que trobem també expressat, i amb paraules molt semblant, a la carta encíclica per la mort de l'abat Seniofré: «ab ipsis cunabulis sub sacro milicie nutritus, literalis scientie decentissime eruditus», i és un tòpic que forma part de les tradicions hagiogràfiques que segueix l'anònim redactor.

L'afirmació, però, que trobo més interessant i significativa és la relativa a l'origen noble de l'abat. Aquest detall té importància per més d'un aspecte. En

14. Més arguments a CINGOLANI (2011-2013), p. 123-125.

15. Que Oliba va rebre aquest tipus d'instrucció almenys per adquirir competències gràfiques, ho mostra la presència de la seva firma autògrafa ja l'any 995, tot i que amb el pas del temps podem notar substancials millores en les seves capacitats, com es pot comprovar, per exemple, a les fotos 9 (995) i 26 (1032), aquesta última igual a la de la foto 58 (1044), presents a SUREDA [ed.]. A la precocitat dels contactes amb Ripoll, que no han d'estranyar, fa també esment l'acta d'elecció d'Oliba com abat: «Invenimus autem hunc a primevo iuventutis flore nobiscum conversatum» (JUNYENT, 1992, p. 51); d'altra banda a una de les dues fórmules d'elecció d'abat copiades al ms. ACA, Ripoll 74, és present la fórmula «uirum illum nomine monachili habitu comptum, moribus ornatum, prudencia illustrem sapienciaque que secundum Deum et homines est copiosissime ab ipsis cuna». Vegeu ZIMMERMANN (1982), p. 71.

primer lloc, serveix per destacar la magnitud de la renúncia d'Oliba el qual, «postponentem teterrima seculi pompa regie dignitatis propter premium eterne felicitatis», con es diu a l'acta d'elecció a l'abadiat, expressa un lloc comú de l'entrada per part d'un seglar en la vida religiosa. En segon lloc, també obeeix, idealitzant una situació normal ja des del segle v, als valors comuns de l'hagiografia del segle x i el començament de l'xi (i, no debades, especialment de la cluniacença, en prossecució d'estereotips que ja es remunten a l'època merovíngia) per la qual la noblesa és un dels atributs gairebé imprescindibles de la santedat. Això és especialment evident a les vides dels abats de Cluny, amb un exemple, entre altres, extret de la vida de Maiol:

Fuit igitur ille clarissime natalibus ortus, et ex utroque parente gemina nobilitate choruscus. Hic ad illuminationem multorum, ab ipso aeterno lumine luminum velut astrum persplendidum: humanae conditionis destinatur ad ortum. Fuit enim ipse nobilis ut erat, et nobiliter nutritus, et solerter eruditus.¹⁶

Finalment, aquest insistir en la importància del noble naixement, en el fet de pertànyer a una estirp gloriosa i haver-se ocupat en l'administració i el regiment de les terres domini de la seva família formen un element determinant tant en la personalitat de l'abat (amb el passatge d'un domini seglar a un de religiós), com, també, de la seva mentalitat i ideologia.¹⁷ Em sembla, tanmateix, de destacar que en aquest breu esbós, per molt que hi poguem trobar correspondències amb el possible caràcter de l'abat, segurament hem d'apreciar, més aviat, com és construït amb tòpics hagiogràfics i com, encara més, hi trobem reflectida la seva ideologia particular, i una de més general referent a les característiques model·liques de bisbes i abats en directa continuació amb l'època plenament carolíngia.¹⁸

Abadal intenta donar continguts personals a aquesta època primerenca de la vida d'Oliba. Parlant dels «records d'infància» de l'abat-bisbe, que haurien de representar les influències rebudes per Oliba i que en marcarien el comportament, en especial al moment d'abandonar el segle per entrar al monestir, Abadal insisteix sobretot en tres, entre episodis i figures. En primer lloc, l'oncle

16. Per a més referències, vegeu CINGOLANI (2011-2013).

17. Vegeu CINGOLANI (en premsa).

18. Vegeu CINGOLANI (2011-2013).

Miró Bonfill, dibuixat com un bon cristià, del qual Oliba aprendria «temperança i caritat» i «el desinterès pels béns materials» (Abadal, 1970, vol. 2, p. 156 i 157).¹⁹ La segona figura assenyalada és la del seu pare, el comte Oliba Cabreta. Recordant les seves empreses bèl·liques, ocorregudes quan Oliba tenia 9 anys, Abadal deia que «la seva bullidora imaginació d'infant es devia complaure en la fruïció fantasiosa de relats que de segur sentia contar als familiars sobre les mil anècdotes de la lluita; amb el temps i el pes de l'edat la reflexió devia treballar sobre el revers de la medalla: els estralls produïts per la violència. Oliba havia d'esdevenir un gran pacifista» (Abadal, 1970, vol. 2, p. 158). Finalment, un episodi: la presa de Barcelona per part d'Almansor pel juliol de 985. Com a resposta als esdeveniments, «Oliba sabia bé com era de terrible la guerra per al vençut; si encara les campanyes carcassoneses del seu pare podien haver escalfat la seva imaginació amb l'esclat entusiasta dels fets victoriosos, ara la realitat de la desfeta li mostrava cruament el trist revers de la medalla. També aquesta seria una perdurable lliçó gravada en el seu cor» (Abadal, 1970, vol. 2, p. 161).

Els darrers anys, els historiadors s'han encarregat de donar una valoració i un context més exactes, tant a la figura del bisbe Miró com als esdeveniments de 985,²⁰ així com ha estat molt redimensionat i posat en un exacte context familiar i polític el 'pacifisme' d'Oliba.²¹ Evidentment, no podem saber res de com i què aprengué l'infant Oliba de la seva família, en especial si tenim en compte que no era destinat a la carrera eclesiàstica des del principi de la seva vida; així mateix, la imaginació psicològica, i diria literària, d'Abadal és més pròpia de la seva època, finals del segle XIX, que no pas de finals del X, i va com predeterminada a veure-hi el futur abat-bisbe, amb un biaix general molt religiós i *bonista*, més propi de la religiositat vuitcentista que no pas a la realitat de l'època.

Tactus autem divino spiramine seculi actibus renuntiavit, et admodum iuvenis in cenobio gloriosae Virginis Mariae iuxta regulam Benedicti patris, sub abbatis imperio militavit.

19. Recents investigacions apunten en direccions molt diferents en relació amb la personalitat del bisbe-comte; vegeu, per exemple, SALRACH (2019).

20. FELIU (2007). Vegeu també CINGOLANI (2005-2006) i CINGOLANI [ed.] (2012), p. 31-33 en tant que revisió de teories contràries que atribueixen a aquesta efemèride un paper central en la construcció de la memòria als comtats catalans.

21. Vegeu amb exagerades excepcions, entre altres, RUIZ DOMÈNEC (2005-2006).

El tractament hagiogràfic present a l'encíclica, construït a base de llocs comuns, segueix també al moment de parlar de l'entrada d'Oliba al monestir, perquè, a primers del segle XI, encara no sembla possible entendre *iuvenis* com no casat, o encara sense fills, així com mostrava Georges Duby per al segle XII. Haurem, així, d'entendre el detall, que *admodum iuvenis* entrà al monestir, com un altre obsequi a les convencions de les vides de sants, on la precocitat d'entrada en la vida religiosa era un lloc comú, ja que en aquell moment Oliba passava dels trenta anys (havia nascut possiblement el 971) i això no es correspon de cap de les maneres a una edat jove. De la mateixa manera haurem d'interpretar com una convenció el fet de dir que va ser tocat pel *divino spiramine*.

Amb aquest detall, entrem en la qüestió de poder proporcionar una més exacta comprensió històrica —tot i que molt difícilment pot ser psicològica— de les raons de la renúncia per part d'Oliba a la vida seglar per entrar en l'observança de la *Regula* benedictina que, com mostra el mateix Abadal, va ser posterior al juliol de 1003, quan Oliba es troba «en la plenitud de la vida. Ha pogut conèixer des de l'alt lloc al qual el seu naixement l'havia destinat tot el que el món li podia donar i, en aquestes circumstàncies, determina deixar-lo per dedicar-se a una vida retirada i humil» (Abadal, 1970, vol. 2, p. 171). I afegeix que Oliba «fugí d'un ambient mundà que repugna a la delicadesa del seu esperit per entrar en un cercle tancat de protecció espiritual al qual l'inclina un estat latent de vocació religiosa. [...] Per a un temperament pacífic com el d'Oliba només el segon camí (*scil.*, rompre amb la família o retirar-se) era una solució. Altrament l'inclinava a aquesta solució el seu natural fervor religiós, que les circumstàncies i els contactes amistosos no devien fer més que estimular» (Abadal, 1970, vol. 2, p. 172). En aquesta interpretació es fa més que evident tant la influència del pare Albareda, vista més amunt, com la de l'encíclica. Tot i així Abadal, com el bon historiador que era, tenia tots els elements, i n'esmenta uns quants, per llegir els esdeveniments d'una manera almenys en part diferent.

De fet, el mateix Abadal lliga l'entrada al monestir amb una contingència externa a la persona d'Oliba, i molt poc espiritual, com és la mort del seu germà petit, Berenguer, bisbe d'Elna, a la batalla d'Albesa, el 25 de febrer de 1003, contra les tropes cordoveses dirigides per Abd al-Malik, fill d'Almansor, on Ermengol I d'Urgell fou fet presoner (Abadal, 1970, vol. 2, p. 174-175).

El mestre coneixia perfectament quina era la situació de l'Oliba *comes*, que malgrat moltes discussions i atribucions de comtats concrets a la seva autoritat, Oliba era *comes* en indivís, és a dir que administrava juntament amb els germans

Bernat i Guifré alguns territoris, mentre s'ha volgut creure, de vegades, que fos comte titular del Berguedà i de Ripoll. Això comporta que, de fet, hem d'entendre la figura del germà petit bé com un suport en l'activitat de govern en unes àrees concretes del domini comtal, bé, possiblement, com una salvaguarda de la successió, en el cas desgraciat que el germà gran morís abans d'hora i sense fills.²² Això mateix ens pot dur a creure, també, quant a la formació cultural del futur abat, que aquesta seria inútil en el cas d'una vinculació directa i regulada d'Oliba al poder comtal, però útil en el cas d'una eventual entrada en religió, quan la seva intervenció al costat dels germans ja no fos necessària. Això mateix ja havia passat al comtat de Barcelona amb Miró, per exemple, comte al costat del germà gran Borrell, o amb l'altre germà seu Ermengol, al qual s'atribueix el comtat d'Osona (quan possiblement aquesta era senzillament la seva àrea jurisdiccional de suport al comte primogènit, Borrell), o amb el pare i oncles del mateix abat (Sunifred II, Guifré II, Miró II i Oliba Cabreta). No endebades ni Miró ni Ermengol, com tampoc Oliba, no s'havien casat.

Aquest és el comportament normal entre els comtes de la Marca Hispànica al segle x. La divisió del territori unitari inicial, encetada per Guifré I, era deguda a les dificultats per a un sol comte de gestionar territoris tan amplis i amb un poder encara per afirmar. A més, a l'interior de la divisió principal (els blocs Barcelona-Osona-Girona, Urgell, Cerdanya-Besalú) les unitats eren governades en indivís per més d'un germà, fins que les defuncions portaren a reunificar els dominis sota el govern d'un únic comte (Borrell amb el grup Barcelona-Osona-Girona més Urgell, Oliba Cabreta, pare de l'abat, a Cerdanya-Besalú). La situació d'Oliba és la mateixa i, doncs, l'hem d'interpretar com a clarament subsidiària.

D'altra banda, els fills més petits (salvat un cert nombre que havien de garantir la continuïtat al govern) eren dirigits a la vida eclesiàstica. La família ja havia designat aquest candidat: el germà petit Berenguer, per al qual s'havia aconseguit el bisbat d'Elna, sovint apanatge dels comtes d'Empúries-Rosselló. Però, pel febrer de 1003 es dona la situació que Bernat Tallaferro, encara prou jove, ja té almenys un fill, el que serà el seu successor, Guillem Bernat; també l'altre germà, Guifré II, comte de Cerdanya, tenia almenys un fill, el futur Ramon Guillem, així que les possibilitats d'Oliba de succeir en algun domini

22. Vegeu la discussió de situacions semblants a ABADAL (1970), vol. 2, p. 165-171 i CINGOLANI (2011-2013), p. 128-131; vegeu també CAMPRUBÍ (2019a) i CAMPRUBÍ (2019b).

(tal com, al contrari, li havia ocorregut al seu pare per la mort dels germans) esdevingueren pràcticament nul·les. Diria que també el fet que no s'hagi casat demostra aquesta seva situació d'espera a cobrir un càrrec o un altre, segons demanés la situació, sense crear esperances de domini territorial, així com, al contrari, hauria pogut determinar la presència dels seus hereus i de l'esposa. Al mateix temps la mort de Berenguer deixava vacant l'ocupació familiar d'algun càrrec eclesiàstic —que, a més, sembla d'especial interès dels comtes Bernat i Guifré, atesa la falta d'un bisbat que correspongués als seus territoris. Em sembla bastant evident, doncs, que l'entrada d'Oliba a Ripoll per la tardor de 1003 és conseqüència d'aquesta situació familiar i de les seves necessitats i prioritats.

Abadal afegia encertadament que, de norma, per al fill d'un comte «el destí eclesiàstic a què s'aspira no és l'humil monacat ni el retirat servei parroquial, sinó l'opulenta abadia o el brillant episcopat» (Abadal, 1970, vol. 2, p. 172). El problema és que en aquell moment no hi ha cap vacant, i Oliba, que no havia seguit el camí acostumat, com encara remarca Abadal, d'entrar en la vida religiosa des de molt jove perquè hi ha estat predestinat, l'ha d'abraçar ara, ja de gran. Així ha de preparar-se, també culturalment, per a una nova funció, i esperar la primera ocasió oportuna.

Al meu entendre, doncs, les fonts no permeten interpretar la decisió d'Oliba com el producte d'una crisi personal, sinó que s'hi ha de veure una decisió de la família.²³ Ara bé, això no significa, en absolut, negar qualsevol predisposició a la vida religiosa per part d'Oliba, refusar la força d'una fe o dur a pensar que la decisió d'abandonar la vida seglar fos fins i tot obstaculitzada o acceptada malgrat seu per part del futur abat. Senzillament, vull destacar que tant les fonts com això que sabem de la política familiar dels diferents comtes no permeten de saber res de la possible participació emotiva personal del comte Oliba en la més que probable decisió del seu clan, perquè les fonts, en especial l'encíclica, s'atenen a l'expressió d'uns tòpics hagiogràfics, i qualsevol altra interpretació, per plausible que sigui, és una especulació influïda per una lectura genèricament molt hagiogràfica i panegírica de la vida d'Oliba.

23. ABADAL (1970), vol. 2, p. 172, escriu, al contrari, que «Oliba es fa monjo per convenciment, es fa simple monjo. Des d'una situació mundana considerable es retira a l'amagada vida d'un senzill convent» com si Ripoll, amb les implicacions familiars que tenia, ultra el prestigi cultural i el poder que representava, fos un 'senzill monestir'. Vegeu també les observacions crítiques de To (2000).

Tampoc no hem d'oblidar, en especial si considerem el fort *revival* carolingi de l'època, l'important paper dels abats de les grans abadies imperials —i d'alguna manera podem interpretar Ripoll com una versió reduïda i local d'aquelles abadies— com a funcionaris imperials, al punt que de vegades són llecs.²⁴

Abbatibus interea prefatorum coenobiorum uno pene tempore ab hac luce subtractis, adclamatione cunctorum fratrum curam regiminis repugnans nolensque suscepit. Electus autem omnibus equalem se prebuit, sancteque conversationis opera verbis docuit et operibus premonstravit.

Abadal, després d'haver fet un breu recorregut per la compravenda (simonia) dels càrrecs eclesiàstics als dominis dels comtes de la família de Guifré I, al mateix temps nega qualsevol intervenció familiar en la elecció d'Oliba com a abat (Abadal, 1970, vol. 2, p. 183). Per una banda, evidentment, té raó, perquè la llibertat d'elecció de l'abat era com a mínim sancionada per la butlla de papa Agapit II de 951.²⁵ Per l'altra, però, si llegim l'acta d'elecció d'Oliba a abat de Ripoll, acta d'extraordinària solemnitat, veiem que la comunitat monàstica declara que

nos omnes [...] comuni consilio parique volumptate, consensu ac voto, donacione atque contuitu comitum domni Berenbardi [scil. Bernardi] domnique Wifredi, memorie dive, qui ita sunt a Christo preelecti quasi mundi due de uno luteo geme, Arnulfique Vici sede archigerei, volumus, simul cupimus, una adclamamus unanimiter hunc virum Olibe decoratum nomine pulchro.²⁶

L'exaltació dels dos comtes, amb la seva protecció i elecció divina, amb el *consensu ac voto* dels quals és elegit Oliba, deixa creure que els dos germans no sols aprovaren l'elecció d'Oliba, sinó que, com a mínim, la impulsaren, tot i preservar la llibertat d'elecció, establerta per la butlla papal, per part de la comunitat monàstica. I el mateix es pot dir de la seva elecció a la càtedra de Vic,²⁷ atès que aquesta, *principum electione*, justifica i explica l'entrada a Ripoll com a

24. Vegeu CINGOLANI (en premsa).

25. ORDEIG [ed.] (1999), doc. 685.

26. JUNYENT (1992), p. 50-51.

27. Vegeu ORDEIG (2018).

monjo quinze anys abans, perquè finalment, Oliba havia assolit el càrrec que li corresponia per naixement i que havia d'entrar en els projectes familiars.

Aquí acaba la biografia del bisbe-abat present a l'encíclica, però no, és evident, l'obra d'Abadal. Em sembla significatiu notar, al contrari d'aquella que és la imatge canònica, encara en temps presents, que a l'encíclica no es parla ni de la pau ni de defensa dels dèbils o de l'acció pastoral, que, al contrari, és molt present, per exemple, a la *Vita* de sant Gerard d'Orleans; ni s'esmenta gaire la seva faceta espiritual, si no considerem la desesperació, enormement magnificada, també per l'expressió en prosa rimada, en què han quedat les comunitats de Ripoll i Cuixà per la pèrdua del seu *pastor*. Deixaré de costat la faceta d'Oliba com a pacificador, amb el discurs de Pau Casal a la ONU, i encara tan viva encara avui dia, perquè no afecta les fonts literàries, recordant, això sí, que ha estat profundament matisada i contextualitzada els darrers anys, i que ens obliga a abandonar aquesta visió idíl·lica del poble català, pacífic i democràtic, ja en èpoques tan reculades en el temps.²⁸

Em sembla el cas d'esmentar uns ulteriors elements, sense poder entrar en els detalls, relatius a la personalitat de l'abat-bisbe que no apareixen a l'encíclica i sobre els quals Abadal no insisteix prou, o dels quals directament no parla. Per un costat, el paper important, i encara per entendre completament, d'Oliba com a home de poder als comtats catalans de la primera meitat del segle XI, amb una *auctoritas* i influència que arriba fins al regne de Navarra. Per l'altre, sense voler posar en dubte l'afecte i la consideració envers la seva persona mostrats per les cartes que conservem, tot i deixar d'un costat la retòrica de les respostes a l'encíclica, com és que ni les dues comunitats monàstiques de Ripoll i de Cuixà, ni el capítol de la Seu de Vic, ni, finalment, els seus familiars comtes de Cerdanya, de Besalú o de Barcelona, plantejaren la seva beatificació? Com és que foren sants els bisbes d'Urgell Ermengol i Ot, i no el bisbe de Vic Oliba? En uns moments en què la beatificació depenia més de l'impuls popular, i de les autoritats eclesiàstiques i civils interessades que no pas de la Cúria papal?

El retrat idealitzat presentat per l'encíclica compleix amb tots els cànons tant de les biografies cluniacenes com de les vides de bisbes, sobretot les de l'Alemanya imperial. Oliba és noble («nobilissimis extitit natalibus ortus»); posseeix bellesa («desiderabilis facie») i totes les virtuts principals requerides a

28. Vegeu CINGOLANI (2011-2013).

un bisbe de la cort imperial: és afable («dulcis affabilitas») i amable («affectuosa paternitas [...] dulcedinis»), és cultivat des de la joventut («ab ineuntis evi primordiis divinis litteris eruditus») i és humil («omnibus equalem se prebuit»). Unes preguntes es plantegen, doncs, de no segura resposta: els valors expressats per aquest retrat, es corresponen a la ideologia de l'abat Oliba? Són el producte de la seva autònoma elaboració, o hi hem de veure també contactes culturals, i doncs imitació o adequació?

La resposta a la primera pregunta em sembla que ha de ser que sí. El breu lapse de temps entre la mort de l'abat i la composició de l'encíclica no permet pensar en una elaboració, per part del redactor, autònoma i lluny de l'ideari del mateix Oliba. Això és garantit pel fet que aquesta idealització presenta nombrosos punts de contacte amb la ideologia de l'abat-bisbe, fins allà on la podem endevinar, a més de la imitació textual de l'encíclica pel comte Bernat I, segur referent de la ideologia de l'abat, amb la qual expressa continuïtat.

La resposta a la segona pregunta és més complexa i dubtosa: els catàlegs antics de la biblioteca de Ripoll no permeten saber de la presència de textos que poden haver funcionat com a model. Tanmateix, els més que possibles contactes amb Cluny i els tinguts amb la cort papal i imperial a Roma en ocasió del viatge emprès per Miró II Bonfill el 983 (quan coincidí amb l'emperador Odó II) i del seu germà Bernat I i d'Ermengol I d'Urgell el 998 (quan coincidiren amb Odó III), a més de les relacions personals de Miró II i altres amb el papa Silvestre II, permeten creure que hi hagué contactes amb models episcopals imperials, a més d'hagiogràfics cluniacencs, i tal vegada directa transmissió de textos.

Una conseqüència d'aquesta llarga lectura de l'encíclica em sembla que és que es posen de manifest uns aspectes importants, també en relació amb l'ús que en va fer Abadal i, més en general, a la seva biografia com a conjunt. La documentació diu menys i, alhora, més del que normalment se n'extreu. Diu menys, perquè és impossible utilitzar-la directament com a font, ja que la seva diafanitat i la intervenció literària en la redacció impedeixen —o, com a mínim, desaconsellen fortament— extreure'n materials de tipus biogràfic o psicològic. Diu més, al mateix temps, perquè proporciona un altre tipus d'informació, més estretament relacionada amb els models ideològics o amb els ideals que es volien promoure. L'esbós biogràfic de l'encíclica mortuòria per l'abat Oliba si res pot aportar a la seva biografia, fora d'una periodització que ja es podia conèixer a través de l'altra documentació, explica pel contrari molt sobre la manera en què és idealitzat l'abat-bisbe, dona elements importants per tal de començar a copsar algunes

relacions entre Església i poder (tant religiós com comtal) i de com en el trànsit del segle x a l'xi es començaren a fixar uns models ideològicament molt clars del paper de l'estament religiós dominant i de l'alta noblesa. I en aquesta ideologia, a més, hi podrem veure molta part d'intervenció per part del mateix Oliba.²⁹

2. BERNAT DE RIBAGORÇA-PALLARS

El segon cas que m'ocupa és el que porta Abadal a parlar del comte Bernat de Ribagorça, en el marc de la llegenda èpica castellana de Bernardo del Carpio en relació amb dos breus textos historiogràfics del Pallars: la *Memoria comitum et episcoporum Ripacurcensium I* (per Abadal és el *Cronicó de Domènec*), i la *Memoria renovata comitum et episcoporum Ripacurcensium* (per Abadal *Crònica d'Alaó renovada*).³⁰ L'estudi d'Abadal és un resum comentat de moltes coses que ja havia escrit al volum de la *Catalunya carolíngia* dedicat al comtat de Pallars.³¹

Conclou Abadal el comentari al primer text: «Domènec, en tot cas, no sols aprofità per a la redacció del seu cronicó les dades que li proporcionaven els documents que ordenava, sinó també la tradició llegendària que devia trobar viva en el seu nou estatge d'Alaó. És un punt que he intentat esclarir en altre lloc» (Abadal, 2009 [1955], p. 19). L'historiador es refereix a un article publicat el 1951³² en què relaciona Bernat de Ribagorça amb Bernardo del Carpio.

Estudiant la formació del comtat de Ribagorça-Pallars, la seva reculada territorial al principi del segle x i la seva recuperació pocs anys després a partir de la documentació, comenta que aquesta no ens diu gran cosa, ni permet de fixar-ne les dates, per concloure que «és probable que comportés alguna acció bèl·lica brillant i sonada». I relaciona aquest acció amb un conjunt d'armes de gran valor que havia estat dipositat al monestir d'Ovarra i que el fill de Bernat, el comte Ramon, vol recuperar l'any 960. La seva hipòtesi és que les armes fossin part del botí de la gesta militar sobre la qual «podria basar-se la fama popular del comte i bastir-se després, sobre la seva tradició, la llegenda amb què l'honorà la cançó sortida del cenobi d'Ovarra» (Abadal, 2009 [1955], p. 150 i 151).

29. Sobre tots aquests aspectes vegeu CINGOLANI (2011-2013).

30. CINGOLANI [ed.] (2012).

31. ABADAL [ed.] (2009) [1955], p. 13-26.

32. ABADAL (1970), vol. 2, p. 311-329.

Un problema però, com ja van mostrar els editors del volum de 1970 és que les armes no provenien d'una victòria militar, sinó de la traïció feta a Muhammad C. Lope, que s'havia refugiat prop del comte Bernat, i que fou occit i robat per aquest.³³ És a dir que no semblaria pas una gesta que pogués donar origen a una pressuposada llegenda.

D'altra banda, es pot dir que aquest recurs a cantars de gesta no és un error exclusiu d'Abadal, sinó que es feia ressò de concepcions àmpliament difoses entre els filòlegs, i que encara gaudeixen de cert predicament —al marge de les enormes dificultats de fer encaixar una llegenda pirenaica, de la qual no queden rastres, amb una de castellana, amb l'única semblança del nom propi de l'heroi: Bernat.³⁴ Abadal es limita a emprar-lo quan, de fet, l'agut estudi de la documentació no necessitava una cançó per justificar ni els nombrosos falsos elaborats als monestirs de la regió, com ara Ovarra o Lavaix, ni el mateix text de les dues breus cròniques. En el cas de la primera, trobem que comença amb aquest apartat:

[1] Bernardus comes fuit Ripacurcensis, cum adhuc totam fere Hispaniam tenerent mauri. Qui iussu Caroli regis Magni, de cuius progenie esse ferebatur, ingressus in illam, cum Ato episcopus, frater eius, expulisset mauros de Paliarensi terra, ille expulit de Ripacurcensi. Qui accipiens uxorem filiam Galindonis nomine Totam, tenuit Superarbiam terram et populavit. Et in his tribus comitatibus erat episcopus frater eius Ato.³⁵

Ja he parlat àmpliament del tema, així que resumiré alguns arguments. El temps de l'emperador és identificat, històricament, com el de l'inici dels temps moderns, en tant que principi de l'alliberament del domini musulmà, i, nostàlgicament, com el temps de la legitimitat i de l'ordre. Com repetidament ha mostrat el mateix Abadal, l'obra de falsificació al segle XI, i encara al XII, fou

33. ABADAL (1970), vol. 2, p. 316-317 (nota de Jaume Sobrequés i Callicó).

34. La idea del cicle de llegendes relatives a Bernat de Ribagorça és encara molt viva; per exemple GALTIER (1981), p. 65, escriu que «las leyendas nos hablan de un gran guerrero, debelador de los musulmanes y miembro de la familia real carolingia», o, també AURELL (1998), p. 90-93. Darrerament CATALÁN (2000), p. 22-26, 67-75 i 247-249 que, malgrat la seva profunda revisió de l'èpica espanyola creu a la presència d'un cicle llegendari sobre Bernat de Ribagorça obra de «la juglaría carolingia de los condados pirenaicos» (p. 248), joglaria de la qual no hi ha la menor prova que existís.

35. CINGOLANI [ed.] (2012), p. 203.

intensa a més d'un monestir dels Pirineus i sempre basada en documentació precedent. En principi, doncs, no hi ha cap raó que inicialment ens hagi de fer creure que la ràpida afirmació inicial del cronicó (que el primer comte Bernat entrés a la Ribagorça per manament de Carlemany, del qual era parent) ha de derivar d'algun nucli llegendari. Només ho podríem fer, com a últim recurs, en el cas que la documentació present a Alaó, i als monestirs d'Ovarra, Taverna i Orema, a la qual remet explícitament Domènec («[5] Hec omnia, siquis studiose invenire voluerit, legat cartas donationum Alaonis monasterium, Oarre, Taberne, Oreme, Sancti Victoriani»),³⁶ a més dels normals sistemes de falsificació, no ens permetés justificar altrament el text, i, també, en el cas que no trobéssim una raó històrica que motivés el fals al moment en què fou redactat. Diria que no és aquest el cas, i que Abadal proporciona tots, o gairebé tots, els elements per interpretar diversament de com havia fet.

Tampoc, no em sembla que faci falta cap llegenda per explicar el primer apartat del cronicó, un cop alguns documents, entre falsos i mal interpretats, permetien posar un comte Bernat al temps d'un rei Carles. D'aquesta manera es conferia més prestigi bé a la dinastia comtal, en tant que conqueridora del territori (tot i mantenir la inspiració carolíngia de l'empresa), bé a les fundacions eclesiàstiques que veien el seu origen al temps mateix del gran emperador, i, finalment, s'establí la seva unitat originària i la independència del bisbat d'Urgell. El detall que Bernat era de la *progenie* de Carles, relativitzat pel *ferrebantur*, no pressuposa tampoc cap llegenda, no era el primer noble fundador d'una dinastia, i no seria pas l'últim al qual li és atribuït un lligam de sang amb Carlemany, com demostren, per exemple a Catalunya, posteriors elaboracions de la llegenda de Guifré d'Arrià i del seu fill, Guifré el Pilós.

Abadal també aporta algun comentari al respecte pel que fa a la *Memoria renovata*, i a algunes afirmacions que trobem al seu començament:

[I,1] Bernardus comes Rippacurtie habuit coniugem nomine Totam, filiam Galindoniscomitis Aragonis, ex qua genuit III filios: Regimundum et Borrellum et Mironem. In tempore huius Rippacurtie et Paliars serviebat mauris. Et fertur esse ex progenie Karoli, cuius virtute prephatus comes cum Francis expulit ex supradictis locis et de Superarbio, quam terram acceperat,

36. CINGOLANI [ed.] (2012), p. 204.

cum prephata uxore sua, mauros usque ad Calasanz. Franci vero qui venerunt sibi in adiutorium ex Francia, adhuc in his terris retinent pristinum nomen et ipsi et terre eorum. Fuit autem comes cuiusdam Raimundi filius, qui etiam ob m[unim]ine virtutis miliciam Machabeus, et quia cepit marcham marchio, dictus est. Edificavit unum monasterium nomine Ovarra, in quo ipse et uxor eius sepulti sunt.³⁷

Abadal, comentant el detall que Ramon era sobrenomenat Macabeu per la virtut de les armes, escriu que «semblants epítets no poden figurar sinó en un poema, en una cançó que ja existeix que el cronista coneix bé per haver-la llegida o sentit recitar; poema que denuncia, amb l'ús del comparatiu *Macabeu*, el seu origen eclesiàstic».³⁸ De fet, però, en especial si considerem el caràcter eclesiàstic del cronicó, aquest epítet no demostra la presència d'un poema en llatí com a vehicle de la llegenda de Bernat de Ribagorça, sinó simplement un afegit retòric per donar cos al pare del fundador del comtat, tot i destacar-ne el valor i la lluita en defensa de la fe, de la qual Judes Macabeu era un campió emblemàtic. Per exemple, una glossa afegida al segle XII al ms. B 3 del *Chronicon* de Reginó de Prüm, a propòsit del comte Robert de París, que el 866 va morir lluitant contra els normands, diu: «Iste Robertus fuit nostris temporibus alter quodammodo Machabeus. Cuius prelia, quae cum Brittonibus et Normannis gessit, si per omnia scripta fuissent, Machabei gestis aequiperari potuissent».³⁹ Com mostra Bronisch,⁴⁰ la comparació amb els macabeus era un recurs sovint utilitzat per caracteritzar la lluita contra un enemic pagà per part d'un cabdill que no era un rei, com és el cas del comte de Pallars.

3. CONCLUSIONS

Com a colofó a aquesta llarga anàlisi relativa a l'ús que Abadal va fer de les fonts literàries en els dos casos concrets discutits, ens hem de preguntar de quina manera tal revisió afecta el valor global dels estudis per als quals les

37. CINGOLANI [ed.] (2012), p. 221.

38. ABADAL (1970), vol. 2, p. 324.

39. KURZE [ed.] (1989) [1890], p. 93.

40. BRONISCH (2006), p. 339-341 (amb bibliografia).

va utilitzar, en concret la biografia de l'abat-bisbe Oliba i la història del comtat de Pallars-Ribagorça. És més fàcil respondre al segon cas, el del comtat de Pallars-Ribagorça. De fet, es podria dir que en res, ja que la presència d'un no altrament testimoniats, i no existent, cantar de gesta tan sols afecta les eventuals fonts i la composició d'algunes sèries d'annals, però de cap de les maneres l'estudi històric que el mestre feu del comtat als segles x-xi.

És més complex valorar com la lectura, al meu entendre, esbiaixada i tendenciosa de l'encíclica mortuòria condiciona l'actual utilització de la biografia d'Oliba. És evident que tota la part de la biografia, fonamentada en la documentació i dirigida a il·lustrar bé la faceta constructora de l'abat-bisbe, i la seva tasca en el creixement i organització dels patrimonis dels monestirs de Ripoll i Cuixà, i del bisbat de Vic, no es veu en res afectada per tot el considerat a la primera part de la present contribució. Més dubtosa, i necessitada de profundes reflexions globals, és, al contrari, la percepció de la figura històrica d'Oliba, comte-abat-bisbe, i de la definició de la seva personalitat, així com encara queda per comprendre a fons la seva acció política en el marc d'un agitat i complex segle xi.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL I VINYALS, Ramon d' (1970). *Dels visigots als catalans*. 2 vols. Barcelona: Edicions 62.
- [ed.] (1986). *Catalunya carolíngia I, El domini carolingi a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1989). *Els temps i el regiment del comte Guifred el Pilós*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- [ed.] (2009 [1955]). *Catalunya carolíngia III, Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ALBAREDA, Anselm M. (1931). *L'abat Oliba, fundador de Montserrat (971?-1046). Assaig biogràfic*. Monestir de Montserrat.
- AURELL, Martí (1998). *Les noces del comte. Matrimoni i poder a Catalunya (785-1213)*. Barcelona: Edicions Omega.
- BRONISCH, Alexander Pierre (2006). *Reconquista y Guerra santa. La concepción de la guerra en la España cristiana desde los visigodos hasta comienzos del siglo XII*. Granada: eug-ediuno-puv.

- CAMPRUBÍ SENSADA, Josep (2019a). «L'abat i bisbe Oliba, va professar per obligació o per vocació? El destí d'un comte sense comtat». *Ausa*, núm. 29, p. 135-152.
- (2019b). «El patrimoni immoble conegut del comte Oliba, el futur abat i bisbe, i la confusió historiogràfica que ha provocat». *Els usos del patrimoni al Pirineu*. 15es Trobades Culturals Pirinenques. Andorra: Societat Andorrana de Ciències, p. 11-29.
- CATALÁN, Diego (2000). *La épica española. Nueva documentación y nueva evaluación*. Madrid: Centro de estudios históricos Menéndez Pidal.
- CINGOLANI, Stefano M. (2005-2006). «Historiografia catalana al temps de Pere II i Alfons II (1276-1291). Edició i estudi de textos inèdits: 5. La *Crònica de Sant Pere de les Puel·les* i els *Gesta Comitum Barchinonensium IV*». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 50, p. 143-195.
- (2011). «El abad Oliba y la construcción de un modelo político-cultural en Ripoll (estudio del ms. París, BNF lat. 2858)». A: MARTÍNEZ GÁZQUEZ, José; DE LA CRUZ PALMA, Óscar, i FERRERO HERNÁNDEZ, Cándida [eds.]. *Estudios de latín medieval hispánico, Actas del V Congreso Internacional de Latín Medieval Hispánico*, Barcelona, 7-10 de setembre 2009. Florència: Edizioni del Galluzzo, p. 723-731.
- (2011-2013). «L'abat Oliba, el poder de la paraula». *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 31, p. 115-162.
- [ed.] (2012). *Els annals de la família Rivipullense i les genealogies de Pallars-Ribagorça. Monuments d'Història de la Corona d'Aragó*, núm. 3, València: Publicacions de la Universitat de València.
- (2017). «El monasterio de Santa María de Ripoll: escuela y literatura en torno al abad Oliba (primera mitad del siglo XI). Edición de textos». *Hispania Sacra*, 69, p. 471-486.
- (en premsa). «L'abat-bisbe Oliba: concepcions i pràctiques del poder». A: BARÓ, Robert; SUREDA, Marc [eds.]. *Oliba de Vic. Un bisbe de mil anys enrere*. Ateneu Universitari Sant Pacià.
- DELISLE, Léopold [ed.] (1866). *Rouleaux des Morts du IXe au XVe siècle*. París: Société de l'histoire de France.
- FELIU I MONFORT, Gaspar (2017). *La presa de Barcelona per Almansor: història i mitificació*. Discurs de recepció com a membre numerari de la Secció Històrico-Arqueològica. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.

- GALTIER MARTÍ, Fernando (1981). *Ribagorza, condado independiente. Desde los orígenes hasta 1025*. Saragossa: Pórtico.
- JUNYENT, Eduard [ed.] (1992). *Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- KURZE, F. (1989 [1890]). *Regino von Prüm, Chronicon cum continuatione Treverensi. MGH, Scriptores rerum Germanicarum in usum Scholarum*, Hannover: Hahnsche Buchhandlung.
- ORDEIG I MATA, Ramon [ed.] (1999). *Catalunya carolíngia IV. Els comtats d'Osona i Manresa*. 3 vols. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (2014). «Suplement del “Diplomatari i escrits literaris de l'abat i bisbe Oliba” d'Eduard Junyent». *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 87, p. 47-72.
- (2016). «El quadern de Joan de Barcelona, monjo de Ripoll i de Fleury, abat de Santa Cecília de Montserrat (París, BnF, lat. 2858, f. 64-71 v)». *Miscel·lània Litúrgica Catalana*, núm. 24, p. 33-78.
- (2018). «L'elecció, l'ordenació i l'entronització episcopals de l'abat Oliba (1017-1018)». A: SUREDA [ed.] (2018), p. 41-47.
- RUIZ DOMÈNEC, José Enrique (2005-2006). «L'abat Oliba: un home de pau en temps de guerra». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, núm. 50, p. 59-75 (i en castellà «El abad Oliba: un hombre de paz en tiempos de guerra». A: *Ante el milenario del reinado de Sancho el Mayor. Un rey navarro para España y Europa (XXX Semana de Estudios Medievales, Estella, 2003)*. Pamplona: Gobierno de Navarra, p. 173-195).
- SALRACH I MARÈS, Josep M. (2019). «Política i moral: els comtes de Cerdanya-Besalú i la comunitat de monges benedictines de Sant Joan (segles IX-XI)». A: BRUGUÉS, Irene; BOADA, Coloma, i COSTA, Xavier [eds.]. *El monestir de Sant Joan. Primer cenobi femení dels comtats catalans (887-1017)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 225-257.
- SUREDA, Marc [ed.] (2018). *Oliba episcopus. Mil·lenari d'Oliba, bisbe de Vic*. Vic: Museu Episcopal de Vic.
- TO FIGUERAS, Lluís (2000). «Un obispo del año mil: Oliba de Vic». *Codex Aquilarensis*, 16, p. 65-87.
- ZIMMERMANN, Michel (1982). «Un formulaire du xè siècle conservé à Ripoll», *Faventia*, 4/2, p. 25-86.

LES ARRELS DELS CASTELLS I DELS VICARIS COMTALS

RAMON MARTÍ¹

Universitat Autònoma de Barcelona

Lliurat el 19 d'abril de 2022. Acceptat el 4 de juny de 2022.

RESUM

Aquí s'exposen les opinions d'Abadal sobre els orígens dels castells i dels vicaris altmedievals, que hom contrasta amb les dades arqueològiques i documentals avui disponibles. De temps remots, l'autor atorga un paper consuetudinari als castells i creu que l'estament nobiliari fou un producte dels temps feudals. Ara, el desenvolupament de l'arqueologia ofereix precisions que ens reporten als primers temps medievals i que ressalten el paper de les torres exemptes en la creació de xarxes defensives, també en època visigoda i andalusina. En les fonts escrites conservades, els primers vicaris són nobles i magnats de tot tipus, també caps militars que participen en l'establiment dels castells termenats, que hom innovà a terres d'Osona i que Abadal coneixia prou bé.

PARAULES CLAU

Castell, torre, vicari, noblesa, visigot, andalusí, carolingi, comtat.

1. Ramon.marti@uab.cat.

The roots of castles and country vicars

ABSTRACT

Abadal's views on the origins of castles and high-medieval vicars are set out here, contrasted with archaeological and documentary data available today. From ancient times, the author gives a customary role to castles and believes that the nobility was a product of feudal times. Nowadays, the development of archaeology offers details that date back to the early Middle Ages and highlight the role of free-standing towers in the creation of defensive networks —also in the Visigoth and Andalusian eras. In the preserved written sources, the first vicars are nobles and magnates of all kinds, together with military leaders who take part in the settlement of the castles' territories, which were innovated in the lands of Osona and which Abadal knew well enough.

KEYWORDS

Castle, tower, vicar, nobility, Visigoth, Andalusian, Carolingian, county.

1. ELS CASTELLS ANCESTRALS D'ABADAL

Autor prolífic, també polític i jurista, Ramon d'Abadal fou un historiador sense topalls, a qui inquietà l'estudi dels orígens de Catalunya i dels catalans. Tant és així que també explorà els antecedents més llunyans, d'època antiga i prehistòrica, tot defensant que les aportacions dels pobles forans haurien estat minses, en relació amb la base ètnica principal del poblament protohistòric peninsular (Prevosti, 2020). Igualment considerà que l'arribada de gots, àrabs i francs durant els primers temps medievals només hauria tingut un impacte marginal sobre la població autòctona, qüestions que interessen les recerques arqueològiques que conduïm.² Són opinions que cal contextualitzar en l'estat de

2. Aquesta síntesi deriva del projecte quadriennal de recerca arqueològica *Assentaments i fortificacions de transició al món medieval (segles V-XI), tres casos representatius* (CLT0009/18/00020), Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura. Avui en el marc del projecte *Entre al-Àndalus y la feudalidad. Poderes territoriales y desarrollo de sistemas defensivos altomedievales en el nordeste peninsular* (PID2020-114484GB-I00), Ministeri de Ciència i Innovació. Ocorde, Grup de recerca consolidat: *Ocupació, organització i defensa del territori medieval* (2017SGR805).

l'arqueologia aleshores, quan les principals actuacions se centraven en l'estudi dels jaciments preromans, especialment en terres de la Catalunya central. Aquest seria el seu principal referent, especialment la comarca d'Osona, on observà que molts establiments ibèrics o iberoromans després acolliren construccions medievals, malgrat les limitacions de les dades disponibles aleshores.

És notori, però, que les principals aportacions d'Abadal s'ocupen de l'estudi del procés formatiu dels comtats catalans durant els segles IX-X, com a resultat del projecte editor *Catalunya carolíngia* que ell mateix inicià (Feliu, 2020). Amb una sòlida base documental, l'autor preferí el gènere de la història política i desgranà el procés d'independència de les dinasties comtals, que situa com a causa de la formació nacional de Catalunya (Salrach, 2020). De fet, en *Els primers comtes catalans* Abadal construeix un relat que, primer, legitima el traspàs de poder de la monarquia franca al príncep de Barcelona i que, després, ratifica la dinàmica històrica. Dibuixa així un itinerari polític on la població segueix de forma unívoca els passos dels seus dirigents, en consonància amb el discurs històric tradicional.

El seu escenari preferent torna a ser la Catalunya central, on estableix una relació directa entre els castells i la població, d'acord amb les primeres notícies històriques, com s'observa en el seu estudi sobre el govern de Lluís el Piadós, que inicialment publicà en francès. Aquí planteja la subjecció al domini carolíngi l'any 798 d'una terra poc poblada, quan s'ordena al comte Borrell que fortifiqui la ciutat d'Osona, el castell de Cardona i Casserres, on les defenses eren abandonades. Són castells que després manllevà i reforçà Aissó durant la rebel·lió que inicià l'any 826, amb la col·laboració de Guillemó, fill del comte Berà, quan la ciutat de Roda de Ter fou destruïda i hom fustigà les demarcacions veïnes.

Havent-se així apoderat de la regió, Aissó es preocupà seguidament d'afermar-hi el seu domini guarnint els castells més importants. Després, sobre aquesta base ferma, es llançà a l'atac contra els comtats veïns (Abadal, 1986, p. 274).

Són fets que interpreta com la reacció d'aquells que defensaven les relacions pacífiques amb els musulmans, una tendència que havia representat el comte Berà, contra la facció bel·licista que ara s'imposava a la Marca. Hostatge a Palau, sobre la fugida d'Aissó de la cort franca les fonts àrabs i les cròniques llatines es contradueixen, perquè presenten un decalatge d'unes quantes dècades i posen un problema

d'identitats no resolts (Bramon, 2000, p. 56-58). Abadal no dubtà, però, i suposà que Aissó era un magnat got i home de confiança de Berà, a qui haurien retingut quan deposaren el comte, tot descartant cap relació amb la família del governador àrab de Barcelona Sulayman al-Arabí, pare de l'altre Aissó. Més enllà, en la seva opinió la secessió de la Catalunya central hauria comportat un despoblament general durant dècades, un veritable desastre que inicialment no argumentà.

S'havia salvat el domini territorial dels comtes transpirinencs, però la terra fou arruïnada i les regions d'Ausona i del Bages deurien quedar despoblades i abandonades per més de mig segle (Abadal, 1986, p. 277).

Després ampliaria aquesta idea al capítol sobre l'ocupació i la repoblació de les comarques d'Osona i el Bages per part del comte Guifré el Pilós, una proposta que emmarca en la tradició historiogràfica del nacionalisme espanyol, que imaginà l'existència d'àmplies regions desertes durant els segles VIII-IX. Malgrat tot, Abadal mateix matisa el significat d'algunes notícies sobre terres despoblades, per tal de justificar la preservació o restauració d'antics topònims i límits territorials.

Les empreses de repoblació són característiques de l'època [...] El territori (a repoblar) existia pel fet de l'allunyament de fronteres que s'havia produït a Espanya en el segle IX; les guerres entre cristians i sarraïns, amb les corresponents campanyes de devastació, havien donat lloc a la formació d'amples zones despoblades entre els respectius dominis [...] fracassada, però, la rebel·lió, la seva base, les comarques manresanes i vigatanes, havien quedat destruïdes i abandonades [...] l'expressió sembla exagerada si volia significar que no hi quedà cap habitant [...] dona la impressió que quedà un record precís de l'estructuració antiga, que no s'operà sobre un fons verge, sinó que es ressusciten, es restauren, entitats existents en temps passats (Abadal, 1958, p. 76 i 79).

D'aquí en deriva la conseqüent repoblació, que condueixen els comtes i que gestionen els seus vicaris en l'àmbit local, tot administrant uns castells ancestrals que hom reocuparia vers la fi del segle IX.

Tant o més important que l'administració central era, per a la sistematització del país i per al seu govern, l'administració local. A aquest efecte

el país és dividit en circumscripcions o termes territorials al voltant d'un respectiu castell; per regir un castell i el seu territori adjunt, hi és destinat un delegat del comte, que pren el nom de vicari, engranatge essencial del règim. Fins a quin punt les circumscripcions dels castells i els castells mateixos que s'establiren en aquesta ocasió eren restauració d'antigues divisions i d'aquells castells que ja guarní el comte Borrell en 798 i que, el 826, els revoltats d'Aissó subornaren i ocuparen, no es pot precisar per manca de dades primitives, anteriors al temps que estem tractant; és de creure, això no obstant, que poca cosa s'innovava, que en general no es feia més que tornar a remuntar les antigues situacions i els edificis enderrocats (Abadal, 1958, p. 91-92).

Intuïm que les al·lusions d'antigues divisions i situacions ens reporten a temps remots, atès que descarta el pes de les innovacions. Evidentment, Abadal coneixia el rol dels vicaris en l'administració franca i els considera ancestres de la futura noblesa del país, d'època feudal.

Els veritables perns del govern del país són els vicaris. Són els representants del comte en els aspectes militar, de policia, administratiu, potser judicial en certes causes menors penals [...] Dels vicaris derivaran les famílies nobles que al segle XI i següents sobresortiran en el país, a mesura que llur influència s'aprofundeixi amb l'apropiació patrimonial de la funció (Abadal, 1955, p. 75*).

Aquesta breu selecció de cites bé podria il·lustrar les principals idees de l'autor sobre els orígens dels castells i de la noblesa castral, uns remots, més pròxims els altres. Aquí els castells i els vicaris se subordinen a la seva visió de la història política, així com ho fan la resta d'actors, d'acord amb paràmetres ben comuns aleshores. Avui l'obra d'Abadal conserva utilitats manifestes, malgrat que depari certs paranys, allà on no basten les proves adduïdes.

2. LES FORTIFICACIONS ARQUEOLÒGIQUES

De manera immediata, l'obra d'Abadal influí en el naixement de l'arqueologia medieval a Catalunya, una disciplina que aleshores iniciaven Alberto del

Castillo i Manel Riu amb les primeres excavacions. Ben d'hora, a la Catalunya central Manel Riu observà la presència recurrent de forats de pal i argumentà que les primeres torres d'època carolíngia devien ser de fusta (Riu, 1962). És un proposta que sempre defensà, tot retardant la construcció de les primeres torres de planta quadrangular de pedra i morter vers la fi del segle IX, alhora que proposava que les torres circulars només s'innovarien vers les acaballes del segle X (Riu, 1987).

A partir d'aquí es multiplicaren els estudis arquitectònics dels edificis més ben conservats i les conclusions de la majoria d'autors no diferiren gaire d'aquelles proposades, també a l'Aragó (Galtier, 1987; Cabañero, 1996). De poc servir les discrepàncies inicials sobre la frontera de Lleida, on s'argumentà que les torres circulars s'edificarien primer al sector andalusí i que d'aquí derivarien les de l'àmbit cristià (Fité, 1986, p. 64). Fruit d'un ampli treball de camp, més tard hom suggerí que certes torres de planta oblonga representarien el trànsit de les torres quadrangulares a les circulars, un model que hom situà vers la primera meitat del segle X (Bolòs, 2001).

No fou sinó molt lentament, però, que la perspectiva sobre les primeres fortificacions medievals s'anà ampliant, cas rere cas, amb l'excavació d'alguns llocs encastellats d'època tardoantiga o visigoda i amb la identificació d'altres construccions defensives del període andalusí. Avui nombrosos jaciments arqueològics se sumen a l'anàlisi d'un fenomen que s'inicià ben d'hora, on una breu selecció de casos bé podria il·lustrar les diverses dinàmiques que progressivament se seguiren, malgrat que alguns resultats necessiten discussió.

Com a punt de partida, cal recordar que durant el baix imperi hom renovà les muralles d'alguns recintes urbans, tot precedint l'aparició d'altres fortificacions estratègiques de diversa entitat que, a partir d'aquí, custodiaran les principals vies de comunicació i els districtes. Així, entre les defenses imperials són excepcionals els recintes de les Cluses, sobre la divisòria provincial entre la Narbonesa i la Tarraconense, dos castells o fortins de planta irregular que flanquegen el pas, tot defensant la porta coberta o torrassa que barrava el camí (Castellví, 1995).

Molts altres llocs en alçada reporten registres del segle V o inicis del segle següent, enclavaments que principalment es distribueixen sobre la xarxa viària i que sovint reocupen antics despoblats, tot constituint una primera generació de fortificacions rurals encara poc definida (Gibert, 2020). Així, a les valls d'Andorra, el recinte torrejat de Roc d'Enclar s'atribuí als segles IV-V, on

l'ocupació es prolonga amb la construcció d'una església vers els segles VII-VIII (Llovera *et alii*, 1997). Defensa avançada de la ciutat de Girona, el *castellum* de Sant Julià de Ramis posa el problema d'un tipus particular d'edifici basilical, amb una gran nau central i diversos àmbits laterals simètrics, envoltat de muralles i d'altres construccions (Burch *et alii*, 2006). Malgrat que s'atribuí a finals d'època romana, més aviat pensem que correspondria al domini visigot, com altres edificis similars descoberts en contextos urbans i rurals. Són els casos del palau episcopal de Barcelona del segle VI, de diverses construccions residencials en la Moreria de Mèrida i també dels Casals del Mas del Sabater (Cinctores), aquest últim bastit íntegrament amb pedra i fang (Beltrán, 2013; Alba, 2009; Antonio i Pérez, 2020). Veritables residències fortificades, totes elles són construccions que cal atribuir a l'aristocràcia del període.

A la comarca d'Osona alguns llocs en alçada també es reocupen molt precoçment, on el cas més significatiu és el castell de Besora, que reporta materials esparsos dels segles V-VI i un edifici rectangular (6x4 m) sobre l'accés a la plataforma, amb parets de 0,8 m de gruix. Aquesta és la construcció més antiga i s'interpreta com un espai cultual, perquè incorpora una tomba amb dues inhumacions d'homes joves datades entre l'últim terç del segle VII i finals del IX (Busquets *et alii*, 2017). Una construcció similar, una mica més gran (7,5 x 5,8 m), correspon a la fase tardoantiga del jaciment dels Altimiris (Sant Esteve de la Sarga), que domina l'accés a la Ribagorça des del Congost de Mont-rebei, on s'interpreta que aviat s'establí un monestir (Sancho, 2010). Malgrat tot, en ambdós casos sembla prevaldre la funció militar sobre la religiosa des d'un principi, amb dos edificis que bé podrien ser aules o sales d'una sola planta, si no són torres molt primitives, que complementarien altres defenses perifèriques.

Distintament, durant el segle VII s'inicia una segona generació de fortificacions d'època visigoda, ara sota la fórmula de poblacions emmurallades de diversa entitat. En posició privilegiada sobre la badia de Roses, el recinte de Puig Rom encercla un espai de gairebé una hectàrea, amb diverses cases o àmbits residencials que s'adossen a la muralla, on els treballs recents prolonguen l'ocupació fins al segle IX (Palol, 2004; Subias *et alii*, 2020). És un cas paral·lel al de la fortificació osonenca de l'Esquerda (Roda de Ter), on l'excavació de la muralla altmedieval ha permès desestimar, finalment, l'atribució preromana tradicional (Ollich *et alii*, 2017). Establiment que pretén cert domini sobre el districte, les datacions i els materials de Roda confirmen l'ocupació d'aquest sector d'ençà de la segona meitat del segle VII, si més no fins a la destrucció documentada l'any 826. De

dimensions més reduïdes, les poblacions fortificades del Tossal del Moro (Castellserà) i, potser, del Serrat dels Tres Hereus (Casserres de Berguedà) també s'establiren al segle VII, tot perdurant durant els primers temps d'al-Àndalus, quan reporten eines relacionades amb l'explotació ramadera i altres objectes domèstics (Escala *et alii*, 2018; Morell, 2006; Folch *et alii*, 2007). Entre aquests col·lectius emmurallats les activitats agropecuàries aviat predominaren sobre les funcions militars, malgrat que tots quatre exemples es destruïren o s'abandonaren en el context de la intervenció franca i les seves seqüeles.

Queda per resoldre, però, quines formes podrien tenir les torres exemptes d'època visigoda, atès que només comptem uns pocs casos sense datacions precises, que recorden les construccions de Besora i els Altimiris. No excavada, la torre de planta trapezoidal de Castellfollit de la Conca (Vimbodí) és obra de maçoneria encofrada i parets primes, potser d'una única planta coberta de *tegulae*, amb estructures precàries al seu voltant (Gonzalo; Martí, 2015). La petita torre quadrada (4 × 4 m) de l'establiment de Caulers Vell (Caldes de Malavella) es relacionaria amb l'ocupació tardoantiga del lloc i presenta contraforts a les cantonades (Folch, 2018, p. 34-35). A la comarca d'Osona també cal sumar la torre del castell de Tona entre les construccions més primitives, un edifici que es conserva ben bé íntegre i que envolta un fossat, on les intervencions realitzades no aportaren solucions (Gibert, 2018, p. 77-78). Amb poc més de 8 m d'alçada i gairebé 5 m d'ample, és una obra encofrada d'una sola planta i terrat, coberta amb volta que només descansa sobre dues parets.

Malgrat les incerteses i l'exigüitat del recull precedent, sembla que a Catalunya les torres quadrangulars més precoces serien de petites proporcions, potser d'una sola planta i terrat. D'altra banda, la difusió que poden haver tingut aquestes construccions en època visigoda es limitaria a una selecció d'emplaçaments amb cert valor estratègic, on predominarien les funcions de vigilància en alçada. És un punt de partida que hom desenvoluparà àmpliament a partir d'aquí, en època islàmica i posteriorment (Fig. 1).

Així, més enllà d'ocupar les ciutats i altres centres territorials, tot sembla indicar que durant els primers segles d'al-Àndalus es produí un increment notable de les fortificacions en l'àmbit rural, de forma progressiva i de diverses formes, principalment amb la construcció de torres exemptes i també d'alguns castells o recintes. De fet, fou durant el segle VIII quan a Catalunya s'edificaren les primeres torres exemptes de planta circular o arrodonida, que principalment s'apliquen a funcions de vigilància en alçada, malgrat que també poden

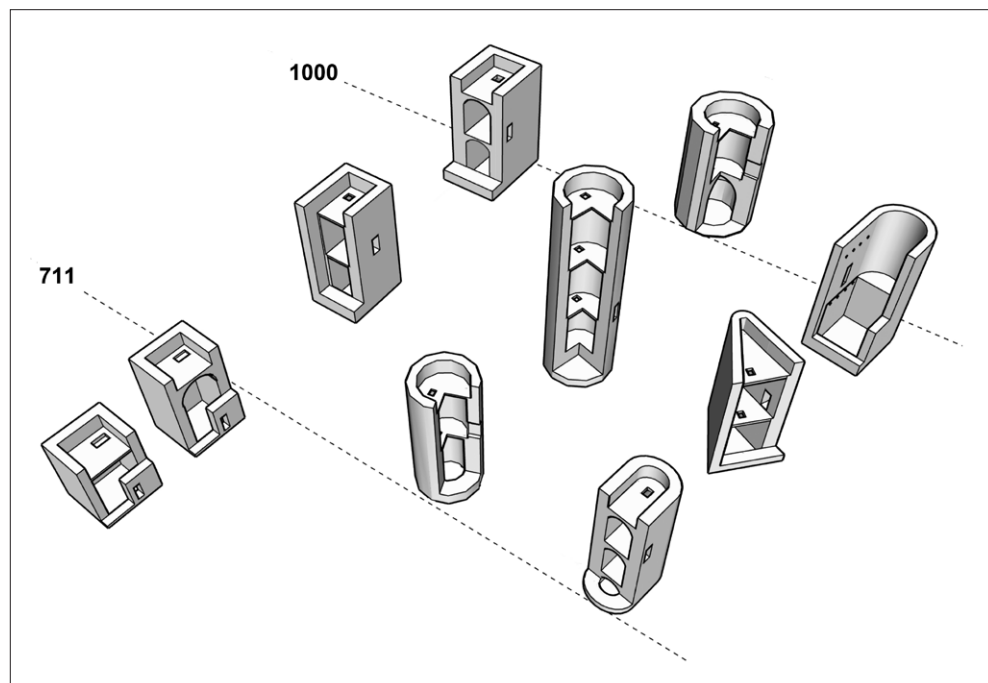

Figura 1. Esquema del desenvolupament de les torres exemptes altmedievals a Catalunya (Ramon Martí, Sketchup).

tenir caràcter residencial. Així s'observa a les comarques de Girona, Barcelona i Tarragona, sobre les successives fronteres d'un domini andalusí en retrocés, on constituïren veritables sistemes de defensa durant els segles VIII-X (Martí; Viladrich, 2018).

Ben notable, un d'aquests sistemes enllaçava la meitat oriental de Catalunya amb la ciutat de Barcelona, tot sumant una quinzena de torres que reben el nom estricte de Far (*Pharus*). L'eix principal del dispositiu presenta una sèrie de construccions monumentals de dues plantes, trespols sobre bigues de fusta i gran diàmetre (9-10 m), bastides amb carreus, sovint encoixinats, que hom disposa de llarg i de través. D'aparença antiga, els primers analistes les consideraren obres romanes, inferència que alguns mantenen un cop excavades, en valorar l'antiguitat del solar on s'edificà el seu cas (Martí [ed.], 2008). Sense paral·lels en el món romà, és un dispositiu complex que atribuïm a la iniciativa de Sulayman al-Arabí, qui governà Barcelona i Girona durant els anys seixanta i setanta

del segle VIII, en rebel·lia contra l'emir Abd-ar-Rahman i aliat de Carlemany en la cèlebre expedició de Saragossa el 778 (Martí; Viladrich, 2020, p. 166-167). Res d'estrany, atès que l'aparell quadrat i encoixinat és un recurs habitual en tot tipus de defenses en la vall de l'Ebre, durant l'emirat i encara més tard, malgrat que aquests fars serien les primeres obres conegudes on s'utilitza (Asensio, 2020, p. 54-55).

Altres torres dels eixos secundaris del sistema són de menor diàmetre i aparell més modest, obres similars a diverses talaies esparses per terres de Girona i Barcelona que no reben la consideració de fars, malgrat que podrien ser coetànies. També a la comarca d'Osona s'identifica el Far de Tavèrnoles, on resta l'última filada d'una torre circular d'uns 7 m de diàmetre, així com les torres arruïnades dels castells de Gurb i Cabrera podrien ser molt precoces.

Així mateix, la construcció oblonga descoberta a Torre Desvern (Celrà) és de gran interès, tant per la seva forma com per les qualitats residencials del lloc, que tres datacions situen entre els segles VI-VIII i ha estat atribuïda a època visigoda (Prat, 2020). De fet, és l'únic cas d'aquest tipus que hom coneix fins a la divisòria del riu Llobregat, on comptem més d'una desena de torres oblongues fins a l'entorn de Tarragona. Atesa la localització precisa de la Torre Desvern, suggerim relacionar-la amb el topònim altmedieval de Palagret (*Palacroto*) i, aquest, amb els palaus rurals (*palatia*) que s'establiren amb la conquesta musulmana, on diversos textos detallen l'existència de torres (Ballestín; Pastor [eds.], 2013). A efectes pràctics, aquests palaus s'adjudicaren als comandaments de l'exèrcit andalusí com a béns arrels i eren, principalment, explotacions agrícoles que proporcionaven rendes i vitualles, com després ho feren per proveir la cavalleria carolíngia i comtal, fins a l'arribada dels usos feudals. Pot servir d'exemple la comarca del Vallès Oriental, on una sisena part dels palaus documentats sabem que tingueren torres, avui desaparegudes, com les de Palou o Castell Morí de la Roca, la torre d'Azar a Palou de Granollers o la torre de Cirera o Palou a Santa Eulàlia de Ronçana (Martí, 2020).

Al capdavant, però, les pressions carolíngies foren el catalitzador que accelerà definitivament el procés de construcció de torres exemptes, molt especialment a partir de la presa de Barcelona l'any 801, quan s'estableix un context fronterer al bell mig del país. Aquí es multiplicaren les defenses i progressaren les tècniques, tot desenvolupant models i processos particulars d'edificació, com el recurs de plataformes voladisses parcials, que hom aplica de forma escalonada sobre el mur exterior (Martí; Sánchez, 2021).

És entre les defenses perifèriques de les terres de Lleida on millor s'observa el fenomen, on la frontera més perdurà. Aquí comptem desenes de torres de planta circular atribuïbles als segles VIII-XI, que formen un gran arc defensiu al voltant dels plans, del Pallars Jussà i la Noguera fins a l'occident del Bages. Distintament, a les planes de Lleida abunden les torres quadrangulars fins a la fi del període andalusí, potser més útils com a espais residencials, distribució que ressalta les qualitats de combat de les construccions rodones. Aquí hom disposa de datacions calibrades al castell d'Alòs de Balaguer, que situen la torre circular entre finals dels segles VII-IX i el recinte entre finals dels segles VIII-X.³ Així mateix, amb 32 m d'alçada, la doble torre de Vallferosa (Torà) és la més alta d'aquestes construccions, un cas extraordinari que reporta diverses datacions entre finals dels segles VII-IX (Esteve; Menchón [coord.], 2018) i que considerem d'un moment avançat del darrer segle, atesos els seus artificis.

Al sector litoral, també entre el riu Llobregat i el Camp de Tarragona hom desenvolupà nous sistemes de defensa durant tot el segle IX, que integren múltiples torres de planta circular i oblonga força diversificades, de dues o tres plantes, tant en funcions de talaia permanent com associades a establiments rurals. Aquí, la torre mestra de Castellví de la Marca s'edificaria en ple segle IX, atesos els materials paleoandalusins que proporcionen les intervencions, principalment ampolles i cànirs de cuita oxidant o alguna tenalla, gairebé sense paral·lels coneguts a les comarques de Barcelona (Folch *et alii*, 2018, p. 93-94 i 101) (Fig. 2). També al voltant de la ciutat de Tortosa s'edificaren torres circulars cada cop més altes fins als inicis del segle X, un model que esdevé residual durant el període califal, quan prenen protagonisme els complexos castrals (Negre, 2020). Arreu hom constata una notable diversificació de les obres, tant sí són arrodonides com quadrangulars, i també de planta en U o triangular, com la torre de Santa Perpètua de Gaià (Pontils), amb dues datacions dels segles VII-IX (Menchón, 2018). Unes i altres són defenses que progressivament s'acumulen a les fronteres d'al-Àndalus, fruit de múltiples iniciatives, on cal preveure que tant hi participen les elits àrabs com els seus clients i també els protegits, en el context d'unes societats locals que es regeneren diversament en cada demarcació.

Al seu torn, les defenses del sector carolingi no són tan evidents durant tot el segle IX, malgrat que a partir d'aquí hom disposa de les precisions documentals.

3. Devem a la gentilesa de Jordi Morros els resultats de les anàlisis.

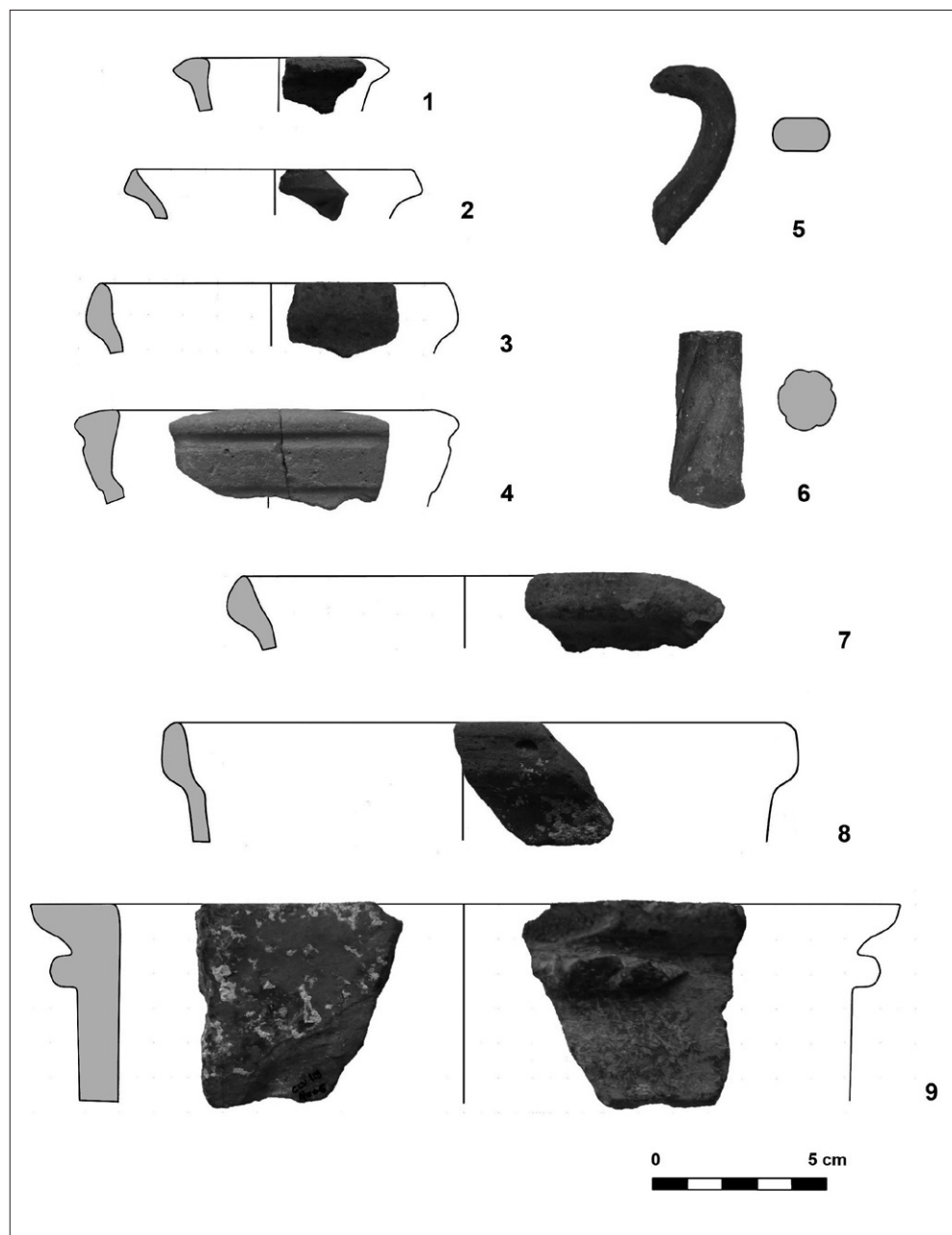

Figura 2. Materials paleoandalusins de Castellví de la Marca: ampolles i càntrirs, núm. 1-8; tenalla, núm. 9 (excavació entorn de la torre mestra, Cristian Folch i Ramon Martí, any 2018).

Si més no, cal creure que l'ocupació franca prioritzà la fidelitat de la muntanya i el domini de les ciutats o altres centres d'interès, tot modificant l'ordenament territorial. Gràcies als textos, ara afloren desenes de castells que custodien les valls del Prepirineu i la Catalunya central, gairebé inexplorats, on s'acumulen els establiments de distintes èpoques i s'assoleixen solucions particulars en cada demarcació.

La situació és distinta vers el corredor litoral, on els castells inicials són pocs i flanquegen els plans. Amb precedents visigots, al castell rossellonès d'Ultrera (Argelers) hom bastí una gran torre rectangular i diverses cabanes en època carolíngia (Constant, 2008). Actiu durant els segles ix-x, el castell de Castellar Vell (Castellar del Vallès) degué acollir una població fortificada, amb una vall que protegia l'accés a la plataforma (Roig; Molina i Coll, 1996). L'aparent indefensió de les terres planes queda pal·liada durant el segle x amb les nombroses notícies de torres que detallen els textos, construccions que habitualment reben el nom del seu promotor, un procés que podria remuntar-se temps enrere. Són edificis que hom descriu entre cases, closos i altres dependències, sense altra rellevància jurídica que la que adquirissin els seus propietaris en la trama de les fidelitats.

Malgrat la diversitat de casos i de situacions que cal preveure, tot sembla indicar que la renovació dels models castrals no es produí fins a inicis del segle x, quan arren les nissagues comtals. És un canvi genèric que es fonamenta en la institució del castell termenat (*castrum*), que a partir de aquí s'aplicarà de manera sistemàtica sobre l'avenç fronterer. Així, en ple segle x la documentació reflecteix la creació d'una densa xarxa castral als territoris conquerits a ponent dels rius Llobregat i Cardener, on s'ocupen les defenses prèvies o s'edifiquen noves torres, dotades d'un petit recinte i d'altres dependències que completen la fortificació. Durant el segle x a la torre andalusina de Castellví de la Marca s'afegí una primera muralla i una gran aula rectangular (11 × 6 m) que acollí diverses inhumacions, convertida en capella vers els inicis del segle xi, quan s'amplia notablement el recinte (Fig. 3). Distintament, no és insòlita la construcció inicial de torres mestres de planta rectangular als nous castells, com s'observa en els casos de Castelltallat (Sant Mateu de Bages) i del Serrat de la Cabra d'Or (Artés), tot i que aviat hom preferí el model de planta circular, especialment als dominis del comte de Barcelona (Gibert, 2021).

De fet, aquests comtes haurien estat els primers a construir torres de planta circular als seus districtes, tant a la frontera d'al-Àndalus com a la rereguarda i contra els seus veïns. Potser la construcció comtal més precoç sigui la Torre Roja

Figura 3. Excavació i restauració del castell de Castellví de la Marca: en primer terme, conjunt dels segles ix-x; al fons, muralla del segle xi i recinte del segle xv (Jordi Gibert, *Arqueòlegs.cat*, any 2021).

(Caldes de Montbui), amb el reforç d'una anella exterior, on les excavacions reporten una petita necròpolis i algunes fosses pròximes, amb ceràmica espatulada i la datació d'un individu entre els segles VIII-X (Fortó; Maese, 2011). També al Vallès, la Torre de Palau (Terrassa) seria igualment un cas primerenc si correspon, com sembla, al castell documentat d'ençà de l'any 915, un edifici que incorpora els principals progressos obtinguts fins aquí al sector andalusí, com si l'equip que la construï hagués canviat de bàndol.

Aviat la construcció de torres circulars es generalitzà als comtats del príncep de Barcelona, moltes documentades durant el segle X o poc més tard i avui excavades. Aquí també s'assoliren progressos en les tècniques, tot perfeccionant l'aparell i les solucions, com ara l'aplicació de cúpules i de plataformes perimetrals de construcció, alhora que s'experimentava amb altres formes. També els comtes de Pallars i Cerdanya edificaren torres de planta circular als seus districtes;

no així els d'Empúries, que sempre preferiren les construccions quadrangulars, tot mantenint certes particularitats que al capdavall subsumí l'arquitectura romànica.

3. FORMACIÓ DE LA NOBLESA VICARIAL

Molt probablement, les opinions d'Abadal sobre la figura del vicari s'inspiraren més en la historiografia que en l'anàlisi documental, en relació amb un concepte que és molt versàtil, que s'adapta a les successives administracions i que Carlemany redefiní. Així, en l'estudi pioner del càrrec i la seva jurisdicció, la *vicaria*, Ferdinand Lot definí el vicari carolingi com un oficial públic a les ordres del comte, amb competències exclusives sobre la baixa justícia, una mena de jutge de pau i comissari de policia (Lot, 1893, p. 281).

Poc després que Abadal, Josep M. Font i Rius oferí noves precisions sobre el cas català, en distingir el «règim vicarial» entre les diverses formes de detenció de castells, tot precedint les concessions feudals i la simple custòdia de les fortificacions, la castlania (Font, 1968). En la seva opinió, aquesta fórmula només es documentaria durant la segona meitat del segle x i el primer terç del segle següent, en referència a uns vicaris que bàsicament serien personatges d'alt rang o pròcers de la cort comtal. També remarca les múltiples alienacions de castells que realitzen els comtes durant aquest període i percep certa evolució dels primitius vicaris, que al capdavall es transformen en senyors dels seus districtes.

Pierre Bonnassie també incorporà l'estudi dels vicaris en la seva memorable tesi sobre Catalunya durant els segles x-xi, on els atorga un rol principal entre els protagonistes del canvi feudal (Bonnassie, 1975-1976, p. 173-177 i 580-584). Aquí l'autor considera que els primers vicaris eren funcionaris públics, com a dipositaris de la *potestas* comtal en la seva circumscripció, on assumirien competències en matèria fiscal, militar, judicial o de policia. També observa, però, que els seus poders són complexos i que molts d'aquests vicaris eren personatges influents de l'entorn comtal. Més endavant destaca que el títol de vicari tombà en descrèdit en ple segle xi, quan aquells el refusen i l'atribueixen als seus propis castlans.

Concloem que aquests autors distingeixen netament dos significats successius del terme durant els segles x-xi, on el punt de ruptura se situa en la introducció dels usos feudals. Més recentment, múltiples aportacions han con-

tribuit a un millor coneixement dels llinatges vicarials, alhora que la publicació sistemàtica dels textos avui permet resseguir les distintes transformacions que assoleix la figura en època altmedieval (Martí; Gibert, 2019). Destaquen principalment els vicaris dels comtats d'Osona-Manresa i de Barcelona, que sumen gairebé un centenar d'individus entre els anys 942-1100, molts més i primer que a la resta de les demarcacions. Revesteixen un interès especial els personatges del període 942-1017, que són els més nombrosos i representen la vigència dels vicaris comtals o del règim vicarial, no sense oscil·lacions, com certa retracció durant les dècades 961-980, seguida d'un segon apogeu. Al capdavant, el canvi de significat se situa vers l'any 1017, tot coincidint amb la mort del comte Ramon Borrell, quan l'ús del terme decau i passa a designar exclusivament els castlans de les fortificacions (Fig. 4).

De bon començament, però, s'observa que la conquesta carolíngia suposà una ruptura gairebé immediata amb la tradició anterior, atès que els vicaris concrets desapareixen de les fonts durant més d'un segle. I això en benefici d'altres actors que els substitueixen en l'àmbit judicial i també com a lloctinents del comte, en favor dels vescomtes. Malgrat tot, és entre la noblesa territorial i el grup específic dels *boni homines* on cal cercar els gèrmens dels futurs vicaris durant el

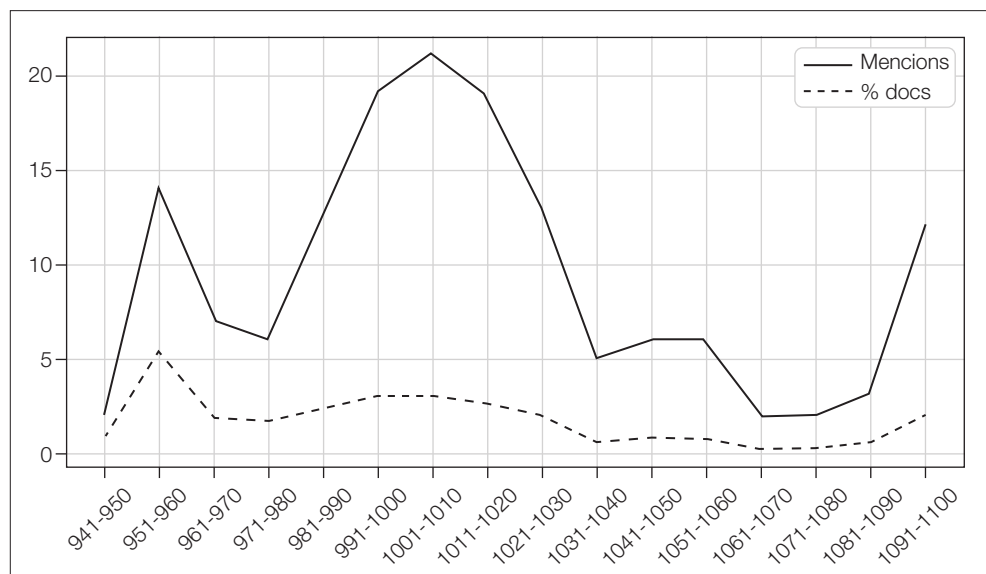

Figura 4. Notícies de vicaris als comtats d'Osona-Manresa i Barcelona (Martí i Gibert, 2019).

segle ix, com l'il·lustre Centuri i el seu grup, entre ells un Berà, que promogueren la dotació parroquial de l'església del castell de Tona l'any 888. Més que nous, casos com aquest suggereixen la permanència de certes famílies arrelades als castells, si més no al districte d'Osona. Aquí, l'annexió definitiva del territori per part del casal de Cerdanya l'haurien precedida les aliances matrimonials amb la descendència del comte Berà, així com els necessaris acords de pacificació (Martí, 2019, p. 24). De fet, la repoblació d'Osona més aviat se centraria en la reorganització del districte, mitjançant la restauració episcopal i l'establiment de parròquies, o també amb la construcció de nous castells, encara per determinar.

Amb jerarquies ben arrelades, és a terres d'Osona on primer es documenten les demarcacions castrals i, mig segle després, els vicaris que les administren. Tot seguit se sumen els primers vicaris al comtat de Barcelona, molts d'ells de procedència osonenca, quan s'estableix la xarxa castral a ponent del Llobregat. Així, el comte Sunyer de Barcelona hauria innovat quan recuperà la figura vicarial, tot inspirant-se molt probablement en el comtat de Roerga, d'on procedia la seva esposa i proliferaven les vicaries. A Catalunya, però, els vicaris comtals s'associen als castells termenats, als quals s'assigna l'impost religiós del delme (*decima*) de la demarcació respectiva. Així, en desvincular-se de la possessió de terres, aquests nous castells foren l'escenari on es multiplicaren les tropes i es professionalitzà l'exèrcit, alhora que els vicaris proveïen una cavalleria estable i ben equipada, que bé detallen els aixovars testamentaris.

La iniciativa fou un èxit i a la cort de Barcelona acudiren senyors (*domnos*) de diversos comtats, tant si procedien de la noblesa de sang com si eren magnats terratinents, que s'enrolaren com a vicaris i sumaren les seves clientele armades als exèrcits del príncep. En aquest grup heterogeni conflüïren els parents del comte o dels vescomtes de Barcelona, Osona i Conflent, per exemple, així com tota mena d'hisendats locals. Habituals a la cort, durant tres quarts de segle els vicaris representaren el comte de Barcelona arreu, fins i tot conduint ambaixades a Còrdova o a Roma.

Caps militars, el seu marc d'actuació preferent són els castells que posseeixen, bé els tinguin per delegació del comte o bé els adquireixin com a alous propis. Unes i altres fórmules condueixen a un resultat similar, com és la formació de veritables nissagues vicarials que arrelen en les fortificacions respectives, amb l'excepció d'uns pocs castells principals, on és el comte qui proveeix les successions. Així, durant dècades, en la majoria de fortificacions se succeïren fins a tres generacions de vicaris comtals que s'enorgullien de ser-ho, com els Gurb, els Lluçà, els

Castellvell o els Claramunt, per citar-ne alguns dels més notables. Unes i altres famílies habitualment verifiquen enllaços amb els seus iguals o superiors, tot generant àmplies parenteles entre l'estament militar i proveint també càrrecs eclesiàstics. Durant aquests temps, però, les principals famílies tendeixen a acaparar castells i a multiplicar les branques, alhora que actuen com a terratinents ambiciosos que acumulen camps extensos, vinyes i molins, també fora de la seva jurisdicció.

El model perdurà tant com el comte pogué donar-li cobertura, fins que, durant els preàmbuls de la Pau de Déu, l'Església s'oposà a les ingerències vicarials sobre uns recursos que considerava propis. Sota amenaces d'excomunicació, és aleshores quan el títol vicarial tomba en descrèdit i la noblesa, de sobte, renuncia a representar el comte, tot apropiant-se els castells i els drets judicials, mentre es consuma la ruïna de la justícia pública (Salrach, 2013). Havia arribat l'hora de reformular els recursos i les competències que corresponien al príncep, als senyors i als castlans en el marc jurídic dels feus.

4. CONCLUSIONS

Ramon d'Abadal no podia adduir gaires proves on donar suport a les seves idees sobre les fortificacions osonenques, atès l'estat de les edicions i de l'arqueologia en temps del franquisme. Tampoc hom podia exigir als pioners de l'arqueologia medieval conclusions gaire àmplies ni prou sòlides quan formularen les primeres hipòtesis, sobre un camp per desbrossar. De fet, en certs aspectes no anaven gaire errats, com ara en la longevitat d'alguns emplaçaments castrals i en l'atribució relativament tardana de les torres circulars de l'àmbit comtal, malgrat que desenvolupessin teories unívokes i escassament fonamentades. Autors influents, és clar que avui, com ahir, el lector prudent llegirà les seves aportacions entre línies, sabedor que el culte historiogràfic mai no és bona companyia.

La situació és ben distinta seixanta anys després, un cop normalitzada una arqueologia de qualitat i culminada la *Catalunya carolíngia*. Són metes assolides i també constitueixen un nou punt de partida, com eines primordials que són a l'abast dels investigadors. En l'àmbit arqueològic, però, queda molt camí a recórrer, com hem vist en l'anàlisi de les fortificacions, on no deixa de sorprendre la precocitat, la diversitat i l'extensió del fenomen en època visigoda, quan proliferen les primeres defenses, encara poc conegudes.

També ofereixen àmplies perspectives de recerca les primeres torres exemptes de planta circular o arrodonida del període andalusí, que conformen dispositius de defensa ben explícits i ara omplen un buit històric inexcusable, no sense reticències. Aquest no és un problema menor, atès que a Catalunya comptem poc més de tres-centes d'aquestes obres altmedievales, tantes com les que coneixem a la resta de la Península, on no es discuteix l'origen andalusí dels principals conjunts castellans, valencians o andalusos. El potencial analític que posseeixen les torres catalanes és enorme i, de fet, avui aporta precisions de consideració al conjunt peninsular sobre la conquesta i els primers temps d'al-Àndalus.

És a Catalunya, però, on els avenços arqueològics reporten els principals beneficis, en reconèixer l'herència d'un període ignorat i en observar com s'adoptà i desenvolupà el model als territoris comtals, on la documentació facilita la identitat dels promotors de les obres. De fet, les perspectives d'estudi que ofereixen els vicaris comtals són ben sòlides, atès que els textos permeten seguir el seu rastre durant generacions i amb força certeses. Perns o engranatges del règim, en paraules d'Abadal, entre els vicaris de la cort de Barcelona hom pot trobar connexions amb tota mena de pròcers d'arreu dels comtats, tot constituint un veritable gresol nobiliari, mentre existiren.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, R. d' (1955). *Catalunya carolíngia. Els comtats de Pallars i Ribagorça. III*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1958). *Els primers comtes catalans*. Barcelona: Teide (tercera edició).
- (1986). *Catalunya carolíngia. El domini carolingi a Catalunya. I-1*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ALBA, M. (2009). «Los edificios emirales de Morería (Mérida), una muestra de arquitectura del poder». *Anales de Arqueología Cordobesa*, núm. 20, p. 379-419.
- ANTONIO, J. M. DE; PÉREZ, R. (2020). «El edificio visigodo de Els Casals del Mas de Sabater, Morella, els Ports (Castelló)». A: MACIAS, J. M.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M. [eds.]. *Recintos fortificados en época visigoda: historia, arquitectura y técnica constructiva*. Tarragona: ICAC, p. 173-181.
- ASENSIO, J. A. (2020). «Las fortificaciones andalusíes en sillar regular de gran aparejo en los distritos de Wasqa y Barbastur (provincia de Huesca, Aragón)».

- A: BRUFAL, J.; NEGRE, J.; SABATÉ, F. [eds.]. *Arqueologia medieval. Fortaleses a la vall de l'Ebre (segles VII-XI)*. Lleida: Pagès, p. 49-96.
- BALLESTÍN, X.; PASTOR, E. [eds.] (2013). *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en al-Ándalus (siglos VII-IX)*. Oxford: Archaeopress.
- BELTRÁN, J. (2013). «Topografía de los grupos episcopales urbanos: Barcelona». A: CRESCI, S.; LÓPEZ, J., i BRANDT, O. [eds.]. *XV Congreso Internacional de Arqueología Cristiana: episcopus, ciuitas, territorium*. Ciutat del Vaticà, p. 571-586.
- BOLÒS, J. (2001). «Fortificaciones y organización del territorio en la Marca o frontera catalana durante los siglos IX-XII». A: HUERTA, P. L. [coord.]. *Actas del IV Curso de Cultura Medieval. Seminario: La fortificación medieval en la península Ibérica*. Aguilar de Campoo: Fundación Santa María la Real, p. 101-123.
- BONNASSIE, P. (1975-1976). *La Catalogne du milieu du Xe a la fin du XIe siècle Croissance et mutations d'une Société*. Tolosa: Université Toulouse-Le Mirail.
- BRAMON, D. (2000). *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 a 1010*. Vic-Barcelona: Eumo.
- BURCH, J.; GARCÍA, G.; NOLLA, J. M.; PALAHÍ, L.; SAGRERA, J.; SUREDA, M.; VIVÓ, D., i MIQUEL, I. (2006). *El Castellum. Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 2*. Girona: Universitat de Girona.
- BUSQUETS, F.; FÀBREGAS, M.; CORTS, A., i CAPDEVILA, N. (2017). «El conjunt monumental del castell de Besora: primeres aproximacions a un assentament amb més de dos mil anys d'història». *Ausa*, núm. 179, p. 107-126.
- CABAÑERO, B. (1996). *Los castillos catalanes del siglo X. Circunstancias históricas y cuestiones arquitectónicas*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- CASTELLVÍ, G. (1995). «*Clausurae* (Les Cluses, Pyrénées-Orientales): fortresses-frontière du Bas Empire Romain». A: ROUSSELLE, A. [dir.]. *Frontières terrestres, frontières célestes dans l'Antiquité*. Perpinyà: Presses Universitaires, p. 81-118.
- CONSTANT, A. (2008). «Fouilles récentes au castrum Vulturaria / Ultréra (Argelès-sur-Mer, Pyrénées-Orientales)». A: MARTÍ, R. [ed.]. *Fars de l'islam. Antiques alimares d'al-Ándalus*. Barcelona: Edar, p. 39-55.
- ESCALA, O.; COLET, A.; MULET, M.; MAZUQUE, J., i MARTÍNEZ, J. (2018). «El jaciment ibèric i visigot del Tossal del Moro (Castellserà, l'Urgell). Darre-

- res novetats». A: *Primeres Jornades d'Arqueologia i Paleontologia de Ponent*. Lleida: Generalitat de Catalunya, p. 202-209.
- ESTEVE, J.; MENCHÓN, J. [coord.] (2020). *Vallferosa. Una torre singular en una frontera de temps antics (s. VIII-XI)*. Guissona: Ajuntament de Torà.
- FELIU, G. (2020). «La Catalunya carolíngia». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXXI, p. 79-93.
- FITÉ, F. (1986). «Les torres de guaita de la Catalunya de Ponent. Alguns exemples de l'àrea del Montsec». A: *Setmana d'Arqueologia Medieval*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 25-98.
- FOLCH, C. (2018). «Fortificacions i assentaments en alçada a l'àmbit rural del nord-est de Catalunya durant l'alta edat mitjana (segles VI-XI)». *Treballs d'Arqueologia*, núm. 22, p. 29-49.
- FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍN, J., i RODRIGO, E. (2007). «L'ocupació de l'alta edat mitjana del jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà)». A: *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*. Sabadell: ACRAM, p. 753-757.
- FOLCH, C.; GIBERT, J.; GONZALO, X.; MARTÍ, R., i MARTÍNEZ, N. (2018). «La fortificació antiga i medieval de Castellví de la Marca (Barcelona), primeres dades arqueològiques». *Treballs d'Arqueologia*, núm. 22, p. 83-105.
- FONT, J. M. (1968). «Les modes de détention des châteaux dans la vieille Catalogne et ses marches frontières, du début du IXe au début du XIe siècle». *Annales du Midi: revue archéologique, historique et philologique de la France méridionale*, núm. 80, p. 405-419.
- FORTÓ, A.; MAESE, X. (2011). «La Torre Roja: un jaciment ibèric i medieval (Caldes de Montbui, Vallès Oriental; Sentmenat, Vallès Occidental)». A: *Tribuna d'Arqueologia 2009-2010*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 113-152.
- GALTIER, F. (1987). «Les châteaux lombards de l'Aragon à l'aube de la castello-logie romane occidentale. La tour ronde». *Les Cahiers de Saint-Michel-de-Cuxa*, núm. 18, p. 173-206.
- GIBERT, J. (2018). *La fi del món antic i l'inici de l'edat mitjana a la Catalunya Central. Poblament, producció econòmica i organització del territori entre els segles V-VIII*. Tarragona: ICAC.
- (2020). «Una presència difusa: dades i indicis per al reconeixement de les primeres fortificacions altmedievals a l'àrea catalana (segles V-VIII)». A: MACIAS, J. M.; RIBERA, A., i ROSSELLÓ, M. [eds.]. *Recintos fortificados*

- en época visigoda: historia, arquitectura y técnica constructiva*. Tarragona: ICAC, p. 153-171.
- (2021). «Els primers castells d'època comtal de les valls del Llobregat i del Cardener: antecedents, orígens i context». *Dovella. Dossier: El patrimoni de torres i castells*, núm. 132, p. 1-10.
- GONZALO, X.; MARTÍ, R. (2015). «El poblament altmedieval del territori de Tarragona: Campanyes de prospecció arqueològica a l'Alt Camp i la Conca de Barberà (2012-2013). Primers resultats». A: *V Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona, p. 721-728.
- LOT, F. (1893). «La *vicaria* et le *vicarius*». *Nouvelle revue historique de droit français et étranger*, núm. 17, p. 281-301.
- LLOVERA, X.; BOSCH, J. M.; RUF, M. A.; YÁÑEZ, C.; SOLÉ, X., i VILA, A. (1997). *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant (segles IV-XIX)*. Andorra la Vella: Patrimoni Cultural d'Andorra.
- MARTÍ, R. [ed.] (2008). *Fars de l'islam. Antigues alimares d'al-Àndalus*. Barcelona: Edar.
- (2019). «La descendència del comte Berà de Barcelona en la construcció dels comtats catalans». A: BLASCO, A.; VERGÉS, O. [eds.]. *Estudis sobre els orígens de la noblesa medieval al nord-est peninsular (s. X-XII)*. La Seu d'Urgell: Anem Editors, p. 17-51.
- (2020). «Els palaus rurals del Vallès Oriental. Implantació i deriva d'una institució d'època islàmica (segles VIII-XI)». *Ponències. Revista del Centre d'Estudis de Granollers*, núm. 24, p. 33-65.
- MARTÍ, R.; GIBERT, J. (2019). «Els vicaris del comte de Barcelona, gresol de nobleses». A: BLASCO, A.; VERGÉS, O. [eds.]. *Estudis sobre els orígens de la noblesa al nord-est peninsular (s. X-XII)*. La Seu d'Urgell: Anem Editors, p. 143-178.
- MARTÍ, R.; SÁNCHEZ, A. (2021). «La difusió altmedieval de les torres exemptes: formes, tècniques constructives i aplicacions». *Castellum*, núm. 6, p. 38-46.
- MARTÍ, R.; VILADRICH, M.M. (2018). «Les torres de planta circular de la frontera extrema d'al-Àndalus a Catalunya (segles VIII-X)». *Treballs d'Arqueologia*, núm. 22, p. 51-81.
- (2020). «The Round Towers of the Andalusí-Catalan Borders (8th-10th centuries)». *Journal of Islamic Archaeology*, núm. 7-2, p. 157-181.

- MENCHÓN, J. (2018). «Dos torres y un relato histórico en revisión: Santa Perpètua de Gaià (Tarragona) y Vallferosa (Lleida)». *Treballs d'Arqueologia*, núm. 22, p. 107-134.
- MORELL, N. (2006). «Forjant el passat. Recerques arqueològiques entorn la metal·lúrgia del ferro al Serrat dels Tres Hereus». *L'Erol*, núm. 91, p. 19-23.
- NEGRE, J. (2020). *En els confins d'al-Àndalus. Territori i poblament durant la formació d'una societat islàmica a les Terres de l'Ebre i el Maestrat*. Castelló de la Plana: Onada Edicions.
- OLLICH, I.; DE ROCAFIGUERA, M.; PRATDESABA, A.; OCAÑA, M.; AMBLÀS, O.; PUJOL, M. À., i SERRAT, D. (2017). «Roda Ciutat: el nucli fortificat de l'Esquerda sobre el Ter i el seu territori». *Ausa*, núm. 179, p. 23-40.
- PALOL, P. DE (2004). *El castrum del puig de les muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*. Girona: Museu d'Arqueologia de Catalunya.
- PRAT, M. (2020). «Una torre de época visigoda en el nordeste peninsular: el caso de Torre Desvern, Celrà». A: BRUFAL, J.; NEGRE, J.; SABATÉ, F. [eds.]. *Arqueologia medieval. Fortaleses a la vall de l'Ebre (segles VII-XI)*. Lleida: Pagès, p. 241-254.
- PREVOSTI, M. (2020). «Els precedents antics a la *Història de Catalunya* de Ramon d'Abadal, cinquanta anys després». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXXI, p. 95-111.
- RIU, M. (1962). «Probables huellas de los primeros castillos de la Cataluña carolingia». *San Jorge*, núm. 47, p. 34-39.
- (1987). «L'aportació de l'arqueologia a l'estudi de la formació i expansió del feudalisme català». A: PORTELLA, J. [ed.]. *Estudi general, 5-6. La formació i expansió del feudalisme català*. Girona: Col·legi Universitari de Girona, p. 27-45.
- ROIG, J.; MOLINA, J. A., i COLL, J. M. (1996). «L'assentament altomedieval de Castellar Vell. Resultats de la intervenció arqueològica a les sitges i el fossat». *Plaça Vella*, núm. 41, p. 7-55.
- SALRACH, J. M. (2013). *Justícia i poder a Catalunya abans de l'any mil*. Vic-Barcelona: Eumo.
- (2020). «Ramon d'Abadal i els orígens històrics de Catalunya». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXXI, p. 63-78.
- SANCHO, M. (2010). «Els Altimiris». A: SÉNAC, PH. [ed.]. *Villa 3. Histoire et archéologie des Sociétés de la Vallée de l'Èbre (VIIè-XIè siècles)*. Tolosa: Université Toulouse II-Le Mirail, p. 67-90.

SUBIAS, E.; PUIG, A.; CODINA, D.; FIZ, I. (2020). «Nuevos datos sobre la muralla de Puig Rom (Roses, Alt Empordà, Girona)». A: MACIAS, J. M.; RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M. [eds.]. *Recintos fortificados en época visigoda: historia, arquitectura y técnica constructiva*. Tarragona: ICAC, p. 35-44.

LES APORTACIONS DE RAMON D'ABADAL (1888-1970) A LA HISTÒRIA JURÍDICA: ELS *USATGES DE BARCELONA*, LES CONSTITUCIONS DE CATALUNYA I LA TEORIA DEL PRINCIPAT¹

TOMÀS DE MONTAGUT ESTRAGUÉS²
Institut d'Estudis Catalans
Universitat Pompeu Fabra

Lliurat el 12 de setembre de 2022. Acceptat el 26 de setembre de 2022.

RESUM

L'article posa de manifest l'actualitat de l'obra de Ramon d'Abadal en la història del dret. Des de la seva tesi doctoral sobre les *Partidas* d'Alfons X el Savi a Catalunya, fins els estudis sobre les lleis i institucions visigodes; les capitulars carolíngies i els documents anteriors a l'any mil; les recerques i els treballs dedicats als *Usatges de Barcelona* i a la seva compilació, juntament amb les constitucions de Catalunya, així com la seva teoria del Principat en els *Usatges de Barcelona* i sobre el regnat del rei Pere el Cerimoniós, són algunes contribucions destacades de Ramon d'Abadal a la història del dret de Catalunya i al seu pensament jurídic i polític les quals, encara avui, són de referència obligada.

PARAULES CLAU

Ramon d'Abadal, història del dret, Catalunya, edat mitjana.

1. Aquest article s'inscriu dins del Proyecto I+D+i «Conflictos singulares para juzgar, arbitrar o concordar (siglos XII-XX)» de referència PID2020-117702GA-100

2. tomas.montagut@upf.edu

**The contributions of Ramon d'Abadal (1888-1970) in legal history:
the *Usatges de Barcelona* (customs), the Constitutions of Catalonia
and the theory of the Principality**

ABSTRACT

The article makes clear the current nature of the work of Ramon d'Abadal in legal history. From his doctoral thesis about the *Partidas* of Alfons X the Wise in Catalonia; the studies about the Visigoth laws and institutions; about the Carolingian Capitularies and documents prior to 1000 CE; the work and research dedicated to the *Usatges de Barcelona* and to their compilation, together with the constitutions of Catalonia; his theory of the Principality in the *Usatges de Barcelona* and about the kingdom of King Peter IV the Ceremonious, are some outstanding contributions by Ramon d'Abadal to the legal history of Catalonia and its legal and political philosophy which, even today, are of obligatory reference.

KEYWORDS

Ramon d'Abadal, Legal History, Catalonia, Middle Ages.

I. PLANTEJAMENT: EL PENSAMENT JURÍDIC

Per emmarcar la historiografia jurídica de Ramon d'Abadal (Font, 1968 i 1987, *pàssim*) hem de tenir en compte el pensament jurídic i polític dominant a Catalunya durant la seva vida i en l'actualitat. Ramon d'Abadal neix el 1888 i el fundador de l'escola històrica del dret a Catalunya, el prestigiós jurista i polític Manuel Duran i Bas exposa, l'any següent (1889), les bases filosòfiques de la seva doctrina en el discurs que pronuncia davant del Senat espanyol, el 26 de febrer de 1889, per impugnar l'aprovació del Codi Civil espanyol que aleshores es volia promulgar amb caràcter general per a tot Espanya. Deia Duran i Bas: «Pertenezco a la Escuela Histórica, en el sentido de que los pueblos no son simplemente una agregación. Los pueblos no encuentran su individualidad caracterizada puramente por las condiciones de raza, de lengua, de costumbres, ni mucho menos por las fronteras de su territorio; hay algo más, y este algo más es su historia. En ella se encuentra representado el encadenamiento constante de

las generaciones...». I continuava més endavant dient: «Por esta razón, siendo la legislación civil o política la expresión jurídica del espíritu de los pueblos en las relaciones entre los individuos, es por lo que pertenezco a la escuela histórica y pretendo que se mantenga la legislación de los pueblos como consignación, como mantenimiento de su espíritu...» (Pérez Collados, 2010).

Fou a Alemanya, i a través de les doctrines del jurista Friedrich Karl von Savigny, on sorgí l'escola històrica del dret que atorgava un gran poder al dret nacional com a manifestació tangible de l'esperit del poble alemany i de la seva nació germànica. Per tant, la història d'aquest dret era fonamental per conèixer l'origen i l'evolució del poble o de la nació alemanya o germànica. Aquestes doctrines que Manuel Duran i Bas aplica a Catalunya van ser difoses a la historiografia jurídica espanyola, entre d'altres, per Eduardo de Hinojosa, a qui Ramon d'Abadal coneixia bé com alumne que en va ser i de qui considerava les seves orientacions científiques. Cercar els orígens i l'evolució de Catalunya i del dret català era una manera de manifestar l'esperit de Catalunya, la seva individualitat com a poble o com a nació, la seva voluntat general, afegeixo (Font, 1987: 7-8).

Altament, l'admiració de Ramon d'Abadal per Manuel Duran i Bas fou molt gran. No endebades va redactar la seva ressenya necrològica immediatament després de la seva mort, la qual es va publicar en el volum primer de març/abril de 1907 de l'*Anuari* dels recentment inaugurats Estudis Universitaris Catalans, l'embrí, que volia ser, d'una futura Universitat catalana. També Abadal, juntament amb Ferran Valls i Taberner, va dedicar a Manuel Duran i Bas l'edició dels *Usatges de Barcelona* de 1913: publicada dins de la col·lecció «Textes de dret català» patrocinada per la Diputació de Barcelona, que presidia Enric Prat de la Riba; i dirigida pels dos mateixos autors. La dedicatòria deia: «A la memòria de l'Il·lustre jurisconsult i professor català D. Manuel Duran i Bas» (Abadal-Valls, 1913: [V]). Amb la publicació d'aquest text es feia efectiu un projecte de publicació de fonts jurídiques catalanes el qual, com informa el professor Font Rius, «había sido concebido ya, más de 30 años antes —1880— por la Academia de Buenas Letras a impulso del eximio jurista Manuel Duran i Bas» (Font, 1987: 8).

Els mèrits de Manuel Duran i Bas eren molt rellevants. Havia aconseguit, sobre la base a les seves doctrines historicistes, mantenir la vigència preferent del dret català tradicional, davant del nou codi civil espanyol promulgat oficialment per a tot Espanya el 1889, però amb caràcter subsidiari per a Catalunya i per als altres territoris que posseïssin un dret foral històric. Manuel Duran i Bas havia

fet reviure «l'esperit nacional» català o la individualitat de Catalunya —la seva voluntat general com a poble— en un context històric en el qual aquest poble català es començava a despertar (Montagut, 2021: 908-911). Sobre aquest punt Abadal escrivia: «Però ningú com ell (Duran i Bas) havia intervingut en totes aquestes manifestacions del despertar d'un poble, perquè, repassant la seva vida, a ell el trobareu per tot, aixís en la defensa dels interessos econòmichs com en les investigacions del nexse de l'*ànima del* poble ab el seu llenguatge y'l seu dret y les altres manifestacions de la seva vida» (Abadal, 1907: 80).

Tot i amb tot, l'Estat constitucional espanyol també va sentir la necessitat de definir i de legitimar la seva identitat nacional: la nació espanyola i el poble espanyol, on raïa la titularitat de la sobirania espanyola. Tanmateix, el concepte de nació espanyola era variable perquè en la Constitució de Cadis de 1812 es deia en el seu article número 1 que «La nación española es la reunión de todos los españoles de ambos hemisferios». Es tractava d'una visió imperial de la nació espanyola perquè integrava els territoris dependents d'Europa, d'Amèrica, d'Àsia, d'Àfrica i d'Oceania (la metròpolis i les colònies).

Amb tot, amb el desastre colonial de 1898-1899, quan Espanya perdrà les seves colònies d'Amèrica, d'Àsia i d'Oceania, i fins al final de la dictadura militar del general Franco, rebrota un nacionalisme espanyol que cerca «l'esperit nacional» espanyol en la història i en el dret, bàsicament de Castella. Es vol enllaçar la sobirania de la nació espanyola amb la unitat política de la Península aconseguida pels visigots; o determinar el caràcter i la idiosincràsia de la identitat espanyola o de l'ésser d'Espanya en l'èpica castellana medieval; o propugnar l'existència d'una convergència històrica necessària (unitat de destí) dels cinc regnes medievals de la Península en la unitat política assolida pels reis catòlics; o declarar que Espanya és una unitat de destí en allò universal, etc. (Riquer, 1994, núm. 12: 11-29).

Des de la història jurídica espanyola, i per exemple, des de l'escola compostel·lana dels professors Alfonso Otero i Aquilino Iglesia (Tomás y Valiente, 1990: 34-36), hom plantejarà la història del dret espanyol com la història del procés de formació de la nació espanyola (Iglesia, 1987: 61-65). Avui en dia, i des de l'entrada en vigor de la Constitució Espanyola de 1978, l'Estat espanyol fou un Estat de dret constitucional i democràtic que reconeixia la naturalesa composta de la nació espanyola, per bé que des de 2010, amb la sentència del Tribunal Constitucional sobre la reforma de l'Estatut d'Autonomia de Catalunya estigui patint una transició vers un Estat de justícia on els principis democràtic, de la imparcialitat de la justícia i del pluralisme polític tenen greus fallences (Viver, 2022: 11-13).

Naturalment, la producció historiogràfica de Ramon d'Abadal no encaixa fàcilment amb aquells pressupostos doctrinals del nacionalisme espanyol que acabem d'esmentar. En els seus comentaris a la polèmica entre els historiadors espanyols Claudio Sánchez Albornoz i Américo Castro, Ramon d'Abadal diu que es «molt difícil d'establir quines són les qualitats bàsiques que informen el caràcter espanyol» que els «límits del concepte d'espanyol» sense ruptura de continuïtat històrica no apareixen abans que els Reis Catòlics (Abadal, 1963: 638). Com ens indica Josep Maria Salrach, Abadal va estudiar a fons el problema de la inserció de Catalunya a Espanya i la relació dels catalans amb els altres pobles hispànics (Salrach, 2010: 454).

Com veiem, aquí la força de la història i del dret català, estudiats i investigats per Ramon d'Abadal, rau en ser un contrapunt que impedeix que sigui pacífica la visió d'una història nacional espanyola monista i de matriu castellana, que exclou o margina la història i els drets històrics dels altres territoris nacionals que integren l'Estat espanyol i que, per tant, nega el caràcter compost de la nació espanyola i el consegüent pluralisme polític basat en la diversitat dels pobles que la integren i en les seves respectives voluntats generals (Riquer, 1994: 16-18).

Altrament, avui en dia, en tot Estat de dret constitucional i democràtic, els drets i les llibertats públiques i individuals han d'ésser protegits per l'ordenament jurídic. En aquest context, la història crítica del dret, impulsada pel malaguanyat professor Manuel Hespanha, defuig la utilització de la història i del dret per legitimar realitats nacionals de qualsevol mena. L'absolutisme legislatiu i el positivisme normatiu inspiren els ordenaments jurídics actualment vigents dels estats que formen i institucionalitzen el concert de les nacions contemporànies. Segons aquestes darreres doctrines, la norma de l'Estat, la llei estatal, és sempre legítima i justa i, per tant, s'ha d'obeir la norma per ser norma, la llei per ser llei, i no pas per ser justa. Contra aquesta visió tan formalista, la història crítica del dret qüestiona aquests pressupostos implícits i acrítics del dret estatal, segons els quals el dret formalment vigent és el dret racional, el necessari i el definitiu (Hespanha, 2002: 15-16); i predica la necessitat de contextualitzar sempre el dret i de posar-lo en connexió amb els fets socials.

En aquest punt, l'obra historicojurídica de Ramon d'Abadal és totalment actual, tant pel mètode historicocrític utilitzat en l'elaboració dels seus estudis com pels resultats assolits amb les seves recerques. A un i a les altres em referiré a continuació.

2. LA METODOLOGIA

La història, deia el professor Luís García de Valdeavellano, deixeble de Claudio Sánchez Albornoz, és un reflex d'un reflex (García de Valdeavellano, 1978). Amb aquesta frase volia dir que, si volem conèixer els fets de les societats pretèrites, només ho podrem assolir amb el coneixement dels testimonis documentals que aquests fets han deixat. El primer reflex són els documents del passat que s'han de recercar i d'estudiar, tot sotmetent-los a crítica per determinar-ne el grau d'autenticitat i validesa, tant pel que fa a la seva forma com al seu contingut material (García Villada, 1977: 287-321).

Un cop obtenim els documents depurats (el primer reflex) l'historiador aplica la seva interpretació personal (el segon reflex) als fets i a les accions documentades per poder mostrar, en les seves obres de reconstrucció històrica i de forma més o menys ordenada i sistemàtica, el seu sentit històric.

Per tant, la tasca d'historiar conté alhora una dimensió objectiva (el primer reflex: els documents) i una dimensió subjectiva (el segon reflex: el discurs interpretatiu que fa l'historiador). Per aquesta raó, es diu per alguns autors que tota història és història contemporània. En aquest sentit, el senyor Ramon d'Abadal era un consumat historiador; ho diu qui es considerava deixeble seu, el professor Josep Maria Font i Rius, en comentar el volum III de la seva *Catalunya carolíngia* dedicat als comtats de Pallars i de Ribagorça, publicat a Barcelona el 1955 (Abadal, 1955/2007).

En efecte, per a Font i Rius, Abadal era «un consumado historiador que opera desenvueltamente en la reconstrucción de una época borrosa y difícil con un escaso repertorio de materiales sujetos a unas depuraciones previas en garantía de su validez». I continuava dient: «Al servicio de tal empresa pone el autor un aprovechamiento realmente exhaustivo de los testimonios conservados, la captación atenta y sutil de los más escurridizos detalles y matices, la ingeniosa inducción de hechos y de sus motivaciones, la conexión de fenómenos y acontecimientos diversos a través de sus más delicadas y ocultas tramas, y, cuando es preciso, la elaboración de hipótesis y puntos de vista personales —siempre sobre una base racional o intuitiva—, con los que remata la visión de un panorama histórico determinado» (Font, 1955: 917).

Aquest rigor metodològic emprat per Abadal en escriure la història de la pre-Catalunya o dels orígens de Catalunya, que té tant en compte el factor objectiu dels documents que emergeixen en el context històric de les societats

de l'època, fa que aquest passat medieval de la pre-Catalunya s'alliberi del nostre present, de la Catalunya actual. Però és precisament aquesta autonomia del passat el que ens permet recuperar aquesta experiència històrica per criticar o valorar el nostre present. Aquest és un altre veritable poder de la història i del dret que ens ofereix Ramon d'Abadal amb les seves obres (Hespanha, 2002: 26).

Altrament, és ell mateix qui ens informa de la seva visió metodològica en diversos moments, com per exemple en ocasió de la substancial ressenya o comentari crític que dedica a l'obra de Josep Balari i Jovany (Abadal, 1963: 13). Per Abadal, l'obra de Balari és considerable, però situa el seu autor entre aquell grup de persones, que, com Caresmar, van emprendre molt més d'allò que podia abastar una persona. Balari pretenia que de la mera juxtaposició de capítols monogràfics sobre temàtiques diverses (la família, els noms personals, l'educació, la casa, el vestit...) emergiria una doctrina homògena.

Per contra, Abadal sosté: «En esto se equivocó. La homogeneidad no existe; la inexistencia de un plan sistemático pesa constantemente sobre su libro, que resulta disperso y falto de ligamen. Más que como un conjunto, aparece como un gran arsenal de notas, de datos de estudios particulares y monográficos, de mucho interés, es verdad, pues su agudo instinto de historiador aflora siempre, pero donde faltan la ordenación y la trabazón inexcusable en una obra acabada» (Abadal, 1962, núm. 10: 8). I al parlar sobre la metodologia que s'exigeix per elaborar un treball sobre institucions, Abadal és molt clar: «Este exige, cuando menos, volver otra vez sobre el mismo documento para comprobar, afinar, ajustar y relacionar los resultados provisionales que las simples notas hayan proporcionado» (Abadal, 1962, núm. 11: 9).

3. ELS RESULTATS DE LES RECERQUES EN HISTÒRIA JURÍDICA

L'actualitat de l'obra de Ramon d'Abadal també es desprèn dels resultats assolits amb les seves recerques en història del dret. La seva tesi doctoral en dret (1912) sobre les *Partidas* d'Alfons X el savi a Catalunya (Abadal, 1912-1913, 1970²); els seus estudis sobre les lleis i institucions visigodes (Abadal, 1949, 1953, 1958, 1960, 1962-1963 i 1965); sobre les capitulars carolíngies i els documents anteriors a l'any mil (Abadal, 1926-1950, 1955, 1954-1956); els treballs i recerques dedicats als *Usatges de Barcelona* i a la seva compilació, juntament amb les constitucions de Catalunya (Abadal, 1910); la seva teoria

del Principat en els *Usatges de Barcelona* i sobre el regnat del rei Pere el Cerimoniós (Abadal, 1965) són algunes contribucions destacades de Ramon d'Abadal a la història del dret de Catalunya i al seu pensament jurídic i polític les quals, encara avui, són de referència obligada.

Ara ens centrarem, però, en el comentari d'algunes de les seves contribucions més significatives sobre fonts del dret que ordenem segons el moment cronològic en el qual van anar apareixent. Així comentarem els punts següents: (i) Les lleis visigodes a Espanya; (ii) les capitulars i els preceptes carolingis dirigits a institucions eclesiàstiques, a comtes o a particulars; (iii) els *Usatges de Barcelona*, les constitucions de Catalunya i la teoria del Principat; i (iv) les *Partidas* a Catalunya. Tinguem en compte, tanmateix, que aquests estudis els va realitzar Abadal en moments molt diferents de la seva vida i de la seva formació acadèmica, la qual cosa influeix en el seu contingut i en el sentit històric de la seva mirada. Tot i amb tot, es pot detectar en tots ells una línia conductora d'un discurs molt coherent i consistent de pensament històric, polític i jurídic.

3.1. Les lleis visigodes a Espanya

Amb la invasió musulmana de 711 es produí la destrucció del regne visigot i per tant el seu ordenament jurídic, basat en la legislació dels monarques visigots compilada en el *Liber iudiciorum*, deixava d'estar oficialment vigent. Tanmateix, els francs professaven el principi personalista pel que fa a l'àmbit de vigència del dret, de manera que, un cop aquests francs recuperen als musulmans els territoris de la Narbonesa i de la futura Marca Hispànica, fins a Barcelona (801), es reconeix pels monarques francs que la rendició de la població autòctona de Narbona i la correlativa i progressiva imposició del poder polític i religiós (Abadal, 1949: 87-112) dels francs, té com a contrapartida acceptar la vigència del seu dret propi, que era integrat per les lleis visigodes.

Més endavant, les capitulars *pro hispani* concedeixen també que la població hispana es regeixi per la seva pròpia llei i segons el seu propi arbitri. Si aquest llegat legal dels visigots, que recull bàsicament la tradició del dret romà de l'Imperi d'Occident, per bé que de forma independent (Otero, 1993-1994: 543), és indiscutible, més problemàtic és aquell altre llegat, que també estudia Ramon d'Abadal, quant al conjunt de valors, d'institucions i de realitzacions visigodes d'origen germànic, les qual, segons la historiografia germanista del moment

com Sánchez Albornoz o Menéndez Pidal, van contribuir a la forja d'Espanya (Orlandis, 1959: 677).

Per Abadal, el llegat popular germànic fou nul o irrellevant i, per tant, nega el caràcter germànic del dret popular espanyol de l'època medieval, així com la influència germànica en l'essència espiritual o en el tarannà vital del poble castellà. Per Abadal, l'únic llegat germànic és el de les elits de la classe dirigent visigoda que quantifica en un total de mil cinc-centes famílies, és a dir, en més o menys unes set mil persones que distingeix en dues categories: la dels *primates* —els magnats palatins i els administradors de les províncies— i els *mediocres* o *gardings* que, sense tenir cap ofici públic, estan vinculats al monarca visigot per un jurament de fidelitat. Són només algunes institucions pròpies d'aquestes elits visigodes com el dot, la batalla judicial o l'encomanament personal de fidelitat les que tindrien una continuïtat en l'època medieval.

La formació de la unitat política d'Espanya en època visigoda també és qüestionada per Abadal, ja que considera que la unitat política de la monarquia visigoda, si bé tenia una validesa oficial, no fou mai efectiva, ja que la població del regne estava dividida i es caracteritzava per la seva diversitat. També en aquest punt, l'aparent unitat política dels visigots era una obra fràgil de la seva noblesa o oligarquia, més o menys cohesionada i liderada pel monarca.

3.2. Les capitulars i els preceptes carolingis a Catalunya

Amb la seva recerca sobre la *Catalunya carolíngia*, Abadal va dirigir els seus esforços a l'elaboració d'una història de la pre-Catalunya sotmesa a la potestat de la monarquia franca des de la seva conquesta iniciada en el segle VIII fins a la independència de fet dels comtes de Barcelona, esdevinguda a finals dels segle X (a l'entorn de l'any mil). El pla de l'obra tenia dues parts: una de general i una altra d'especial. La part general es dedica a l'estudi documentat del domini carolingi a Catalunya, i la part especial (presentada i prevista en una pluralitat de volums) dedicada a l'estudi documentat de cadascun dels comtats integrats en aquest domini.

Amb data 1926-1950, Ramon d'Abadal publica la primera entrega d'aquest magne projecte: el volum segon de la part general corresponent a *Els diplomes carolingis a Catalunya* (Abadal, 1926-1950). Hi ha poques capitulars legals que afectin Catalunya. La majoria dels diplomes són preceptes de caràcter reglamentari, de desenvolupament del marc legal o jurídic de l'Imperi, per aplicar-lo a

casos concrets referits a particulars (comtes, funcionaris, fidels, grans propietaris, etc.) o a institucions eclesiàstiques les quals, en certa manera, poden ésser considerades òrgans ministerials de l'Imperi: les cinc catedrals d'Elna, Urgell, Girona, Barcelona i Vic; i molts dels monestirs existents en la Catalunya carolíngia.

En aquest volum només es publiquen aquests últims documents referits a institucions de l'Església. Per això, la majoria de preceptes publicats en pro de l'Església són concessions d'immunitat. Un mecanisme que permet a l'emperador governar directament l'Imperi amb l'ajut dels bisbes i dels abats que obtenen reconeixement polític i econòmic en els seus districtes episcopals (diòcesis i paròquies) o monàstics i que, amb aquesta forma d'immunitat, depenen directament de l'emperador, pontejant, si així ho podem dir, l'autoritat dels comtes i vescomtes, els titulars territorials del poder públic imperial. Naturalment, en el moment en què s'esdevingui la crisi d'aquest poder públic imperial, per raó de la desfeta de la jerarquia orgànica d'oficials imperials, molts d'ells substituïts per persones vinculades privadament amb l'emperador per llaços de fidelitat personal, aleshores veurem com aquestes immunitats eclesiàstiques ajuden a la transició de la monarquia imperial/comtal a la poliarquia feudal que esclatarà en el segle XI.

Els preceptes d'immunitat concedits a institucions eclesiàstiques són de dues classes: (i) els que atorguen una immunitat negativa, prohibint als comtes l'*introitus*, l'*exactio* i la *districtio* en els territoris eclesiàstics; i (ii) els que atorguen una immunitat positiva, amb l'atribució de competències als bisbes i prelats que els equipara als comtes com a oficials dotats de potestats personals i reals, cessió de tributs i facultats d'autogovern i d'autoorganització, amb l'organització parroquial com a circumscripció d'administració eclesiàstica de les diòcesis i amb el dret d'elecció de l'abat en els monestirs.

En definitiva, l'obra d'Abadal permet inserir la pre-Catalunya comtal en un projecte politicoreligiós d'abast europeu com serà el de la *Respublica Christiana*, una visió totalitària de la comunitat cristiana que, defensant la idea que només existeix un sol Déu, una sola Església i un sol Imperi, integra les diverses comunitats cristianes en un Imperi carolingi que concep les relacions Església-Estat segons el model cesaropapista, pel qual l'Església ocupa un lloc ministerial i subordinat a l'Imperi. Les seves obres sobre *Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil*, *Eixelada-Cuiixà* (Abadal, 1954), *L'esperit de Cluny i les relacions de Catalunya amb Roma i la Itàlia en el segle X* (Abadal, 1961), *L'abat Oliba, bisbe de Vic i la seva època* (Abadal, 1948) i altres van en aquesta direcció.

3.3. Els *Usatges de Barcelona*, les constitucions de Catalunya i la teoria del Principat

Els *Usatges de Barcelona* formen una compilació jurídica medieval que esdevindrà la capçalera del dret general de Catalunya en ser reconeguda la seva vigència oficial en les Corts de Barcelona del 1251. Segons Josep Maria Pons Guri, els *Usatges* eren un «aplec de normes jurídiques de diferents procedències recollides des del segle XII en els *repertoria* de la cort reial de Barcelona i en col·leccions de juristes. Hi figuren barrejades, amb un escàs sediment consuetudinari, resolucions i jurisprudència de la cort comtal, fragments de les *Exceptiones legum Romanorum* del Decret de Gracià, *Interpretationes* del breviari d'Annià, canons del concili de Clarmont, fragments del llibre de Tübingen, constitucions de pau i treva, influències de la *Lex Baiuvariorum* mitjançant algun capitular dels reis francs, fragments del *Liber iudiciorum* visigot, altres d'Iu de Chartres (potser mitjançant el decret de Gracià), consuetuds feudals llombardes, fragments de les Etimologies isidorianes, constitucions reials d'Alfons I i Pere I i diverses de Jaume I de Catalunya-Aragó que porten l'especial manament que s'insereixin al llibre de la cort de Barcelona. El mateix Jaume I hi feu inserir també altres *Usatges* recollits en repertoria de corts baronials. Sembla que la seva redacció definitiva fou feta durant el regnat de Jaume I» (Pons Guri, 1980: 126-127). Tot i amb tot, serà a principis del segle XV quan es fixarà una redacció oficial llatina i la seva traducció al català per obra de dues comissions de juristes sorgides *ad hoc*: (i) la primera, integrada pels juristes Jaume Callís i Bonanat Pere, nomenada en les Corts de Barcelona del 1413; (ii) la segona, integrada per Francesc Basset i Narcís de Sant Dionís, per decisió de la Diputació del General de Catalunya, un xic més tard (Font, 2004: XX-XXVI).

Un dels objectius d'aquesta empresa era incloure una redacció llatina dels *Usatges* i la seva traducció catalana en les dues compilacions del dret general de Catalunya (una en llengua llatina i una altra en llengua catalana), les quals s'havien començat a promoure en les Corts de Barcelona del 1410, sota el regnat de Martí l'Humà, però que rebran l'impuls definitiu en les primeres Corts del rei Ferran I de la nova dinastia Trastàmara, el 1413 (Montagut, 2015: 51-67).

Si la constitució política de Catalunya, en aquells moments es basava en els principis de l'imperi del dret i en el del pactisme jurídic, calia reunir tot el dret general de Catalunya (*Usatges de Barcelona*, *Constitucions* i *Capítols de Cort*) en un sol llibre, per tal que tothom el conegués i no es pogués al·legar ignorància

de la llei, per evitar el seu compliment. Els textos compilats es considerarien originals i tindrien una validesa oficial. Per altra banda, calia compilar la normativa orgànica que institucionalitzava la Deputació del General o Generalitat de Catalunya. Aquesta institució política i administrativa era l'altre pilar que, juntament amb el rei i les Corts, representava la monarquia dualista de Catalunya i que, amb funcions polítiques, fiscals i financeres, s'encarregava de vetllar per l'observança del principi de l'imperi del dret (Montagut; Ripoll, 2019-2020: 8-24).

L'any 1910, Ramon d'Abadal va elaborar amb el seu company i amic Jordi Rubió i Balaguer un treball intitulat *Notes sobre la formació de les Compilacions de «Constitucions y altres drets de Catalunya» i de «Capítols de Corts referents al General»* (Abadal, 1910) amb el qual es precisava la gestació codicològica de dos fonamentals llibres jurídics per a la història del dret català: (i) la compilació de les constitucions de Catalunya, la qual encara avui en dia es conserva a l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA) com a manuscrit inèdit; i (ii) l'anomenat posteriorment *Llibre de vuit senyals* o compilació de la normativa de Corts referida al General de Catalunya i a la seva Deputació, el qual llibre està actualment en fase d'edició per la Generalitat de Catalunya, a cura del doctor Pere Ripoll, l'autor del seu estudi introductori, dins de la «Col·lecció de Textos Jurídics Catalans» que el Departament de Justícia i el Parlament de Catalunya impulsen conjuntament (Ripoll, en premsa).

El 1913, i sota l'impuls del mestre Rubió i Lluch, els joves amics i estudiants a punt de llicenciar Ramon d'Abadal i Ferran Valls i Taberner van editar, amb un ampli estudi preliminar i dens de la «Col·lecció Textes de Dret Català», els *Usatges de Barcelona* en la redacció oficial llatina confegida per les comissions de juristes abans esmentades entre 1413 i 1422, i tal com apareixien en l'exemplar manuscrit de la compilació del dret general de Catalunya, igualment abans esmentada. L'acompanyaven amb la traducció catalana que tenia el seu origen en aquesta mateixa comissió, però tal com va ser publicada en 1704, en l'edició de les *Constitutions y altres drets de Cathalunya* ordenada per les Corts de Barcelona de l'any 1702 (Abadal-Valls, 1913).

Com ens indica el professor Manuel Peláez, «esta obra abadaliano-vallista ha sido un elemento de consulta y de cita constante por parte de los estudiosos del texto jurídico catalán. Lamentablemente, las tesis sobre la elaboración del texto de los “Usatges” que allí sostienen, hoy por hoy, están algo superadas». (Peláez, 1994: 215).

I és que els orígens i l'evolució, el contingut i la procedència de cadascun dels capítols, el seu significat i l'ordre dispositiu de la normativa compilada en els *Usatges de Barcelona* són les qüestions àrdues que plantegen i han plantejat molts problemes als historiadors. Guillem Maria de Brocà ja advertia el 1913 que «la legítima aspiració de publicar un text crític dels *Usatges* no és possible assolir-la sense grans treballs previs» (Brocà, 1913: 357). Segons Aquilino Iglesia, es coneixen trenta-quatre redaccions llatines dels *Usatici*, conservades en trenta-tres manuscrits (Iglesia, 2011: 411-426).

El manuscrit llatí més antic es conserva a París (BnF, ms 4792) i és de final del segle XII. La traducció catalana més antiga es conserva a l'Arxiu Reial de Barcelona (ACA) i ha estat objecte d'edició per qui es considera deixeble de Ramon d'Abadal, el professor Joan Bastardas, el qual, a més a més de fixar el text català en 126 capítols, ofereix una redacció llatina complementària que constitueix una aproximació a l'edició crítica dels *Usatges*, per tal com només col·laciona tres manuscrits selectes i l'edició d'Abadal-Valls de 1913, abans esmentada (Bastardas, 1984). L'objectiu de Bastardas és contribuir a la reconstrucció del text llatí de l'arquetip o model originari dels *Usatges de Barcelona*. En aquest punt Bastardas exposava els resultats de recerques compartides i dirigides per Ramon d'Abadal les quals aquest últim no va arribar a comunicar per escrit, si bé, pel que fa als punts de vista principals, el professor Josep Maria Font i Rius, amb moltes reserves, ho va resumir breument i de forma provisional el 1987 en indicar que «el código tal como ha llegado a nosotros (se entiende los caps. 1-138, los restantes son adventicios) reflejaría una compilación de mediados del siglo XII, obra de un curial anónimo que recogió materiales dispersos, legislativos o usuarios existentes en el archivo de la Curia condal, los retocó y reelaboró o creó algunos elementos nuevos bajo una inicial inspiración romanista reuniéndolos en un cuerpo que atribuyó en su totalidad a los condes Ramon Berenguer I i Almodis. Esta compilación comprendería caps. con distinta ordenación que la actual, encabezados por los caps. 1-3 como prólogo y cerrados por los 80-81 como epílogos. En su cuerpo podrían advertirse diferentes grupos o secciones: (i) Los *Usualia* de Ramon Berenguer I (caps. 4-59), promulgados entre 1064-1068, grupo el más coherente de todos; (ii) Una paz territorial y un estatuto del Principado (caps. 60-75, 91-95); de entrada, tal vez, el s. XII; (iii) Una paz y tregua eclesiástica, y otra, tal vez civil, de 1064 (caps. 96-99, 123-133); (iv) Materiales diversos elaborados en la Curia como normas prácticas de aplicación forense y, en buena parte, creación personal del

mismo curial anónimo compilador (caps. 76-79, 100-122, 134-137, 28, 138)» (Font, 1987: 12).

Segons Bastardas, els *Usatges de Barcelona* són una compilació de dues compilacions prèvies que van ser manipulades per juristes redactors posseïdors de diversos nivells de cultura jurídica. Existeixen, doncs, dos pròlegs (Us. 1-2, *Anquequam usaticia i Homicidium*, i Us. 3, *Cum dominus*) i dos epílegs (Us. 80, *Judicium in Curia datum*, i Us. 81, *Iudicia Curiae*) que permeten diferenciar i donar sentit a ambdues compilacions, per bé que el procés d'integració d'aquestes dues compilacions amb altres elements marginals o externs a elles és molt més complex. En el primer nucli dels *Usatges* o *Usatici antiqui*, segons un anònim glossador indicat per Brocà (Brocà, 1918: 184) i per Iglesia (Iglesia, 2011: 412-426), es juriditza i institucionalitza una societat feudal catalana i les esmenes típiques de caire econòmic d'una justícia vindicatòria que ja vol superar la venjança cruenta de la sang (Terradas, 2008).

Sabem que en el segle xi s'ha produït una crisi del poder públic a Catalunya que va comportar el predomini d'una concepció subjectiva del dret la qual legitima un sistema d'autotutela comunitària basada en la fe i en el vincle de fidelitat, on cadascú pot fer justícia directament a través de l'admissió de la venjança privada, del talió o de les esmenes per raó de les malifetes o dels torts que es produeixen en la societat. Són conformes també per la via dels fets les institucions dels castells i dels feus, així com els usos i costums imposats pels senyors als seus vassalls i pagesos, en virtut del seu dret d'elecció de comportaments obligatoris o *elet* al qual correspon l'obligació social d'observar-los i la prohibició d'eleger-ne d'altres alternatius o contraris. Aquests darrers comportaments es qualifiquen com a *nelet*, *culpa* o *tort* de la part més feble de la relació social senyorial o vassallàtica, a qui s'atribueix responsabilitat.

Enfront dels senyoriis nobiliaris o eclesiàstics sorgiran també dins d'aquest context social els nous espais de la vida comunitària autònoma basats en un règim de llibertats, de franqueses i de drets sobre la terra que garanteixen les cartes de poblament, així com en un estatut primari de la vida local, on apareix organitzat de forma incipient un *primer* poder públic *premunicipal*.

Si aquesta visió es pot desprendre de l'usatge número 1 (*Antequam usatici*), l'usatge número 4 (*Haec sunt usualia*) ens indica que el comte de Barcelona, amb l'assentiment i l'aprovació dels nobles i prelats de la terra, es limita a fer observar uns *Usatges* derivats dels usos de la seva Cúria. També l'epíleg de l'usatge número 81 (*Judicia Curiae*) declara que els judicis de la Cort comtal

de Barcelona han d'ésser acceptats i observats, no pas per obligació, sinó per gràcia, atès que algunes normes tradicionals contingudes en el *Liber iudiciorum* dels visigots han quedat desfasades i en desús. També les constitucions de Pau i Treva, fruit d'assemblees d'iniciativa eclesiàstica, seran més tard declarades obligatòries pels comtes de Barcelona, els quals, fins i tot participaran en la seva institucionalització.

Davant d'aquesta visió subjectiva del dret de la compilació dels *Usatici antiqui*, l'altra compilació que integra els *Usatges de Barcelona* i que es pot designar segons indicacions de Brocà i d'Iglesia com a *Usatici comitis* ens ofereix un perfil del comte de Barcelona com a titular d'un poder públic renascut, tal com es pot comprovar en els *Usatges* números 64 (*Quoniam per iniquum*), 65 (*Simili modo*) i 66 (*Emparamentum*). El príncep amb la seva Cúria pot constituir el dret natural i objectiu que rau en la natura mitjançant posar *Usatges* per escrit, és a dir, li permet certificar usos i costums de fet i elevar-los a nivell de llei general obligatòria, en redactar-los per escrit de manera raonada i raonable i segons [*certa*] *sapientia et ciencia Curiae*. És per aquesta raó que l'epíleg corresponent a l'usatge número 80 (*Judicium in Curia datum*) obliga i estableix el deure d'observança de les sentències donades en la Cúria comtal de Barcelona, i sanciona amb penes personals i patrimonials la seva recusació. El motiu és que qui recusa el judici de la Cúria traïx i comet falta contra la Cúria, i qui falta a la Cúria damnfica el príncep, la qual cosa és un crim públic, pel qual s'ha de respondre en dret.

En aquest punt hem de recordar que Ramon d'Abadal va interpretar el sentit d'aquesta segona compilació com el resultat d'una manipulació, probablement per part d'un o de més d'un jurista savi de la Cúria del comte de Barcelona Ramon Berenguer IV, per tal de reforçar la potestat pública del monarca amb la formulació de la teoria del Principat. Segons Abadal, aquest o aquests redactors van afegir nous *Usatges* i van reformar els antics per construir «la figura del príncep com a entitat superior a les jerarquies feudals i amb una autoritat que abasta tant l'àmbit territorial dels seus dominis com els habitants, posseïdors de drets i de deures; que deriven d'una sobirania superior» (Abadal, 1987: 66-67).

El príncep podia fer vàlidament la llei general o constitució per a tot Catalunya de forma unilateral, fins que a final del segle XIII va declarar que ho havia de fer amb l'aprovació i amb el consentiment dels estaments del General de Catalunya reunits en Corts, abdicant de la unilateralitat i comprometent-se amb la bilateralitat legislativa, el fonament de la futura monarquia dualista de

Catalunya. Era la introducció del pactisme jurídic com a procediment parlamentari per fer les constitucions o lleis generals de Catalunya.

3.4. Les *Partidas* a Catalunya

Per acabar, comentarem breument un altre treball de joventut com fou la seva tesi doctoral, defensada a Madrid el 1911 i publicada als Estudis Universitaris Catalans el 1912-1913 amb el títol *Les Partidas a Catalunya durant l'Edat Mitjana* (Abadal, 1912-1913). En ella s'estudiava l'anomenada *Consuetudo Ispaniae* que no era altra cosa que el títol divuitè de la segona *Partida* del rei Alfons X el savi de Castella que portava per rúbrica «Qual deve el pueblo ser en guardar, e en bastecer, e en defender los castillos, e las fortalezas del Rey, e del Reyno»: «quin deu esser lo poble en guardar e en bastir e en deffendre e donar los castells e les fortalees del rey e del regne» (Abadal, 1912-1913: 65). En síntesi, aquest text contenia el règim jurídic dels castells i dels seus alcaids.

A diferència dels *Usatges*, on els tinents dels castells o castlans eren nobles o cavallers que mantenien una relació feudovassallàtica de naturalesa privada amb el rei o amb el seu senyor, les *Partidas* configuraven les alcaldies com un ofici públic i els alcaids com a oficials de l'administració reial, nomenats i cessats a beneplàcit del monarca. Per aquesta raó, el rei Pere el Cerimoniós, que defensava les prerrogatives reials i un model de monarquia monista o decisionista, va introduir el règim castellà de tinences de castell com a *consuetudo Ispanie* a Catalunya, donant origen a l'aparició de diverses traduccions del títol divuitè de la segona *Partida* al català (Montagut, 1995: 487-505). El treball d'Abadal conté dos apèndixs, el primer dels quals és l'edició crítica del ja repetidament esmentat títol divuitè de la segona *Partida* la qual traducció, feta amb un gran rigor i acríbia, anunciava ja per al seu autor una brillant trajectòria com a historiador del dret.

Per acabar, si com deia algun autor tota història és història del dret, en el cas de Ramon d'Abadal la seva formació inicial com a jurista i historiador es va mostrar clarament en la seva obra juvenil publicada (les *Partidas* a Catalunya, l'edició dels *Usatges de Barcelona*, les notes sobre la formació de les compilacions de *Constitucions i altres drets de Catalunya i de capítols de Cort referents al General*) o en aquella altra que va restar inèdita durant dècades (els orígens del Col·legi d'Advocats de Barcelona, l'obra legislativa del rei Jaume I en els reialmes de llengua catalana, els orígens dels Estats Generals francesos, l'edició de

diversos textos de dret feudal català o els estudis més tardans sobre els *Usatges de Barcelona*).

Altrament, en l'obra històrica de maduresa d'Abadal va estar sempre present la preocupació per l'estudi del dret de cada època, com un mirall on es reflectia la vida social, perquè el dret, com ens recordava el professor Font, era l'instrument amb el qual es resolien els conflictes entre persones, entre institucions o entre pobles per tal de cercar l'harmonia en la societat i l'establiment de la pau. Aquest era el poder de la història i del dret que Abadal descobreix i ens ofereix amb les seves obres (Font, 2015: 47).

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL I DE VINYALS, Ramon d' (1907). «Don Manuel Duran I Bas». A: *Estudis Universitaris Catalans*. Vol. I (març-abril), p. 78-94.
- (1912-1913). «Les *Partidas* a Catalunya durant l'Edat Mitjana». A: *Estudis Universitaris Catalans*, VI, Barcelona, 1912, p. 13-37 i 159-180; i VII, Barcelona, 1913, p. 118-162. (Reedició a: *Dels visigots als catalans*, II, Barcelona, 1970, p. 335-379).
- (1948). *L'abat Oliba, bisbe de Vic i la seva època*.
- (1949). *La batalla del adopcionismo en la desintegración de la Iglesia visigoda*. «Discurso leído en la recepción pública de [...] en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona el día 18 de diciembre de 1949. Contestación del Académico numerario Doctor D. José Mª Millás Vallicrosa». Barcelona.
- (1952). *Catalunya carolíngia. II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, «Memòries de la secció Històrico-Arqueològica», II, 1a part, Barcelona, 1926-1950; 2a part, Barcelona, 1952.
- (1953). «El paso de Septimania del dominio godo al franco a través de la invasión sarracena (720-768)». *Cuadernos de Historia de España*, XIX. Buenos Aires, p. 54-55.
- (1954). *Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil, Eixelada-Cuixà*.
- (1955). *Catalunya carolíngia III. Els comtats de Pallars i Ribagorça*, i volums 14-15 i 76/1-76/2. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, «Memòries de la secció Històrico-Arqueològica». (Reedició facsimil, 2007).

- (1954-1956). «Els preceptes carolingis per al Pallars (segle IX)». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXVI.
 - (1958). «A propos du legs visigothique en Espagne». A: *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi Sull'Alto Medioevo*. V. Caratteri del secolo VII in Occidente. Spoleto (23-29 d'abril de 1957), p. 541-588 i 678-682.
 - (1960). *Del Reino de Tolosa al Reino de Toledo*. «Discurso leído el día 27 de noviembre de 1960 en el acto de su recepción pública por el académico [...] y contestación por el Excmo. Sr. Director de la Real Academia D. Francisco J. Sánchez Cantón. Madrid (Vic).
 - (1961). *L'esperit de Cluny i les relacions de Catalunya amb Roma i la Itàlia en el segle X*.
 - (1962). *Balari y Jovany y sus «Orígenes históricos de Cataluña»*. «Discurso pronunciado con motivo de la inauguración del curso en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona el día 15 de enero de 1961». Barcelona.
 - (1962-1963). «Els Concilis de Toledo». A: *Homenaje a Johannes Vincke para el 11 de mayo de 1962*. Madrid: CSIC.
 - (1964). «Vida corporativa: Curso 1961-1962 [et al.]. Sesión del del 10 de enero de 1963 celebrada en la Sala de Juntas del Consejo Superior de Investigaciones Científicas». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Vol. 30, p. 627-653, <https://raco.cat/index.php/BoletinRABL/article/view/196161>.
 - (1965). «La monarquía en el Regne de Toledo». A: *Homenaje a Jaime Vicens Vives*. Vol. I. Barcelona.
 - (1965). «Pedro el Ceremonioso y los comienzos de la decadencia política de Cataluña». Pròleg al tom XIV de la *Historia de España*, dirigida por R. Menéndez Pidal. Madrid. Traducció, *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 1987.
- ABADAL, Ramon d'; RUBIÓ, Jordi (1910). «Notes sobre la formació de les compilacions de constitucions y altres drets de Catalunya i de Capítols de Corts referents al General». A: *Estudis Universitaris Catalans*. Vol. IV. Barcelona, p. 409-445. Inclòs a la col·lectànea *Dels visigots als catalans*. Vol. II. Barcelona (1970), p. 381-403.
- ABADAL I DE VINYALS, Ramon d'; VALLS TABERNER, Ferran (1913). *Usatges de Barcelona*. Editats amb una introducció per Ramon d'Abadal i Vinyals i Ferran Valls Taberner dins «Textes de dret català». Col·lecció publicada baix

- el patronat de la Excma. Diputació Provincial de Barcelona i dirigida per Ramon d'Abadal i Vinyals i Ferran Valls Taberner.* Barcelona.
- BASTARDAS, Joan (1984). *Usatges de Barcelona. El Codi a mitjan segle XII*, Barcelona: Fundació Noguera.
- BROCÀ, Guillem Maria (1913-1914). «Els *Usatges de Barcelona*». A: *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, V, p. 357-389.
- (1918). *Historia del derecho de Cataluña especialmente del civil y exposición de las instituciones del derecho civil del mismo territorio en relación con el código civil de España y la jurisprudencia*. Barcelona. Facsímil, 1985², p. 168.
- FONT RIUS, José María (1955). «Recensión a Ramon d'Abadal y de Vinyals, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Vol. 3 de *Catalunya carolíngia* i vols. 14-15 de “Memòries de la Secció històrico-arqueològica”». A: *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 25. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (1989). *Vida jurídica en la Cataluña del milenio: derecho y justicia*. Salamanca.
- FONT RIUS, Josep Maria (1968). «Semblança de Ramon d'Abadal i de Vinyals». A: *La Casa Adal del Pradell. Opuscle que amb motiu de les bodes d'or dels nostres pares Ramon d'Abadal i M. Remei Guitart els dediquem els seus fills*. Barcelona.
- (1987). «*Don Ramon de Abadal y la Historia del Derecho...*». *Historia. Instituciones. Documentos*, núm. 14.
- (2004). «La compilació de 1495 en el marc de la història de les constitucions i altres drets de Catalunya». A: *Constitucions y altres drets de Catalunya. Compilacions de 1495, 1588-1589 i 1704*. Barcelona: Editorial Base, ed. Facsímil.
- (2015). «Discurs». A: *Acte d'homenatge al doctor Josep M. Font i Rius, amb motiu del seu centè aniversari*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <https://www.youtube.com/watch?v=VIZQCSXaZRw> (consultat el 08/09/2022).
- GARCÍA DE VALDEAVELLANO, Luis (1978). *Seis semblanzas de historiadores españoles*. Sevilla.
- GARCÍA VILLADA, Zacarías, S.I. (1977²). *Metodología y crítica históricas*. A: *Obras completas*. Vol. 2. Barcelona.
- HESPAÑA, Antonio Manuel (2002). *Cultura jurídica europea. Síntesis de un milenio*. A. Serrano González [cur.]. Madrid.

- IGLESIA FERREIRÓS, Aquilino (1987). *La creación del Derecho. Una historia del Derecho español. Lecciones*, fasc. 1. Barcelona.
- (2011), «El nacimiento de los Usatici». A: *Imago Temporis: Medium Aevum*. Vol. V, p. 412-426.
- MONTAGUT I ESTRAGUÉS, Tomàs DE (1995). «Presencia de *Las Partidas* en el derecho catalán». A: ALVARADO PLANAS, Javier [coord.]. *Espacios y fueros en Castilla-La Mancha (siglos XI-XV): una perspectiva metodológica*.
- (2021). Veu «Manuel Durán i Bas». A: JIMENO ARANGUREN, Rol-dán [dir.]. *Notitiae Vasconiae: diccionario de historiadores, juristas y pensadores políticos de Vasconia*. Vol. 3 (1876-1936).
- (2015). «El poder del dret durant el regnat de Martí l'Humà». A: Ferrer i Mallol, Maria Teresa [coord.]. *Martí l'Humà: el darrer rei de la dinastia de Barcelona, 1396-1410: l'Interregne i el compromís de Casp*.
- MONTAGUT I ESTRAGUÉS, Tomàs DE; RIPOLL, Pere (2019-2020). «Pactism in Catalonia: A dual conception of the political community». *Journal of catalan intellectual history: Revista d'història de la filosofia catalana*, núm. 12 (exemplar dedicat a: Catalan philosophy in the Middle Ages).
- ORLANDIS, José (1959). «Recensió». *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 29.
- OTERO VARELA, Alfonso (1993-1994). «*Las Partidas* y el Ordenamiento de Alcalá en el cambio del ordenamiento medieval». *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 63-64, p. 451-548.
- PELÁEZ, Manuel J. (1994). «Ramon d'Abadal i de Vinyals y la historia del Derecho catalán y francés: primera etapa de formación y producción científica (1904-1914)». A: *Miscel·lània Ramon d'Abadal. Estudis d'Història oferts a Ramon d'Abadal i de Vinyals en el centenari del seu naixement*. Barcelona: Estudis Universitaris Catalans.
- PÉREZ COLLADOS, José María (2010). Veu «Manuel Durán i Bas». A: *Diccionario Biográfico Español de la Real Academia de la Historia. La historia de España a través de sus personajes*. Vol. 16. <https://dbe.rah.es/biografias/6278/manuel-duran-i-bas> (consultat el 12/09/2022)
- PÉREZ MARTÍN, Antonio (1995). «Hacia una edición crítica del texto latino de los *Usatges de Barcelona*». *Glossae*, núm. 7, p. 9-32.
- PONS I GURI, Josep M. (1980). «*Usatges de Barcelona*». A. *Gran Enciclopèdia Catalana*. Vol. 15. Barcelona.

- RIPOLL SASTRE, Pere (2018). *Llibre de vuit senyals (15th century): an edition, legal and comparative study*. Tesis doctoral dirigida por Tomás de Montagut i Estragués (dir. tesi), Rafael Ramis Barceló (codir. tesi), Joan Santanach (codir. tesi). Barcelona: Universitat Pompeu Fabra (2018).
<https://www.tdx.cat/handle/10803/587144#page=1> (consultat el 08/09/2022)
- RIQUER, Borja DE (1994). «Aproximación al nacionalismo español contemporáneo». *Studia Storica. Historia contemporánea*, núm. 12, p. 11-29.
- SALRACH MARÉS, Josep Maria (2009-2010). «Ramon d'Abadal i l'encaix de Catalunya a Espanya». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 52, p. 453-459.
- TERRADAS SABORIT, Ignasi (2008). *Justícia vindicatoria*. Madrid: CSIC.
- TOMÁS Y VALIENTE, Francisco (1990). «Escuelas e historiografía en la historia del Derecho español (1960-1985)». A: *Per la storia del pensiero giuridico*, 34/35, *Hispania. Entre derechos propios y derechos nacionales. Atti dell'incontro di studio. Firenze-Lucca 25, 26, 27 maggio 1989*. Milà.
- VALLS TABERNER, Fernando [Abadal i de Vinyals, Ramon d'], pròleg de Manuel J. Peláez i Jesús Fernández Viladrich; edició a cura de Manuel J. Peláez i Enrique M. Guerra. (1984²), *Los Usatges de Barcelona*. Estudios, comentarios y edición bilingüe del texto, Barcelona, Promociones y Publicaciones Universitarias.
- VIVER PI-SUNYER, Carles (2022). *Repensar els límits del control constitucional sobre les activitats parlamentàries. La inviolabilitat institucional de les cambres i els actes parlamentaris interns*. Discurs d'ingrés, Acadèmia de Jurisprudència i Legislació. Barcelona.

JUSTÍCIA D'ESTAT I JUSTÍCIA FEUDAL A CATALUNYA

JOSEP MARIA SALRACH I MARÈS¹
Institut d'Estudis Catalans
Universitat Pompeu Fabra

Lliurat el 2 de juny de 2022. Acceptat el 16 de juny de 2022.

RESUM

Aquest treball està dividit en tres parts. En la primera, es fa un petit resum sobre la presència de la història del dret i de la justícia en els articles i llibres d'història de Ramon d'Abadal i de Vinyals. En la segona part, es presenta el projecte de recerca conegut com a JUCAME, dedicat a la recopilació i edició dels documents catalans de justícia i resolució de conflictes dels segles IX-XII, que s'acompanya d'una breu informació sobre els primers treballs de recerca basats en la documentació de JUCAME, i especialment sobre les nostres pròpies aportacions dedicades a estudiar els canvis experimentats per la justícia en aquesta època. I, en la tercera part, estudiem el funcionament de la justícia comtal en temps del comte Ramon Berenguer I i la comtessa Almodis, en el segle XI, com un medi per aprofundir en el coneixement de la justícia feudal i millor assenyalar semblances i diferències amb la justícia pública de l'etapa anterior.

PARAULES CLAU

Catalunya, comte, justícia, jutge, duel judicial, ordalia, definició, arbitratge, castell.

1. josep.salrach@upf.edu

State justice and feudal justice in Catalonia

ABSTRACT

This work is divided into three parts. A brief summary is given in the first part about the presence of the history of law and justice in the articles and books of Ramon d'Abadal i de Vinyals. The second part, it is a research project known as JUCAME, dedicated to the collection and edition of Catalan documents of justice and conflict resolution of the IX-XII centuries. Which is accompanied by a brief information on the first works of research based on the JUCAME documentation, and especially on our own contributions devoted to studying the changes experienced by justice at that time. The third part, we study the functioning of county justice in the time of Count Ramon Berenguer I and Countess Almodis, in the 11th century, as a resource to acknowledge of feudal justice and better point of similarities and differences with the public justice of the previous stage.

KEYWORDS

Catalonia, count, justice, judge, judicial duel, ordeal, definition, arbitration, castle.

I. INTRODUCCIÓ

Ramon d'Abadal i de Vinyals va dedicar la major part de la seva vida d'historiador a l'estudi del passat medieval de Catalunya, de l'alta edat mitjana sobretot. Era jurista de formació i això es fa evident en la metodologia de recerca i anàlisi dels documents. L'objectiu primer era esbrinar l'autenticitat i fiabilitat del testimoni escrit. El segon, l'obtenció i acumulació de dades amb les quals teixir el fil de la narració. En termes judicials, era l'equivalent a l'acumulació de proves per a la defensa o l'acusació. L'edifici historiogràfic d'Abadal es basa en la confiança del jurista en l'escriptura com a principal, si no únic, nexa d'unió entre el passat i el present. Una confiança que, en darrer terme, es fonamentava en el bon coneixement de la paleografia, la diplomàtica i, és clar, la llengua llatina dels documents. Abadal redacta allunyat de fervors romàntics, aplicant la lògica, arriscant amb mesura i prudència en les hipòtesis i diferenciant entre certes i suposicions.

2. LA LLEI I LA JUSTÍCIA EN L'OBRA D'ABADAL

Com diu Josep Maria Font Rius, l'obra de Ramon d'Abadal no exclou la història del dret que va cultivar amb personalitat pròpia i rellevant mèrit. El professor Font basa aquesta opinió en dos treballs de l'etapa formativa d'Abadal, el relatiu a la primera recopilació de les Constitucions de Catalunya i la tesi doctoral sobre l'aplicació de les Partides a Catalunya, a més del retorn al final de la seva vida a l'estudi dels *Usatges*, dels quals ni ell ni Ferran Valls i Taberner en van arribar a fer mai l'edició crítica que volien fer. Font Rius assenyala també que la preocupació jurídica d'Abadal està més o menys present en tota la seva producció historiogràfica (Font, 1988). Efectivament, en l'obra de maduresa d'Abadal hi ha referències constants a les normes legals i a l'administració de justícia, a més d'anàlisis puntuals de judicis. Observem-ho, seguint el decurs del procés històric, a partir de l'antiguitat tardana.

Abadal tenia un bon coneixement de l'obra legislativa dels concilis de Toledo, als quals va dedicar alguns dels seus primers treballs de recerca. Coneixia bé la *Lex visigothorum* i el *Liber iudiciorum* on està copiada, i les polèmiques que al seu temps dividien la historiografia espanyola entre germanistes i romanistes, entre Eduardo de Hinojosa, que rebaixava la importància de la *Lex*, i sobrevalorava la influència del vell dret consuetudinari germànic en les relacions socials a Hispània (venjança de sang, batalla judicial, responsabilitat penal col·lectiva, conjuraments, pignoració extrajudicial), i Alfonso García Gallo, que considerava la *Lex* com un triomf del dret romà i de la influència eclesiàstica. Abadal no intervé directament en la polèmica, es mostra prudent, però és proper a García Gallo, i considera que la qüestió no afecta gaire Catalunya, on la *Lex* no va deixar de ser mai la norma jurídica durant tota l'alta edat mitjana (Abadal, 1969, p. 110-115).

La part més densa i important de la recerca d'Abadal és la que concerneix la Catalunya carolíngia (segles ix-x). Aquí, el punt de partida és la constatació que els reis francs (Carlemany, Lluís el Piadós i Carles el Calb), aplicant el principi de la personalitat de les lleis, van respectar la personalitat jurídica dels catalans o, més exactament, dels gots i hispans dels territoris de l'antic regne de Toledo que van incorporar a la seva sobirania. Per tant, en matèria de dret civil i penal, la norma jurídica vigent als comtats catalans, que els jutges van aplicar, va ser la continguda al *Liber iudiciorum*. Fins i tot a les apartades valls pirinenques de Pallars i Ribagorça, diu Abadal, els escriptors parlaven amb familiaritat de

les *legum magister*, per referir-se a les lleis promulgades per Recesvint (Abadal, 1955, p. 78*-79*).

A *Els diplomes carolingis a Catalunya* aplega i edita els preceptes expedits per la Cancelleria dels reis carolingis i adreçats a les esglésies, catedrals i monestirs de Catalunya i a particulars. En la introducció del volum, fa un estudi del contingut dels preceptes i distingeix entre els preceptes de concessió d'immunitat, de creació del règim privilegiat dels hispans i de cessió de drets fiscals (Abadal, 1926-1952, p. V-XXI). Els d'immunitat deslligaven la institució o la persona immune de l'acció dels agents reials ordinaris (els comtes) per lligar-la directament al monarca, davant del qual la persona o institució immune responia dels serveis administratius i judicials. La immunitat és una excepció al règim comú, que, en matèria judicial, vol dir que l'immune rebia del monarca per delegació la potestat judicial sobre els homes del seu domini. Quant al règim dels hispans refugiats a Septimània i Catalunya, Carlemany i Lluís el Piadós els van dotar de terres i els van donar uns privilegis excepcionals que van configurar un règim propi. A tenor d'aquests privilegis, els hispans escapaven també, només que parcialment, a l'autoritat dels comtes. En matèria de justícia, per exemple, quedaven sotmesos a la jurisdicció del comte per a les causes majors (com l'homicidi), mentre que les causes menors podien jutjar-les ells mateixos. Abadal va veure com les aprisions fetes pels hispans i el seu règim jurídic eren mal tolerats pels comtes i per les comunitats pageses, cosa que causava tensions i abusos, com els que els hispans van denunciar a la cort davant l'emperador (Abadal, 1926-1952, p. 312-314), i va resseguir els processos judicials relatius a l'aprisió de l'hispà Joan a Fontjoncosa (Abadal, 1926-1952, p. 307-311). Els preceptes de cessió de drets fiscals, segregats de l'administració comtal per donar-los a les catedrals (impostos de mercat, drets sobre la moneda, impost sobre les pastures) també van donar origen a causes judicials.

En estudiar els primers temps del monestir de Cuixà, Abadal també es va haver d'ocupar del funcionament de l'administració de justícia. Ho va fer en examinar la reclamació judicial de béns fiscals feta pel comte Salomó el 868, el conflicte per la terra entre el pagesos d'Ocenies i la comunitat monàstica el 875, i les conseqüències legals de la destrucció del monestir d'Eixalada, a causa d'una riuada, amb la consegüent pèrdua d'escriptures l'any 878. El buit legal així creat va propiciar abusos com l'ocupació de terres del monestir, que la justícia s'encarregà de castigar. En conseqüència, va caldre que la comunitat monàstica, amb el suport del comte, emprengués una tasca molt important de reparació

d'escriptures perdudes, que es va fer en el decurs d'almenys quatre grans judicis de *reparatio* l'any 879, dels quals s'han conservat les actes. Abadal estudia i destaca el procediment seguit, les declaracions jurades de testimonis i la base legal d'aquests judicis, la llei d'Ervigi, LV VII, 5, 2, segurament inspirada en la tradició legal romana conservada com a costum (Abadal, 1954-1955, p. 139-156).

A l'obra *El comtats de Pallars i Ribagorça*, Abadal examina breument en un apartat l'administració de justícia: el jutge per excel·lència, diu, és el comte, que és qui reté l'alta potestat judicial. Els judicis, doncs, són judicis del comte. Els funcionaris judicials, tècnics en dret, són els jutges que l'assessoren en la llei i l'auxilien en els tràmits i els judicis. Troba que els jutges exerceixen les seves funcions en tres àmbits jurisdiccionals: el contenciós (dirigeixen el plet, interroguen les parts, proposen la prova, examinen i dictaminen), el voluntari (reben els juraments testamentaris) i el penal (fixen les composicions i penes). Malgrat identificar en la documentació alguna referència a la llei franca, la llei romana i els canons, Abadal té clar que en les valls pirinenques de Pallars i Ribagorça «la llei d'ús general és la tradicional Llei visigòtica que sobrevisqué a la invasió aràbiga i al curt domini carolingi» (Abadal, 1955, p. 76* i 79*). Entre els judicis concrets que Abadal examina en aquesta obra hi ha un conflicte entre el comte Isarn i el monestir de Gerri sobre la condició alodiària o fiscal d'una terra; un conflicte de termes entre els pobles de Vilanova i Sensui, i un dels homes de Salàs que es diputen una terra amb el monestir de Bellera (Abadal, 1955, doc. 113, 134, i 297).

A *Els primers comtes*, on Abadal sintetitza la història de Catalunya dels segles IX i X, també examina actes judicials. Estudia amb atenció tres judicis dels anys 862, 865 i 868, relacionats amb els comtes Berà, Asnar Galí, Sunifred i Salomó, en els quals es va debatre sobre la naturalesa privada o pública d'unes terres (Abadal, 1961, p. 36). De tota manera, els judicis més importants i emblemàtics als quals Abadal dedica més atenció són els dos de Sant Joan de les Abadesses de l'any 913, pels quals es fixen els drets del monestir sobre les terres i els homes de la vall de Sant Joan, al Ripollès, des del punt de vista de la propietat i la jurisdicció. A diferència de la majoria de judicis que coneixem d'aquella època, aquests de Sant Joan no semblen confrontar dues parts, potser perquè no hi havia conflicte entre el monestir i els seus pagesos, sinó només la necessitat de fixar per escrit les relacions de propietat i jurisdicció que, de fet, ja existien, i s'havien fonamentat en la paraula. A Abadal li va interessar el contingut d'aquests dos documents per molts motius, però sobretot per la realitat històrica, social, política i econòmica que judicialment conformen. Contenen

una llista enorme de pagesos de la vall de Sant Joan, unes cinc-centes persones, que expliquen el procés de presa de possessió de la vall pel comte Guifré, el lliurament del territori al monestir i a la l'abadessa, la rompuda d'erms i el conreu de la terra verge que els pagesos declarants i els seus pares van protagonitzar per ordre del comte (Abadal, 1961, p. 101-108 i 144-145).

A l'article «La institució comtal carolíngia», Abadal parla de les funcions judicials dels comtes, i dels seus funcionaris, els jutges, i ho fa amb aquestes paraules: «Una tercera categoria de funcionaris comtals, de gran importància, la constitueixen els jutges. Són els més importants entre aquells que tenen una funció especialitzada, limitada a una esfera concreta. La dels jutges consisteix a garantir i sancionar l'aplicació pràctica de la llei. Per això frueixen de potestat pròpia en el comtat on exerceixen. Com que són relativament nombrosos els documents judicials conservats per a l'època que estem estudiant, podem seguir millor que per als altres funcionaris comtals l'actuació dels jutges. Però no ho farem ara aquí, el lloc oportú fora estudiant la institució de la justícia». Fa a continuació una referència als mandataris com a procuradors judicials dels comtes, i als saigs com a auxiliars dels jutges (Abadal, 1964, p. 36-37 i 67-68).

En resum, Abadal va detectar i va provar amb nombrosos exemples la importància de la documentació judicial a Catalunya en els segles ix i x, però, més enllà de l'estudi de casos, no va estudiar monogràficament l'administració de justícia.

Sortint de l'època carolíngia, que li va ser la més pròpia, i endinsant-nos en el segle xi, interessa destacar aquí la biografia de l'abat Oliba, personatge cabdal de la Catalunya comtal al qual Abadal va dedicar una extensa monografia. L'abat i bisbe Oliba s'emmarca cronològicament en la transició al feudalisme. Com a jerarca de l'Església catalana, la seva vida i activitats il·lustren molt bé la dualitat de la violència i la pau, característica de l'època. La funció mediatra i pacificadora que va exercir, intervenint en judicis, arbitratges i negociacions per a la resolució de conflictes mostren a la perfecció l'entrada en un nou temps de la justícia.

Escollirem dues d'aquestes intervencions del bisbe-abat en la resolució de conflictes, que Abadal examina entre moltes altres:

L'any 1018, la comtessa Ermessenda de Barcelona i el comte Hug d'Empúries es van enfrontar per la possessió de l'alou d'Ullastret. Ermessenda, que deia tenir documents probatoris del seu dret, va voler portar la causa davant de la justícia, però Hug va refusar el plet tradicional i va proposar resoldre el conflicte per un duel judicial, proposta que Ermessenda no acceptà amb l'argument que la *Lex* no obliga a dirimir els plets per la lluita o duel. A continuació

Hug, sense base legal, va ocupar Ullastret per la força. Es va reunir llavors un tribunal, presidit pel comte Bernat de Besalú, en nom d'Hug, i el bisbe-abat Oliba, en nom d'Ermessenda, i format per tres jutges professionals (Guillem de Girona, Guifré de Vic i Ponç Bonfill Marc de Barcelona) i molts nobles. Davant d'aquest tribunal Ermessenda va presentar testimonis, que el mandatari d'Hug no va acceptar, al mateix temps que abandonava l'audiència sense permís dels jutges. En resposta, el tribunal, d'acord amb la llei, va prendre declaració als testimonis, que van confirmar la possessió de l'alou per part del comte Ramon Borrell i la comtessa Ermessenda fins a la usurpació del comte d'Empúries. Finalment, escoltades i jurades les declaracions, els jutges van dictar una extensa sentència a favor de la comtessa, que van avalar amb quatre cites, llargues i precises de la *Lex* (Abadal, 1962, p. 216-218).

És la pràctica judicial tradicional, aplicada amb estricta escrupolositat, la que en diem justícia pública (jutges professionals, proves escrites i testimonis, llei escrita i sentència), una pràctica que no desapareixerà en el temps ja proper de la justícia feudal però que anirà perdent pes en profit dels arbitratges i les solucions negociades. L'abat Oliba, que va viure en el temps de transició de la justícia pública a la feudal, va ser precisament un expert en la solució negociada de conflictes. Vegem-ne un exemple.

El 1138, un llarg conflicte per la possessió del castell de Calaf enfrontava la seu de Vic i el bisbe-abat Oliba als Cardona, representats pel vescomte Folc, el seu germà, el bisbe Eribau d'Urgell, i la seva mare. Sembla que el castell havia estat donat pel comte Ramon Borrell de Barcelona, ja difunt, a la seu i als Cardona en moments diferents, per bé que no estava clar qui havia estat el primer beneficiari de la donació. Plantejat el conflicte davant la comtessa Ermessenda, es va acordar que els afectats comparexerien en una data assenyalada a Calaf i, davant d'una cort de jutges, presentarien proves i testimonis. Els testimonis dels Cardona van ser concloents i, sense esperar la sentència, Oliba va renunciar als drets que ell i la canònica de Vic poguessin tenir sobre el castell de Calaf. L'endemà, però, i això és significatiu, els Cardona donaren a la seu de Vic el castell amb la condició de recuperar-lo en feu de la mà d'Oliba i retenir-lo sota la senyoria de la seu amb el dret de transmetre'l als descendents i l'obligació de pagar un cens anual (Abadal, 1962, p. 190-191). Amb aquest desenllaç, ningú no hi perdia. Potser podríem dir que l'habilitat negociadora d'Oliba va triomfar sobre la justícia. No és un cas únic, ja que són molts els conflictes del segle xi que es resolen d'aquesta manera.

Abadal no va ser un historiador de la justícia, però com a jurista de formació i historiador coneixedor dels documents de la Catalunya altmedieval, va ser sensible al tema de l'activitat dels jutges d'aquesta època, i de les normes jurídiques i els codis legals que aplicaven en els judicis. No es estrany, doncs, que s'interessés pels *Usatges* de Barcelona, codi del qual, amb Ferran Valls i Taberner, en va preparar una edició bilingüe (Abadal, 1913). Molts anys després, en una conferència pronunciada a la Universitat de Tolosa de Llenguadoc, on va ser distingit com a doctor *honoris causa*, va exposar el seu pensament sobre els orígens dels *Usatges*. El text de la conferència no es va arribar a publicar mai, però sembla que l'essencial del contingut es troba recollit al pròleg que Abadal va escriure per al volum XIV de la *Historia de España* dirigida per Ramón Menéndez Pidal, publicat l'any 1963. D'aquest pròleg se'n va fer una traducció catalana i edició com a llibre l'any 1972.

En la seva aportació a la problemàtica dels *Usatges*, Abadal adopta una posició diferent de la defensada pels que l'havien precedit, sobretot Julius Ficker (1888) i Ferran Valls i Taberner (1924 i 1935). Amb matisos personals, ambdós havien defensat la idea d'una elaboració progressiva del codi a partir d'un nucli originari d'usatges, els *usualia*, de l'època de Ramon Berenguer I, format per dret consuetudinari feudal i aprovat en una assemblea de la cúria, més altres elements, refosos poc després de la mort del comte per formar la primera compilació. Posteriorment s'hi afegirien altres disposicions de diversa procedència fins que en el segle XIII s'hauria acabat l'activitat compiladora, i el codi hauria assolit la seva forma i dimensió definitives: 174 disposicions (Valls, 1984, p. XII-XV).

Abadal s'allunya d'aquest plantejament en la cronologia i la interpretació de la intencionalitat política del compilador o compiladors. Al seu entendre, els *Usatges* serien obra d'un o més legistes de la cúria que a mitjan segle XII van compilar i refondre preceptes legals i consuetudinaris de diferent procedència, alguns del temps de Ramon Berenguer I (els *usualia*) i d'altres comtes, normes extretes del *Liber iudiciorum*, costums feudals, decrets i estatuts d'assemblees de pau i treva i alguns principis de dret romà. Influït o influïts pels corrents romanistes del dret i per l'exaltació del clima polític a la cúria, on s'afirmava l'autoritat del príncep que dirigia l'expansió territorial i governava ensems a Catalunya i Aragó, els compiladors van triar, manipular i adaptar els materials legals i consuetudinaris recollits per adaptar-los als principis i realitats polítiques emergents, legitimar les mesures autoritàries adoptades pel comte-príncep i establir

els principis de la teoria política del Principat, subjacent al govern territorial del príncep (Abadal, 1972, p. 65-69).

Amb aquesta contribució fonamental a la interpretació dels *Usatges*, Abadal situa el pensament, la formació i l'activitat dels jutges de la cúria comtal a mitjan segle XII en unes coordenades pròpies, diferents de la justícia feudal del segle XI. Identifica així, al nostre entendre, un nou temps de la justícia.

3. EL CANVI FEUDAL EN LA JUSTÍCIA

Com s'ha dit més amunt, en un article aparegut l'any 1964 Abadal subratllà la riquesa dels documents judicials conservats d'època carolíngia i la conveniència d'estudiar la institució de la justícia. Després van arribar evidències com la importància de la documentació judicial del segle XI en la tesi de Pierre Bonnassie sobre el canvi feudal, i la riquesa dels estudis de Thomas Bisson sobre les *querimoniae* o memorials de greuges. Dues recerques, aquestes de Bonnassie i Bisson, que han situat Catalunya en el centre dels grans debats historiogràfics sobre la feudalització. No és d'estranyar, doncs, que, després dels treballs d'aquests historiadors, investigadors de diferents orígens i centres hagin confluït en l'estudi de la documentació catalana de justícia.

Tant per la riquesa de contingut com pel volum, aquesta documentació mereixia ser posada en la seva totalitat o quasi totalitat a l'abast dels investigadors de tot el món. Per acomplir aquest propòsit va néixer l'any 2013 el projecte d'investigació JUCAME format per sis investigadors, Tomàs Montagut, Josep Ribas (fins a 2017), Cornel-Peter Rodenbusch (des de 2017), Josep M. Salrach, Ramon Sarobe i Jaume Vilaginés, que s'ha desenvolupat en dues fases i finançat per la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans. La primera fase (2013-2017), dedicada a recollir la documentació dels segles IX-XI, va culminar amb l'edició d'una col·lecció diplomàtica formada per 557 escriptures.² De la segona fase (2018-2022), ja executada, resta

2. Josep Maria SALRACH; Tomàs MONTAGUT (2018), *Justícia i resolució de conflictes a la Catalunya medieval. Col·lecció diplomàtica. Segles IX-XI*, Barcelona, Parlament de Catalunya, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia. En endavant, JUCAME I.

pendent l'edició dels 873 documents que la componen, que esperem que es faci realitat l'any 2023.³

Feta la recopilació, han començat les recerques en la documentació recollida. Alguns exemples: al VII Seminari d'Estudis Medievals d'Hostalric, Tomàs Montagut hi va presentar la seva visió dels *Usatges* com un text jurídic de transició, perspectiva que enllaçava amb l'aportació de Josep M. Salrach sobre el canvi feudal i els canvis en la justícia durant l'alta edat mitjana, i també amb la de Jaume Vilaginés, que va incidir en aquesta problemàtica amb una ponència sobre els protagonistes del conflictes. I Cornel-Peter Rodenbusch, autor d'una tesi, basada, en part, en la documentació de JUCAME,⁴ va tractar en aquest Seminari el tema de la presència de la llei goda en les actes judicials del segle XI, que va examinar des del punt de vista de les motivacions dels jutges i les mentalitats dels protagonistes.

Pel que concerneix a l'autor d'aquesta ponència, en les contribucions a tres congressos celebrats darrerament, inclòs el present, ha tractat el tema de l'evolució de la justícia a l'alta edat mitjana, intentant establir una cronologia. A la Jornada d'estudi «Les Corts jurisdiccionals i les fonts per al seu estudi. Corona d'Aragó, edat mitjana i època moderna» (Girona, 16 d'octubre de 2020) va proposar una evolució en tres fases: el temps de la justícia pública (segles IX-X), el temps de la justícia feudal (c. 1000-1150) i el temps de la justícia d'Estat feudal (des de prop de 1150).⁵ Al VII Seminari d'Estudis Medievals d'Hostalric «La justícia medieval» (Hostalric, 18-19 de novembre del 2021) va intentar afinar més en la cronologia en identificar un temps de transició (primera meitat del segle XI) entre la justícia pública i la justícia feudal.⁶ I en la present ponència del congrés Homenatge a Ramon d'Abadal i de Vinyals (1888-1970) (Barcelona, 23-24 de novembre de 2021), després d'examinar les aportacions

3. Josep Maria SALRACH; Tomàs MONTAGUT (en premsa), *Justícia i resolució de conflictes a la Catalunya medieval. Col·lecció diplomàtica. Segle XII*, Barcelona, Parlament de Catalunya, Generalitat de Catalunya, Departament de Justícia, En endavant, JUCAME II.

4. Cornel-Peter RODENBUSCH (2021), *The Wheel of Justice: Court Procedure, Conflict Resolution and Narratives in Medieval Catalonia, 950-1130*, Barcelona, Universitat de Barcelona. Tesi doctoral inèdita.

5. Ponència *L'administració de justícia a Catalunya en el segle IX-XII* (text lliurat el febrer de 2022).

6. Ponència *El canvi feudal i els canvis en la justícia a Catalunya durant l'alta edat mitjana* (lliurament del text el març de 2022).

d'Abadal sobre la justícia a l'alta edat mitjana, s'incideix en el mateix tema de la cronologia amb noves aportacions.

Quines són les diferències entre aquests treballs? Atès que ja havíem dedicat una monografia a la justícia dels segles IX-X (Salrach, 2013), aquí l'atenció s'ha desplaçat cap a les característiques de la justícia en els segles XI i XII.

En la ponència de Girona (2020), l'interès se centra en l'estudi de la negociació, l'arbitratge i el compromís com a mitjans per a la solució dels conflictes en el temps de la justícia feudal. I, quant al temps de la justícia de l'Estat feudal, es fa incidència en els coneixements dels jutges i s'observa que, segons la naturalesa de la causa, citaven el *Liber iudiciorum*, els *Usatges de Barcelona* o el *Corpus iuris civilis*. S'estudien particularment quatre judicis (JUCAME II, doc. 329, 653, 757 i 828). En primer lloc, el de Ramon Berenguer IV contra Galceran de Sales, devers 1157, on es fa evident, potser per primera vegada, que els jutges dicten sentència d'acord amb el codi dels *Usatges*, del qual citen quasi literalment els usatges 69 i 73, i fan al·lusions als usatges 34, 66, 93 i 104. En segon lloc, un judici relatiu a la senyoria de Sant Joan de les Abadesses, del 1182, en què els jutges dictaminen que el batlle Guillem de Comes, que negava l'acusació d'haver sostret béns de la senyoria de Sant Joan de les Abadesses, si persisteix en la negativa, haurà de demostrar la innocència per examen de caldera, tal com consta en els *Usatges* de la cúria de Barcelona (usatge 106). En tercer lloc, un judici de Poblet, del 1191, en el qual, en raó de la disputa per una herència entre una vídua i el seu fill, d'una banda, i el cellerer del monestir, de l'altra, aflora per primera vegada en la documentació recollida, creiem, el dret romà justinianeu, el del *Corpus iuris civilis*, en sentenciar el jutge que el fill havia de rebre la legítima, consistent en la tercera part de tot el llegat del difunt tal com consta en l'*Autentica*, que és en el *Codi* en el títol *De inofitiose testamento*. I, en quart i darrer lloc, un judici de la cúria reial, celebrat a Osca el 1197, on es van debatre els drets del comte-rei Pere el Catòlic, l'arquebisbe de Tarragona i un feudatari aragonès, Eiximèn d'Artusella, sobre Salou. En les argumentacions jurídiques de les parts es van invocar els tres ordenaments jurídics presents a finals del segle XII, el visigòtic del *Liber*, el feudal dels *Usatges* i el romà del *Corpus iuris civilis*, que, amb el dret canònic, configuraven l'univers jurídic de l'estat feudal a Catalunya.

En la ponència d'Hostalric (2021) es persisteix en l'estudi de la cronologia de les fases de la justícia altmedieval, a base d'avançar en el coneixement de les característiques de cada fase i de l'evolució observada des d'aquesta perspectiva.

En aquesta ponència, la visual es posa preferentment en l'examen de les ordalies o els judicis de Déu i en el duel judicial, cosa que ajuda a identificar, creiem, un temps de transició de la justícia pública a la feudal, i a caracteritzar aquesta justícia.

Quant a les ordalies, l'estudi presentat al Seminari d'Hostalric se centra en l'ordalia *caldaria* o judici de Déu per la prova de l'aigua bullent. Després de constatar que, en els primers judicis coneguts en què aquesta prova s'aplica, van ser els acusats els que en van demanar l'aplicació (judicis de 988 i de c. 1016: JUCAME I, doc. 106 i 167), s'ha observat que, a continuació, vençudes, sembla, les reticències, ja són els jutges els que imposen l'ordalia *caldaria* i l'administren o que simplement l'empren com a forma de pressió o amenaça (judicis de 1079, 1081 i 1100: JUCAME I, doc. 422, 431 i 545).

Quant al duel judicial o *batalla*, destaca un moment inicial en què els jutges semblen restar en actitud passiva mentre són les parts les que discuteixen sobre si aplicar o no aquesta modalitat de prova. Així passa en el judici de 1018 per l'alou d'Hostalric entre la comtessa Ermessenda i el comte Hug I d'Empúries (JUCAME I, doc. 178). Però, després, des de mitjan segle XI si no abans, la *batalla* ja està plenament incorporada a la pràctica judicial, i són els jutges els que la proposen com a forma de resolució, que pot ser alternativa a altres formes: judicis de c. 1058, c. 1060, 1015-1071, 1072, 1041-1075, 1091, 1071-1099 i 1090-1100 (JUCAME I, doc. 330, 334, 390, 398, 409, 491, 541 i 543). Són molts els casos en què el duel es concep i es proposa però no s'aplica, i en altres, certament, sí que s'aplica.

4. LA JUSTÍCIA DEL COMTE

En aquesta ponència volem examinar el paper del príncep i la seva cúria (de barons, prelats i jutges) en l'administració de justícia i la resolució de conflictes en època feudal. Ho farem examinant els judicis del comte Ramon Berenguer I.

Si mirem enrere, constatem que en el segle X, en el temps de la justícia pública, els comtes, acompanyats de magnats i jutges, i envoltats d'homes bons, presideixen regularment els tribunals i administren justícia. Només alguns exemples: el 999 el comte Ramon Borrell, amb el vescomte Ramon I d'Osona, jutja una causa que concerneix Sant Benet de Bages (*In iudicio Raimundus, gracia Dei comes*), però són els jutges que l'acompanyen, Marc (Ponç Bonfill Marc ?)

i Guifré, els que dirigeixen el plet i administren de forma pràctica la justícia: *ab interrogacione de supradictos iudices ... unde iamdicti iudices interrogaverunt* (JUCAME I, doc. 135). A la ratlla de l'any mil és la comtessa Ermessenda la que presideix el tribunal i són els seus jutges, Guifré, Oruç i Bonsom, els que administren justícia al palau de Barcelona, en presència de tota la cort (JUCAME I, doc. 138).⁷ Els jutges interroguen l'acusat fins a aconseguir descobrir la veritat. I llavors la comtessa, els jutges i el vescomte plegats, amb l'ajut d'*aliis idoneis hominibus*, dicten sentència en forma de compensació econòmica favorable a la part demandant. Finalment, de manera solemne i amb ple sentit de l'autoritat, la comtessa, en nom de Déu i per veneració del seu espòs i senyor, amb els seus jutges, ho corrobora.⁸

Durant la primera meitat del segle XI, que considerem de transició a la justícia feudal, continua en funcionament el tribunal comtal, però el pes del pròcers de la cort sembla més gran fins a eclipsar, de vegades, els jutges professionals. El 1036 l'abat de Sant Cugat i el noble Bernat Otger es presenten davant la comtessa Ermessenda i el seu net, el jove comte Ramon Berenguer I, que deu tenir tretze anys, per demanar justícia. El judici té lloc en presència del bisbe de Barcelona i l'arxilevita, una vintena de laics, presumptament nobles, un jutge i quatre clergues. Les parts disputen pels termes i terres de Santa Oliva, Calders i Castellet. Malgrat que l'abat té al seu favor un precepte carolingi, i està disposat a seguir la via de justícia, és a dir, donar fiadors i sotmetre's a la llei, segons el dictat de la *Lex*, la part contrària no accepta altra via de justícia que el judici de Déu de l'aigua freda. Llavors la comtessa, el bisbe i dos pròcers, Bernat Sendred i Folc Geribert, en veure que no hi havia altra forma de resoldre el conflicte, accepten la prova, en fixen les condicions i resolen d'acord amb el resultat. No consta que el jutge Geribert, l'únic present, hagués exercit alguna funció (Bonssassie, 1975-1976, p. 562; JUCAME I, doc. 256). Semblantment, a mitjan segle XI, un tribunal presidit pel bisbe Oliba de Vic, cinc magnats i un ardiaca, jutja la causa de Ramon Berenguer I contra el bisbe de Barcelona, Guislbert, i el seu nebot, Udaldard

7. «In iudicio domna Herminsindis, comitissa, et suos iudices, id est, Guifredum, Aurutium, Bonumhominem, intus in comitalem palatium, in civitatem Barchinonam, et in presentia Hudalardi vicecomitis ac universam coortem palatii seu adsistentia potentum atque nobilium virorum qui ibidem adherant».

8. «Quapropter, in Dei nomine et veneratione domni et senioris mei Raimundi comitis, ego Herminsindis, gratia Dei comitissa, unacum meis iudicibus prescriptis, huius nostram institutionem roborari ac confirmari percenseo...».

Bernat, acusats de sedició. La causa és netament feudal, i potser per això no consta en l'escrit del judici la presència de cap jutge professional, i tampoc no es fa cap referència a la *Lex* en el document (JUCAME I, doc. 289).

Per desenvolupar una política de domini sobre els castells dels seus comtats, ben estudiada per Pierre Bonnassie (Bonnassie, 1976, p. 687-698), Ramon Berenguer I no estalvia tensions i conflictes, que resol mitjançant la justícia i més aviat la negociació modulada pel diner, si cal. També aquí els jutges professionals no semblen haver desenvolupat un paper especialment rellevant. De tot plegat n'hi ha testimonis com la pacificació i definició del castell de Fornells, el 1049, i la incorporació, c. 1052, del castell de Begur, que la comtessa Ermesenda havia donat a Artau Guadall, i que aquest va haver de lliurar a Ramon Berenguer I, en perdre un judici on no consten altres jutges que els bisbes Guillem de Vic i Guislabert de Barcelona (JUCAME I, doc. 302 i 310), als quals potser seria millor qualificar d'àrbitres. La política de control de castells, assolida mitjançant la justícia o les formes alternatives de resolució, explica també el resultat d'un conflicte per terres i límits entre el comte i la comtessa, d'una banda, i el magnat Ramon Sunifred, de l'altra. Consta aquesta vegada en la resolució la presència de tres jutges, Guitard Arnau, levita, Guillem de Iolano i Guillem Marc. En la definició i evacuació, el comte i la comtessa imposen una condició: que Ramon Sunifred no aixequi cap torre o castell dins dels termes que es precisen sense el seu consell i acord (JUCAME I, doc. 322).

A compte d'aquesta política casteller, s'ha de posar també la definició i evacuació que el magnat Guillem Bernat de Queralt va fer el 1066 dels castells de Gurb i Sallent que des de feia temps disputava al comte i la comtessa. L'acte va tenir lloc en una assemblea de barons dels quals el document n'esmenta nominalment una dotzena (JUCAME I, doc. 371). En relació amb aquesta renúncia, s'ha de fer menció d'una convenença indatada per la qual Guillem Bernat de Queralt acorda amb Ramon Berenguer I i Almodis un termini per lliurar-los tots els documents de donació dels castells de Gurb i Sallent que el comte Berenguer Ramon I i la seva esposa, pares de Ramon Berenguer I, van fer a favor del pare i la mare de Guillem. I si Guillem no els té, diu la convenença, haurà de jurar per mitjà d'un cavaller que no s'oposarà a provar per batalla (duel judicial), que després que s'enemistés amb el comte i la comtessa no ha tingut els documents, ni avui coneix ningú que els tingui, ni els té guardats o amagats per a dany del comte i la comtessa, ni sap d'algú que els tingui secretament amagats o guardats (Bonnassie, 1976, p. 692-693; JUCAME I, doc. 390).

Difícilment trobaríem en la documentació catalana un escrit que expliciti més clarament la importància, força i solidesa dels lligams que es forgen a través de l'escriptura. Els comtes havien aconseguit recuperar els castells de Gurb i Sallent, que Berenguer Ramon I havia alienat, però ni per a ells la recuperació no seria completa sense tenir a les mans les escriptures que havien legitimat l'alienació. Es quelcom que constatem cada dia als arxius: en les transaccions, les escriptures segueixen el camí de les propietats. A vegades semblaria que l'escriptura és més real que el bé del qual l'escriptura en fonamenta la propietat. El procés de feudalització va canviar moltes coses, però no va fer desaparèixer, almenys no del tot, la justícia pública de la qual en molts casos va alterar o desnaturalitzar el funcionament, i tampoc no va fer desaparèixer la vàlua de l'escriptura que hi està estretament lligada (Zimmermann, 2003, *passim*).

En la mateixa línia política de possessió de castells se situa la venda del castell de Pontons feta per Bernat Otger i la seva muller, Guisla (*emendatores et vinditores*), al comte Ramon Berenguer I i la comtessa Almodis. El preu inclou cent unces d'or, que els comtes fan efectives, més una composició o multa que Bernat i Guisla els deuen pel gran mal que els havien fet i no havien pogut esmenar (JUCAME I, doc. 378). Suposem que el dany havia estat jutjat i l'esmena imposada pel tribunal comtal, i que la venda devia ser la condició a la qual Bernat i Guisla, presumptament rebels, es van haver de sotmetre per obtenir el perdó comtal (Bonnassie, 1975-1976, p. 691-692). La història del castell de Pals és semblant. Ramon Berenguer I i Almodis el van rebre de Bernat Jofre en compensació per dos sacrilegis comesos a l'església de Boada, que era dels comtes, i que el 1061 en van ratificar l'adquisició mitjançant una operació de compra (JUCAME I, doc. 364).

La no-necessària presència i intervenció de jutges professionals en conflictes feudals s'evidencia una vegada més en un conflicte entre els feudataris del castell de Clariana i l'abat de Sant Cugat, que el 1057 els va acusar davant de Ramon Berenguer I i Almodis d'incompliment de deures feudals i retenció del castell per la força. El comte i la comtessa van donar la raó a l'abat i van sentenciar que el castell i la castellania amb els seus termes eren de Sant Cugat de ple dret, però van demanar a l'abat que es concordés amb la vídua del feudatari i els seus fills per tal que poguessin continuar en possessió del castell, com així es va fer. En la convenença consegüent no consta que hagués mediat cap jutge (JUCAME I, doc. 323). En el conegut conflicte feudal, format per greuges i querelles diversos, que vers 1057 va enfrontar els comtes de Barcelona i de Besalú, tampoc no consta la intervenció

de jutges i sí, en canvi, la presència de molts pròcers de les dues Corts que devien contribuir a la solució final negociada (JUCAME I, doc. 324, 325 i 327).

La causa judicial i política més important del govern de Ramon Berenguer I, les querelles presentades vers 1058 contra Mir Geribert, que també hem de considerar de naturalesa feudal, tampoc fou dirimida per jutges professionals, sinó per pròcers religiosos i civils: concretament l'arquebisbe Guifré de Narbona, els bisbes Guislabert de Barcelona, Guillem d'Urgell i Berenguer de Girona, el vescomte Berenguer de Narbona, Guillem, senyor de Montpeller, i el pròcer Amat Eldric, un dels homes de la màxima confiança del comte (JUCAME I, doc. 330). Diem que no eren jutges professionals, en el sentit que no havien rebut una formació específica per ser-ho, i que no se sustentaven amb l'exercici de la professió, la qual cosa no vol dir que fossin uns ignorants en matèria de dret i justícia, ni que menyspreessin els guanys que dirimint i arbitrant querelles poguessin obtenir.

Per aquell temps el comte exercia ell mateix en persona la funció judicial o de resolució de conflictes que tradicionalment li corresponia. En el temps de la justícia pública, els comtes, més que administrar justícia, presidien, com hem dit, els tribunals on jutges professionals jutjaven en nom seu. Ara no és exactament així. El 1058, per exemple, l'abat de Sant Cugat va apel·lar a la justícia comtal contra Udalguer Guifré, amb qui estava en disputa per unes terres i un feu. Per la definició que conservem, la disputa es va resoldre en judici (*in placito*) davant del comte Ramon Berenguer I i un grup important de laics (Amat Eldric, Ramon Miró), membres de la cort, i de clergues. No consta la presència de cap jutge professional, segurament perquè es preferia la negociació i acord a la sentència judicial, sobretot en causes de naturalesa feudal. El cas és que Udalguer va definir unes terres i en va mantenir per infeudació unes altres; havia prevalgut, doncs, la negociació (JUCAME I, doc. 332).

De naturalesa plenament feudal és la disputa de vers 1060 per la senescalia entre els comtes Ramon Berenguer I i Almodis, d'una banda, i el magnat Ramon Miró d'Aguda, de l'altra. I de naturalesa plenament feudal és la fórmula de solució assolida: el comte i la comtessa van designar cinc jutges no professionals (el bisbe de Barcelona, un abat i tres pròcers laics) i Ramon Miró, tres (el comte de Pallars i dos nobles), que van proposar resoldre el conflicte mitjançant un duel del qual en van establir les normes (JUCAME I, doc. 334).

Una definició de l'any 1061 confirma que la consecució d'acords negociats al palau de Barcelona, davant del comte i els pròcers de la cort, ha esdevingut

un procediment habitual: *hoc fuit factum in palatio Barchinone coram domno Reimundo comite et ceteris idoneis viris*. Sobre l'actuació precisa del comte en els pactes que ajustaven voluntats i resolien conflictes, els documents no diuen tot el que voldríem saber, però deixen clar que de la potestat comtal es buscava l'assentiment i el manament que donaven solidesa al pacte, i que per això es feia davant seu, amb ell i al seu palau: *cum assensu et iussioni dompno Remundo comiti* (JUCAME I, doc. 340).

Resumim: característica del temps de la justícia feudal, a mitjan segle XI, és la menor presència de jutges professionals en la resolució de les causes. Ho hem subratllat. Hem indicat també que, en les causes feudals, l'àmbit de resolució era l'assemblea de barons. En els exemples escollits, els pròcers de palau amb el comte al davant. En aquestes assemblees, on es debatia i es buscava un pacte negociat entre les parts, uns jutges no professionals, membres de l'aristocràcia, elegits com a consellers o àrbitres, mediaven, dirigien les negociacions i, si era el cas, jutjaven i sentenciaven. En les assemblees judicials de palau, també ho hem vist, l'elecció dels jutges no professionals o àrbitres corresponia al comte.

Tanmateix, la justícia pública tradicional, l'exercida per jutges professionals, no havia desaparegut. Un exemple serà suficient. El 1063, a Sant Pol de Mar, Guitard, jutge del tribunal del senyor Umbert Odó de ses Agudes i la seva esposa Sicardis, administra justícia en la causa que enfronta Guillem Llobató, batlle del monestir de Sant Pol i del comte Ramon Berenguer I, i el sacerdot Ermengol, acusat de sostreure uns boscos i unes terres al comte i al monestir. Guitard porta el judici de la forma tradicional: demana proves escrites i testimonis, i pren declaració als testimonis que presenta el batlle. Els testimonis juren sobre l'altar de Sant Miquel de l'església de Sant Pol de Mar i declaren que els béns en disputa van ser de propietat comtal durant més de trenta anys. Com que el sacerdot no va presentar testimonis i no va acceptar els del batlle, sinó que va abandonar el judici sense autorització, el jutge va donar validesa a la declaració testimonial efectuada i va assignar els béns a Sant Pol. El *iudicatum* que el monjo Guillem va redactar per mandat del jutge reproduïx cinc lleis del *Liber iudicum*, que fonamenten amb tota la força de la llei el procediment seguit i la decisió presa pel jutge (JUCAME I, doc. 349 i 350).

Els jutges professionals també actuaven a la cort comtal o a l'entorn dels comtes, si bé, d'acord amb els nous temps, podien resoldre les causes mitjançant la negociació, desenllaç al qual els comtes i l'assemblea de pròcers de palau seguerament induïen. La definició resultant de la negociació, amb renúncia o evacuació

de part, perseguia llavors assolir una pau o pacificació que es volia eternitzar: *Et insuper hec nostra pacificacio et definicio vel evacuacio firma persistat in eternum*. Així passa el 1064 en un judici per una disputa de béns entre dues famílies davant del tribunal (*in placito*) del comte i la comtessa, en presència de molts nobles barons. Es va encarregar de la causa el jutge Guillem Marc (*in iudicio Guilielmo Marcho iudice*). Per defensar el seu dret, una part va presentar escriptures de compra, definició i evacuació que van ser llegides i rellegides. A partir d'aquí s'obrí un debat sobre la veracitat o falsedat de les escriptures, en el qual el jutge, amb autorització de comtes i barons, va fixar els límits i conseqüències legals de les posicions adoptades fins a contemplar la possibilitat que la part que havia presentat les escriptures en defensés l'autenticitat mitjançant l'ordalia *caldaria* (*quod falsa non erat per iudicum aque ferventis*). No va caldre. Finalment, amb el consentiment del comte i la comtessa i la mediació d'homes bons, s'assolí un pacte: una part donaria uns diners (*sex uncias auri et uno mancuso*) a l'altra (diners dels quals el comte, el jutge i el saig en rebrien una part), a canvi que aquesta, en reciprocitat, fes pacificació i evacuació dels béns en disputa al seu favor, com així es feu (JUCAME I, doc. 358). Va ser un judici civil ordinari, d'una causa en què les dues parts o almenys una part no pertanyia a la noblesa, altrament no se li imposaria, sembla, l'ordalia *caldaria*, com a condició per provar l'autenticitat de les escriptures presentades i fer-les prevaldre. Judici civil ordinari, diem, i resolt, afegim, per un jutge professional, però el temps no passa en va: a l'element de pressió o amenaça que és l'ordalia, s'afegeix la resolució negociada que conclou amb una definició remunerada. Tot prou diferent dels judicis del temps de la justícia pública.

També diferent per la casuística i la tècnica és el judici celebrat el 1067 a Vic, al palau episcopal, davant del comte Ramon Berenguer I i la comtessa Almodis, en audiència de Guillem de Balsereny, bisbe de Vic, davant d'una dotzena de magnats i altres cavallers i homes bons, tots membres segurament de la cort comtal i episcopal. En el text del *iudicatum* s'esmenta un *Guillelmus sacristanus et iudex* que signa com a *Guilielm iudex et primiscrinus*. La causa del conflicte és la possessió del castell de Malla que enfronta l'abat de Ripoll i el bisbe de Vic, d'una banda, i Ermengol Guillem de Mediona, de l'altra. El bisbe i l'abat afirmen que van rebre el castell com a beneficiaris del testament d'Adelaida, vescomtessa de Girona, tal com consta en l'escriptura corresponent. Ermengol, al seu torn, respon que el seu pare, Guillem de Mediona, va comprar el castell a Berenguer Seniofred de Lluçà, com mostra l'escriptura de compra-venda, i argumenta que Adelaida mai no va posseir el castell. El tribunal va

preguntar llavors si Berenguer, el venedor, tenia dret sobre el castell i, per tant, el podia vendre legalment, però res no es va poder provar al respecte. Llavors el jutge Guillem, per manament del comte i la comtessa, va dictaminar (*iudicavit*) que l'abat havia de provar, si podia, que Adelaida, abans de morir, havia tingut el castell en propietat durant trenta anys.

Si aconseguia provar-ho, Ermengol hauria de respondre i fer dret a Santa Maria de Ripoll i a Sant Pere de Vic, i si manquessin els testimonis, Ermengol hauria de jurar i jurant provar (*iurare et per se ipsum iurando expiare*) que ignorava que Adelaida hagués tingut alguna vegada el castell. I si Ermengol ho pogués fer, el testament i el judici o adveració testamentària perdrien tot valor. Però ni l'abat ho va provar ni Ermengol va jurar. I després d'això es va jutjar que Ermengol provés, si podia, que Berenguer havia tingut i posseït el castell com a alou durant trenta anys. I si no podia provar-ho, però amb testimonis legítims podia provar que entre el venedor Berenguer i el comprador Guillem, fins a la mort d'Adelaida, sumaven una possessió trentenària del castell, la venda feta per Berenguer hauria de considerar-se vàlida, i Ermengol posseiria el castell per sempre. I si això no es pogués provar, l'abat hauria de jurar que ignorava que Berenguer, el venedor, hagués tingut el castell durant trenta anys ell sol o amb altres o amb Guillem, el comprador. I així fou jurat i escrit. I, finalment, com que Ermengol no va poder provar el que se li demanava ni va poder mostrar una altra escriptura, va rebre el jurament del prevere Seniofred, prestat en nom dels prelats, i va fer definició i evacuació del castell en favor del monestir de Ripoll i la seu de Vic (JUCAME I, doc. 374).

Encara que el castell era una peça essencial del sistema feudal, i el conflicte es va plantejar i resoldre en època feudal, la resolució no es va assolir com llavors era costum, mitjançant la negociació o l'arbitratge en assemblea de barons, sinó seguint les pautes de la justícia pública, cosa que segurament és una condició imposada per la part eclesiàstica del judici. Els comtes presideixen la sessió o sessions, i un jutge professional dirigeix el judici, demana proves escrites i testimonis orals i fixa el procediment a seguir. La novetat sembla raure en la importància del jurament i, particularment, la presència del jurament exculpori, que temps a venir s'incorporarà als *Usatges* on recordem, només com a exemple, que la muller casada acusada d'adulteri s'ha d'exculpar per jurament o per *batalla* (usatge 112).

Inversament al judici anterior, el 1069 Ramon Berenguer I i Almodis resolen per arbitratge les querelles i disputes entre Adelaida, vídua de Silvi Llobet, senyor

de Cervià, i el seu nebot, Gausfred Bastó, nou senyor de Cervià (JUCAME I, doc. 385). En l'escrit, qualificat de pacte (*hoc est pactum*), que conté els mandats i llaudes del comte i la comtessa (*mandamus et conlaudamus*), es precisa que es recorre a l'arbitratge perquè en aquell moment no es podia fer justícia de manera legal entre els querellants (*non possumus modo facere iusticiam inter illos legali modi*), i es diu que el pacte ha d'estar en vigor mentre Ramon Berenguer I i Almodis no facin legalment justícia: *ut usquequo iusticiam inter vos legaliter*. La distinció és interessant. Per alguna raó que desconeixem, però que podria ser la negativa de Gausfred Bastó a sotmetre's a la justícia pública, el conflicte es resol temporalment amb l'arbitratge comtal. Des del punt de vista dels comtes, però, la justícia pública, administrada segons la llei per jutges professionals, agents de l'autoritat comtal, és millor que l'arbitratge. Es més, per als comtes arbitrar, és a dir, *laudare et mandare*, no és *facere iusticiam*, no és buscar una forma de resolució mitjançant l'aplicació de la llei escrita (*legali modo*), sinó arribar a un pacte. Pot sorprendre que l'arbitratge es qualifiqui de pacte, però si es pensa bé el qualificatiu no és incorrecte o no ho és del tot atès que l'arbitratge ha estat precedit d'un acord de les parts consistent a deixar la resolució del conflicte a mans d'un àrbitre o uns àrbitres la designació dels quals deuen haver consensuat. D'altra banda, sembla normal, i la documentació ho avala, que abans de dictar sentència, i per fer-ho aconseguint els millors efectes possibles, els àrbitres dialoguin i propiciïn negociacions entre les parts i amb les parts.

Que Ramon Berenguer I i Almodis arbitrin el conflicte tampoc no és estrany. Silvi Llobet, senyor del castell de Cervià, i fundador amb la seva dona Adelaida del monestir de Santa Maria de Cervià, havia deixat en testament béns al monestir i l'havia posat sota la tutela i defensa dels comtes i del bisbe de Girona. Mort Silvi, Adelaida, hereva de part del patrimoni del marit, havia fet segurament un pacte de *confraternitas* o *familiaritas* (Jaspert, 1998) amb la comunitat de Santa Maria a la qual, com a laica, s'havia integrat i compartia béns, de manera que les usurpacions i ocupacions del patrimoni d'Adelaida per obra del seu nebot i els seus homes eren agressions o, si més no, amenaces contra Santa Maria (To, 1991, p. 102-116). Res d'estrany, doncs, que els comtes arbitrin, i que en l'arbitratge incloguin una advertència, implícitament adreçada a Gausfred Bastó: «Que ara i en el futur no es faci cap mal als béns que el difunt Silvi va deixar en testament, va donar i va concedir a Santa Maria de Cervià».

Resumim en poques paraules el contingut de l'arbitratge. Es reconeixen les rompudes (*tracturas*) i plantacions (*laborationes*) que Adelaida ha fet en el

bosc de Cervià, dependent de Santa Maria, tal com els àrbitres l'han atermenat; a l'altra part de bosc, mentre no es faci justícia, ambdues parts hi podran fer desboscaments i conrear-hi terres per obtenir-ne el domini (*laborationem ad dominium*) sense impediments mutus, i cadascú hi podrà mantenir les *laborationes* que ara hi té; i, del conjunt conreat es repartiran el quart del fruit, divisió que hauran de fer els ministerials respectius, i ambdós es posaran d'acord per designar un *forestier*, home casat de Cervià. També els béns que Adelaida havia adquirit en determinats llocs del comtat de Girona, i que homes de Gausfred retenien, li han de ser lliurats, i així mateix la franquesa de Cervià que Gausfred li disputava i que Adelaida havia adquirit en un intercanvi fet amb ell. Quant al camp que Adelaida va comprar en vida de Silvi al fill de Sunyer Gausfred, que Adelaida en justifiqui la propietat en judici (*placitet illum ... legaliter*) davant d'un dels àrbitres, el comte o la comtessa, amb els clergues de Sant Feliu de Girona i els monjos de Sant Pere de Gallicants. A Gausfred, per la seva part, se li reconeix la peça de terra que Silvi va adquirir per decisió judicial i que està en la dominicatura que Gausfred té a Cervià. Finalment, si Gausfred vol la franquesa esmentada, a la mort d'Adelaida la podrà recuperar donant a Santa Maria la terra per la qual la va intercanviar amb Adelaida.

La naturalesa o raó de ser de l'arbitratge es dedueix bastant bé del resum efectuat. No hi ha vencedors ni vençuts. Els arbitres no actuen donant tota la raó a una part i deixant sense res la contrària, però és clar, en el cas examinat, que Adelaida, i indirectament Santa Maria, en surten millor que Gausfred. Potser podem concloure que es va escollir la pau sense desmerèixer la justícia.

Si aquest era el propòsit, la realitat va passar pel damunt. Mentre Gausfred Bastó es feia vassall directe del comte de Barcelona, les lluites pel poder a Cervià es feien més dures i directes entre el senyor i la comunitat de Santa Maria, amb la intervenció ara de l'abadia reformadora de Sant Miquel de la Clusa, al Piemont, de la qual Santa Maria de Cervià depenia des que Silvi Llobet l'hi havia lliurat el 1055. Va caldre un nou judici, també arbitral, per posar les coses al seu lloc (JUCAME I, doc. 388). En una data exacta desconeguda, que deu ser el 1071, l'abat Benet de Sant Miquel i Gausfred Bastó van comparèixer a la ciutat de Girona per dirimir llurs diferències davant de Ramon Berenguer I i del bisbe Berenguer, als quals acompanyaven magnats i clergues, entre ells el jutge gironí Ramon i el jutge Wazo de Torí. El nucli de la discòrdia eren el castell de Cervià i els alous que el difunt Silvi Llobet, amb la seva muller, Adelaida, havien donat a Santa Maria i Sant Miquel; les adquisicions fetes per Santa Maria i Adelaida;

i els béns donats per Silvi a Adelaida i Gausfred perquè els tinguessin conjuntament. Aquesta vegada l'arbitratge va ser més minuciós i precís, va requerir de cada part evacuacions i definicions i no sembla pas que Gausfred en sortís perdedor.

I els jutges què hi devien fer, en aquest judici arbitral? No és l'únic arbitratge o acord negociat en què trobem algun jutge. N'hem vist algun altre cas, i fins i tot hem vist algun jutge portant el plet si bé a la manera pròpia dels nous temps: contemplant la possibilitat d'aplicació de les ordalies, fent prevaler la negociació i arribant a la definició remunerada. Res semblant a la justícia tal com l'exercien al capdavant dels tribunals en el temps de la justícia pública. Ara, en el temps de la justícia feudal, la simple presència de jutges en negociacions i arbitratges deu donar rellevància i prestigi a acords i laudes, a més de garantir que les decisions preses no ho són contra dret.

El darrer document del nostre recull relacionat amb Ramon Berenguer I és un de 1072 que palesa la importància de la definició remunerada com a forma de resolució resultant d'un arbitratge o negociació. Una vegada més és la possessió de castells la causa del litigi. En aquest cas són el comte Ermengol IV d'Urgell i la seva esposa, la comtessa Llúcia, els que es querellen (*habuimus magnam querellam*) contra el comte Ramon Berenguer I, al qual reclamen per via judicial (*per directum*) i de manera informal, de paraula (*per vocem*), els castells de Pilzà, Purroi i Casserres. Ermengol III havia donat els de Pilzà i Purroi a la comtessa Sança, filla del rei Ramir d'Aragó, que els vengué a Ramon Berenguer I que, al seu torn, va comprar el castell de Casserres a Arnau Mir. Finalment, per mediació de Dalmau Isard, bisbe d'Urgell, Brocard Guillem, Ramon Gondeball i alguns fidels seus, el comte i la comtessa d'Urgell arriben a una pau ferma i una sincera concòrdia amb el comte de Barcelona, de qui reben dos mil mancusos en moneda de Barcelona, a canvi de renunciar a totes les reclamacions: *donamus et iachimus et evacuamus ac definimus tibi omnes voces et omne directum* (JUCAME I, doc. 394).

5. CONCLUSIONS

La justícia comtal no s'eclipsa, sinó que és ben activa en temps del govern de Ramon Berenguer I (1035-1076). El comte, sovint acompanyat de la seva esposa, la comtessa Almodis, presideix els tribunals envoltat dels magnats de

la cort. Al tribunal comtal arriben denúncies de part i demandes de justícia i resolució de conflictes de persones i causes diferents. Segons la naturalesa de la causa i la condició social del implicats, el comte opta per resoldre mitjançant la negociació o l'arbitratge o a través d'un judici públic dirigit per jutges professionals. En plets que es vol resoldre de manera negociada o per arbitratge, el comte assumeix moltes vegades la direcció de les negociacions que precedeixen el pacte o el laude. No és estrany, però, que delegui en prelats i magnats aquesta funció. Quan són jutges professionals de la cort els que, en exercici de les seves funcions, administren justícia en nom del comte no es pot dir, sense matisos, que exerceixin la justícia pública tradicional, però tampoc que aquesta hagi desaparegut. Administren justícia, a la manera tradicional, demanant proves escrites i testimonis, però a la manera feudal, si ho consideren necessari, recorren a les proves ordàliques o al duel judicial (ni que sigui com una possibilitat amenaçadora), i, en tot cas, fan prevaldre la negociació per arribar a una definició de part, remunerada si cal. El duel judicial i les ordalies a les quals els jutges del temps de la justícia pública eren, sembla, reticents, ara en temps de Ramon Berenguer I ja estan ben incorporats a la justícia i resolució de conflictes, tant pels jutges professionals com per àrbitres i consellers negociadors. Cal destacar, però, que l'aplicació d'aquestes formes de prova o resolució semblen lligades a la condició social dels implicats: el duel a la noblesa i l'ordalia *caldaria* als no nobles.

El comte i el seu tribunal administren justícia en les causes que els arriben, però Ramon Berenguer I no dubta ell mateix a querellar-se i, doncs, a recórrer a la justícia i les formes de resolució de conflictes en les causes que políticament li interessin, com ara la possessió de castells. En aquest punt, serà la negociació amb diners pel mig la forma preferida de resolució.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, Ramon d' (1926-1952). *Catalunya carolíngia. II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Reeditat el 2007.
- (1954-1955). «Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil. Eixalada-Cuixà». *Analecta Montserratensia*, núm. 8, p. 125-237.
- (1955). *Catalunya carolíngia. III. Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Reeditat el 2007.

- (1962). *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*. Barcelona: Editorial Aedos. La primera edició és de 1942.
- (1964). «La institució comtal carolíngia en la Pre-Catalunya del segle x». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 1, p. 29-75.
- (1969). *Dels visigots als catalans. I. La Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia*. Barcelona: Edicions 62.
- (1972). *Pere el Cerimoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.
- ABADAL, Ramon d'; VALLS, Ferran (1913). *Textos de Dret català. I. Usatges de Barcelona*. Barcelona: Diputació Provincial de Barcelona.
- BONNASSIE, Pierre (1975-1976). *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle*. Tolosa: Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail.
- FONT RIUS, Josep Maria (1988). «Ramon d'Abadal y la historia del derecho», *Historia, Instituciones, Documentos*, núm. 14, p. 7-12.
- JASPERT, Nikolas (1998). *La «confraternitas»*. A: RIQUER, Borja [dir.]. *Història política, societat i cultura dels Països Catalans. II. La formació de la societat feudal. Segles VI-XII*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 288-289.
- RODENBUSCH, Cornel-Peter (2021). *The Wheel of Justice: Court Procedure, Conflict Resolution and Narratives in Medieval Catalonia, 950-1130*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Tesi doctoral inèdita.
- SALRACH, Josep Maria (2013). *Justícia i poder a Catalunya abans de l'any mil*. Vic: Eumo.
- TO, Lluís (1991). *El monestir de Santa Maria de Cervià i la pagesia: una anàlisi local del canvi feudal*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajoana - Editorial Rafael Damau.
- VALLS TABERNER, Fernando (1984). *Los Usatges de Barcelona. Estudios, comentarios y edición bilingüe del texto*. Barcelona: Departamento de Historia del Derecho. Universidad de Málaga. Promociones Publicaciones Universitarias Barcelona.
- ZIMMERMANN, Michel (2003). *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe siècle)*. Madrid: Casa de Velázquez.

HISTÒRIA I «BONES MINORIES»: UNA MIRADA PAUSADA I CONSERVADORA AL PAÍS I EL SEU PASSAT

FRANCESC VILANOVA I VILA-ABADAL¹

Universitat Autònoma de Barcelona - Fundació Carles Pi i Sunyer

Lliurat el 3 de juny de 2022. Acceptat el 18 de juny de 2022.

RESUM

L'ofici d'historiador de Ramon d'Abadal i de Vinyals, que comença en la segona dècada del segle xx i s'allarga prop de seixanta anys, està molt condicionat per la seva posició política i ideològica, una gran capacitat tècnica, erudita i intel·lectual, i un sentit de pertinença nacional i social molt marcat. Aquest text ressegueix la seva biografia personal i intel·lectual per indicar els principals trets de com va interpretar i plantejar la història del país des d'una posició personal molt singular: el valor de les minories socials com a element director de la història col·lectiva.

PARAULES CLAU

Jordi Rubió i Balaguer, Jaume Vicens Vives, minories, Catalunya carolíngia.

1. Francesc.Vilanova@uab.cat. [Orcid.org/0000-0003-3245-0877](https://orcid.org/0000-0003-3245-0877). Aquest article ha estat elaborat en el marc del projecte I+D *Estado y dinámicas nacionales en España (1931-1978)*. PID2019-105464GB-I00 / AEI / 10.13039 / 501100011033.

History and “good minorities”: a careful and conservative look at the country and its past

ABSTRACT

The role of historian of Ramon d'Abadal i de Vinyals, which begins in the second decade of the 20th century and extends for close to sixty years, is greatly conditioned by his political-ideological position, a great technical, erudite and intellectual capacity, and a very marked sense of national and social belonging. This text retraces his personal and intellectual biography to explain the main traits of how he interpreted and posed the history of the country from a very singular personal position: the value of social minorities as a leading element of the collective history.

KEYWORDS

Jordi Rubió i Balaguer, Jaume Vicens Vives, minorities, Carolingian Catalonia.

I. INTRODUCCIÓ

«Hay que admitir que la marcha del mundo la hace en verdad la masa, pero la dirige una minoría, cuando no individuales excepciones. Si la masa constituye la base, las minorías selectas constituyen el ala marchante y dirigente de la evolución histórica».²

Arran de la publicació de la seva primera gran obra historiogràfica, *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*,³ que va ser la targeta de presentació per a un cert públic d'un medievalista català de més de seixanta anys, de qui no es coneixia cap obra rellevant abans de la guerra —era més conegut per la seva

2. RAMON D'ABADAL I DE VINYALS (1965), *Discurs en el banquet de despedida*, Coloquio Hispano-Francés (Madrid, 21 abril 1965). Text mecanografia inèdit (Arxiu Abadal del Pradell, AAP).

3. Primera edició: Barcelona, Aymà, 1948. L'any 1970 va ser reeditat en el segon volum de la recopilació de textos abadalianos *Dels visigots als catalans*, Barcelona, Edicions 62, 1970, a cura de Jaume Sobrequés. La darrera edició a Pamplona, Urgoiti editores, 2003.

trajectòria política, primer a Acció Catalana i, després, a la Lliga Catalana, dirigint el seu diari de capçalera, *La Veu de Catalunya*—, Ramon d'Abadal va ser el protagonista d'un article de Jaume Vicens Vives, el rupturista i renovador catedràtic d'Història Econòmica —un jove de 38 anys, si hom contemplava el panorama docent de la Universitat de Barcelona en aquells anys— en la revista per excel·lència de l'acadèmia historiogràfica espanyola del moment. A l'article, Vicens assenyalava que Abadal havia creat un «prototipo historiográfico», allunyant definitivament dels grans mals que havien atacat la historiografia catalana del passat i, sobretot, la medievalística del país: el que havia fet Abadal era el contrari de «la improvisación metodológica y técnica de un lado, y el sentimentalismo romántico, de otro».⁴

En la seva recepció de l'obra, Jaume Vicens no anava més enllà en les seves precisions, però el «prototipo historiográfico» que plantejava amagava alguna cosa més que una proposta metodològica renovadora dels estudis de l'alta edat mitjana catalana. Darrere d'aquesta primera obra es podia endevinar el perfil d'un projecte historiogràfic més complex i ampli: la lectura de la història de Catalunya —fos la de l'alta edat mitjana, o del 1714 i les seves conseqüències— des d'un punt de vista català i catalanista, però conservador (moderat potser seria un adjectiu més adequat?) i sense la «pruïja nacionalista»⁵ que, amb «les obsessions politicosocials han fet derivar la historiografia més o menys conscientment, per camins errats, bé de fantasia, bé d'exageració...».⁶ El que explica la rellevància d'aquesta proposta és que va ser creada i defensada pel que en podríem dir l'únic practicant que va tenir i, tanmateix, va ser llegida i comentada amb un respecte que no hauria tingut qualsevol altra proposta unipersonal. Tot i que, a la seva mort, Ramon d'Abadal deixava alguns deixebles —ell n'hauria dit col·laboradors, ja que no es considerava mestre de ningú, i encara menys treballant des de fora de la Universitat— que van continuar la seva *opus magna*, la *Catalunya carolíngia* (Josep M. Font i Rius, Eduard Junyent, Anscari M. Mundó, etc.), cap d'ells ni altres historiadors del mateix món van projectar un perfil tan clar d'una via conservadora-moderada cap a la construcció d'una

4. J. VICENS VIVES (1949), «L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època», *Hispania*, IX, 34, p. 154-162.

5. RAMON D'ABADAL (1962), «Introducció» a *Moments crucials de la història de Catalunya*, Barcelona, Vicens Vives, p. XXXI-XXXII.

6. D'ABADAL (1962), p. XXV.

visió històrica determinada del país, fos en qualsevol de les seves etapes. Dit d'una altra manera, la historiografia conservadora catalana —i catalanista— del segle xx va ser Ramon d'Abadal.

Dotat d'una excel·lent preparació tècnica i acadèmica, un clar esperit crític i un perfil polític que l'identificava amb el món regionalista d'Enric Prat de la Riba i Francesc Cambó (amb una remarcable incursió al catalanisme republicà d'Acció Catalana entre 1922 i 1932) abans de la guerra, i els cercles monàrquics de Joan Borbó, comte de Barcelona, durant el franquisme, Ramon d'Abadal va ser una *rara avis* en la historiografia catalana del segle xx.⁷ Sense escola pròpia, aliè al món universitari, va anar construint personalment el seu discurs historiogràfic i interpretatiu, paral·lel al discurs polític que desenvolupà en l'àmbit monàrquic-borbònic, però des d'un vessant culturalment catalanista. Allunyat, per raons òbvies, dels corrents marxistes —«la història economicosocial» era el terme que li agradava utilitzar—, el seu activisme catalanista en l'àmpli camp de la cultura humanística l'immunitzava de qualsevol temptació historiogràfica espanyolista, però el seu moderantisme polític (profundament arrelat després de l'experiència republicana) també l'allunyava de lectures excessivament nacionalistes (per antifranquistes). L'any 1967 ho va deixar ben escrit: «Es donen tantes visions manifestament equivocades, quan no grotesques, en els manuals corrents de l'ensenyança, àdhuc en els llibres de divulgació! El nacionalisme, un errat patriotisme, inspiren sovint aquells manuals i aquells llibres que els coregen, empesos per pressions politicosocials, quan no per manaments directes del poder; això els fa discórrer molt sovint per mons de la fantasia».⁸

2. ELS ORÍGENS FAMILIARS COM UNA PRIMERA EXPLICACIÓ

La historiografia abadaliana madura entre 1910 i 1930 i es desenvolupa plenament entre 1948 i 1968. Els seus pilars fonamentals seran els següents: el

7. Una visió sintètica de conjunt de la historiografia catalana de postguerra (amb Abadal), a Manuel LLADONOSA (1998), «La història a Catalunya després de 1939», a *Història de la cultura catalana*, dirigida per Pere Gabriel, Barcelona, Edicions 62, vol. X, 189-206. També, el *Diccionari d'historiografia catalana* (2003), dirigit per Antoni Simon Tarrés, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.

8. RAMON D'ABADAL I DE VINYALS (1967), *Els precedents antics a la història de Catalunya*, Barcelona, Selecta, p. 9.

refús a la historiografia marxista més dogmàtica —en la seva versió més mecanicista, però no en la més suggeridora; vegeu la recepció que acaba fent dels treballs de Pierre Vilar—; i la reivindicació de la història «política» —*évènementielle*, en l'expressió francesa, potser més precisa—, però amb elements culturals i socials indispensables per fer-la operativa. No oblida els paràmetres geogràfics i els seus condicionaments per explicar les característiques, no sols topogràfiques, d'un país; la geografia (i la geografia política; per exemple, la Marca Hispànica, nom i realitat),⁹ en certes ocasions, modela el caràcter col·lectiu.¹⁰ D'aquests primers paràmetres es desprèn una de les tesis principals del seu model historiogràfic: la reivindicació de les minories dirigents —o «selectes», segons l'expressió abadal·liana— com a motors i directors dels processos històrics. «Selectes» darrere de minories té un sentit, no només de classe: qui dirigeix no és necessàriament una classe dirigent; ho són unes minories (que poden ser socialment heterogènies) ben preparades, ben il·lustrades, capdavanteres en la política, però també en la cultura, en la renovació social. I, encara, queda una darrera línia de treball, que culminarà en les seves reflexions de maduresa, seguint el camí dibuixat per Jaume Vicens Vives, sobre les relacions històriques entre Catalunya i Castella (o Espanya, segons com es vulgui mirar).¹¹

Bona part d'aquests aspectes, desenvolupats per Abadal mateix en molts dels seus treballs de recerca i de síntesi, estan molt vinculats a la seva biografia personal i a la seva trajectòria intel·lectual. Fent referència a la complexa identificació entre l'historiador i el ciutadà, el passat i la seva història personal, familiar i col·lectiva, Josep M. Salrach escrivia: «Abadal va néixer en el si d'una família de grans propietaris de la Plana de Vic, que, en el segle XIX, va tenir un cert paper dins del sistema caciquista. Com és sabut, la base del caciquisme era precisament la fidelitat personal, els vincles de dependència i

9. Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (1957-1958), «Nota sobre la locució “Marca Hispànica”», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXVII, p. 157-164; reeditat a *Dels visigots als catalans*, vol. I, p. 173-179.

10. En aquest sentit, és modelic el treball textual i cartogràfic de *Catalunya carolíngia* (1955), volum III, *Els comtats de Pallars i Ribagorça*, primera part, IEC, Barcelona. I, no cal dir, alguns dels capítols d'*Els primers comtes catalans* (1958), Barcelona, Vicens Vives, o el pròleg a Jordi VENTURA (1960), *Pere el Catòlic i Simó de Montfort*, Barcelona, Aedos.

11. Valdria la pena fer una lectura paral·lela entre *Notícia de Catalunya* (Barcelona, Destino, 1954), una interpretació històrica de la psicologia col·lectiva del país, i *Les lliçons de la història* (Barcelona, La Magrana, 2009), una lectura històrica, en clau de persistència nacional, del país.

relacions de caràcter paternalista de tradició feudal, un sistema que l'Abadal historiador va estudiar per a l'alta edat mitjana, aplicant, en part, els criteris de la seva experiència personal. Les interconnexions entre el gran propietari i l'historiador són clares al llarg de l'obra abadaliana, i explicitades en una entrevista de 1967, [...] en la qual Abadal va dir-ho sense embuts i amb to desmitificador. El llenguatge mateix del feudalisme era també el d'Abadal quan parlava als masovers que li havien estat “fídels” durant la Guerra Civil. [...] és difícil sostreure's a la idea que entre l'hereu cap de llinatge i el pensament abadalià —i no només abadalià— de les minories dirigents que fan la història hi ha alguna cosa més que simples coincidències». ¹²

Certament, Ramon d'Abadal era l'hereu d'una important família de propietaris rurals de la Catalunya central, els orígens de la qual es podien rastrejar fins al segle XIII. ¹³ De tradició liberal en un territori de conegudes simpaties carlines, Abadal encara va viure la vigència d'alguns costums econòmics i socials més propis de l'edat mitjana: fer l'«amistat» a l'amo, com un acte de reconeixement de vassallatge; el lliurament d'una part de la producció agropecuària per complir uns pactes que, en moltes ocasions, no havien canviat durant segles; un cert llenguatge que incorporava termes ja en desús; etc. L'any 1961, en una entrevista periodística, va ser força clar: «Cuando yo, niño aún, visitaba las tierras de la mano de mi padre, el masovero se acercaba a mí, me besaba la mano —“en feia l'amistat” — y me daba el tratamiento de “missenyor”. Se conservaban aún las fórmulas sociales y patrimoniales del siglo XII. [...] Si, como usted pretende, mis trabajos históricos evocan el ayer de manera convincente, la explicación puede hallarse en que el espíritu de aquel ayer yo no lo aprendí en los libros, sino que lo respiré en mi propia tierra». ¹⁴

El que podríem anomenar una mentalitat determinada i una socialització concreta van configurar, en part, els vectors ideològics i historiogràfics del personatge. A mitjans dels anys seixanta del segle passat, Abadal reconeixia que la seva biografia personal li havia estat enormement útil per desenvolupar-se com a historiador. En una altra ocasió, va declarar que, a més a més de l'obra de Pierre Vilar, Jaume Vicens Vives, Jordi Nadal i Emili Giralt, el seu treball s'havia

12. Josep M. SALRACH (1998), «Ramon d'Abadal i la seva època», *L'Avenç*, núm. 221, p. 58.

13. RAMON D'ABADAL I DE VINYALS (1967), *La Casa Abadal del Pradell*, edició privada, Vic.

14. JOSÉ M.ª ESPINÁS (1961), «Personajes barceloneses. Ramón de Abadal», *El Noticiero Universal*, 6, 12 i 15 desembre.

basat també en el «coneixement històric, bon xic esborradís, de la meva pròpia casa pairal; de l'experiència que m'ha donat la meva condició familiar i personal de pagès, de tradició multiseular, del contacte vivent amb la geografia agrària del país, àdhuc de la certa intuïció històrica que el fregadís de l'ofici em pugui haver proporcionat...».¹⁵

Format en el catalanisme conservador de la primera dècada del segle xx, Ramon d'Abadal ha quedat lligat a l'anomenada «generació del 17» o «generació de l'Institut», en expressió de Jaume Vicens Vives.¹⁶ Els historiadors d'aquest grup van destacar pel mestre que van tenir, Antoni Rubió i Lluch, i les coordenades coincidents de la seva formació: una gran convicció positivista, en la qual els documents són la història, parlen de la història passada i l'historiador es limita a transcriure'ls fidelment (i encaixar-los en el relat objectiu); una confiança sòlida en la història del dret i les institucions i en la història cultural, com a fonts principals per entendre la «llarga durada» d'un poble, d'una comunitat, fossin el dret romà i la seva evolució, la Lex Visigothorum o els *Usatges de Barcelona* i la pervivència de la llengua, en el cas de Catalunya. D'altra banda, la «generació del 17» es va aixoplugar sota el primer gran projecte institucional que el catalanisme conservador havia aconseguit construir: la Mancomunitat de Catalunya i l'Institut d'Estudis Catalans, la primera institució dedicada a l'alta cultura catalana en els àmbits històric, científic i lingüístic, i gran competidora d'una mediocre, grisa i lamentable Universitat oficial. La personalitat i capacitat d'Enric Prat de la Riba, màxim dirigent de la Lliga Regionalista en aquells anys —1907-1917— i president de la Mancomunitat, va ser determinant.

En aquest marc de referència —a més a més de la influència dels mestres espanyols Rafael Ureña i Eduardo de Hinojosa, i dels francesos Maurice Prou, Marcel Thevenin, etc.—, Ramon d'Abadal es va començar a formar com a historiador. L'ambient polític era força transparent: el projecte regionalista de Prat de la Riba i Cambó. Els instruments metodològics, també: els arxius i els seus documents; l'anàlisi freda i objectiva. Molts anys més tard, el 1955, ho va explicar de

15. RAMON D'ABADAL I DE VINYALS (1966), «Pròleg. La immigració francesa en el segle xvi i l'aparició de les "cases pairals" catalanes», a JORDI NADAL I OLLER i EMILI GIRALT I RAVENTÓS, *La immigració francesa a Mataró durant el segle XVII*, Mataró, p. 17.

16. JAUME VICENS VIVES (1954), «Teoría de una generación», *Destino*, núm. 887 (7 agost); reeditat a JAUME VICENS VIVES (1967), *Obra dispersa I. Catalunya, ahir i avui*, vol. I, Barcelona, Vicens Vives, p. 470.

forma bastant clara, en un projecte de llibre que no va reeixir: «Ens aplicarem especialment a donar una *interpretació objectiva* de la vida i situació dels nostres avantpassats i de la seva evolució. Aquí topem amb un dels problemes més relliscosos de la història. Si aquesta [...] es basa en la interpretació que de les fonts fa l'historiador, tendeix naturalment a subjectivar-se, bé sigui segons criteris personals d'autor, bé segons sentir general del temps. [...] Si volem entendre bé l'essència i el mecanisme dels esdeveniments històrics, llurs causes i motivacions, llurs finalitats i conseqüències, cal que procurem situar-nos en l'ambient en què es produïren: tota altra posició actualitzant comporta el perill de falsejar la realitat i desembocar a construccions artificioses».¹⁷

3. CANVI DE RUMB

D'altra banda, el marc temàtic es va definir amb els anys: si en la primera dècada del segle xx els treballs fonamentals havien estat sobre institucions o textos jurídics, cap a l'any 1920 —després dels cursos a París, que van ser decisius—, Abadal va virar cap a nous horitzons historiogràfics. La primera raó per justificar el canvi de rumb va ser l'encàrrec oficial de l'Institut d'Estudis Catalans per editar els documents de la Catalunya carolíngia, tots els diplomes anteriors a l'any mil i la col·lecció conciliar, que permetés elaborar «l'estudi dels orígens de la nostra nacionalitat i de les institucions, tan imperfectament coneguda encara».¹⁸ Aquest és l'origen de l'*opus magna* d'Abadal, la *Catalunya carolíngia*, que va ajudar a desenvolupar dos dels elements bàsics de la seva proposta historiogràfica: l'estudi de les classes dirigents —comtes, bisbes, abats, cavallers, etc.— que «fan» la història; i l'anàlisi dels factors de sorgiment i continuïtat històrica d'una comunitat nacional.

La segona raó que va justificar el canvi de rumb van ser les conferències que el professor Josep Calmette, de la Universitat de Tolosa, va dictar a Barcelona el desembre de 1921 sobre «El feudalisme i els orígens de la nacionalitat catalana». Com explicaria Abadal anys més tard, va ser en aquest moment quan va decidir

17. Ramon D'ABADAL I DE VINYALS (1955), *Gestació històrica de Catalunya*, treball inèdit, AAP.

18. *Memòria de la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans, donant compte dels treballs fets durant l'any 1921-1922*, p. XII.

investigar a fons —més enllà del treball paleogràfic amb els diplomes carolingis o els estudis historicojurídics— el món carolingi i la seva influència en el desenvolupament històric del país.¹⁹ Trenta anys després de les conferències —la projecció pública de Ramon d'Abadal s'interromp entre 1923 i 1939—, Abadal va oferir alguna resposta concreta a qüestions poc clares que Calmette havia plantejat el 1921: el pas de la Marca Hispànica «des de la situació de *provincia franca*, que prengué en el moment de l'alliberació pels exèrcits francs, fins a la de *regió autònoma* que assolí a darrers del segle IX»,²⁰ tenint en compte que l'historiador occità oferia una data precisa per a aquest fenomen: l'any 865 (una segona qüestió de difícil resposta). I un dubte importantíssim: la genealogia del comte Guifré el Pilós plantejada per Calmette. La proposta era tan poc clara que Abadal va plantejar el que anomenava un assumpte de «congruència històrica» o «sentit comú»: «Vol dir això el que pesa i el valor que té aquest factor psicològic que el bon historiador, el bon coneixedor d'una època i del seu esperit, el mateix temps del fer humà, aplica als seus judicis i a les seves interpretacions. És aquest factor que, per a designar-lo d'una manera o altra, anomeno de congruència històrica, com podríem dir-ne també de versemblança històrica».²¹

4. DESPRÉS DE 1939: UN HISTORIADOR GRAN EN UN PAÍS ESTRANY (I UNS TEMPS NOUS)

Al començament de 1970, arran de la seva mort, el seu gran amic Jordi Rubió i Balaguer (una amistat que creua gairebé tot el segle!) va escriure: «Quan Ferran Soldevila i Vicens i Vives eren les figures sobresortints de la nostra historiografia, Ramon d'Abadal, un darrer vingut i el més vell de tots, hi feia irrupció voltat d'una llegenda que el posava en una categoria com qui diu fora de concurs».²² Certament, la irrupció de Ramon d'Abadal en la segona meitat del

19. Una explicació més detallada, a «El lugar historiográfico de Ramon d'Abadal i de Vinyals en el siglo XX catalán», a RAMON D'ABADAL I DE VINYALS (2003), p. XLII-XLVIII.

20. RAMON D'ABADAL I DE VINYALS (1953), «Necrologia: Josep Calmette», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, p. 104.

21. RAMON D'ABADAL I DE VINYALS (1954-1956), «Els preceptes comtals carolingis per al Pallars», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXXVI, p. 288.

22. JORDI RUBIÓ I BALAGUER (1970), «El triomf d'Abadal sobre la circumstància», *Serra d'Or*, 125 (febrer).

segle xx, a la fi de la dècada dels quaranta (en els primers i més durs anys del franquisme), va tenir un ressò notable en un medi cultural i social durament castigat per la repressió franquista. Abadal havia passat la guerra a Itàlia; havia col·laborat amb Francesc Cambó en alguna de les seves iniciatives de suport als sollevats; no havia dubtat en cap moment de la necessitat d'una victòria franquista sobre la revolució (la revolució ho englobava tot); i va tornar el febrer de 1939, inserit en el bàndol dels vencedors. Fins que un expedient de responsabilitats polítiques i la implacable persecució de la llengua i la cultura catalanes (sobretot, l'alta cultura catalana: la liquidació de l'Institut d'Estudis Catalans, per exemple), el van fer conscients dels límits que marcava el nou Estat feixista.²³

Probablement sorprèn per la magnitud i brutalitat del programa franquista (que anava molt més enllà del que mai es va atrevir a dur a terme el general Primo de Rivera, a partir de 1923, per exemple), sobretot en el camp cultural i lingüístic, Abadal es va girar cap a l'alternativa monàrquica, representada per un fill d'Alfons XIII, sobrevingut com a hereu de la corona espanyola. La conjuntura 1939-1942 (de la qual no tenim cap mena de manifestació o presa de posició d'Abadal en el dia a dia) devia ser clau perquè es comencés a dibuixar una posició de futur, fonamentada en dos punts: el conservadorisme polític (monarquia, regionalisme, democràcia limitada) i el radicalisme cultural i lingüístic (la batalla per l'alta cultura i la llengua, bé treballant i publicant en català, bé defensant la llengua en l'àmbit públic, bé negociant la legalització i el reconeixement de l'Institut d'Estudis Catalans). L'any 1942 no va dubtar gens quan se'l va convidar a ingressar a l'Institut d'Estudis Catalans (clandestí i inexistent per a les autoritats polítiques i culturals franquistes); i el 1948, es va entossudir a publicar en català *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*, a pesar dels molts problemes de censura que l'editor Aymà va patir.²⁴

Tanmateix, fou en l'elaboració d'un altre text, *La batalla del adopcionismo en la desintegración de la Iglesia visigoda* (1948-1949), on Abadal va començar a mostrar algunes pistes importants del seu projecte historiogràfic personal. *La batalla del adopcionismo...* era un dels primers capítols del primer volum de

23. Francesc VILANOVA (1996), *Ramon d'Abadal. Història i política*, Lleida, Pagès, editors; i Borja DE RIQUER (1996), *L'últim Cambó (1936-1947). La dreta catalanista davant la Guerra Civil i el franquisme*, Vic, Eumo.

24. Francesc VILANOVA I VILA-ABADAL (2003), «El lugar historiográfico...», p. LXXXIV-XCIII.

la magna *Catalunya carolíngia*. A gairebé trenta anys de l'encàrrec de l'IEC, l'historiador aclaria un complicat problema politicoteològic, que va comportar algunes conseqüències importants a la península Ibèrica del segle VIII. Un cop va haver acabat el text, el va enviar al seu amic Jordi Rubió (no perdem de vista que, de tota la colla d'amics dels anys de l'Institut, era l'únic supervivent a Barcelona, juntament amb Abadal; tota una metàfora de la destrossa de la Guerra Civil i la revolució).²⁵ Jordi Rubió li va escriure amb uns comentaris excel·lents; Abadal li va contestar per definir-se com a historiador i fer-li saber la seva opinió sobre l'ofici: «T'han agradat aquelles baralles d'*adoptio* i d'*assumptio*; et desembaflen de la interpretació econòmica de la història. En això, com en gairebé totes les qüestions, jo crec que els homes tenen sempre una certa tendència a l'absolut i que l'absolut, dintre els termes humans no existeix; crec que sobre la història humana hi pesen molts factors, espirituals els uns, econòmics els altres, i si no es vol fantasiejar cal pesar uns i altres i no es pot ésser *ista* de cap cantó. Pesa el diner, però l'enveja, p.e., no pesa? Els comunistes, que volen interpretar econòmicament la història, com expliquen que els obrers prefereixin patir gana i tirania sota un règim comunista que menjar i moure's amb llibertat sota un règim burgès? Hi ha d'haver una raó que no és precisament econòmica».²⁶

No era la primera vegada que Abadal es definia davant del que anomenava la «història economicista» o «història economicosocial», és a dir, la historiografia marxista. L'any 1936, mentre comentava la *Història de Catalunya*, de Ferran Soldevila, es va expressar de manera força contundent: «No creiem pas en l'explicació materialista de la història. L'escola que l'aplica té, com gairebé totes les escoles humanes, el seu punt de raó; té, però, també, com totes les escoles absolutes, un gran percentatge d'error. És de condició humana el voler corregir l'error d'un excés amb l'excés contrari, error contra error. No negarem pas, doncs,

25. Una repassada a la generació del 17, en aquells anys quaranta, explica molt bé què havia succeït en el país: Lluís Nicolau i Pere Bosch Gimpera eren a l'exili i ja no tornarien; Francesc Martorell havia mort el 1935; Ramon d'Alós, el febrer de 1939; Ferran Valls, l'octubre de 1942; Manuel Reventós, també el 1942. A Barcelona, amb Ramon d'Abadal, només quedaven Jordi Rubió i Agustí Duran i Sanpere. Una mica més enllà d'aquest grup, Agustí Calvet, *Gaziel*, vivia autoexiliat a Madrid; Ferran Soldevila havia tornat de l'exili francès, però havia estat bandejat del món acadèmic oficial.

26. Carta de Ramon d'Abadal a Jordi Rubió i Balaguer, 20 de febrer de 1947 (Arxiu Jordi Rubió i Balaguer, AJRB).

la importància que el factor personal té i ha tingut sovint en el descabdellament de la història dels pobles, però tampoc sabríem prescindir de factors tan pesants com el social i el geogràfic».²⁷

Naturalment, un historiador del perfil de Ramon d'Abadal no es podia expressar en uns termes gaire diferents, almenys en un moment tan crític com 1936! Però, gairebé quinze o vint anys més tard (i amb la Guerra Civil i una primera postguerra franquista pel mig), hi podia introduir matisos. L'any 1936, la condemna era al materialisme històric més absolut i dogmàtic; Quinze anys més tard podia destriar una mica, sobretot perquè ell mateix estava treballant en aspectes econòmics, socials i geogràfics (en això continuava essent molt deutor de l'escola francesa, encara que no ho volgués dir en veu alta) que vorejaven aquella expressió tan genèrica de «l'explicació materialista de la història».²⁸

D'economia, demografia i societat de classes —o estaments socials, o desigualtats socials i batalles socials i per la propietat (de la terra, patrimonis, etc.)— en parlava, i molt, en alguns estudis fonamentals dels anys cinquanta. Per exemple, la introducció a *Els comtats de Pallars i Ribagorça* era considerada «una admirable exposición de la demografía de la comarca, de las formas de asentamiento de su población, de las condiciones de su vida económica para saltar [...] a la presión del suelo, distribución de la propiedad, y de igual manera, a la estructura social y la organización social del país», segons el doctor Josep M. Font i Rius.²⁹ I l'any 1954, arran de la publicació d'una altra monografia fonamental, «Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalada-Cuixà»,³⁰ Miquel Coll i Alentorn assenyalava les possibles influències dels «nous corrents manifestats en el IX Congrés Internacional de Ciències Històriques celebrat a París

27. [Ramon d'ABADAL I DE VINYALS] (1936), «Política catalana i història de Catalunya», *Revisió. A la recerca d'un ordre*, I-1 (1 gener). D'aquest projecte de revista regionalista només se'n conserven dues maquetes, una a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (Casa de l'Ardiaca); i l'altra, a l'AAP.

28. Vint anys més tard, matisava una mica: la «història social-econòmica» (és a dir, el materialisme històric) planteja «que tot ho ha fet la massa: els preus, les estructures socials... Tot això no és nou i, en part, tampoc no és fals» i, amb el temps, «s'incorporarà al programa general o mètodes que té l'historiador per a conèixer el passat» (Baltasar PORCEL, «Ramon d'Abadal, de la història a la política», *Serra d'Or*, IX, núm. 7, juliol 1967).

29. A *Anuario de Historia del Derecho Español*, 25 (1955), p. 918.

30. A *Analecta Montserratensia*, VIII (1954-1955), p. 125-337.

el 1950», de manera que Abadal «concedeix una atenció especial als aspectes econòmics, com havia de fer l'any següent en els volums dedicats als comtats de Pallars i Ribagorça».³¹

Si l'observació de Miquel Coll és correcta (i no n'hem de dubtar), això ens obliga a aturar-nos un moment en una qüestió que, per manca de documentació directa o testimonis del moment, no es pot afermar amb total seguretat. Ramon d'Abadal i Jaume Vicens es coneixien i s'havien tractat, educadament, des d'almenys la recepció que el segon va fer de l'abat Oliba a *Hispania* i *Destino*. D'això no em podem tenir cap dubte. Des d'aquell moment, Ramon d'Abadal va anar seguint la trajectòria de Vicens fins, per exemple, l'aparició de *Notícia de Catalunya* a finals de 1954? Molt probablement. Es va deixar influir —fins a un cert punt— pels plantejaments historiogràfics de Vicens, més orientats a la història social i els fluxos econòmics, etc., dels seus primers treballs? Abadal no en va parlar mai, almenys amb noms concrets d'obres i autors, però també és probable que recollís allò que més li podia ser útil per al seu prototipus historiogràfic, centrat en la Catalunya carolíngia. El cert és que, com més voltes hi anem donant, més interessant sembla aquesta conjuntura del canvi de dècada per als dos historiadors.³²

Tot i que tenim poquíssimes notícies directes de la relació d'amistat entre els dos historiadors, les coincidències són àmplies; només cal veure la bibliografia abadaliana dels anys cinquanta, amb un text fonamental com és *Els primers comtes catalans*, publicat per l'editorial Vicens Vives el 1958 (per no parlar de dos textos posteriors: els pròlegs a *Moments crucials de la història de Catalunya* i al primer volum de l'*Obra dispersa*, de Jaume Vicens). Hi havia una relació d'amistat personal i historiogràfica prou important perquè Jaume Vicens considerés Ramon d'Abadal el medievalista de referència inexcusable de la historiografia catalana del segle xx; i Abadal, probablement, va llegir amb molta atenció i profit la valoració que Jaume Vicens va fer del congrés de París: «La historia de los hechos políticos ha perdido definitivamente la primacía que hasta hace

31. Miquel COLL I ALENTORN (1970), «Necrologia de Ramon d'Abadal i de Vinyals llegida a l'IEC el 23 de gener de 1970» (Arxiu Miquel Coll i Alentorn, Barcelona).

32. Ramon d'Abadal no va deixar escrit enlloc si els textos i debats del IX Congrés van interessar-li prou com per sentir-se obligat a modificar el seus plantejaments; cal pensar, però, que sí que va conèixer i va tenir notícia del congrés i del seu desenvolupament. Naturalment, coneixem, i prou bé, la incidència intel·lectual del congrés en Jaume Vicens: Josep M. MUÑOZ LLORET (1994), *Jaume Vicens Vives. Una biografia intel·lectual*, Barcelona, Edicions 62, p. 187-190.

poco había ejercido en el conjunto de esa ciencia. El interés se ha concentrado en la discusión de las ponencias relativas a la historia económica, institucional y social. Esto ha dado lugar a nuevas y aceradas polémicas entre los partidarios del historicismo y los propugnadores del materialismo dialéctico. Por los resquicios existentes entre ambos bloques ha hecho aparición un tercer partido, el de los “demografistas”, o sea el de aquellos historiadores que, considerando insoslayable el examen de los hechos de carácter económico para la comprensión del pasado, intentan rehuir el materialismo histórico, subrayando el papel preponderante de los hechos de población, de la demografía histórica».³³

Molt més pausadament, sense els rampells d'entusiasme que, de vegades, Jaume Vicens expressava per escrit, Abadal va tardar uns quants anys a oferir una opinió personalíssima, i no pas directa, de tot allò que es podia derivar del congrés de 1950. En certa manera, en el seu pròleg a *Moments crucials de la història de Catalunya*, i tenint al cap les reflexions del medievalista francès Phillipe Wolf, matisava el comentari de Jaume Vicens de dotze anys enrere: «El que no es pot ni s'ha d'admetre és que, adjudicant-se un valor d'absolut [història economicosocial] pretengui arraconar la problemàtica que els posaren els nostres passats. Quan Lucien Febvre assenta per a l'historiador la norma de “pas l'homme, jamais l'homme, les sociétés humaines, les groupes organisés”, pot assentar una norma circumstancial per a ell i els seus deixebles, per a una mena d'historiografia, no pas per a la historiografia en general. Nosaltres més aviat tendiríem a dir “l'home, sempre l'home, ell per si, ell dins les societats humanes, ell integrant els grups que organitza, dirigeix i vivifica”». Tot i que aquest no sigui el lloc, en el fons Abadal simplificava una mica massa; una aproximació més detallada als textos de Lucien Febvre —i Marc Bloch—,³⁴ li hauria

33. J. VICENS VIVES (1950), «El congreso internacional de historia de París», *Destino*, 16 setembre (reeditat a *Obra dispersa*, II, p. 477-478).

34. A MARC BLOCH (1999), *Historia e historiadores*, Madrid, Akal, es recull un text que, potser, permetria un cert joc intel·lectual. L'any 1930, Bloch publica una ressenya «del excelente *Recueil des actes de Pépin Ier. et de Pépin II, rois d'Aquitaine (814-818)*», de Léon Levillain, en una col·lecció d'edició de diplomes medievals (exactament, el mateix que l'IEC va encarregar a Ramon d'Abadal el 1920) dirigida per Maurice Prou, un dels mestres d'Abadal a París, quan hi va fer estada. El comentari que hi dedica el podria haver destinat als volums de la *Catalunya carolíngia*, si els hagués pogut conèixer: el discerniment de diplomes falsos; la confusió que comporta «inventar-se» un rei d'Aquitània que mai no va existir, etc. I continuava: «Levillain, con su trabajo ha restablecido la verdad: ejemplo asombroso de la multitud de errores a que se han expuesto los historiadores de la Alta Edad Media —atribuciones falsas de hechos falsos— y del

fet matisar les seves observacions sobre una sentència «febvriana» que, de fet, no representava tota la trajectòria i les propostes de l'historiador francès.³⁵

4. «SÓN UNS HOMES DETERMINATS EL QUI BUFEN LA HISTÒRIA».³⁶ LES MINORIES EN LA HISTÒRIA (I LA POLÍTICA)

El juny de 1949, amb el «prototipus historiogràfic abadalià» (en expressió de Jaume Vicens) en plena expansió, Ramon d'Abadal va avisar del pas que anava a fer en el seu treball. Fonamentalment, passar de l'estricta treball diplomàtic i paleogràfic d'edició d'uns textos reials de l'alta edat mitjana, a «fer història»: «Ordenats i relacionats els documents; valorades i fixades unes petites cròniques; vaig [a] llançar-me a l'estudi que ha d'encapçalar el volum: història dels comtats, sèries comtals, història del bisbat, episcopologi, geografia històrica de la regió, història particular d'esglésies i monestirs, abaciologis...».³⁷ Era la transició lògica de l'estudi diplomàtic pur a l'anàlisi històrica de la configuració dels poders civils i eclesiàstics medievals; però també l'estudi de la geografia, la demografia, la propietat; i, sobretot, l'anàlisi de les elits feudals, enteses com el subjecte del progrés històric: comtes i abats, grans propietaris i bisbes. Era l'anàlisi i estudi de les «minories dirigents», que l'ocuparia els vint anys següents.

La decisió, personal, de quin era el subjecte de la història —i l'objecte de la feina d'historiador d'Abadal—, probablement venia determinada per dos fets. En primer lloc, el convenciment de Ramon d'Abadal —per experiència personal, familiar i política— que la història dels col·lectius avança de la mà d'unes minories dirigents molt determinades, sigui en l'àmbit que sigui: polític, cultural,

perfeccionamiento de la crítica diplomática en todo su rigor que explican la amplitud, a primera vista asombrosa, del volumen aquí revisado; en él, los documentos sólo ocupan una pequeña parte, la menor, siendo sobrepasada, con mucho, por la introducción, los aparatos críticos y el índice...» («A propósito de una publicación de diplomas reales», p. 71-73). Caldria comprovar-ho, però molt probablement a la biblioteca de Ramon d'Abadal, al Pradell, s'hi trobarien alguns dels volums (si no tots) de la col·lecció *Chartes et diplômes publiés par les soins de l'Académie des inscriptions et belles-lettres*.

35. En relació a la complexitat i els matisos indispensables per a entendre Lucien Febvre i l'escola dels *Annales*, una primera aproximació a Peter BURKE (1996), *La revolución historiográfica francesa. La Escuela de los Annales: 1929-1989*, Barcelona, Gedisa.

36. PORCEL (1966), «Ramon d'Abadal...».

37. Carta de Ramon d'Abadal a Jordi Rubió i Balaguer (17 juny 1949).

econòmic, etc., combinant-los tots. Eren aquestes minories les que deixaven els documents que, dècades o segles més tard, analitzarien els historiadors. Testaments, tractats, preceptes i diplomes, actes jurídics, capítols matrimonials...; aquests eren els documents que Abadal estudiava en les seves incursions pel món medieval; i això és el que explicava a Baltasar Porcel i Joan Oliver no va voler entendre.³⁸

En segon lloc, no s'ha de perdre de vista que aquestes minories dirigents —o «selectes», com li agradava dir, també— ja eren el subjecte de l'objecte històric que estudiava: els productors dels preceptes i diplomes carolingis; fossin els comtes i altres càrrecs civils, fossin els eclesiàstics —per exemple, l'abat Oliba— a l'alta edat mitjana.

Efectivament —i torno al plantejament que feia el professor Josep M. Salrach, que he citat al començament d'aquest text—, Abadal va fusionar —o sintetitzar— el seu passat familiar, la seva posició social contemporània i el «prototipus historiogràfic» que anava elaborant any rere any. El 1958, en una sessió de la Reial Acadèmia de Bones Lletres, es va despenjar amb una interpretació molt personal de certs aspectes de la història catalana del segle XIX, on es veia clarament que havia llegit Jaume Vicens (i, fins i tot, potser n'havia parlat amb ell) i algunes de les seves reflexions sobre les generacions en la història. En la seva intervenció, Ramon d'Abadal es va centrar a descriure un territori que coneixia prou bé, la «Catalunya vella» —la seva, la de la plana de Vic i voltants; en definitiva, la corresponent a la Marca Hispànica—, on el motor de l'evolució històrica eren els grans propietaris —com els seus avantpassats, començant pel seu pare, Joaquim d'Abadal i Calderó—, que farien la connexió entre el món rural i el món urbà a mitjans d'aquell segle, enviant els seus fills segons, els fadristerns, a ciutat a estudiar (fonamentalment, Dret, però també enginyeries,

38. PORCEL (1966), «Ramon d'Abadal...». La menció als testaments va comportar una resposta de Joan OLIVER (1967) («Tros de paper», *Serra d'Or*, any IX, núm. 9, setembre, p. 47), en el sentit que l'argument abadalià era «un punt de vista de terratinent. Així, doncs, ¿els qui no tenen res per a omplir inventaris i darreres voluntats, no compten? Penso en el “testament” de François Villon o en aquell empordanès (de Palafrugell, em sembla) que feu testament per deixar la seva ànima al diable!». En la seva rèplica, Ramon d'Abadal limitava la qüestió als testaments de reis i comtes, «que afectaren per molt de temps la història de Catalunya: els del comte Guifré, del rei Jaume I, per exemple. Hi ha historiadors que opinen que aquests testaments contradeien l'obra de tota la vida del testador: jo opinava que constituïen “la projecció de la seva intenció vital”...» («Respostes a un article de Joan Oliver», *Serra d'Or*, any X, núm. 100, gener 1968, p. 31).

Medicina, etc.; pocs Filosofia i Lletres). Aquests joves alimentarien el corrent més important del primer catalanisme de la fi del Vuit-cents: «Hay el caso especial del absentismo de los segundones o *fadristerms*, de los cuales, los más dotados intelectualmente, son enviados a Barcelona a estudiar una profesión liberal o a dedicarse al comercio, y que contribuyen a engrosar los minorías dirigentes de Barcelona».³⁹

Però, per què les minories eren el pilar fonamental de la història, almenys en el cas català? Perquè, a més a més del poder efectiu i el domini social, i la possibilitat de «conduir» els esdeveniments, van garantir la continuïtat nacional del país: «En el poble actual existeix un sector, encara avui probablement el més nombrós, segurament el que continua donant el to, que, si podíem establir les genealogies familiars, trobaríem que deriva d'aquella població que durant vora set-cents anys visqué damunt terra catalana sota regiment romà».⁴⁰

Continuïtat, doncs, del país a partir de «l'estabilitat de radicació, enganxada a la propietat de la terra, i al fet d'haver guardat els papers que ho documenten», de les famílies «antigues», senyorials o pageses.⁴¹ I el pas següent en aquesta operació d'identificació del subjecte de la història col·lectiva era identificar aquestes famílies amb unes minories que s'haurien format al llarg de l'evolució històrica:

El progrés del món no es deu a les masses, a l'home comú, sinó a les grans individualitats, a les minories selectes dirigents. És l'home qui bufa la història, després el poble la fa. Les actuals democràcies dels pobles més cultes són una cosa molt fina, però també elles són impulsades i conduïdes per unes individualitats directores. El vertader historiador no pot deixar de prestar el màxim interès al motor propulsor, àdhuc per sobre la posterior marxa abassegadora del poble que rutlla sota l'impuls del moviment rebut.

I, al bufador de la història, podreu posar-li el nom que el seu temps comporti: geni, mestre, sant, rei, emperador, cabdill, estadista, secretari,

39. Citat a VILANOVA (2003), «El lugar historiográfico...», p. XII-XIII i CXLIII-CXLV. Anys més tard, en l'entrevista que li va fer Baltasar Porcel, hi va tornar: «Quan es va formar el catalanisme polític, que fou una creació dels fills segons de les cases de pagès que venien a estudiar i a exercir a la ciutat, el meu pare també va ésser catalanista».

40. D'ABADAL (1967), *Els precedents antics...*, p. 131.

41. PORCEL (1966), «Ramon d'Abadal...», ja citada.

president. Sabem que sovint es tractarà només d'un nom i que darrere seu, vertadera màquina propulsora, hi haurà un altre nom amagat o bé tot un equip. Tant se val. Sempre seran unes individualitats excepcionals i sempre llur obra tindrà el caràcter d'espectacle damunt la grisor de la vida popular. I quan el poble doni a la vegada el seu espectacle ho farà sempre mogut, incitat, per uns quants propulsors, per unes personalitats inspiradores.

La política, la direcció de la marxa evolutiva de la humanitat, és l'obra d'uns quants. D'aquests quants i de llur obra directiva vol saber la historiografia; sense que això suposi, ans ben al contrari, que es desinteressi de la pròpia marxa, en ella mateixa, de la humanitat.⁴²

La contundència de les afirmacions abadalianes s'aguantava sobre dos elements: l'experiència biogràfica i històrica d'ell mateix, la seva família, la seva classe social; i el subjecte historiogràfic definit des de 1920, quan es va encarregar d'editar els diplomes carolingis referents als comtats catalans. Tot plegat, a més a més, entrellaçant minories dirigents, continuïtats històriques i identitat nacional. Però, segur que el prototipus podia funcionar més enllà del segle x, el va posar a provar en una altra època històrica posterior. Aquest era el desafiament que Abadal feia als seus col·legues i lectors, quan va acceptar el repte de l'encàrrec de Ramón Menéndez Pidal: «Pedro el Ceremonioso y los inicios de la decadencia política de Cataluña».⁴³

Aferrat al model de les minories dirigents, començava per apuntar críticament Pierre Vilar, la qual cosa donava una bona idea de la capacitat de Ramon d'Abadal d'estar al dia de la historiografia i, a la vegada, lligar amistats i coneixences. Segons ell, Pierre Vilar «atiende preferentemente al aspecto económico-social del tema, prescindiendo a la vez de su faceta política y de la influencia que las minorías directoras, incluso ciertas individualidades relevantes, pudieran tener en la marcha evolutiva y oscilante del proceso histórico».⁴⁴ Aparentment, a Pierre Vilar Abadal hi oposava una interpretació més política,

42. D'ABADAL I DE VINYALS (1968), «Introducció», a *Moments crucials...*, p. XXI-XXII.

43. Ramón MENÉNDEZ PIDAL (1966) (dir.), *Historia de España*, vol. XIV: Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ; Juan REGLÁ CAMPÍSTOL, *España cristiana. Crisis de la reconquista. Luchas civiles*, pròleg de Ramon d'Abadal, Madrid, Espasa-Calpe. Edició pòstuma en català: *Pere el Cerimoniós i els inicios de la decadència política de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, 1972.

44. D'ABADAL I DE VINYALS (1966), «Pedro el Ceremonioso...», p. X.

ja que deia que l'anàlisi econòmicasocial «no puede explicar por completo» la decadència política i, fins i tot, cultural.⁴⁵ Però, era menys historiador *évènementielle* del que ell mateix pensava. Darrere la seva insistència en el paper fonamental de les minories dirigents de l'època, de l'actuació de Pere el Cerimoniós i les repercussions de les seves accions i de les Corts, s'amagava una anàlisi molt fina de les realitats demogràfica, social i econòmica del segle XIV català. De fet, per primera vegada en una recerca de Ramon d'Abadal, es preocupava d'estructurar un esquema totalitzador dividit en tres àmbits: l'econòmic i demogràfic; les minories dirigents —la història social d'una elit política i econòmica—; i, en tercer lloc, la dimensió política del regnat. Com escriuria Josep M. Salrach, es tractava d'«un estudi remarcable de la societat del segle XIV, la demografia i l'economia».⁴⁶

L'any 1967, en el que es podria considerar el seu testament historiogràfic, el pròleg al primer volum de l'*Obra dispersa* del seu amic Jaume Vicens Vives, Abadal tancava un cercle de treball i d'anàlisi, que va tenir unes primeres concrecions els anys 1948-1949, amb el llibre sobre l'abat Oliba, el discurs d'ingrés a la Reial Acadèmia de Bones Lletres, i s'estenia fins a Pere el Cerimoniós. Però la llavor d'aquest treball, d'aquest prototipus o model, s'havia plantat un llunyà 1921, quan li fou encarregada la *Catalunya carolíngia*.

Ara, a vint anys de la seva aparició en la postguerra franquista, feia una síntesi extraordinària entre la seva tesi sobre les minories i tot allò que van aportar, i ell va aprendre, de Jaume Vicens Vives i Pierre Vilar:

Com sempre he cregut que el progrés humà era fill de les grans individualitats i de les minories selectes, per això «l'home comú», la massa, no m'ha interessat gaire més que com a teló de fons sobre el qual aquelles actuaven; la història, al meu fal·lible entendre, fou dirigida, inspirada, per aquelles individualitats o minories; després la massa l'actuà passivament, amb tot el seu pes considerable. A la historiografia, l'interessen les unes i l'altra, cap en exclusiva.

45. *Ibid.*, p. XIV.

46. Josep M. SALRACH (1988), «Ramon d'Abadal i de Vinyals, historiador dels orígens de Catalunya», a *Ramon d'Abadal i de Vinyals. Commemoració del centenari del seu naixement*, Barcelona, Generalitat, p. 146.

Cal acceptar que aquesta «altra», el teló de fons, havia estat bastant negligit per la nostra historiografia, i que aquí rau la importància de Vicens i Vives i dels seus companys —em permeto de recordar especialment Vilar— en fer-nos obrir els ulls sobre aquest mancament.

Jo mateix, en un dels meus últims estudis, *Pedro el Ceremonioso y los comienzos de la decadencia política de Cataluña*, he procurat de presentar el teló de fons demogràfic, social i econòmic, abans de projectar-hi al damunt l'estructura i l'actuació de les minories dirigents i la figura cabdal del rei; és probable que sense les crides de Vicens i Vives no hagués donat a aquell teló de fons tota la importància que pren en el conjunt del quadre, i que aquest hagués sofert del mancament.⁴⁷

Quedava lluny l'historiador de les institucions i el comentarista de textos jurídics; el positivista impecable format en la paleografia i la diplomàtica de la veterana École des Chartes francesa. Pels volts de 1967 havia llegit amb molt de profit Jaume Vicens i Pierre Vilar; havia seguit i elogiat el treball de dos deixebles de Vicens, Jordi Nadal i Emili Giralt; el que havia començat amb uns mestratges gairebé vuitcentistes (Antoni Rubió i Lluch, Eduardo de Hinojosa, Rafael Ureña, Prou i Thevenin, etc.), Abadal ho actualitzava constantment fins a arribar a culminar el model, posant-lo al dia (Jordi Nadal i Emili Giralt). Sense oblidar, però, que un país es construïa i avançava a partir «de la intelectualidad sana que al fin y al cabo son siempre las minorías selectas las que dirigen y arrastran al país».⁴⁸

I a Jordi Nadal li va recordar que ell, Ramon d'Abadal i de Vinyals, era un burgès, «em sento burgès i opino que la burgesia, i no la massa, és la que ha de salvar l'esperit. La direcció del món, la bona direcció, és un afer de les minories, de les bones minories». Com a la Catalunya carolíngia, en el segle xx català la conducció del país també era un assumpte de «les bones minories».⁴⁹

47. Ramon d'ABADAL I DE VINYALS (1967), «Pròleg» a Jaume VICENS VIVES, *Obra dispersa I...*, p. XII-XIII.

48. *Informe al conde de Barcelona* (maig 1961), text inèdit (AAP).

49. Esborrany de carta a Jordi Nadal (14 desembre 1965, AAP).

GÈNESI MEDIEVAL DE CATALUNYA (SEGLES VIII AL XII)¹

MICHEL ZIMMERMANN²

Lliurat el 3 de juny de 2022. Acceptat el 16 de juny de 2022.

RESUM

L'article analitza la gènesi medieval de Catalunya posant de manifest la seva complexitat i originalitat. No respon a cap determinisme ni al fruit d'una conquesta o d'una immigració. El naixement de Catalunya marca el terme d'una evolució domèstica. És la construcció d'una identitat col·lectiva com a resposta a una consciència precoç d'una realitat sociològica nascuda de les condicions històriques i geogràfiques. És, per tant, una construcció original, menys en la seva forma que en la seva precocitat.

PARAULES CLAU

Catalunya, gènesi, identitat col·lectiva, segles VIII-XII.

Medieval origin of Catalonia (8th to 12th centuries)

ABSTRACT

The article analyses the medieval origin of Catalonia, emphasising its complexity and uniqueness. It does not respond to any type of determinism and neither is it the outcome of a conquest or immigration. The birth of Catalonia marks the period of a domestic evolution. It is the construction of a collective

1. Lliçó magistral de tancament del Congrés-Homenatge a Ramon d'Abadal i de Vinyals (1888-1970), pronunciada per Michel Zimmermann.

2. ausias77@orange.fr

identity as a response to a conscious process of a sociological reality arising from historical and geographical conditions. It is, therefore, an original construction, less in its form than in its precocity.

KEYWORDS

Catalonia, origin, collective identity, 8th-12th centuries.

I. INTRODUCCIÓ

Abans d'abordar el tema que se m'ha proposat, he d'agrair als organitzadors del Congrés-Homenatge a Ramon d'Abadal i de Vinyals (1888-1970) l'honor que m'han fet en convidar-me a presentar-hi la comunicació final. En efecte: no pertoca a la meva competència proposar una síntesi sobre els treballs dedicats a l'obra de Ramon d'Abadal i mesurar la qualitat de la seva aportació al coneixement de la Catalunya en formació. Això no obstant, em permeto dir que, si he consagrat una part de la meva carrera universitària a l'estudi de Catalunya, sens dubte he de manifestar la meva gratitud en primer lloc a Ramon d'Abadal; els seus treballs constitueixen el fonament dels coneixements que tinc de la Catalunya medieval. Certament, no vaig tenir la sort de conèixer-lo personalment; va venir a París a fer diverses conferències als anys seixanta, però aleshores jo estava estudiant a Lió. Per contra, quan jo vaig venir a Barcelona, enviat per la Casa de Velázquez amb un projecte de recerca sobre la formació de Catalunya i l'estudi de la documentació que permetia de seguir-la, la presència de Ramon d'Abadal al meu costat va ser permanent gràcies als seus estudis essencials, que precisament van tornar a ser publicats en aquella època en dos volums, *Dels visigots als catalans*, i gràcies també a les publicacions que havia fet de les cartes reials que emmarcaven l'aparició documental de la futura Catalunya (*Els diplomes carolingis a Catalunya*).

Ramon d'Abadal em va guiar i em va acompanyar en els meus anys de recerca a Barcelona. D'altra banda, va morir el 1970, quan jo treballava a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. Em permeto, doncs, d'associar-lo a aquells que van nodrir els meus treballs amb la seva presència i els seus consells: Philippe Wolff, el meu director de tesi, Pierre Bonnassie, col·lega i amic que em va fer descobrir la Catalunya feudal, Frederic Udina Martorell, Manuel Mundó, Eduard Junyent, Miquel Coll i Alentorn i Jordi Rubió i Balaguer.

Les recerques sobre la Catalunya medieval continuen suscitant les vocacions d'historiadors excepcionals, que associen la qualitat científica dels seus treballs a unes preocupacions cíviques o nacionals (fer conèixer Catalunya, sobretot mitjançant l'edició contínua de la important documentació que hi fa referència). Pocs països d'Europa se situen en aquesta perspectiva de fusió entre capacitat heurística i deure cívic. Així doncs, és en record i en reconeixement de tot el que dec als grans historiadors que em van acompanyar que em sento autoritzat a parlar de la Catalunya en formació. Però és evident que, en el pla de la competència i de la cultura, el més habilitat a fer-ho seria Josep Maria Salrach, a qui vaig conèixer fa temps, quan jo freqüentava quotidianament els arxius de la Corona d'Aragó i els de la catedral. He dedicat molts anys a desxifrar els arxius catalans, estupefacte per la seva riquesa i sobretot per allò que aporten al coneixement no sols fàctic sinó també estructural i cultural de la societat contemporània. Investigador estranger, m'he interessat en el naixement de Catalunya com un fenomen històric apassionant les manifestacions del qual presenten una originalitat incontestable i continuen essent d'una perfecta actualitat; però és evident que no pretenc pas fer conèixer als catalans la història del seu país.

Em proposo, només, acompanyar allò que es pot anomenar el naixement de Catalunya o més aviat la seva gènesi fins al moment en què l'aparició del nom mateix de Catalunya imposa a tothom el seu reconeixement i la seva localització en l'espai polític.

No tinc la intenció de fer un relat lineal puntejat amb esdeveniments fundadors i dates simbòliques. Desitjo només, en el marc d'una problemàtica clarament definida —la de la gènesi d'una comunitat humana, tant social com política—, assenyalar les etapes successives que van conduir a la necessitat imperiosa de donar-li un nom i interrogar-me sobre allò que representa cadascuna d'aquestes etapes, així com els reptes que va haver d'afrontar i l'arrelament al qual va contribuir.

I

És legítim preguntar-se si, abans mateix d'existir, la futura Catalunya no havia conegut ja un destí original. Al final de l'Imperi romà, en el transcurs del qual Catalunya va constituir, en la prolongació de la Via Domitia, una via de pas natural i essencial en la circulació entre Itàlia i Espanya, la seva situació

geogràfica i geopolítica li va permetre, durant els tres segles que van separar la instal·lació dels visigots a Aquitània de la conquesta àrab, manifestar una autèntica originalitat, una forma de particularisme. Molt respectada per les invasions, la futura Catalunya va ser diverses vegades l'escenari de moviments centrífugs respecte de les construccions polítiques del seu voltant, des d'un rebuig inicial dels bàrbars en nom d'una romanitat preservada a la supervivència d'un reducte gòtic l'endemà de la conquesta àrab, passant per diverses pulsions separatistes.

La implantació del regne visigòtic de Tolosa crea, entre Septimània i Catalunya, una continuïtat que esborra la frontera dels Pirineus; Catalunya constitueix la prolongació de Septimània, qualificada de *Gallia gothica*. Després de la caiguda del regne de Tolosa l'any 507, la regió catalana es mostra rebel a la política centralitzadora del regne de Toledo; es nega al paper de província fronterera i no cessa d'afirmar el seu particularisme, manifestant allò que Josep Maria Salrach anomena un «autonomisme latent»; la seva història està marcada per revoltes i secessions; els episodis més espectaculars són, l'any 673, l'aixecament del duc Pau, que s'atribueix el títol de *rex Hispaniae orientalis*, territori que reunia Catalunya i Septimània, i després, el 710, la revolta d'Àquila, fill del rei Vítiza, el qual, considerant-se privat dels seus drets de successió per l'usurpador Roderic, no dubta a recórrer a Tariq, el cap musulmà de Tànger, que el 711 derrota l'exèrcit de Roderic i s'apodera del regne toledà.

Els historiadors, començant per Ramon d'Abadal, no dubten a designar amb el nom de visigots els primers catalans. El terme no podria definir una realitat ètnica, ja que el poblament visigòtic va ser avaluat, per a tota la Península, entre 100.000 i 200.000 individus. Els catalans no podien ser els descendents d'un poble conqueridor que va substituir les poblacions ibèriques romanitzades. Però, després de l'any 711, la imatge que donarà la futura Catalunya és la d'una afirmació gòtica duradora, de refugi de les poblacions que es definien com a gòtiques.

La conquesta islàmica (718-725), que diverses cròniques interpretaran com una expulsió dels gots (*expulsi sunt Gothi de Hispania*), no va comportar cap cesura gran en les relacions entre Catalunya i la resta de la Península. Paradoxalment, va preservar una forma de llibertat catalana i va garantir una coexistència tranquil·la que va fer possible una islamització suau, de manera que, en el marc de l'emirat, Catalunya va continuar representant un territori particularista i àdhuc separatista, il·lustrat pel comportament dels valís de la marca superior, sobretot el de Barcelona, que va sostenir un partit «francòfil» disposat a recórrer al veí franc per preservar la seva autonomia.

En el desordre que es va allargar des del segle v fins al viii, la futura Catalunya va conèixer una forma de destí propi. Afirmant nítidament la seva pertinença al territori de la goticitat, va mostrar una clara reticència a integrar les construccions polítiques centralitzades i va manifestar tant una voluntat de resistència i de replegament com una aptitud a establir una forma per compartir el poder amb els conqueridors.

II

L'episodi inaugural d'una història de Catalunya és el que Philippe Wolff ha anomenat la seva «desagregació d'Hispania», la conquesta per part dels francs d'una part de l'espai català i la seva incorporació a l'Imperi carolingi i després al regne de França occidental. La futura Catalunya apareixia com una víctima de l'expansió franca, els motius de la qual continuen essent discutits: ¿va respondre Carlemany a la crida del valí de Saragossa Iussuf al-Fital, que va anar a Paderborn l'any 777 a sol·licitar el seu ajut contra el nou emir omeia, acompanyant la seva petició de la promesa de cedir al sobirà franc algunes ciutats, entre les quals Barcelona? ¿Desitjava potser prosseguir la lluita contra els visigots, marcada l'any 759 per la conquesta de Septimània que significava l'acabament d'una reconquesta de la Gàl·lia? En la imatge que ens en transmeten els textos contemporanis, francs i visigots no paren d'enfrontar-se i les seves relacions es nodreixen tant de l'odi i l'antagonisme religiós com dels matrimonis i l'admiració dels francs per un poble que perpetuava el món romà i el dret escrit. En el segle viii, els gots són designats sempre com els adversaris dels francs i les cròniques els barregen amb els sarraïns. ¿O potser Carlemany pretenia prosseguir al sud dels Pirineus allò que la història considerarà com el seu programa de reconquesta cristiana, la *dilatatio Christianitatis*? L'any 778, el papa Adrià II l'havia convidat a alliberar els cristians d'Espanya que es trobaven *sub iugo Saracenorum*.

L'expedició de l'any 778 es va saldar amb un fracàs estrepitos; la continuació de l'empresa va ser transferida llavors al regne d'Aquitània, del qual el rei Lluís va intentar, en va, una altra expedició contra Barcelona; les incursions franques van tenir com a únic efecte un important moviment d'immigració d'*hispani*, probablement de cristians desitjosos de guanyar zones de pau, que el sobirà franc, volent facilitar la seva integració, va dotar de privilegis, com ho

testimonia el capitular de 801 dedicat als *hispani*; Pierre Bonnassie considera que aquesta colonització per contigüïtat és el primer fenomen d'una història catalana. En el transcurs dels anys següents, les tropes franques es van limitar a procedir a l'apoderament progressiu de la frontera per tal de construir al sud dels Pirineus una zona de protecció del reialme; l'any 785, les mateixes tropes es van apoderar de Girona, i després de l'Urgell i de la Cerdanya el 793-794. L'any 793, preocupat per posar ordre al nord de la Península, l'emir Hisham va llançar una contraofensiva; les tropes d'Abd-al-Malik van saquejar Girona i van travessar els Pirineus abans de ser deturades pel comte de Tolosa. El 796-797, el nou valí de Barcelona va oferir la seva submissió a canvi d'una promesa d'ajuda contra Còrdova.

Tanmateix, convençut que la seguretat del regne franc exigia el control de les relacions entre l'Europa cristiana i l'emirat de Còrdova, Lluís d'Aquitània va decidir apoderar-se de Barcelona; després d'un primer intent l'any 800, va llançar-se a una nova expedició el 801; la ciutat es va rendir després d'un setge molt llarg marcat per una terrible penúria.

Els annals francs no dediquen gaire atenció en aquest esdeveniment; situen l'expedició l'endemà de la coronació imperial, en el marc d'una estratègia general de conquesta territorial i de cristianització. En el relat molt ric que dona d'aquests fets la *Vita Hludovici*, de l'Astrònom, fa la impressió que la població barcelonina, govern i guarnició inclosos, constitueix un tot particularment homogeni. Pel que fa al poema en honor del rei Lluís, compost entre el 826 i el 828 per Ermold el Negre, ell insisteix, en canvi, en la resistència de les poblacions locals al seu «alliberador»; descriu una població completament solidària en la seva hostilitat envers els francs i animada per un feroç esperit de resistència: «Hi havia una ciutat rebel a les armes franques i favorable als moros, que els llatins d'antany anomenaven Barcelona i que en el passat havia rebut la marca de la civilització romana».

L'any 801, Barcelona estava sotmesa, però no conforme. Tant si la intervenció traduïa la voluntat de les autoritats franques d'immiscir-se en el joc polític de l'emirat cordovès com si pretenia inaugurar un ambiciós programa de reconquesta cristiana i d'alliberament d'Hispania, el poder carolingi considerava com una necessitat donar satisfacció al particularisme de les poblacions locals tot elaborant una forma de compromís polític que comportés el mínim de trasbalsos en l'organització del territori. Va optar per nomenar al capdavant dels nous comtats uns comtes la denominació gòtica dels quals suggereix que

ja eren allí abans de la conquesta, per confiar la defensa de la ciutat a tropes gòtiques i per reconèixer a les poblacions l'ús del seu dret. L'elecció del comte de Barcelona Berà ha estat molt debatuda entre els historiadors. Ramon d'Abadal assegura que es tractava d'un got, probablement transferit del Rosselló, on ja exercia el càrrec comtal; Pere Ponsich ha establert que era el fill de Guillem, comte de Tolosa, fruit d'un primer matrimoni amb una dona goda; la seva ascendència paterna en garantia la fidelitat, mentre que, per la banda de la seva mare, mantenia vincles estrets amb l'aristocràcia gòtica. Per contra, trobem gots al capdavant dels cinc nous comtats de la Cerdanya, l'Urgell, Girona, Besalú i Empúries.

En el transcurs dels anys següents, les tropes franques van intentar prolongar el seu domini fins a la vall de l'Ebre, però es van haver de resignar el 812 a pactar una treva amb l'emir. Aquest armistici va posar terme al compromís carolingi a Hispània; la nova frontera de l'Imperi se situava al Llobregat. El projecte d'alliberament va tenir com a únic resultat incorporar al món franc el territori cridat a esdevenir la *Catalunya Vella* i fer-ne una zona de protecció de l'Imperi. Ínfima porció de la Hispània incorporada a l'Imperi franc, els comtats subpirinencs van convertir-se llavors en la frontera d'Hispània i, en el futur, van haver de viure'n al defora. Catalunya va néixer a la falda de l'Imperi franc.

La desagregació d'Hispània no va significar pas la integració de les poblacions gòtiques al món franc. La seva consciència gòtica va alimentar una forma d'irredemptisme que es va manifestar arran de la querella adopcionista, heretgia nascuda a Toledo, però transmesa i amplificada per la personalitat i els escrits de Felix d'Urgell fins al punt de ser anomenada «heretgia feliciania» i d'exigir tres condemnes successives abans de ser extirpada. La coincidència entre l'expansió de l'heretgia i el raid d'Abd-al-Màlik del 793 testimonien la resistència hispànica a les ingerències carolíngies i Ramon d'Abadal va denunciar clarament els objectius polítics de la «batalla de l'adopcionisme», en la qual s'inscriu el refús dels bisbes catalans a tota incorporació a l'Església franca.

El reforçament de la presència franca va tenir com a efecte a partir de 820 que es reanimés aquest esperit de resistència; el 826-827, va provocar la rebel·lió d'un tal Aissó; aquest, havent aconseguit fugir del palau d'Aquisgrà on estava fet presoner, va poder arribar a Catalunya i va revoltar la plana de Vic, on es va atrinxerar; en la perspectiva de la contraofensiva franca, va demanar ajuda a l'emir de Còrdova. Aissó apareix com un cap gòtic defensor d'una política d'entesa amb Còrdova en nom d'una tradicional solidaritat hispànica. Després d'un setge inútil de Barcelona i del saqueig de Girona, les tropes cordoveses es van retirar. La seva

retirada va arrossegar l'esfondrament de la rebel·lió. Aquest fet va marcar prou els seus contemporanis perquè el *annals* reials se n'ocupessin extensament. Ramon d'Abadal ho va considerar com un tomb decisiu que va posar terme al «visigo-tisme polític», a tota forma d'enfrontament entre poder franc i població gòtica; també va posar punt final a tota intervenció militar franca dins l'espai català.

Aquest espai va pertànyer a partir d'aleshores a l'Imperi franc, com ho demostra el marc normatiu de la vida pública, sobretot la datació dels documents pels anys de regnat dels sobirans carolingis i l'exaltació de la memòria de Lluís el Piadós, el rei alliberador. Els comtats, tant els marítims com els muntanyencs, van ser integrats a l'Imperi i més tard, després del tractat de Verdun de 843, al regne de França. Alguns documents, especialment els documents eclesiàstics, però també alguns que emanaven de la reialesa no dubten pas a incloure Hispània dins l'inventari dels territoris sotmesos al poder carolingi: en un capitular de 815, Lluís el Piadós s'adreça als seus fidels *in partibus Aquitaniae, Septimaniae, Provinciae et Hispaniae consistentibus*.

En realitat, aquest alliberament inacabat fa dels comtats una zona de frontera; la futura Catalunya esdevé la marca d'Hispània, la Marca Hispànica. Aquesta formulació, que es troba quinze vegades en les cròniques franques entre el 821 i el 850, en particular en els *Annals reials*, ha suggerit a alguns historiadors que es tractava d'una qualificació oficial i que era el mateix espai català que s'havia erigit en Marca Hispànica, entitat territorial homogènia cridada a protegir el regne i sotmesa a un poder que se superposava al dels diferents comtats; els historiadors hi veien una forma de reconeixement institucional de la identitat catalana, de Catalunya, territori arrencat a Hispània i, a partir d'aquell moment, estrany a tota hispanitat. Durant dècades es va mantenir el mite d'una Marca Hispànica com a realitat territorial i administrativa, reconeixement explícit del particularisme català. Aquesta interpretació va fer néixer el remarcable treball editorial de la Marca Hispànica, obra de Pere de Marca, arquebisbe de Tolosa nomenat el 1644 visitador general i intendent de Catalunya, publicat el 1688 i completat per Étienne Baluze amb un apèndix documental d'una riquesa excepcional; l'obra, destinada a justificar les reivindicacions de la reialesa francesa sobre Catalunya, presenta la *marca* com una descripció de Catalunya (*Marca hispanica sive limes hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscinonis et circumjacentium populorum*). Va ser Ramon d'Abadal el primer de demostrar que aquesta formulació, l'ús de la qual va restar limitada, significava només que els comtats catalans eren limítrofs d'Hispània i que al sud

dels comtats catalans s'aixecava la frontera (*marca, limes*) d'un altre univers, la Hispània musulmana. La incorporació dels comtats catalans a l'Imperi franc no els atribuïa cap estatus particular; es limitava a foragitar Hispània més enllà dels territoris que a partir d'aleshores quedaven sotmesos al poder franc.

III

Tanmateix, aquesta incorporació no s'oposava pas al reconeixement de la seva goticitat. El fracàs del visigotisme polític convidava les poblacions a l'afirmació creixent de la seva identitat gòtica, com si elles haguessin confiscat l'herència gòtica d'Hispània; els sobirans carolingis van tenir l'habilitat de donar satisfacció en aquesta afirmació gòtica, de la qual dona un testimoni clar la documentació, abundant a partir de 880. Carles el Calb i després Carles el Simple no van dubtar pas a intitular-se diverses vegades *rex Gothorum, rex Francorum et Gothorum*. El terme de *Gothia*, aparegut a l'inici del segle x, assimilat durant un cert temps a Hispània en una tradició isidoriana, se'n va separar radicalment i va passar a designar, encara que no correspongués a uns límits territorials precisos, la part gòtica de l'Imperi franc, el territori d'expressió de la identitat cultural dels *Gothi*, mentre que Hispània designava un territori estranger d'on podien venir refugiats (*a regione Hispaniae ad partes Gothorum*). Pel que fa al terme *Gothi*, designava clarament tot al llarg del segle ix un grup ètnic, aquell al qual va ser restituïda la futura Catalunya al final de l'expulsió dels sarraïns; emprat en singular, *Gothus* vol dir clarament certificació d'estat civil. L'onomàstica és un testimoni evident de la consciència gòtica de les poblacions, i la conquesta carolíngia permet una goticització de l'onomàstica catalana. Les notícies dels plets i les sèries documentals ens proveeixen d'un bagatge documental que demostra, en el transcurs del segle ix, una veritable revolució antroponímica que va fer que la proporció dels noms romans es veiés progressivament reduïda a menys d'un terç i que els noms d'origen franc no s'imposessin fins a partir del segle x. El mateix fenomen va afectar la toponímia, on es constata un creixement dels noms de lloc sorgits d'una antroponímia germànica seguida de la desinència *ing* o *ingos*.

Més enllà de les simples denominacions, les pràctiques socials alimenten la consciència gòtica dels futurs catalans. I en primer lloc, l'ús d'un dret propi. En el capitular de l'11 de juny de 844, Carles el Calb reconeix als habitants de

Barcelona el dret de fer la justícia *secundum propriam legem, secundum eorum legem*. Els documents en què figura una citació o un esment de la llei gòtica no paren de créixer fins al segle xi. La documentació està literalment irrigada de mencions de la *Lex Gothorum*, assimilada a *Nostra lex* o *Lex patrum*. Aquestes lleis es beneficien en l'escriptura d'un tractament excepcional. Intervenien sovint a la capçalera de l'acta i precedeixen fins i tot la invocació divina, fins a l'extrem que l'autor d'una donació es posa al mateix temps sota la protecció de la llei i sota la de Déu (*Lex Gothorum, lex nostra, lex patrum nostrorum et Dei preceptum*); les al·lusions a la llei no paren de puntejar les etapes d'un procés (*sicut lex continet, secundum auctoritatem lege gothica*); les citacions són sempre d'una rigorosa exactitud, acompanyada d'una referència precisa al text del codi; alguns documents no dubten gens a col·locar sota l'autoritat de la llei l'obligació de transcriure en un document totes les transaccions, els intercanvis, vendes o testaments (*in omnibus causis*) i n'hi ha que recorden que el mestre de la llei (*legum magister*) és el «nostre rei Recesvint».

La fidelitat gòtica és també de naturalesa cultural i memorial. Les poblacions catalanes proclamen la seva goticitat perquè se senten hereves del *regnum Gothorum*. En el camp cultural, el fons de la cultura catalana continua essent essencialment isidorià; a les biblioteques abacials o catedrals, la presència de les obres d'Isidor de Sevilla constitueix la base de l'ensenyament. Vinculant-se a una Gòtia històrica de la qual han recollit l'heretatge, els gots de Catalunya pensen que renoven el fil de la continuïtat romanovisigòtica. És la raó per la qual, deplorent la resistència oposada als francs alliberadors arran de la presa de Barcelona, Ermold el Negre assimila als últims romans els defensors de la ciutat, entre els quals és incapaç de distingir gots i sarraïns. Pel que fa als actes pràctics, no dubten a recórrer a la *Lex romana* per justificar els càstigs infligits als contraventors quan la *Lex Gothorum* es mostra incapaç de fer front a certes situacions i a associar la difusió d'aquesta a l'acció dels pares de l'Església (*sicut lex Gothorum iubet quod sancti Patres dimulgaverunt*).

Més enllà del reconeixement del seu dret propi, les poblacions de la futura Catalunya esperen del poble alliberador que no posi obstacles a un projecte de restauració gòtica; el tema de la restauració és objecte freqüent de desenvolupament i les primeres dècades del segle ix ens lliuren les manifestacions d'una autèntica restauració, sobretot en el camp de la vida eclesial. Quan Ramon d'Abadal parlava de la «renaixença monàstica», celebrava el monaquisme visigòtic; a propòsit de l'acta de consagració de la catedral d'Urgell, datada el 831,

mostrava que ens trobem en presència de l'antiga estructura eclesial visigòtica, en la qual esglésies i parròquies rurals depenien d'abadies, mentre que la jurisdicció episcopal es trobava mediatitzada, o àdhuc suprimida. Pel que fa a les fundacions monàstiques, a més del fet que moltes van ser erigides damunt les ruïnes d'una antiga església i s'encomanaven a Sant Isidor o a Sant Fructuós, es demostra que romanen en part fidels al règim del pacte monàstic, característic del monaquisme visigòtic, acta escrita en la qual els monjos reunits s'adrecen a l'abat i li prometen obediència, promesa que renovent a cada elecció abacial. El diploma reial concedit el 871 a Sant Miquel de Cuixà fa una referència explícita a la regla benedictina, però, en el mateix moment, l'organització interna de l'abadia recorda molt concretament el règim del pacte. Pel que fa a l'empresa de construcció monumental que acompanyava la restauració religiosa, dona testimoni a Catalunya d'una excepcional permanència de les formes artístiques visigòtiques. Les poblacions catalanes, reservades de primer moment, si no hostils, envers els francs, perceben la seva integració al regne franc com el prefaci d'una restauració, el *reditus ad pristinum statum*.

En el marc del regne franc, la futura Catalunya reivindica una forma d'autonomia cultural i manté una forma de consciència gòtica que imposa l'ús del seu dret, perpetua els costums monàstics i nodreix la creació antroponímica. Hispània s'ha convertit en una terra estrangera i hostil, mentre que els comtats catalans, que a partir d'ara són part integrant de l'espai franc, són el conservatori de la identitat gòtica. El fenomen es manté vivent durant els segles ix i x. Però l'originalitat cultural dels comtats catalans no podia sobreviure molt de temps a la seva integració en el món franc. La seva especificitat gòtica s'esborra per adaptar-se a una nova organització de l'espai públic que afavoreix la creació de poders regionals. Les poblacions catalanes prefereixen a partir d'aleshores la construcció d'un principat al manteniment d'una memòria.

IV

A partir d'aquell moment, res ja no diferencia els comtats catalans dels altres comtats del regne franc. Però la vida del regne, lluny de basar-se en un projecte d'expansió, es va traduint en un desmembrament progressiu de la unitat inicial i en el naixement d'allò que els historiadors anomenen els principats territorials.

A partir dels anys 840-850, l'allunyament del poder franc no para de créixer, fet atestat per l'absència de tota relació concreta entre els comtes catalans i la reialesa carolíngia i per l'enrariment creixent dels actes del poder, dels diplomes destinats als comtes catalans. Els comtats són convidats al replegament i a la marginació. Aquest allunyament reial té com a efecte posar en valor la situació geogràfica dels comtats catalans, marca meridional del reialme; la seva situació fronterera basta per definir-les i encoratja les temptacions autonomistes, si no separatistes, d'aquells que n'ocupen el càrrec, temptats d'erigir el seu poder en un estatus de quasi sobirania. Tot al llarg del segle IX, el legitimitisme dels comtes catalans no els impedeix pas de construir una vida política original, cada vegada més emancipada de l'autoritat central. La «temptació de la marca» passa a ser estranya a tota reivindicació gòtica; els fidels més segurs poden sucumbir-hi pel sol fet de la seva situació fronterera. La il·lustració més colpidora del fenomen és la desventura de Bernat de Septimània, dignatari franc que, anant a favor dels aldarulls que acompanyaven la dislocació de l'Imperi, s'esforça a construir un poder independent en una zona perifèrica, una veritable Marca Hispànica, sense que aquest projecte es basi en cap fonament cultural o identitari. L'endemà de la derrota d'Aissó, per tal de prevenir tota afirmació gòtica disposada a sol·licitar l'ajuda de l'emirat, Lluís el Piadós opta per confiar els més importants comtats meridionals, septimanis i catalans, a famílies de l'aristocràcia franca de fidelitat garantida. Durant una vintena d'anys (827-844), la història de Catalunya es confon amb la de Bernat de Septimània, comte de Barcelona; el 828, a ell i al seu germà Gaucelm se'ls confia la gestió del conjunt dels comtats marítims, del delta del Roine al Llobregat. La puixança adquirida per Bernat l'invita a intervenir en els afers de l'Imperi franc, en el moment en què aquest està dividit per lluites intestines. L'any 829, Lluís el Piadós el crida a la cort i li confereix el títol de camarlenc; però a partir de 830, Bernat torna a Barcelona i s'adhereix a la rebel·lió de Pipí d'Aquitània; l'any 835, després d'un acord amb Lluís el Piadós, és investit amb la majoria dels comtats de Septimània i Catalunya, i es converteix en el senyor de tot el sud-oest del regne franc. Si els comtats catalans ja no representen el focus d'una possible rebel·lió gòtica, poden en canvi, davant l'allunyament del poder central i la seva manca d'interès per la marca d'Hispània, esdevenir el marc d'afirmació d'un poder regional i suscitar temptacions sobiranistes. El fenomen està cridat a concretar-se al final del segle IX amb la formació de dinasties hereditàries.

L'esdeveniment decisiu en la formació de Catalunya és, en efecte, el naixement de les dinasties comtals i l'inici de reagrupament territorial que en resulta. Els anys 878-897 corresponen al govern de Guifré I, cridat a esdevenir el fundador de Catalunya, l'heroi de la independència catalana, l'iniciador d'una història catalana. Darrer comte nomenat pel poder franc, implementa una dinastia que es perpetua fins al segle XIV i reagrupa sota la seva autoritat la major part dels comtats catalans. El seu govern coincideix amb una conjuntura política concreta, la de l'afebliment del poder central franc i del caràcter hereditari de les funcions comtals a la qual es resigna el 877 el capítular de Quierzy.

Guifré descendia d'una família visigòtica que, per la seva fidelitat a la reialesa franca, va merèixer la concessió d'honors comtals. El seu pare, Sunifred, havia rebut els comtats de Barcelona i de Girona l'endemà de la revolta de Bernat de Septimània. El mateix Guifré va ser investit l'any 870 amb els comtats d'Urgell i de Cerdanya; el 878 se li van atribuir els de Barcelona i Girona, mentre que el seu germà Miró va ser investit amb el del Rosselló. La llista dels comtats de Guifré es va enriquir el 885 amb el de Vic, creat en el marc del repoblament de la regió devastada l'any 826. El fenomen és important, puix que en aquella data tota la futura Catalunya o gairebé tota (tret del comtat d'Empúries) era a les mans de la mateixa família. A la mort de Guifré el 897, els seus comtats van ser repartits entre els seus quatre fills; el nucli central, constituït pels tres comtats de Barcelona, Girona i Vic, va ser per al més gran, Guifré II Borrell; es mantindria indivís i al seu voltant s'anirien aglomerant a poc a poc els altres comtats, al final de successives mancances d'hereu. El reagrupament efectuat al voltant de Guifré apareixia com una prefiguració de Catalunya. ¿Potser els sobirans carolingis van optar, per raons de seguretat fronterera, per efectuar aquest reagrupament entre les mans d'una família indígena coneguda per la seva fidelitat? ¿Esperaven així assegurar-ne la perennitat? El cert és que el territori de la futura Catalunya va quedar repartit a partir d'aquell moment en una nebulosa de comtats hereditaris, que es transmetien a l'interior d'unes dinasties sortides de Guifré.

Dins el marc de la parcel·lació territorial que es va imposar al segle X, continuava existint el sentiment difús que, amb l'excepció dels comtats marginals (Empúries, Pallars i Ribagorça), els comtats catalans estaven governats per dinasties emparentades, la qual cosa va convidar Pierre Bonnassie a elaborar una genealogia única de «la dinastia comtal de Cerdanya-Urgell-Barcelona al segle X i durant la primera meitat del segle XI» i a suggerir la idea d'un «govern familiar». Cal guardar-se d'interpretar, a la llum del futur, dels esdeveniments

comuns al conjunt del regne, però és evident que certs fenòmens poden aparèixer com les manifestacions de la consciència compartida d'una existència en comú: així, el prestigi de la branca primogènita, dotada d'un conjunt de tres comtats, o la presència simultània de diversos comtes amb motiu de plets judicials o de consagracions d'esglésies. Podem demanar-nos si, posteriorment, mentre cada dinastia coneixia un destí propi, almenys temporal, però a vegades molt llarg (en el cas de l'Urgell fins al 1314), romanien vius en els dirigents el sentiment latent d'una mateixa pertinença familiar, sentiment cridat a traduir-se concretament cada vegada que les circumstàncies hi convidaven. Des de l'inici del segle x, del destí de la futura Catalunya se'n van fer càrrec els comtes de Barcelona, els únics als quals la documentació permet de seguir de manera contínua les iniciatives i les activitats.

El naixement de les dinasties comtals no va modificar jurídicament la situació dels comtats catalans amb relació al sobirà franc; durant les primeres dècades del segle x, les referències ditiràmiques a Carlemany o a Lluís el Piadós van aparèixer en els textos i durant tot el segle x els comtes no paren de justificar el seu poder i els drets que se'n deriven invocant de manera recurrent el precepte reial que els va fundar (*per preceptum regis*). El seu títol de comtes en feia uns col·laboradors, els executors de la voluntat reial.

V

Tanmateix, des del final del segle ix, els comtes es van adonar que el creixent allunyament reial els imposava noves responsabilitats; i si no se'n van derivar transformacions institucionals o jurídiques, la representació que els comtes insistien a donar del seu poder i la voluntat de promoure la seva imatge va comportar en el transcurs del segle x una renovació dels seus títols, tot associant una adjectivació hiperbòlica a l'adopció de nous títols. Fins llavors, el comte estava investit d'una tasca de govern sota el títol de company del rei (*comes*); pertanyia al rei (*comes noster*), i els diplomes reials, després d'haver subratllat el rang social que ell li reconeixia (*vir inluster*), subratllaven la proximitat afectiva que el vinculava al sobirà (*carissimus, dilectus, amicus*), a la qual ell responia amb la seva fidelitat (*fidelis*).

El fenomen principal que va acompanyar l'allunyament reial en el transcurs del segle x va ser l'exaltació del poder comtal. De naturalesa terminològica,

s'expressava sota la forma d'una qualificació laudatòria destinada a celebrar els comtes en l'exercici del seu poder; aquesta adjectivació molt heterogènia celebrava tant el seu origen social o el seu estatus com la seva reputació o les seves qualitats morals; encara que no fos nou, el fenomen va conèixer llavors una sorprenent ampliació i no va ser un simple ritual de la Cancelleria; es nodria d'una doble transferència: abandonava progressivament la lloança del comte difunt per la celebració del comte en exercici; privilegiava l'ús del terme *inclitus*, sobretot en els documents de naturalesa religiosa, com a signe de participació en el sagrat; el terme no era reivindicat per aquell que se'n beneficiava; provenia de la destresa del comte i esdevenia una qualitat pròpia del comte barceloní; i si bé no implicava cap supremacia jurídica o institucional, qualificava tanmateix una reputació. Després de l'any mil, seria incorporat als títols oficials en la subscripció dels documents.

El conjunt dels títols, sovint prolongat a partir de llavors amb la menció de la filiació, va conèixer un enriquiment més gran amb l'aparició del terme *marcbio* i la seva adjunció progressiva a *comes*; el mot, que originàriament designava els comtes de les regions frontereres, les marques, es va convertir a partir de 844 en un títol destinat a expressar una concentració de poder en mans d'un mateix personatge; va ser importat un cop passat el regnat de Guifré; el comte de Barcelona, detentor de tres comtats i controlador de la major part de la frontera, va ser qualificat a partir d'aquell moment de *marchio*; el títol es va imposar per fer perceptible la promoció jeràrquica de la família barcelonina, que durant molt de temps se'n va reservar el monopoli; *comes et marchio* va passar a ser el seu títol gairebé oficial. Permetia al comte crear marques i apropiar-se-les; en el segle XI, *marca* ja no va designar més una frontera, sinó l'apèndix del comtat; d'aquí les expressions de *marca barcinonensis*, *marca ultima*, *marca extrema* i la localització dels *limites marcae*.

El fenomen més espectacular va afectar l'evolució dels títols comtals i la incorporació de la fórmula *gratia Dei comes*. La seva utilització per part dels comtes prové d'allò que podríem anomenar la *imitatio regis*; el seu abast polític era evident; instituint el poder comtal, la gràcia divina aprovava la seva transmissió hereditària i li donava una legitimitat que li permetia fugir dels imponderables de la conjuntura política; va ser el comte Borrell qui, el 949, va adoptar regularment aquesta fórmula, l'ús de la qual va passar a ser patrimoni de la Cancelleria comtal. La fórmula *gratia Dei comes et marchio* es va imposar com a titulació gairebé permanent dels comtes barcelonins. La promoció dels comtes

en va fer uns imitadors, fins i tot uns substituïts, del rei, com ho testimonien l'associació de la comtessa i dels fills al govern del comtat i l'evocació de la continuïtat dinàstica, subratllada pel record exaltat dels regnats anteriors, dels quals s'arriba a celebrar la *diva memoria*.

Però la voluntat de posar en valor la nova condició dels comtats s'expressava sobretot amb el recurs a un terme que consagrava la seva ascensió en una jerarquia dels poders, el de *princeps*, que va conèixer en el segle x un ús creixent. El terme mai no va ser reivindicat pel comte, ni va tornar a ser utilitzat per adreçar-s'hi; per contra, des de la primera dècada del segle, va servir per designar i exaltar el comte en exercici; Guifré II Borrell en va ser el primer beneficiari; fins i tot va merèixer, l'any 908, el qualificatiu de *princeps maximus*; el qualificatiu es va convertir en el patrimoni comú dels comtes descendents de Guifré. El mot és, abans que res, un terme de lloança i de gratitud apte per fer cristal·litzar una consciència col·lectiva; el *princeps* és el primer; el mot expressa l'existència d'una col·lectivitat de la qual consolida la identitat en la persona del capdavanter que ella mateixa es dona; desproveït de tota significació política concreta, tradueix el reconeixement d'un poder sobirà, cosa que subratlla Pierre Bonnassie quan escriu que «el mot conserva el seu significat pur isidorià de detentor de l'autoritat sobirana». A partir dels anys 1020-1030, els comtes de Barcelona no dubtaran pas a reivindicar-lo i a integrar-lo en el conjunt dels seus títols.

Una darrera aportació enriqueix els títols del comte a mitjan segle x; podríem anomenar-la la territorialització del poder comtal, és a dir, la inserció entre els títols d'una localització geogràfica, la de l'espai on s'exerceix el poder comtal. La iniciativa va partir dels comtes de Besalú i va ser l'any 988 que Ramon Borrell va tenir interès a concretar que ell era «comte de Barcelona». La pràctica estava cridada a generalitzar-se en el segle xi; associant el destí d'una dinastia a l'apropiació d'un territori, traduïa la consciència d'un arrelament regional del poder.

Per bé que l'enriquiment continu dels títols comtals traduïa una exaltació de la seva funció, això depenia sobretot de l'aparença; tornava al comte la imatge que els seus contemporanis tenien del seu poder sense modificar la que ell mateix en tenia, puix que continuava subscriuint les seves actes amb el simple *comes*.

En efecte, en el mateix moment la documentació atesta una indefectible fidelitat a l'ordre reial; en dona testimoni la datació dels documents, que demostra la rigorosa atenció dedicada a l'adveniment dels sobirans i als canvis dinàstics, però sobretot el rebuig de reconèixer l'any 888 el regne d'Eudes, el primer robertià, considerat com un usurpador, el pseudoregne del qual va ser

assimilat a un temps de vacança reial en el qual se substitueix el regne de Crist (*Regnante Domino nostro Ihesu Christo, nobis autem expectante rege*). Després de 922, més que acceptar el regne dels nous usurpadors Robert i després Raül, els documents continuen essent datats des del regnat de Carles el Simple, destituït el 922, pràctica que va prosseguir més enllà de la seva mort mitjançant la inscripció d'un regnat pòstum (*anno V quod Karulus rex obiit*). Quan el rei franc ja no tenia cap influència en la vida política dels comtats catalans, aquesta preocupació traduïa una forma de legitimisme memorial i de vinculació a la família alliberadora. La dispersió de la vida política no qüestionava l'ordre sobre el qual estava fonamentada la vida en comú.

La situació de la futura Catalunya en el segle x continuava essent complexa i paradoxal. L'afirmació comtal no es mostrava pas contradictòria amb un vassallatge a l'ordre carolingi. Els diferents comtats elaboraven la seva pròpia història, i la distribució desordenada dels títols i qualificatius que s'atribuïen els comtes no afavoria gens l'edificació d'un ordre jeràrquic. Però continuava viva una forma de consciència familiar, de solidaritat memorial, almenys virtual, arrelada en l'origen comú de les dinasties i la presència de l'amenaçadora alteritat hispànica. El fenomen no va tenir traducció institucional i els comtats van construir dinasties independents, però el caràcter hereditari de les funcions comtals arribava a vegades al seu terme i la dispersió desembocava en el reagrupament dels comtats a les mans d'una mateixa família. Les evolucions que van marcar el segle x van contribuir a la promoció de la dinastia barcelonina, detentora de tres comtats, en benefici de la qual es va efectuar el reagrupament. Un nou ordre es perfilava a l'horitzó, no el d'un principat jerarquitzat i conqueridor, sinó el d'un aplegament de poblacions unides en una representació comuna.

VI

Allò que s'ha convingut a anomenar l'allunyament reial no va deixar de tenir, d'ençà mitjan segle x, unes conseqüències sobre la vida dels comtats, de posar en perill la seva existència. Una conjuntura política nova apareixia amb la creació, l'any 929, del califat de Còrdova; el perill musulmà reapareix i l'amenaça es tradueix en unes ofensives contra els principats cristians del nord de la Península. Com que el poder franc manifesta una total incapacitat de venir a ajudar-los, els comtes catalans cerquen proteccions de substitució; descobreixen que el papa

de Roma comparteix amb el rei franc la funció de *principes nostrae regionis* i, a partir de 951, el viatge a Roma de dignitaris catalans, laics i eclesiàstics, esdevé una pràctica regular; els comtes catalans intenten també des de 950 obtenir la protecció del califat; diverses ambaixades tenen com a resultat que el comte de Barcelona entri dins la clientela del sobirà cordovès, sens dubte sota la forma d'un homenatge portador d'una promesa de fidelitat.

És en aquest context que succeeix al final del segle x un episodi considerat amb tota la raó com a decisiu en la gènesi de la Catalunya: i és que la conjunció de dos esdeveniments té com a resultat encaminar els comtes catalans cap a una sobirania plena.

Aquests dos esdeveniments són el saqueig de Barcelona per Almansor el 6 de juliol de 985 i l'adveniment d'Hug Capet, que l'any 987 posa un terme definitiu al regnat dels carolingis, la dinastia alliberadora. Encara que són contemporanis, els dos esdeveniments no s'inscriuen pas dins una successió cronològica evident; és la memòria d'aquests fets i l'escriptura de la història que els posen en una relació de causalitat directa. El 981, Almansor, senyor de Còrdova d'ençà de la mort del califa Al-Hàkam, proclama la guerra santa contra les cristiandats de la Península. El 985 dirigeix una expedició —la vint-i-tresena del seu regne— contra Barcelona. Havent sortit de Còrdova el 5 de maig, el dia primer de juliol posa setge davant de Barcelona; el dilluns 6 de juliol, la ciutat és presa a l'assalt, incendiada i saquejada, mentre que els seus habitants són massacrats o presos en captivitat. Les tropes califals no es queden pas a Catalunya; després d'haver arrasat la rodalia de Barcelona, tornen a passar l'Ebre. El saqueig de l'any 985 és considerat pels historiadors com un dels esdeveniments més importants, sens dubte la pitjor catàstrofe que hagi conegut el país. Ramon d'Abadal evocava «la magnitud de la catàstrofe».

La documentació enregistra immediatament el desastre i en manté la memòria quasi quotidiana fins a l'any 1014. En les actes de donació, les vendes i els testaments, la consciència d'una dissort compartida es confon amb les decisions d'abast individual. La intensitat dramàtica del relat es va mantenint per l'ús d'un vocabulari apocalíptic: ens recorda el dia en què Barcelona *va morir*, *va desaparèixer*, *va periclitar*, evoca *la mort*, *la submersió*, *l'exterminació*, *la captivitat*, *la destrucció* de Barcelona. Aquest esdeveniment revelador, àdhuc fundador d'una consciència col·lectiva, s'ha de datar amb rigor; la datació es fa cada vegada més precisa a mesura que s'avança en el temps. Suscita fins i tot l'aparició d'un nou tipus de preàmbul, de contingut exclusivament històric.

Si considerem l'esdeveniment amb la perspectiva necessària, constatem que les seves conseqüències polítiques van ser mínimes; un cop acabat el raid, les tropes d'Almansor van tornar a Còrdova i les relacions entre Barcelona i el califat es van poder reprendre. Per contra, va haver-hi conseqüències duradores, tant psicològiques com materials, en la vida dels habitants; la seva vida social va quedar totalment desorganitzada, cosa que els documents no paren de repetir quan evoquen el «dia en què Barcelona va morir».

En un context tan dramàtic, el desconhort més greu va ser el de l'autoritat protectora, l'abandonament reial que, a partir d'aquell moment, va treure tota legitimitat al poder franc. El relat dels historiadors, fruit d'una reconstitució a posteriori, deixa a desitjar per culpa dels seus constrenyiments cronològics, però el desenvolupament dels fets que va proposar està lògicament fonamentat. Com és natural, el comte Borrell va sol·licitar l'endemà del desastre de 985 l'ajuda del seu sobirà, el rei Lotari; aquest, però, va morir el 2 de març de 986 abans d'haver-li pogut respondre; el seu successor Lluís només va regnar uns quants mesos i va morir el 22 de maig de 987. El primer de juny de 987, els grans del reialme franc, entre els quals figuren *hispani*, es reuneixen a Senlis i no elegeixen rei el pretendent carolingi, sinó el duc dels francs Hug Capet, que és consagrat a Noyon el 3 de juliol. Si ens refiem de la carta escrita el gener-març de 988 per Gerbert d'Orhac en nom del nou rei, el comte Borrell hauria renovat la seva crida d'ajuda al nou sobirà i aquest s'hauria compromès a llançar una expedició armada contra els ismaelites, però va acompanyar la seva promesa d'unes condicions difícilment acceptables, com ara una prestació d'homenatge i un jurament de fidelitat; Borrell va ser convidat a enviar-li una ambaixada abans del 8 d'abril de 988, dia de Pasqua; s'hi va negar i l'assumpte va quedar aturat. Fins i tot si la cronologia dels fets pot qüestionar el seu desenvolupament (les tropes d'Almansor ja feia molt de temps que havien tornat a Còrdova), l'adveniment de la dinastia capetiana posava un terme definitiu a tota relació entre els comtes catalans i la reialesa franca.

El desastre de 985 i la crida inútil feta al sobirà franc condemnen el comte barceloní a una total sobirania. Cap més diploma reial no serà expedit al sud dels Pirineus, cap altra al·lusió al rei no figurarà en la documentació. Quan l'esdeveniment és evocat en la datació dels documents, les formulacions tenen com a objectiu denunciar Hug Capet com un usurpador perfectament il·legítim; un document fingeix fins i tot ignorar el nom del nou rei (*anno primo regni regis Francorum ignotus nomine nobis*), un altre esmenta l'existència de l'hereu

legítim que és a la presó (*qui debuerat esse rex, sed est in vinculis*); la majoria, si esmenten Hug Capet com un sobirà regnant, denuncien la seva il·legitimitat, recordant sistemàticament que aquest rei és un antic duc (*regnante Ugone rege qui dux fuerat —erat, fruit— pridem, qui antea fuit dux*), a tot estirar com un igual del comte barceloní Borrell que s'esforça en el mateix moment a promoure la seva pròpia qualitat de *dux Gothiae*, i que el territori on regna es redueix a la *Francia* (*Francorum rex regnare coepit in Francia, Ugone rege regnante in Francia*), el domini reial, entre el Sena i el Loira, cosa que li treu tota legitimitat per reivindicar un poder sobre el conjunt del regne.

Tant si el saqueig de Barcelona i l'adveniment del capetians presenten o no una perfecta continuïtat com si la sobirania catalana va ser en ella mateixa una resposta a la il·legitimitat del nou rei franc, el cert és que la conjunció dels dos esdeveniments va posar terme a tota relació entre la reialesa franca i els comtes catalans i va representar un tomb decisiu en la formació de Catalunya. ¿Podem parlar, però, d'independència? En els fets, sens dubte. Però el terme d'indiferència o d'ignorància, despullat de tota càrrega institucional, apareix com a més oportú, perquè l'absència reial invitava la societat a determinar per ella mateixa el marc de la seva existència.

VII

Tot al llarg del segle XI, la celebració del poder comtal va continuar essent un fenomen permanent; des de l'inici de segle, el comte barceloní va reivindicar en el seu conjunt de títols el qualificatiu de *princeps*, sens dubte perquè responia a la seva situació en una societat en transformació on acabava d'instal·lar-se el sistema feudal, en el qual el poder central es dispersava i en què les relacions socials es van reorganitzar en un altre nivell, el de les castellanies, en un sistema jeràrquic fonamentat en unes relacions associatives i bilaterals alimentades per un intercanvi entre reconeixement de la *potestas* i promesa de *fidelitas*.

La sobirania nova de cadascun dels comtats va posar un terme a tota forma de consciència col·lectiva? Si ens hem d'atendre a la documentació, va ser el comtat de Barcelona el que va construir Catalunya; els altres comtats, tancats en la seva història dinàstica, en quedaven al marge, en espera que els imprevisibles atzars de la història dinàstica els portessin a integrar-se en el de Barcelona. En realitat, els altres comtes catalans, sobrepesos d'emulació o nodrits d'una

consciència familiar, no van trigar gaire a imitar el de Barcelona i a apropiar-se el títol de *princeps*; en endavant, els comtes ja eren els prínceps del seu comtat. Així i tot, no hauríem d'ignorar l'intent de Borrell de reivindicar una forma de superioritat jeràrquica fent-se anomenar diverses vegades *dux Gothorum* i intitulant-se ell mateix dos cops *dux Gothiae*, per crear un ducat del qual en tindria la direcció i que perpetuaria la identitat gòtica dels seus habitants. Aquest ducat, ¿tenia als seus ulls la vocació de superposar-se als diferents comtats catalans i de conferir una superioritat jeràrquica al de Barcelona alçant-lo al nivell dels altres ducats del regne, sobretot el de *Francia*, seu dels capetians, d'aquests capetians que reivindicaven el títol reial? Encara que la pretensió ducal va desaparèixer ben aviat, el comte barceloní continuava essent cridat a agafar la direcció d'aquella sobirania dels comtats catalans.

Al costat de l'afirmació d'una plena sobirania comtal, de la nova situació es desprenien tres conseqüències d'ordre major; la seva convergència constituïa el fonament existencial de Catalunya, ja que associava la construcció d'una memòria pròpia a la presa de consciència de la pertinença a una comunitat social i territorial i a la posada en pràctica d'un projecte polític.

VIII

El saqueig de Barcelona constitueix el punt d'arrencada d'una seqüència nova de la vida local on arrela una memòria comuna, i ha estat enlairat progressivament a l'estatus d'episodi fundador d'una història catalana.

Una de les originalitats de la Catalunya medieval és la riquesa d'això que s'anomena l'escriptura documental. Apareix com una obligació moral i es basa en la invocació recurrent de la llei gòtica: *Quia decretum est legibus ut scripturae in omnibus causis intercurrent*. L'escriptura de les *actes de la pràctica* és d'una gran riquesa i d'una diversitat que deixa a l'escriptor la llibertat d'expressar la seva apreciació personal sense oblidar la finalitat de l'acta que escriu. Fins a les acaballes del segle XI, la inserció de dades extratextuals o històriques ocupa el preàmbul i el protocol de molts documents. Les actes de consagració de les esglésies constitueixen el terreny privilegiat d'aquests esbossos historiogràfics; el preàmbul de l'acta de consagració de Santa Maria de Ripoll, del 15 de novembre de 977, representa la producció historiogràfica catalana més antiga; a partir de la història de l'abadia fundada el 888 per Guifré en el curs d'un fenomen d'alliberament encetat

per la conquesta carolíngia, proposa una història de Catalunya, del territori abandonat a la sobirania dels comtes descendents de Guifré. Però és el saqueig de Barcelona el 985 l'exemple més espectacular d'aquest fenomen d'escriptura. A partir del 7 de setembre, és evocat en una acta de donació com una referència cronològica familiar (*periit ibi quando ipsa civitas devastata fuit ad ipsis Sar-racenis..*); la datació esdevé cada vegada més precisa i el saqueig de Barcelona alimenta veritables relats, sobretot en els preàmbuls.

Si aquesta obsessió tradueix d'entrada la dificultat per resoldre els problemes nascuts del desastre i per restituir un ordre en la societat, confereix també a la memòria documental de la catàstrofe un abast històric real. També assistim des de les primeres dècades del segle XI a una transferència sorprenent; la memòria de 985 domina les primeres obres històriques elaborades a Catalunya, simples genealogies reials, annals o cròniques, i les remodela en profunditat. La menció de l'esdeveniment queda transferida de l'actualitat documental a l'escriptura memorial o històrica. Les llistes reials, indispensables per a la datació i la lectura dels documents, integren la menció de l'esdeveniment a la successió monàrquica, i li atorguen la mateixa importància que als adveniments reials; les cròniques l'integren en el seu discurs, que s'inscriu en un horitzó molt més ampli, el del regne franc o fins i tot el de la cristiandat, cosa que implica la seva reescriptura radical, sobre la base d'una selecció, d'una eliminació progressiva dels esdeveniments anteriors, aquells que són exteriors a la història local; Miquel Coll i Alentorn subratlla «la transcendència d'aquesta data en la nostra historiografia primitiva».

La *Chronicon alterum rivi-pullense*, la crònica catalana més antiga, coneguda en una versió del final del segle XII, reuneix 178 notes analítiques, compreses entre l'any 1127 i el 1191, que comparteix gairebé per meitat l'esment de la presa de Barcelona. Jaime Villanueva va remarcar que aquesta inscripció constitueix un hiatus; correspon a una represa de la crònica i intervé en una data més tardana que aquella en què van ser transcrits els fets anteriors; el canvi d'escriptura s'acompanya d'un canvi radical de perspectiva: la crònica comença com una crònica universal i continua en el segle VIII amb l'arribada dels sarraïns a Espanya i el regnat dels primers carolingis; després de 985, tota menció reial desapareix, Hug Capet hi és ignorat i l'evocació de les dinasties comtals substitueix la dels sobirans francs. Amb el temps, igual que els manuscrits conservats o tornats a transcriure en el segle XIX permeten seguir l'escriptura dels textos, el procés desemboca en la creació d'una espècie de buit documental original, que

permet fer de 985 el punt de partida de la construcció historiogràfica. Alliberant la història dels comtes catalans de tota dependència territorial, com també de tot vassallatge dinàstic, el desastre de 985 crea un buit polític i humà a partir del qual neix una història pròpia, es construeix un espai domèstic. Els anys 985-988 són elevats al rang d'anys de naixement de Catalunya. El moment de la seva sobirania esdevé un acte de naixença.

Un nivell superior d'elaboració del discurs historiogràfic apareix amb la redacció de les històries dinàstiques. La primera història catalana es materialitza en el nucli original de les *Gesta comitum Barcinonensium*, redactat a Ripoll entre el 1162 i el 1184. Aquesta versió primitiva consisteix en una genealogia de les dinasties comtals sortides de Guifré; adopta un pla rigorosament cronològic, el dels regnats dels comtes barcelonins, seguit d'un retorn ràpid cap a les branques secundàries de la dinastia. Àmpliament receptora de les dades llegendàries, la genealogia s'interromp de sobte per esmentar la presa de Barcelona de 985 (*Borrelli comitis temporibus civitas Barchinona a Sarracenis capta et devastata est, anno dominice incarnationis DCCCLXXXV*). Aquest fet és l'únic que hi consta datat; el redactor vol donar-li un abast excepcional, almenys simbòlic. Però és la dinastia que les *Gesta* volen celebrar, i en primer lloc el seu fundador, Guifré, fundador de l'abadia de Ripoll, esdevinguda necròpolis comtal. Així doncs, apareix com a desitjable i fins i tot necessari associar aquest desastre fundador de la sobirania comtal a la fundació de la dinastia que l'encarna; la necessitat de fer coincidir la celebració de la dinastia amb un episodi reconegut com a fundador de la seva sobirania condueix el redactor de les *Gesta* a desdoblar el relat dels anys 985-988 i a inserir-lo no solament en el seu emplaçament cronològic amb la seva datació, sinó també una segona vegada transportant-lo més enrere, un segle abans, en el regnat de Guifré i en els fets esdevinguts en temps de Borrell: la invasió musulmana, la crida inútil al rei franc, la independència resultant d'aquesta defecció reial (*Ecce quomodo de potestate regali in manus nostrorum comitum Barchinonensium honor ipse Barchinonensis devenit*).

La memòria dels orígens catalans no s'encarna en el culte d'un heroi epònim; l'escriptura de la història beu la seva font en el cor d'una seqüència històrica alimentada per una abundant documentació; la història de Catalunya emergeix d'una catàstrofe, d'un no-res assimilable a un desafiament. La memòria domèstica d'una catàstrofe es trasmuda en la commemoració de l'acte fundador de la glòria dinàstica.

IX

Alliberats de tota tutela estrangera, els habitants de la futura Catalunya prenen consciència a poc a poc de pertànyer a un destí comú que arrela en un territori. La recent sobirania dels comtats implica per a les poblacions una percepció nova de la seva existència, una necessitat de localització territorial dels esdeveniments que els convida a situar la seva existència comuna en un espai definit, entre *Hispania* i *Francia*, reduït en què es reclou a partir d'aleshores la legitimitat del nou rei.

Un terme està cridat a traduir aquesta presa de consciència territorial, aquesta representació d'un espai domèstic comú, un terme que coneix en el segle XI un canvi brutal de significació, el de *patria*. Abans de l'any mil, el terme havia estat emprat sempre en el sentit escatològic de sojorn dels benaurats; la *patria* designava el paradís. A l'inici del segle XI, la pàtria davalla a la terra. La pàtria celestial es resigna a coexistir amb la pàtria terrenal, identificada amb un territori. A l'època feudal el mot va designar tot principat percebut des de l'interior per aquells qui l'habiten. L'encíclica mortuòria de Bernat de Besalú celebra el 1020 les virtuts del *princeps et pater patriae*. En la de Ramon Borrell, el mot apareix set vegades, sis de les quals per celebrar la seva obra terrenal; estén l'autoritat del comte a les dimensions d'un principat que està per construir, puix que inclou l'Urgell i Tarragona. Quan Oliba mor el 1046, la seva encíclica funerària celebra novament el pare de la pàtria, puix que abans de ser abat i bisbe va ser el govern de tota la pàtria allò que havia heretat (*patrie principatum hereditario iure delegatum*). El mot designa clarament un espai de vida en comú (*nostra patria*) sotmès a l'autoritat del *princeps*.

El terme no apareix només de manera puntual; coneix una evolució semàntica i la seva freqüència permet de seguir la cristallització progressiva d'una entitat política.

La consciència de la pàtria és d'antuvi espontània i personal; és la de l'individu, sigui quina sigui la seva pertinença social; les pàtries són múltiples, d'extensió variable i imprecisa; es juxtaposen. A partir de les primeres dècades del segle XI, el mot defineix el país on es desenvolupa l'existència dels socis d'un acord; apareix com el marc de representació de la diversitat social; designa una primera forma d'aplec conscient; una societat s'hi expressa. Terra dels pares, lloc d'arrelament territorial, de recolliment afectiu i d'intercanvis, la *patria* és també la primera forma conscient d'aplegament espontani o voluntari.

Uns quants anys després, és objecte d'una localització geogràfica; es concreta en l'ús del demostratiu i arrela gràcies a una adjectivació manllevada a les categories polítiques. Designa uns territoris distints i individualitzats; la *patria Barchinonae* apareix en una *convenientia*; quan un fidel es compromet a restituir al seu senyor la *potestas* sobre dos castells, li promet de fer-ho, *si non presens fuerit in istis patriis*, per mitjà dels castellans que hi haurà instal·lats: hi ha, doncs, una clara representació d'allò que entén per pàtria. El terme bascula cap al camp polític. És a l'interior de la pàtria que són exigibles els deures del vassall. La pàtria/castellania és un espai de poder que aixopluga les manifestacions de la vida pública, on s'inscriu la vida d'una comunitat de la qual ella representa l'horitzó quotidià, aquell que abandonen els individus que se'n van en pelegrinatge. S'imposa com una persona moral que es regeix pels seus propis costums (*mos patriae*) i que elabora les seves pròpies lleis (*lex patriae*).

Les dues realitats, l'afectiva i la territorial, juxtaposades en la pàtria, s'unifiquen en l'exigència de la *defensio patriae*. La lluita contra l'islam ha donat a la pàtria catalana una precoç dimensió col·lectiva, alhora territorial i espiritual. Realitat espiritual estibada en la fe cristiana, s'inscriu en un espai amenaçat. El 1080, el bisbe de Roda recorda que la *patria* és presonera dels ismaelites (*patria captivata*). El 1108, Ramon Berenguer III fa un balanç tràgic de la invasió almoràvit que ha assolat el Penedès, *partes nostrae patriae*.

La territorialització i la dimensió afectiva del concepte de *patria* permeten que s'estengui progressivament; d'un espai domèstic privat i movedís, la *patria* es dilata per definir un espai de poder, la castellania i després el comtat; el terme es revesteix d'una significació cada vegada més política; contribueix a l'afirmació del principat barceloní; un text precursor de 1033 evoca ja els *comites patriae* a imatge dels reis i dels prelats romans; darrere el mot *patria*, és ja Catalunya que es dibuixa entre *Francia* i *Hispania*. Quan Ramon Berenguer IV comença a donar al seu poder una representació territorial, utilitza aquesta mateixa paraula, *patria*; així, quan evoca «*consilii tam comitis quam episcoporum et magnatum seu nobilium huius patriae virorum o secundum morem et consuetudinem Barchinonensis patriae*», la pàtria s'estén a tot l'espai controlat pel poder comtal. La mateixa autoritat s'apropia de la politització del concepte. A un ús espontani desordenat succeeix un ús conscient i acabat. La confiscació del concepte de pàtria per part de l'autoritat comtal és posada en valor en els *Usatges de Barcelona*, on es reivindica l'aptitud del príncep per fer la llei; el terme *patria* hi designa clarament una realitat col·lectiva; és emprat pel

príncep per designar un territori unificat pel costum, ell mateix expressió del poder sobirà. Tres de les vuit ocurrences lingüístiques parlen explícitament de la pàtria com d'una possessió dels prínceps (*in eorum patria*). Les *Gesta comitum Barcinonensium*, acabaran de donar al terme un sentit purament polític. Hi assistim a l'apropiació dinàstica del concepte, acompanyant una empresa d'aplegament territorial.

La sobirania dels comtes barcelonins els va obligar a inscriure's a l'espai, a donar del seu poder una descripció territorial apta per nodrir la representació d'un espai comú i exclusiu i a assenyalar les amenaces externes; manllevat al vocabulari de la subjectivitat i de la representació domèstica, el terme de *patria* va permetre l'afirmació d'una sobirania i va contribuir a la cohesió jurídica d'un espai de poder abans de definir el marc territorial propici a l'exaltació de la dinastia; aparegut en un context de dispersió feudal, va contribuir a transcendir-la i a caracteritzar un espai d'apropiació col·lectiva sotmès a un mateix poder; la *patria* va afavorir l'emergència d'una consciència catalana.

X

Els comtes catalans no es van limitar a ignorar el regne franc; li van girar l'esquena. Els fets dramàtics que van marcar el final del segle x van tenir com a conseqüència portar els catalans cap a la redescoberta d'Hispania; aquesta ja no era solament un horitzó estranger i amenaçador, del qual els comtats constituïen la marca, sinó que va esdevenir un espai obert a l'expansió, al benefici, a la conquesta. Els comtes es van sentir a partir d'aquell moment preocupats per la vida d'Hispania i es van imposar el deure d'intervenir-hi. La desaparició del califat el 1031 i el desordre que en va resultar els convidaven a treure'n profit abans de comprometre's a conquerir-ne una part. La redescoberta d'Hispania havia de decidir la sort de Catalunya.

Ja sobirans a partir d'aleshores, els comtats catalans van ser aspirats per la Península. Aquesta relació prioritària, aviat exclusiva, va ser primer que res defensiva. Hispania era percebuda com una amenaça de la qual calia protegir-se. Més que no arriscar-se a una ofensiva militar, els comtes catalans van preferir intervenir en les agitats interiors que afectaven la vida del califat. Aquest és el sentit de l'expedició de l'any 1010, interpretat com una operació de represàlia posterior al saqueig de Barcelona. Aquesta expedició de Còrdova,

formalment descrita com a *publica expedicio Spaniae*, va marcar l'inici d'aquesta redescoberta d'Hispania. Va reunir la majoria dels comtes i bisbes catalans i va tenir com a objectiu una participació en la *fitna*, veritable guerra civil en la qual es jugava la successió califal. Es va acabar amb el pillatge de Còrdova i el retorn de les tropes catalanes.

Fins al final del segle IX, Hispania havia estat una terra d'emigració; els comtats catalans no paraven d'acollir els *hispani*, fossin pagesos artigaires als quals Carlemany havia dedicat un capitular, fossin abats exiliats a la recerca de la direcció de les ànimes. Dotat d'una accepció purament geogràfica, el mot Hispania marcava una fita en l'horitzó dels catalans, assenyalava l'accés a un altre món. Al segle XI, l'endemà de la dissolució del califat, que implicava la dispersió del poder musulmà en regnes o *taïfas*, s'imposava l'itinerari invers. Hispania es va convertir en l'objectiu d'un viatge, l'*iter de Hispania*, la primera menció del qual data de l'any 1010, moment en què les lluites internes del califat fan dels principats cristians uns actors de la vida política peninsular. Una sèrie de locucions molt voluntaristes canalitzen aquest flux cap a Hispania (*volo pergere in Hispaniam, volens ire versus Ispaniam*). Com que el viatge a Espanya era una empresa arriscada, sempre se l'associa a la redacció d'un testament. És una empresa col·lectiva, una expedició pública, una expedició guerrera que té com a objectiu expulsar d'Espanya moros i moabites; variant local del servei vassàlic, la host d'Espanya (*hostis de Hispania*) irriga els juraments de fidelitat. Presents des de l'inici del segle XI, les mencions d'aquesta expedició guerrera es multipliquen després de 1070 en les *convenientiae* feudals. L'activitat militar dels cavallers catalans a Hispania no es redueix pas a unes operacions puntuals i tarifades; s'imposa com una exigència permanent, la *guerra de Hispania*; aquesta «guerra d'Espanya» no va acompanyada fins al final del segle XI de cap voluntat de conquesta territorial ni del més petit proselitisme religiós; té una perspectiva econòmica. Hispania és el camp de campanyes guerreres remuneradores. Ramon Berenguer I en proposa la protecció, i fins i tot la tutela als principats nascuts de la dislocació del califat, sobretot els de Saragossa, Lleida i Tortosa, a canvi de la percepció de tributs o *parias* (*parias de Hispania*). La guerra és font de rendes fructíferes que els comtes utilitzen per apuntalar la fidelitat de l'aristocràcia. Sota el regnat de Ramon Berenguer I apareixen les honors d'Espanya (*honor de Hispania, honor que dicunt de Hispania*), una espècie de feus arrencats als *taïfas*, que constitueixen una part important del patrimoni aristocràtic que els guerrers catalans s'encarreguen d'exploitar al servei dels comtes. La defensa

de l'*honor de Hispania* apareix a partir d'ara com un leitmotiv en els juraments de fidelitat.

Al tombant del segle XII, s'imposa una nova visió d'Hispania, percebuda en endavant com una persona moral caiguda en l'error a causa de la perfídia dels sarraïns que l'ocupen; importa, doncs, amb l'ajuda de Déu, afeblir-la, sotmetre-la, destruir-la. Aquest canvi de percepció apareix l'any 1058 en l'acta de consagració de la catedral de Barcelona, on un llarg escrit que il·lustra el tema de la *rota mundi* recorda que en el passat l'enemic del gènere humà va llançar les seves legions de bàrbars i de pagans sobre Hispania per destruir-hi les esglésies que hi florien, i primer de tot la de Barcelona; esdevé persistent amb l'expansió dels almoràvits, la irrupció dels quals és caracteritzada en les cròniques catalanes com una aportació ètnica nova (el mot 'sarraïns' passa a ser l'únic qualificatiu de les poblacions d'Hispania), generador de violència religiosa. Hispania esdevé el país de la impietat (*tam de Christianitate quam de Hispania*) i la guerra a Espanya es transforma en guerra santa, comparable a una croada (*ibo cum exercitu mea in Hispaniam in servitium Dei*); l'extracció de *parias* cedeix el lloc a la conquesta territorial (*decimam partem terrarum Hispaniae quae modo est in potestate Sarracenorum si sine extraneorum auxilio aquirerem*). Hispania ja no és un territori juxtaposat a Catalunya, de la qual la separa una marca; esdevé una realitat espiritual que és important de reduir i de suprimir (*per magnas missiones quas fecimus in capcione Dertose et in destructione Yspanie*); és per això que evoluciona, esdevé plural, es dota de referències geogràfiques variables.

En el mateix moment, torna a prendre possessió de la seva història; nombrosos textos recorden que les ciutats sotmeses als sarraïns havien tingut un passat cristià; aquesta reactualització d'Hispania apareix d'antuvi en el discurs pontifici, per al qual la reconquesta és una restauració; és recuperat per les autoritats catalanes; el setge metropolità de Tarragona és restaurat l'any 1090 i el nou arquebisbe Oleguer reivindica per a la seva església el lloc que ocupava a la Hispania romana (*ecclesiae Tarraconensi, quae capud est ecclesiarum totius citerioris Hispaniae*); Ramon Berenguer III evoca la *historia Hispanie* i les cròniques feliciten Ramon Berenguer IV per haver trencat les portes d'Hispania (*qui claustra Hispaniae fregit*).

La descoberta d'Hispania representa l'accés a un món nou. Crea unes situacions inèdites que conviden els catalans a imaginar uns comportaments originals. En un primer moment, alguns llegats testamentaris són reservats al rescat dels captius cristians, presoners en terra hispànica. Però tot seguit,

els *sarraceni* integren la societat catalana com a presoners de guerra reduïts a l'estat d'esclaus; el seu destí futur esdevé per als catalans un objectiu de salvament; en les disposicions testamentàries, són llegats a institucions eclesiàstiques, i després formalment alliberats; i els testadors es preocupen cada vegada més de preveure'n el baptisme. Alguns antropònims mantenen la memòria d'una conversió recent.

A mesura que reintegra la cristiandat, Hispània es converteix en un objectiu polític; els sobirans cristians rivalitzen per integrar-la als seus títols. El 1117, Ramon Berenguer III s'atribueix el títol de *marchio Hispaniarum*, terme que evoca clarament una voluntat expansionista; el temps de la conquesta ha arribat; desemboca en l'ocupació de la vall i del delta de l'Ebre, la *Catalunya Nova*, en la conquesta de Tortosa el 1148, de Fraga i de Lleida el 1149, que marca l'acabament de la construcció territorial de Catalunya i inaugura la seva vocació mediterrània; en un document datat del setge de Lleida, Ramon Berenguer IV no dubta a fer-se anomenar «far gloriósíssim» o «esclat gloriósíssim d'Espanya» (*gloriosissimi nitoris Hispaniae*). Uns quants anys més tard, s'intitula a si mateix *subiugator Hispaniae*. Formulacions com aquestes no són sinó denominacions de prestigi; no institueixen un nou conjunt de títols; la conquesta territorial no suposa pas la creació de nous comtats, sinó que constitueix la prolongació natural del combat barceloní.

Sobretot perquè l'heretatge hispànic havia estat progressivament confiscat pels sobirans de Castella i Lleó, que s'atribuïen el títol de *rex Hispaniae, rex Ispaniarum* i hi van associar temporalment la dignitat imperial (Alfons VI es proclama a partir del 1077 *Dei gratia totius Ispaniae imperator*). Algunes cròniques catalanes reconeixen l'exclusivitat de la referència hispànica als seus veïns de Castella; per contra, les *Gesta comitum Barcinonensium*, tot i que consenten a reconèixer-los el títol d'*imperator*, però més concretament d'emperador de Toledo o de Castella, els neguen tota apropiació hispànica.

L'exhumació, la reapropiació d'Hispània és la d'un patrimoni comú. Al cap d'uns quants segles, els comtes catalans reintegren Hispània (*rex noster in Hispaniam ultra progrediens*); però aquesta ja no és una realitat política homogènia ni el patrimoni d'un sol poder; les diverses monarquies i els principats que han contribuït a la conquesta d'Hispània i a l'expulsió simbòlica dels sarraïns, estan cridats a treure'n profit; després de 1162, les *Gesta comitum Barcinonensium* evoquen la pluralitat dels reis d'Hispània (*cum aliis regibus Hispaniae, omnes reges Hispaniae*) i el terme *Hispania* és emprat en plural.

La participació dels catalans a l'obra comuna comporta una percepció nova del món que l'envolta, que explica sens dubte la reculada espectacular de tota forma d'afirmació gòtica. Ha estat, sobretot per als comtes barcelonins, l'ocasió d'entaular relacions amb els altres actors de l'empresa de conquesta; la conquesta d'una part d'Hispania els ha integrat en el joc de les relacions internacionals, els ha convidat a establir relacions polítiques i familiars amb les altres dinasties; s'han convertit en un dels associats en la vida de la Península.

XI

Aquesta situació és a l'origen d'allò que constitueix l'etapa última de l'emergència de Catalunya. En el marc de la conquesta d'Hispania, els diferents principats que comparteixen el país s'han de situar en l'espai peninsular, marcar el territori que els és propi, concloure acords, donar-se un nom que els permeti d'identificar-los. La Catalunya en via d'acabament encara només és el comtat de Barcelona, mentre que el *comes Barcinonensis* no solament prossegueix la construcció d'un vast principat que absorbeix successivament, en tota sobirania, els comtats de Besalú el 1111, de Cerdanya-Conflent el 1118, del Rosselló el 1172 i del Pallars Jussà el 1192, sinó que dirigeix a Hispania l'expansió que s'acaba el 1149 amb la presa de Lleida. El comtat de Barcelona esdevé soci del repartiment d'Hispania, repartiment que pren un caràcter oficial arran dels tractats de Tudellén (1151) i de Cazorla (1179), en els quals el comte-rei s'entén amb el rei de Castella sobre la compartició de les terres a conquerir, obrint a l'expansió catalana el litoral mediterrani fins a Alacant.

S'imposa a partir d'ara una certa visibilitat, la necessitat de poder assenyalar l'espai d'exercici d'un poder sobirà. A partir de 1160, Ramon Berenguer IV recorda regularment que el seu poder s'estén *a Salsis usque ad Ilerdam* (o *Tortosam*); de Salses a Tortosa, de Lleida a Tremp; el 1173, Alfons II instaura la pau i la treva de Déu *in tota terra nostra, a Salsis usque ad Tortosam vel Ilerdam cum finibus suis*.

És en aquest context que intervé la unió entre el regne d'Aragó i el comtat de Barcelona. L'acord conclòs l'agost de 1137 preveu el matrimoni de Ramon Berenguer IV amb Peronella, filla i hereva del rei Ramir. En espera del naixement d'un hereu (el matrimoni no tindrà lloc fins al 1150), Ramon Berenguer pren a càrrec seu la direcció del regne d'Aragó; s'atribueix el títol de *princeps*, *dominator*, més rarament el de *dominus regni Aragoniae*, però no és investit de la

dignitat reial i una rigorosa distinció es manté entre els dos territoris sotmesos al seu poder. A la mort de Ramon Berenguer el 1162, el seu fill Alfons esdevé *rex Aragoniae et comes Barchinonensis*; el seu adveniment consagra la promoció reial del comte barceloní, però durant el seu regnat (1162-1196) no deixa de portar aquest doble títol, destinat a mostrar que l'exercici simultani, però distint, de les dues funcions no implica cap confusió, cap absorció de l'un per l'altre.

Les decisions preses a Aragó no concerneixen pas l'espai barceloní, i recíprocament. El nou rei ha de concretar clarament en l'exercici del seu càrrec el territori del qual continua essent el comte en raó d'un heretatge multisecular. Fins i tot encara que la promoció reial sigui de naturalesa transcendental a través del ritu de la consagració, si el comte de Barcelona és rei a partir d'ara, és solament a Aragó que exerceix la seva funció reial, cosa que no fa gaire va incitar alguns historiadors a elaborar el concepte de comte-rei, desproveït de tota significació racional, i a situar Alfons en una doble genealogia (Alfons II d'Aragó, Alfons I de Barcelona). Això és oblidar que, si l'origen del seu poder és diferent en els dos territoris on l'exerceix, la seva persona esdevé reial al final d'un reconeixement ritual que transcendeix la conjuntura política; ell és rei en la seva persona i, doncs, en els dos territoris; si és rei d'Aragó, no és pas rei de Barcelona, sinó que continua essent rei quan s'hostatja a Barcelona; la seva imatge és una imatge reial; és la que donen d'ell les *Gesta*. Essent com són una genealogia de la dinastia barcelonina, només expliquen història de Catalunya; però l'any 1162 representa una cesura clara en el relat; en aquesta data la imatge del comte esdevé reial; el text, dominat per una terminologia exclusivament reial, ens fa testimonis d'una entrada en reialesa de la dignitat comtal; els comtes ja només són designats amb el nom de *rex* i només el mot *regnum* qualifica el territori del seu poder. La menció de la reialesa dels comtes envaeix l'escriptura diplomàtica, cosa que explica que un concili celebrat el 1180 a Tarragona decideixi no continuar datant els documents amb els anys de regnat dels sobirans francs.

Encara que el sobirà enuncii de manera liminar els seus títols complets, és en tant que rei que pren les seves decisions, i és en aquests termes que els seus súbdits se li adrecen. El 1258, el tractat de Corbeil, l'objecte del qual afecta únicament els territoris catalans sobre els quals el rei de França Lluís IX renuncia a tota sobirania a canvi de la renúncia dels catalans a tota reivindicació al Languedoc, és conclòs entre dos reis. El concepte més apte per descriure la nova situació ¿no seria més aviat el de doble monarquia, sistema dualista cridat a governar Àustria-Hongria entre el 1867 i el 1918?

És llavors que s'imposa a Catalunya la necessitat de fer reconèixer la seva pròpia existència. Ella és un *partenaire* del regne d'Aragó i no està gens amenaçada per cap absorció. Però el fet que comparteixi el mateix sobirà exigeix distingir clarament el territori d'on és rei d'aquell d'on és comte, puix que les dues funcions són d'origen diferent i s'exerceixen simultàniament. És l'endemà de la unió catalanoaragonesa que sorgeix en la documentació el nom de Catalunya, destinat a qualificar la part no aragonesa de la doble monarquia.

El terme apareix en l'escriptura documental sota el regnat d'Alfons II. Permet distingir bé els dos espais de poder: *totos illos donativos quos comes pater meus tibi fecit tam in regno Aragonis quam in Chatalonia*. És el testament del rei que, el maig de 1196, n'imposa l'ús i fa una representació quasi oficial de l'espai no-aragonès en què s'inscriu la seva autoritat. En el testament mateix, el mot 'Catalunya' és utilitzat deu vegades; es recupera després en el codicil·li i en l'execució testamentària. Dues vegades és inclòs en un inventari exhaustiu de l'immens i diversificat patrimoni reial (és sota el regnat d'Alfons que l'expansió catalana o catalanoaragonesa al nord dels Pirineus arriba al seu apogeu i s'estén des de Provença fins al Bearn passant pels principats llenguadocians); però és utilitzat sis vegades en coordinació exclusiva amb el d'Aragó i permet identificar dues entitats administratives juxtaposades; *cum regno Aragonis et Cathalonie, terrarum Aragonis et Cathalonie, ecclesias Cathalonie et Aragone, de regno Aragonis et de Cathalonie*; es presenta també diverses vegades com una alternativa al d'*Aragonia: de Aragonis aut de Cathalonie*. Pel que fa als executors testamentaris, havien estat explícitament escollits en els dos territoris: *manumissores... constituti in dicto testamento: de regno Aragonis..., de Catalonia..., de regno Aragonie..., de Cathalonie*. L'ús del terme esdevé corrent sota el regnat de Pere II, qui, el 1198, promulga una constitució de treva i de pau *per totam Cathaloniam*.

La nova denominació no s'inscriu pas en el camp del vocabulari polític; privada de tot arrelament històric o ètnic, no és assumida per la titulació comtal. Si bé regna *tam in regno Aragonie quam in Catalonia*, el sobirà continua intitulant-se *rex Aragonie et comes Barchinone*.

D'ençà de la seva aparició documental, el terme suscita una pregunta. ¿Té com a únic objecte donar un nom al territori que depèn del comte barceloní? ¿O bé té una significació abans que res conceptual, un valor programàtic?

El testament d'Alfons II comença amb un inventari exhaustiu del seu patrimoni, sobretot del seu patrimoni català, a saber, el comtat de Barcelona i els comtats que mentre vivia es van fondre amb el de Barcelona; però s'acaba amb

la fórmula «et in tota Catalonia». El terme, doncs, no és un simple substitut que designa el comtat tripartit de Barcelona, l'actualització terminològica d'un territori de poder; suggereix una prolongació, una extensió; ¿designa els altres comtats catalans, vinculats al de Barcelona d'ençà del final del segle IX per mitjà d'un origen dinàstic comú? ¿O bé obre unes perspectives noves d'expansió cap a Hispània? Localitzable d'ara endavant tant geogràficament com políticament, Catalunya continua essent en l'esperit d'aquells qui la dirigeixen un projecte arrelat en una memòria i assumit pels comtes de Barcelona, un projecte en curs de realització. Després de la unió amb Aragó, els sobirans utilitzen la seva condició reial per afermar la seva posició al capdamunt de la piràmide feudal. Quan el sobirà s'adreça als seus súbdits catalans en tant que *ego, Ildefonsus rex o ego, rex*, ells li responen com a *domino suo regi* i s'adrecen a ell per mitjà d'aclamacions com ara *clamamus ad regem*. Els comtes de Barcelona i d'Urgell van participar plegats en la conquesta de Lleida el 1149 i, el 1187, van tancar una *convenientia* a propòsit del govern de la ciutat. Els comtes encara «independents» (Urgell, Empúries, Pallars) tracten el comte barceloní com a rei seu i s'hi sotmeten explícitament tot participant en la seva cort si bé conservant la seva pròpia, on prenen decisions sobiranes amb l'ajuda dels seus barons. Catalunya està pensada i anomenada abans d'estar acabada i unificada. La condició reial del sobirà li ha permès de pensar la seva Catalunya com un Estat unificat, un Estat definit no per unes estructures feudals, sinó per una continuïtat territorial. Catalunya, que sorgeix després de 1160, la *tota Catalonia* esmentada en el testament d'Alfons II és alhora una constatació i un projecte, una descripció territorial i una anticipació.

El nom de Catalunya, l'aparició sobtada del qual respon a una urgència —perquè el títol massa institucional i localitzat de comte de Barcelona no convenia per a la definició d'un Estat—, continua essent un enigma. ¿El comte va donar existència política a un mot que ja existia abans?

És admès que l'ús documental més antic de les paraules 'català' i 'Catalunya' remunta a la primera meitat del segle XII i que apareix en el poema d'Enric de Pisa que descriu l'expedició que Ramon Berenguer III va menar contra Mallorca l'any 1115. El text conté quinze ocurrències de termes fonamentats en el radical 'català': *Catalania* designa un espai geogràfic i humà, un país; *catalanenses* caracteritza un grup homogeni. Ramon Berenguer és *dux catalanensis*. El terme permet localitzar un territori, aquells qui l'habiten i els qui el dirigeixen. Sota aquesta forma, és ignorat en la documentació contemporània, però els avatars de la transcripció

escrita de l'oralitat continuen essent aproximatiu i incerts (*castellani* esdevé *castlani*) i les evolucions lingüístiques que se'n dedueixen són arriscades.

El mot apareix com a antropònim en el jurament de fidelitat prestat pels habitants de Carcassona al comte Ramon Berenguer al final del segle XI o l'inici del segle XII. Però cal esperar fins al 1150 per trobar amb una certa regularitat l'antropònim *Catalanus*. Al final del segle XII, es banalitza i, al segle XIII, designa una col·lectivitat, els *Catalani*.

Pel que fa a la seva etimologia, cal bandejar les aberracions terminològiques que en fan la resurrecció del nom de tribus iberes (*Laketani*) o la perpetuació d'una afirmació gòtica (*Gothalanía*) i, naturalment, excloure la idea d'un heroi epònim fundador, un tal Otger Cataló: aquestes construccions intel·lectuals es neguen a admetre la capacitat de l'home de saber mirar i després descriure i anomenar el món que l'envolta. Avui és admès que l'etimologia més convincent és la que va ser proposada el 1899 per Josep Balari i Jovany en els seus *Orígenes històrics de Catalunya*, després recuperada i precisada per Pierre Bonnassie. Es basa en una realitat visible, de naturalesa sociològica, i explica que el terme hauria pogut ser utilitzat abans que res des de l'exterior, com un esguard adreçat sobre la realitat social que revelava. Catalunya ve de *castlà*. Pierre Bonnassie veu en la promoció del mot el reconeixement quasi oficial de la feudalització de la societat: Catalunya és el país dels *castllans*. «Els castellans constitueixen ells sols tota la potència militar del país; els estrangers no s'hi equivoquen pas quan, prenent contacte amb Catalunya per mitjà dels seus guerrers, designaran el país amb el nom dels seus *castllans*... Aquí, com a Castella, el nom dels guardians dels castells acabarà aplicant-se al conjunt de la població».

Conjuntament amb aquesta evolució territorial i amb aquesta presa de consciència col·lectiva, una altra qüestió mereix de retenir l'atenció i pot explicar que, quan Catalunya apareix formalment, és totalment perceptible, tot mantenint-se políticament inacabada: la de la llengua. A parer dels lingüistes, en el moment en què Catalunya fa reconèixer la seva existència, la llengua catalana és única i s'adhereix al territori cridat a esdevenir català; no està en ús fora de Catalunya, però s'imposa per tot el territori català, malgrat la pluralitat de les estructures polítiques, fins i tot en regions que originàriament haurien ignorat el llatí (Ribagorça i Pallars). Aquesta coincidència entre una Catalunya que encara està parcialment en projecte i l'ús d'una mateixa llengua continua essent un misteri, misteri d'allò viscut, nodrit amb una consciència o una representació comuna, enriquit per intercanvis i per un destí comú memorial.

Al final del segle XII, Catalunya existeix. Està identificada amb un nom; la reconeix tothom, els qui la dirigeixen, els qui l'habiten i els que li són estrangers, com una realitat territorial, una entitat política sobirana, encara que resti vinculada a altres entitats en el marc de la comunitat de poder que la integra a la Corona d'Aragó. Es juxtaposa a les altres entitats polítiques i continua participant amb elles en la reconquesta d'Hispania. Regulada d'ara endavant per mitjà d'acords entre estats sobirans, aquesta reconquesta és l'obra comuna de Catalunya i Aragó; no comporta l'annexió de nous territoris, però fa néixer un nou regne, el de València, abans de continuar cap a la Mediterrània, on passa a ser l'obra d'una monarquia triple. Aquesta pot ser induïda a dividir-se en favor de les successions dinàstiques, però la «independència» de Catalunya continua essent immutable. L'única anomalia als ulls de l'historiador és la supervivència del qualificatiu de comte, que, etimològicament, expressa una dependència. ¿Va ser la reialesa aragonesa allò que va impedir l'emergència d'una reialesa catalana o la invenció d'uns títols que incloïen el terme de Catalunya?

Si bé Catalunya existeix, encara està inacabada, però és activa i vivent. Prossegueix la seva construcció, oberta a l'acolliment dels darrers comtats com a continuació de l'expansió territorial per Hispania. Queda encara fer-la viure, institucionalment i socialment, com a entitat humana o «nacional» i territori de poder. L'elaboració i la publicació de diversos costumaris evoca les diverses categories socials que fan viure el país i l'animen amb les seves activitats. A l'inici del segle XIII, sota el regnat de Jaume I, és quan neixen les Corts catalanes; arriben a la seva plena maduresa al final del segle, quan es converteixen en un òrgan legislatiu regular que controla i limita l'autoritat reial; el 1354 institueixen una delegació permanent o Generalitat; establerta d'ençà del 1364 a Barcelona, aquesta Generalitat que reuneix tres diputats, un per cadascun dels «braços» (Església, noblesa, síndics designats pels consells urbans), esdevé l'òrgan executiu de les Corts. És al segle XIV, també, que alguns juristes, influïts pel dret romà, comencen a utilitzar el terme de «principat» per qualificar Catalunya, territori independent al capdavant del qual hi ha un sobirà que no és rei, expressió d'una sobirania que el mot *comes* no era apte per traduir; el de *princeps*, reivindicat pels comtes a l'inici del segle XI, aconsegueix d'expressar aquest associació entre entitats territorials sobiranes, una associació que s'expressa a través d'un sobirà comú.

La gènesi medieval de Catalunya és complexa i original; no respon a cap determinisme i no és el fruit d'una conquesta o d'una immigració. El naixement de Catalunya marca el terme d'una evolució domèstica, de la construcció d'una

identitat col·lectiva que expressava no una oposició als seus veïns, sinó la consciència precoç d'una realitat sociològica nascuda de les condicions històriques o geogràfiques, construcció original menys en la seva forma que en la seva precocitat, imposada per les circumstàncies.

BIBLIOGRAFIA³

- ABADAL, Ramon d' (1961). *Els primers comtes catalans*. Barcelona, Vicens-Vives.
- *Dels visigots als catalans*. 2 vols. Barcelona, Edicions 62 (1969-1970). Edició a cura de Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ.
- BISSON, T. N. (1984). «*L'essor de la Catalogne: identité, pouvoir, et ideologies*». *Annales: Economies, sociétés, civilisations*, XXXIX, p. 454-479.
- BONNASSIE, Pierre (1975 i 1976). *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle. Croissance et mutation d'une société*. París. Publicat en edició catalana, amb traducció de Carles CASTELLANOS, per Edicions 62, el juny de 1979, amb el títol *Mil anys enrere. Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan segle X al final del segle XI*, 2 vols.
- FELIU MONTFORT, Gaspar (1972). «El condado de Barcelona en los siglos IX y X: organización territorial y económico-social», *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, VII. Barcelona, Institut Municipal d'Història, p. 9-32).
- MIQUEL ROSSELL, Francisco (1945-1947). *Liber Feudorum Maior*. Barcelona, CSIC.
- SALRACH, Josep M. (1978). *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)*. Barcelona, Edicions 62.
- SOBREQÜÉS I VIDAL, Santiago (1970). *Els barons de Catalunya*. Barcelona, Vicens-Vives. Nova edició a cura de Jaume SOBREQÜÉS I CALLICÓ (2011). Revisió a cura d'Armand DE FLUVIÀ I ESCORSA. Barcelona, Editorial Base.
- (2011). *Els grans comtes de Barcelona*. Barcelona, Vicens-Vives. Segona edició, amb pròleg i edició de Gaspar FELIU I MONTFORT. Barcelona, Editorial Base.
- UDINA MARTORELL, Federico (1951). *El Archivo Condal de Barcelona en los siglos IX-X. Estudio crítico de sus fondos*. Barcelona, CSIC.

3. Nota de l'editor: la present bibliografia té només un caràcter referencial d'algunes obres sobre el període estudiat en l'article de Zimmermann, que va ser la seva lliçó inaugural en el Congrés sobre l'obra de Ramon d'Abadal.

- WOLFF, Philippe (1965). «*L'Aquilaine et ses marges*», Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben, I: Persönlichkeit und Geschichte, Dusseldorf, Schwann, p. 279-306.
- ZIMMERMANN, Michel. (1989). *Els orígens de Catalunya. Emancipació política i afirmació nacional*. Barcelona, Edicions 62.
- (1983). «Aux origines de la Catalogne. Géographie politique et affirmation nationale». *Le Moyen Âge*, LXXXIX, p. 5-40.
- (1980). La prise de Barcelonne par Al-Mansur et la naissance de l'historiographie nationale», *Annales de Bretagne et des Pays de l'Ouest*, 87-2, p. 191-218.

NOTICIA SOBRE DON RAMON D'ABADAL I DE VINYALS EN LA REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA

MIGUEL ÁNGEL LADERO QUESADA¹
Real Academia de la Historia

Lliurat el 3 de març de 2022. Acceptat el 15 de març de 2022.

RESUMEN

Actividades y presencia de Don Ramon d'Abadal en la Real Academia de la Historia, como académico correspondiente desde 1955 y de número desde 1960, y en el Comité Español de Ciencias Históricas, del que fue vicepresidente, desde 1952.

PALABRAS CLAVE

Real Academia de la Historia, Comité Español de Ciencias Históricas.

Presence of Don Ramon d'Abadal in The Royal Academy of History (Madrid)

ABSTRACT

Activities and presence of Don Ramon d'Abadal in The Royal Academy of History (Madrid) as correspondent from 1955 and as full member from 1960, and in the Spanish Committee for Historical Sciences whom he was Vice-President from 1952.

1. mladero@ucm.es. L'article del Dr. Miguel Ángel Ladero va obrir el Congrés-Homenatge a Ramon d'Abadal i de Vinyals, celebrat a Barcelona els dies 23 i 24 de novembre de 2021.

KEYWORDS

The Royal Academy of History (Madrid). The Spanish Committee for Historical Sciences.

El discurso de ingreso de don Ramon d'Abadal en la Real Academia de la Historia, en 1960, contiene algunas noticias sobre sus estudios de doctorado en Madrid, durante el curso 1910-1911, y su probable presencia en las tertulias que don Marcelino Menéndez y Pelayo organizaba, tal vez en la vivienda o *cuarto* de la Academia donde residía por ser el académico-bibliotecario. Años más tarde coincidió con doña Mercedes Gaibrois, ambos asiduos investigadores en el Archivo de la Corona de Aragón, y recuerda don Ramon como doña Mercedes fue elegida, en 1924, correspondiente en Madrid de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona.

Estos recuerdos indican la presencia de vínculos de conocimiento y relación muy anteriores a los que mencionaré aquí porque me limito a exponer noticias tomadas de los documentos que he consultado. Noticias que arrancan del año 1950 y relacionan indirectamente a don Ramon con la Academia de la Historia, ya que se refieren a su participación en la nueva Asociación Española de Ciencias Históricas —hoy Comité Español de Ciencias Históricas. El Comité Internacional de Ciencias Históricas reanudó sus actividades después de concluida la Segunda Guerra Mundial, en 1945, y celebró el IX Congreso Internacional de Ciencias Históricas en París, en 1950, con la participación de varios historiadores españoles, entre ellos Mercedes Gaibrois de Ballesteros, que representaba a la Academia de la Historia (era la académica-bibliotecaria), Jaime Vicens Vives, Ramon Aramon i Serra, secretario del Institut d'Estudis Catalans, Antonio de la Torre y Antonio Rumeu de Armas. En abril de 1951 se inició la labor de constituir la Asociación o Comité Español de Ciencias Históricas, por una comisión encabezada por Mercedes Gabrois de Ballesteros como presidente, Luis Pericot García, Ángel Ferrari Núñez, Manuel Ballesteros Gaibrois, Jaime Vicens Vives y José María Lacarra de Miguel. Se convocó a diversas instituciones para que enviaran representantes a una primera reunión y el Institut d'Estudis Catalans, «en carta firmada por Ramon de Abadal y Ferran Soldevila, acudió inmediatamente a la cita recordando que “estuvo vinculado al Comité Internacional de Ciencias Históricas desde su

misma fundación y fue durante algún tiempo la sola representación española en dicho Comité...».

Una vez elaborados los estatutos del nuevo Comité Español, llamado entonces Asociación, en junio de 1951, y aprobados por el Ministerio de la Gobernación en julio de 1952, la Asociación celebró «su reunión constitutiva el 19 de diciembre de 1952. De allí saldría su primera Junta directiva» presidida por el duque de Alba, director de la Real Academia de la Historia, y de la que formó parte Don Ramon d'Abadal, como vicepresidente tercero. Siguió siendo miembro de las siguientes juntas directivas (1955, vicepresidente segundo; 1963-1970, vicepresidente primero).²

Así iniciada, o recuperada, con motivo de estas importantes iniciativas, la relación de don Ramon d'Abadal con académicos, se mantuvo y aumentó en los años siguientes, con buenos efectos en la consideración y amistad recíprocos, como lo demuestra el hecho de que, en junio de 1955, don Ramón Menéndez Pidal, doña Mercedes Gaibrois de Ballesteros y el P. Ángel Custodio Vega propusieran a la Real Academia de la Historia su nombramiento como académico correspondiente, y así se hizo mediante el procedimiento de elección por la Junta académica que los estatutos ordenaban.

El siguiente paso fue la propuesta para que se le eligiera académico numerario en la vacante producida por el fallecimiento de doña Mercedes Gaibrois. Firmaban la propuesta don Ramón Menéndez Pidal, de nuevo en primer lugar, don Manuel Gómez Moreno y don Modesto López Otero. El documento está fechado en Madrid, el 22 de abril de 1960. Don Ramon d'Abadal recibió primero la noticia a título personal y manifestó su satisfacción al secretario de la Academia, que era don Julio Guillén Tato, en carta de 3 de mayo de 1960. La elección por la Junta tuvo lugar el 13 y le fue comunicada ese mismo día, así como las pautas a las que debía adaptarse la impresión de su discurso de ingreso, adjuntándole ejemplares de los estatutos y el reglamento de la Real Academia.³

Don Ramon escribió de nuevo al secretario de la Academia, el 16 de mayo, para agradecer el nombramiento y anunciar su visita a Madrid el día 26 con objeto de saludar al director y otros miembros de la Academia. Su carta tiene

2. Manuel ESPADAS BURGOS (2012), p. 48-62, 125-126 y 130-138, con transcripción de la correspondencia intercambiada entre doña Mercedes y don Ramon en 1951 y 1957.

3. Los documentos que cito en el texto están en el expediente académico de don Ramon, guardado en el archivo de la Secretaría de la Real Academia de la Historia.

el membrete del cargo que entonces ejercía: presidente de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, y en tarjeta autógrafa adjunta anunciaba su intención de alojarse en el Hotel Palace, cercano a la Academia, para facilitar así entrevistas en las que recibiría información útil para preparar su entrada efectiva en la institución como académico de número. He aquí lo principal de su texto:

Me siento muy halagado y me estimo altamente honrado por este nombramiento de Académico, que agradezco a la bondad de todos los colegas. Ruego a V.E. quiera transmitir al Excmo. Sr. Director y a todos los compañeros Académicos el testimonio de mi mayor consideración y la seguridad de que voy a cumplir, dentro de mis posibilidades y en colaboración con todos ellos, a los fines de esta alta, doblemente secular y prestigiosa Corporación.

Fue, desde luego, diligente en hacerlo, ya que el solemne acto de ingreso tuvo lugar un domingo, el 27 de noviembre de 1960, a las siete de la tarde como era y sigue siendo habitual en estos casos. Previamente, había preparado su discurso de ingreso, aprobado en Junta académica, así como la contestación, que correría a cargo de don Francisco Javier Sánchez Cantón, director de la Real Academia, lo que da idea de la especial importancia que se daba al ingreso de don Ramon d'Abadal. El discurso, con una tirada de 600 ejemplares, se imprimió con puntualidad y estaba disponible desde la semana anterior al acto de ingreso.

Antes, el 4 de noviembre, el nuevo académico escribió a don Julio Guillén para informarle sobre los últimos detalles de dicha impresión y comunicar su intención de estar en Madrid desde el día 25. Añadía una consulta notable por la cortesía y el buen talante que demuestra: «Entraba en mis planes ofrecer a algunos amigos de Barcelona, que piensan asistir a la toma de posesión y para después del acto, en el Palace Hotel, una copa de champaña y unos dulces. Estaría encantado de tener allí por unos momentos la compañía de V., de nuestro Director y de los Académicos asistentes al acto. V. me dirá si es prudente hacer esta invitación o fuera considerado anti-protocolario. Si no hay reparo, le agradecería que V. mismo adelantara en mi nombre la invitación al Director y compañeros, y, a ser posible, me pudiera dar por adelantado el número aproximado de asistentes».

No es ahora momento de ponderar la gran calidad e importancia del discurso de don Ramon, titulado *Del reino de Tolosa al reino de Toledo*, que todos nosotros,

especialmente los medievalistas, hemos leído y estimado siempre como muestra sobresaliente de las amplias y esclarecedoras investigaciones de su autor.⁴ En su respuesta, don Francisco J. Sánchez Cantón, señalaba la positiva novedad de que, por primera vez, la Academia hubiera elegido a «un ilustre cultivador de los estudios históricos que, hasta ahora, no ha residido habitualmente en Madrid [...] Parece que sólo beneficios lograrán nuestros Institutos si buscan, con parsimonia y acierto, a lo largo y a lo ancho de España, herederos de quienes se ausentan para siempre».

Lo que entonces era una novedad, se ha convertido ya en práctica relativamente frecuente, que se beneficia de la gran mejora en variedad y rapidez de los medios de transporte desde 1960 hasta hoy, y también ya del recurso electrónico que ha hecho posible la continuidad de las sesiones académicas desde marzo de 2020, durante el tiempo de la pandemia, y que aún sigue disponible cuando es preciso utilizarlo. En tiempos de don Ramon, las posibilidades eran mucho menores, pero acudió en persona a buen número de sesiones entre 1960 y 1965, según consta en las Actas y en el Anuario académico.⁵ Después, por motivos de edad y salud, no pudo asistir, aunque, por supuesto, mantuvo siempre la relación epistolar, especialmente con el secretario don Julio Guillén Tato.

Así, algunas cartas conservadas en su expediente dan cuenta de diversos aspectos, tal vez no los más importantes, puesto que no se refieren a contenidos historiográficos, pero siempre valiosos para valorar su presencia. Desde la práctica anual de jugar a la lotería por Navidad, con los demás académicos y personal de la Casa, y de no descuidar la entrega de aguinaldo a los porteros, hasta los actos académicos de la mayor importancia corporativa, como eran los de participar en la elección de nuevos académicos numerarios, lo que generalmente hacía por carta. El 3 de abril de 1963, la Academia le felicitó muy cordialmente por su investidura como doctor *honoris causa* por la Universidad de Toulouse. En febrero de 1966 delegó en él la representación para asistir a las honras fúnebres de don Jesús Ernesto Martínez Ferrando, director del Archivo de la Corona de Aragón y académico correspondiente. Al mes siguiente, la corporación lo felicitaba por su amplio estudio sobre *Pedro el Ceremonioso y los comienzos de la decadencia política de Cataluña*, del que había enviado ejemplar para la biblioteca. Es la introducción al volumen XIV de la *Historia de España* dirigida por

4. Ramon DE ABADAL (1960).

5. Dos asistencias a Junta en 1960, 10 en 1961, 5 en 1962, 7 en 1963, 7 en 1964, 5 en 1965.

don Ramón Menéndez Pidal, quien le encargó su redacción: las buenas relaciones profesionales y amistosas entre ambos fueron siempre notorias.

Por entonces, don Ramon d'Abadal mantenía el contacto con la Academia por vía epistolar. Así, en noviembre de 1967 enviaba su *La casa Abadal del Pradell y Els precedents a la Història de Catalunya*: «Ya que no puedo personalmente, reciban con este libro un afectuoso saludo los compañeros y a todos les deseo felices Navidades». Por entonces, había recibido la visita de don Luis García de Valdeavellano, que fue quien hizo entrega del libro en una sesión de la Junta y dio cuenta de cómo había encontrado a don Ramon, a quien se enviaron «los votos unánimes de los señores académicos por su salud y prosperidad».

Desde febrero de 1968, las cartas que intercambiaban don Ramon y don Julio Guillén Tato, como secretario de la Academia, están redactadas unas veces en castellano, otras en catalán o en valenciano. En la primera, manuscrita, don Ramon se expresa así:

Barcelona, 19 febrer 1968

Excm. Sr. D. Juli Guillen Tato, a Madrid.

Molt apreciat amic i col·lega: amb gran interès vaig llegir el seu discurs de Mantenedor dels jocs florals de València, escrit en un bell i escaient valencià. Moltes gràcies per l'amable dedicatòria.

He rebut l'Anuari de l'Acadèmia. Sota el meu nom s'hi fa constar que soc Diputat provincial; això era exactament mig segle enrere. Li agrairia doncs que ho fes esborrar: en canvi estimaria que s'hi posés «Correspondiente del Institut de France».

Em fa molta pena no poguer assistir a les sessions de l'Acadèmia. Ara, després de la consabuda grippe, torno a estar millor, puc treballar, però no em deixen sortir de casa, em tenen enclaustrat —«secuestrado» familiar.

Li prego que saludi el Sr. Director i tots els col·legues de l'Acadèmia als qui desitjo, com a V., un venturós any 1968.

Rebi l'alta consideració i el ver afecte d'aquest seu amic.

Ramon d'Abadal

Poco hay, después, en su expediente académico, salvo la felicitación navideña colectiva que los académicos le hicieron llegar el 19 de diciembre de 1968. Y la tarjeta de don Ramón dirigida a Guillén Tato, el 20 de enero de 1969,

acompañando una papeleta de votación para elegir nuevo académico que cubriera la vacante producida por el fallecimiento de Menéndez Pidal: «Aún continuó en cama desde varias semanas, pero espero haber iniciado una mejoría que me permita levantarme esta semana. Fue un tropiezo de cierta importancia, mayor por la edad...». Algunos meses después, en diciembre, con motivo de una reunión de la directiva del Comité Español de Ciencias Históricas en Barcelona,⁶ le visitó don Jesús Pabón Suárez de Urbina, director de la Academia y del Comité quien, según informó a los académicos, «en su breve conversación con él, había podido comprobar como don Ramón, en la plena lucidez de su mente, seguía interesándose desde el lecho por sus estudios históricos».

Don Ramon d'Abadal murió en Barcelona el 17 de enero de 1970. La Academia recibió el recordatorio familiar y la comunicación del Institut d'Estudis Catalans, y el viernes 23 se ofició la misa por el difunto en el oratorio anejo al salón de Juntas, como es habitual cuando fallece un académico, y envió su sincero pésame a Doña María del Remedio Guitart, viuda de don Ramón: «[...] Los constantes testimonios recibidos por los señores académicos de su afabilidad y las reiteradas pruebas de caballerosidad, son motivos que acrecientan nuestra pena al vernos privados de su colaboración y consejo...».

Cuando ocurre el fallecimiento de uno de sus miembros de número, la Academia de la Historia encomienda a otro académico la redacción de la correspondiente semblanza biobibliográfica, teniendo en cuenta la cercanía profesional y personal del redactor con respecto al biografiado, y la publica en el siguiente número del *Boletín de la Real Academia de la Historia*.⁷ Debido a la enfermedad de don Jesús Pabón, que iba a redactarla, se hizo cargo de la tarea don Luis García de Valdeavellano y, sin duda, consiguió trazar un retrato cabal de don Ramon d'Abadal, en su condición humana como «cumplido caballero», y en su extraordinaria y dilatada labor como «ilustre maestro de los historiadores catalanes». La lectura de las páginas escritas entonces por don Luis sigue siendo hoy una excelente introducción historiográfica y un testimonio de recuerdo amistoso y agradecido que podemos compartir con nuestros predecesores académicos de hace cincuenta y un años.

6. ESPADAS BURGOS (2012), p. 85. Participé en aquella reunión como vicesecretario adjunto de don Eloy Benito Ruano.

7. *Boletín de la Real Academia de la Historia*, CLXVI, 1, 1970, p. 6-19.

ADDENDA

A finales de 1988 se formó una Comisión para conmemorar el centenario del nacimiento de don Ramon d'Abadal, proyecto de cuyas características informó a la Academia don Joaquim d'Abadal i Guitart, hijo de don Ramon. Don Dalmiro de la Válgoma, secretario entonces de la Academia, informó a ésta en enero de 1989 sobre la posibilidad de que los académicos participaran con colaboraciones escritas en el Libro Homenaje o Miscelánea que se proyectaba editar. Don Joaquim d'Abadal y don Jaume Sobrequés i Callicó reiteraron la invitación en carta de 17 de julio de 1989 y algunos académicos enviaron sus colaboraciones: así, don Antonio Domínguez Ortiz, don Fernando Chueca Goitia, Don Manuel Fernández Álvarez y don Eloy Benito Ruano. Aquellos textos de sus compañeros en la Academia de la Historia se publicaron pocos años después.⁸

BIBLIOGRAFIA

ABADAL, Ramon de (1960). *Del reino de Tolosa al reino de Toledo*. Madrid: Real Academia de la Historia.

ESPADAS BURGOS, Manuel (2012). *Un lugar de encuentro de historiadores. España y los Congresos Internacionales de Ciencias Históricas*. Madrid: Comité Español de Ciencias Históricas.

Miscel·lània Ramon d'Abadal. Estudis d'història oferts a Ramon d'Abadal i de Vinyals en el centenari del seu naixement (1994). Barcelona: Estudis Universitaris Catalans.

8. *Miscel·lània Ramon d'Abadal* (1994).

MOTS DE CLOENDA

JAUME SOBREQUÉS I CALLICÓ¹

President de la Societat Catalana d'Estudis Històrics

No seria comprensible que, en aquesta sessió de clausura del Congrés dedicat a evocar la persona i l'obra de Ramon d'Abadal i de Vinyals —un dels grans colossos de la historiografia catalana i europea del segle xx—, jo, que en vaig ser secretari científic en els darrers cinc anys de la seva vida, no digués quatre mots sobre l'Abadal historiador. Tant més quan m'ha correspost la responsabilitat de col·laborar activament en l'organització del simposi.

Les meves paraules es fonamenten, no en l'exegesi impersonal —bé que rigorosa—, que molts ponents han fet de les diverses aportacions de les obres d'Abadal, sinó en una valoració més àmplia del que va representar la seva feina d'historiador. L'exegesi fa d'Abadal un excel·lent erudit. No és ni just ni contribueix a fer d'ell, abans que tot, un historiador. Perquè, com convindreu amb mi, no és el mateix ser un erudit que ser un historiador.

Un autèntic historiador utilitza l'erudició només com un instrument que ajuda a tenir, d'un determinat període històric, una visió d'abast més inclusiva. Si, a més, l'obra d'Abadal, no abasta únicament un *període*, sinó la gairebé totalitat de la història catalana, com hem procurat —amb els amics Gaspar Feliu i Josep M. Salrach— que els ponents del Congrés en deixessin un més o menys explícit testimoniatge en les valuoses anàlisis que ens han ofert, l'exigència de deixar constància que Abadal va ser un autèntic historiador és fa encara més obligada.

1. jsobreques@editorialbase.com

JAUME SOBREQUÉS I CALLICÓ

Presentar Abadal només com el primer gran historiador català del món carolingi i del que es refereix als orígens i formació de Catalunya —que ho va ser— resulta una anàlisi incompleta de la seva magna i plural tasca com a historiador. Abadal va oferir una visió global del passat català, i la seva contribució, en aquest aspecte, transforma la seva erudició en una indubtable contribució al coneixement sobre els trets fonamentals per comprendre la realitat històrica de Catalunya al llarg dels segles, i aporta, també, dades per a la comprensió íntegra de la Catalunya d'avui.

És habitual, quan hom fa la valoració de l'obra d'un historiador, cercar una manera fàcil i ràpida de definir-lo en una única paraula o concepte. Així, Ferran Soldevila i Antoni Rovira i Virgili són historiadors *romàntics*, i Pierre Vilar és un historiador *marxista*. Quina bestiesa, i, sobretot, quina injustícia...! Com ho és restringir l'obra d'Abadal com la pròpia d'un medievalista de l'alta edat mitjana, o com la d'un erudit del món carolingi. Que la seva obra, en aquests aspectes, sigui no solament la més rellevant, sinó, també, la que fa d'ell un estudiós de primera magnitud, no treu que aquesta definició no resulti limitativa, i, per tant, insuficient i pobre.

L'obra d'Abadal s'ha de contemplar en la seva totalitat. En vaig tenir la certesa irrefutable quan, fa cinquanta anys mal comptats, vaig haver de fer la seva bibliografia per ser inclosa en l'obra que vaig preparar, en el llibre *Dels visigots als catalans* (1973), que aplegava diversos estudis seus sobre el període descrit en el títol, que vaig donar a l'obra.

Si algú ha fet l'exercici de posar els ulls, no solament en la relació dels títols dels estudis inclosos al llibre, sinó també del seu contingut, s'adonarà de l'abast i pluralitat de l'interès d'Abadal per un passat català que abasta des dels remots segles de la prehistòria, passant pel món visigòtic, romà, de la baixa edat mitjana fins al món contemporani. Fantàstic!

Què explica l'anàlisi d'aquesta bibliografia a l'hora de cercar una valoració sencera de l'obra històrica d'Abadal?

Per a qui vulgui veure-ho i tingui un esperit obert, allunyat d'apriorismes simplificadors, la pluralitat dels estudis d'Abadal ofereix trets ben palesos, i, polièdrics, quant a les cares que presenta, sempre, però, formant un cos compacte unificat.

La seva obra té elements propis d'un historiador positiva i racionalista, però també ofereix una tipologia marxista, positivista i nacionalista i romàntica. Presenta caràcters propis de la història política, social, institucional, econòmica,

cultural, biogràfica i local. Molts i molts anys abans que hom *posés de moda* la dita història total —que no seguí, però, cap dels seus apòstols—, Abadal, més que gairebé cap altre historiador català —amb l'excepció, en certa manera, de Jaume Vicens i Vives— va practicar aquesta dita història total, i va fer-ho sense cercar cap definició al seu quefer com a historiador.

A més, la seva feina va ser la pròpia d'un estudiós compromès amb el seu passat, esdevingut present al llarg de la seva vida. No li va caldre fer cap manifestació explícita de *patriotisme* per haver contribuït a la defensa d'uns valors culturals i polítics sostinguts amb fermesa durant els difícils anys del franquisme. El seu testimoniatge implícit —també, en ocasions, prou manifestat— va ajudar a la defensa dels trets identitaris del país. Tota la seva obra n'és un testimoni irrefutable, que va ser exercit des dels coneixements i les experiències viscudes arreu d'Espanya, de la seva casa del carrer Casp de Barcelona, i de la casa pairal del Pradell. Lluny, doncs, del món acadèmic, però dins, també, des d'algunes institucions que, com l'Institut d'Estudis Catalans, varen contribuir a preservar determinats trets identitaris nacionalistes, sempre allunyats de l'oficialitat política del règim franquista.

Va ser, Ramon d'Abadal i de Vinyals, un home obert al món i a la realitat política que travessava el país. Sobre els darrers cinc anys de la seva vida, en puc donar un testimoniatge personal irrefutable.

ARTICLES

LA CAMPANYA CONTRA L'EXPOSICIÓ DEL NU A LA BARCELONA DE 1933

ALBERT BALCELLS¹
Institut d'Estudis Catalans

Lliurat el 6 d'abril de 2022. Acceptat el 18 de maig de 2022.

RESUM

L'Exposició del Nu provocà a la Barcelona de la tardor de 1933 una campanya en contra per part de diverses associacions catòliques encapçalades pel publicista Ramon Rucabado, amb el suport del columnista Manuel Brunet al diari *La Veu de Catalunya*. En aquest article s'analitza tant el context polític, sense el qual no es pot entendre la polèmica, com també les tesis esgrimides i el grau de ressò que obtingueren.

PARAULES CLAU

Nu artístic, exposicions col·lectives, classicisme, mediterranisme, escultura, pintura, Cercle Artístic de Barcelona, Generalitat de Catalunya, Rucabado.

The campaign against the exhibition of the nude in the Barcelona of 1933

ABSTRACT

The Exhibition of the Nude in Barcelona in the autumn of 1933 triggered a campaign against it by diverse catholic associations headed by the publicist Ramon Rucabado with the support of the columnist Manuel Brunet in the

1. ABalcells@iec.cat

newspaper *La Veu de Catalunya*. This article analyses both the political context, without which the controversy cannot be understood, the theories used and the widespread effect they had.

KEYWORDS

Artistic nude, group exhibitions, classicism, Mediterraneanism, sculpture, painting, Cercle Artístic de Barcelona, Generalitat de Catalunya, Rucabado.

I. EL CONTEXT

El 15 de desembre de 1933 s'inaugurà l'Exposició del Nu al vestíbul subterrani de l'estació dels Ferrocarrils Catalans a la plaça de Catalunya de Barcelona. Fou una mostra de pintura, dibuix i escultura, organitzada pel Cercle Artístic de la ciutat i patrocinada per l'Ajuntament i per la Generalitat de Catalunya. Tot i ser un espai públic, estava acotat i calia pagar entrada. Fou inaugurada l'exposició pel president Francesc Macià, pel conseller de cultura Ventura Gassol i per l'alcalde Jaume Aiguader. En aquell espai subterrani hi hauria després l'avinguda de la Llum, amb una galeria comercial i un cinema. Aquella inauguració anava a ser el darrer acte oficial del president Macià, perquè es va sotmetre després a una operació quirúrgica que es complicà, i morí deu dies més tard de la inauguració d'aquesta mostra col·lectiva.

El context polític era crispat. El 19 de novembre anterior s'havien celebrat les segones eleccions legislatives del quinquenni republicà i s'havia registrat una recuperació de les dretes. El fracàs de les esquerres —més gran al conjunt d'Espanya que a Catalunya— havia estat degut a la divisió d'aquelles, que, en el marc d'un sistema majoritari que donava un plus a les candidatures més votades, havia coincidit amb la primera ocasió en què les dones havien fet ús del dret de sufragi, que acabaven d'adquirir. El fet semblava confirmar els temors d'una part de les esquerres que el vot femení afavoriria les dretes, un prejudici que s'encarregarien de contradir les eleccions municipals catalanes de gener de 1934 i les legislatives espanyoles de febrer de 1936, atès l'èxit de les esquerres, aliades en aquestes dues ocasions a Catalunya.

Un intent frustrat de revolta anarquista —del 8 al 10 de desembre— havia coincidit amb una vaga de transports públics a Barcelona, seguida per l'acomiadament

de tres-cents tramviàries promotors de la paralització del servei públic sense que s'hagués respectat l'intent previ i preceptiu de conciliació i sense mantenir serveis mínims. La vaga de tramvies, autobusos i metro a Barcelona acabà el 12 de desembre. A continuació, com a represàlia, alguns tramvies patiren sabotatges a mà armada en ple dia.² Els acomiadats pretenien rebre un subsidi, recaptat cada setmana entre els que treballaven i la resistència a tal exigència generà violència.³ Els atemptats socials estaven assolint unes xifres que s'apropaven a les dels anys del pistolerisme sindicalista anterior a la Dictadura de Primo de Rivera, entre 1917 i 1923. La Generalitat i ERC es jugaven el seu prestigi atès que la competència de l'ordre públic es traspassava per aquelles dates del poder central al de la denominada regió autònoma.

La legislació laïcista de la Segona República amenaçava amb el tancament dels col·legis dels ordes religiosos, si bé això fou aturat per la victòria electoral del centre i de la dreta i pel fet, a més, que no era possible substituir-los immediatament per centres públics. S'estaven formant mútues de pares que substituïen els religiosos i religioses en la titularitat dels centres educatius catòlics regits per les mateixes congregacions. Havien desaparegut l'ensenyament de la religió catòlica i el crucifix de l'escola pública, s'havia promulgat una llei que permetia el divorci i estava prevista la supressió ajornada de les pagues a la clerecia parroquial arran de la separació entre Estat i Església. Tot això posava fi a l'Estat confessional catòlic de la monarquia i havia aixecat la protesta de la jerarquia eclesiàstica, de manera que l'oposició a la legislació anticlerical havia jugat un paper important en el gir electoral esdevingut el novembre de 1933. En aquest context, la campanya contra l'Exposició del Nu estava polititzada i s'explica per les circumstàncies que la rodejaren.

2. IDEES PRECEDENTS DE L'EXPOSICIÓ DEL NU I ELS ARTISTES EXPOSITORS

La idea d'una exposició com la de finals de 1933 havia nascut durant la Dictadura de Primo de Rivera, quan la col·locació d'estàtues al·legòriques amb

2. Albert BALCELLS, «El control sindical dels transports i de les comunicacions de Barcelona entre 1931 i 1939», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, Barcelona, IEC, 1915, p. 181-202.

3. Jaume PASSARELL, *Bohemis, pistolers, anarquistes i altres ninots*. Edició a cura de Valentí Soler, Barcelona, Acontravent, 2010, p. 172-173. Article titulat «Gangsterisme social a Barcelona», *La Publicitat*, 25 de gener de 1934.

nus clàssics a la plaça de Catalunya, que era un indret cèntric que s'acabava d'urbanitzar, havia desvetllat ja una campanya contra aquelles escultures entre 1925 i 1926, tal com recordava el president del Cercle Artístic a la revista *Mercurio*. Les autoritats es veieren obligades a posar guàrdies per tal que no fossin mutilades i a traslladar a llocs més apartats de la ciutat la meitat d'aquelles estàtues. Com el president del Cercle Artístic deia a la revista esmentada, el desembre de 1933, tothom s'havia acostumat a les escultures de la plaça de Catalunya, on jugaven els infants sense cap escàndol. Al respecte, Rucabado feia constar que no li agradava gens l'escultura situada a la dreta de la part alta de la plaça, que representava Barcelona com una dona nua, que anava dalt d'un cavall i sostenia una nau damunt del cap. Era obra de Frederic Marès. Rucabado hauria considerat més propi representar Barcelona com una reina vestida amb els símbols adients i no —ell deia— com «una *ecuyère* de circ, una *girl* de *revue* nudista».

A l'Exposició del Nu de 1933 hi van participar els pintors Alfred Opisso, Grau Sala, Bécquer, Lluís Muntané Muns, Vidal Galícia, Vila Arrufat, Santasusagna, Puigdengolas, Fabregat, Camps Ribera, Amat, Mataró, Bergnes, Barrau, Riu, Orihuel, Vidal Rolland, Laporta, Carbonell, Teresa Condeminas, Martí Gras, Casas Abarca (fora de concurs), Joan Gil, Mikouno, Oliaga, Ramon Cal-sina, Gustau Cochet, Mary Taylor, Rupert Sanchís, Carme Cortès, Créixems, Antoni Costa, Solà Boyls, Miquel Farré, Mombrú, Gastó, Porta, Joana Gil, S. Ortega, Pere Daura i Archie Gittes. Els escultors foren Enric Clarasó, Bosch, Lluís Montané Mollfullada, Martí Llauradó, Josep Viladomat, Josep Clarà, Enric Monjo, Miguel Paredes, J. Cardella, J. Martrús, J. M Giménez i L. Causaràs. Els dibuixants van ser Rafael Estrany, Marqués Puig, Carmen Davadillo, Antoni Ollé (litografia), Joan Gil Sala, Orihuel, Joan Commeleran, Soler Puig, Díez Costa, Serrano, Montserrat Fargas, Francesc Fàbregas, Pere Riu (aiguafort) i J. Granyé. No hi havia cap dona escultora però sí tres pintores i una dibuixant. A la secció retrospectiva hi havia obres de Ramon Casas, Marià Fortuny, Joaquim Vayreda, Ricard Canals, Martí Alsina, Miralles, Enric Serra, Isidre Nonell, Agapit i Venanci Vallmitjana, Vicente López, Damià Campeny i altres.

Tingué lloc una selecció prèvia basada en la qualitat artística i en l'exclusió de tota obra que es pogués considerar eròtica. Resultaren excloses 235 obres pel jurat d'admissió i només se n'exposaren 80, una severa eliminació de dos terços de les presentades. Entre els membres del jurat hi havia Josep Llimona, que

presidia la Junta de Museus, Joaquim Sunyer, Manuel Rocamora i Antoni Puig Gairalt. El Cercle Artístic de Sant Lluc, l'entitat dels artistes catòlics, estigué present amb altres sis, al costat d'un delegat del Cercle Artístic.

La mostra venia a ser una afirmació de l'art mediterrani i classicista —no neoclàssic—, que encara era el dominant davant de les avantguardes, que cada vegada estaven més presents a Catalunya sense arribar a ser preponderants. El crític Joan Cortès deia al *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*: «El conjunt de l'exposició assenyalava una orientació escolàstica ben estimable sense, però, que s'hi noti una tendència excessivament acadèmica, sinó que, informant aquesta aspiració objectivista el desig d'expressar les coses amb claredat, s'hi notava ben palesa la influència dels temps moderns amb les seves ensenyances, les seves inquietuds, les seves recerques».⁴

3. RAMON RUCABADO, PROMOTOR DE LA CAMPANYA EN CONTRA

Ramon Rucabado encapçalà una campanya contra l'Exposició del Nu en què figuraren la Junta Diocesana d'Acció Catòlica, la Lliga contra la Pública Immoralitat, l'Associació de Pares de Família, l'Obra dels Exercicis Parroquials, Acció Popular i la Federació de Joves Cristians de Catalunya. Presidia aleshores el Cercle Artístic (que havia suprimit l'adjectiu de *Reial*) el pintor Pere Casas Abarca, que ocupava aquest lloc des de 1930 i havia catalanitzat els estatuts i els anuncis de l'entitat. El febrer de 1934 cedí el lloc a Josep Clarà, que presidí el Cercle fins al febrer de 1936.⁵

Ramon Rucabado fou un assagista molt present a la vida catalana. Entre el 1911 i el 1912 promogué des del setmanari *Cataluña* una enquesta contra el cinema de ficció, a la qual respongueren 54 personalitats, la majoria d'acord amb l'iniciador i en contra del nou espectacle tal com s'estava desplegant. En aquell temps Barcelona tenia ja 160 sales de cine per a una població de sis-cents mil habitants. Anvers, amb tres-cents cinquanta mil habitants, tenia només 12 cinemes a la mateixa època. L'èxit del cine havia estat enorme a Catalunya. Des de mitjans dels anys vint el cinema començà a ser reconegut com el setè

4. *Butlletí dels Museus d'Art de Barcelona*, IV, 1934, p. 193-196.

5. Maria Isabel MARÍN, *Cercle Artístic de Barcelona 12881-2006. Primera aproximació a 125 anys d'història*. Barcelona, Reial Cercle Artístic de Barcelona, 2006.

art a Barcelona al mateix temps que ho era a França i la crítica cinematogràfica adquirí a la premsa la mateixa categoria que la teatral.

Rucabado reivindicà sempre la necessitat d'una Facultat d'Economia per a Barcelona. S'identificà amb el Centre Autonomista de Dependents del Comerç i de la Indústria tot i desaprovar-hi les influències esquerranes presents des dels anys vint. Treballava a les oficines de la gran empresa tèxtil La España Industrial i en fou apoderat. Va ser director del setmanari *Catalunya Social* (1921-1936) en uns anys de duresa extrema de la lluita de classes, temàtica sobre la qual escrigué un seguit d'articles, publicats després com a llibres: *Socialisme espiritual* (1919), *Angoixes socials* (1923), *El sindicat i el casino* (1923) i *Entorn al sindicalisme* (1925).⁶ A més d'un *Compendi d'educació civil*, premiat el 1920 per l'Ajuntament de Sabadell, Rucabado publicà el 1922 *Contra el joc i el pacte amb el joc*. Col·laborador del diari *La Veu de Catalunya*, se'l pot considerar afí políticament a la Lliga Catalana de Francesc Cambó en els anys trenta. El 1934 la Políglota publicà *Bandera d'escàndol. Resum de la campanya contra l'Exposició del Nu*, un llibre de 124 planes a càrrec de Rucabado.

4. LA TESI DE LA CAMPANYA

La tesi del capdavanter de la campanya queda expressada clarament en els següents paràgrafs: «Posant-se la mà al cor tothom, i de segur també els crítics, tothom confessarà que no és pas amb exhibicions del nu com s'educa el poble i com s'ensenya als obrers la virtut, el treball, el respecte i la disciplina. Que no és amb exposicions del nu com s'educa els rics i els patrons en la caritat social, en l'austeritat, en la virtut exemplaritzant de la continència». L'exhibició del nu era per a Rucabado «[...] una de les causes de l'enfolliment anarquista, d'aquesta febre incurable d'enveja, cobejança, ràbia i dura crueltat que forma el complex psicològic de l'anarquista i en general de tots els revolucionaris d'acció».

Per Rucabado l'Exposició del Nu fomentava el desordre moral, sense el qual no hi podia haver ordre social. I la violència imperant en la lluita de classes li semblava que ho confirmava. Per Rucabado el nu artístic era similar al nudisme i ell considerava que aquest estava emparentat amb l'anarquisme i amb

6. Manuel RUCABADO, *Ramon Rucabado, 18891-1984. Cronologia i bibliografia*, Barcelona, 1984.

la revolució social. Els nus havien de restar als museus, però no havien d'exhibir-se a una estació de tren i menys per Nadal, festa cristiana que era l'antítesi del paganisme que l'exposició barcelonina traspuava segons Rucabado. Ell al·ludia als «incendis de tramvies, bombes dins dels cotxes que fan explosió i fereixen els passatgers, líquids inflamables llançats contra autobusos i tramvies, de vegades plens de gent, de vegades fent baixar primer el públic pistola en mà i cremant després el vehicle en la més gran impunitat». I era cert que això estava passant.

La campanya contra l'Exposició del Nu no aconseguí gaire suport fora del cercles on havia nascut. Entre els periodistes trobà el de Manuel Brunet, columnista de *La Veu de Catalunya*, diari portaveu de la Lliga Catalana, que s'estava orientant cap a posicions més conservadores que abans per oposició a l'Esquerra Republicana governant.

Joan Cortès, a la crítica abans esmentada, deia: «L'Exposició del Nu es duqué a terme i els ciutadans que la visitaren es feren ben bé càrrec de com era desorbitada i impertinent la campanya d'escàndol que s'havia fet al seu volt. Hom els havia cridat l'atenció sobre qui sap quantes iniquitats i es trobaren amb una manifestació tan correcta, normal i innòcua com la que més en pugui ésser, constituent per ella sola el desmentiment més rotund i la desautorització més completa de la campanya que contra ella s'havia fet». A la influent revista *Mirador, setmanari de literatura, art i política*, es deia a la columna «De dijous a dijous» del 21 de desembre de 1933: «Cal afirmar que els esgarips de les vestals de la moral eren del tot inadequats. Aquesta Exposició del Nu és completament inofensiva». I al·ludia de passada a Rucabado i a Manuel Brunet. La crítica de l'Exposició del Nu, a càrrec d'Enric F. Gual, publicada a *Mirador* el 21 i el 28 de desembre de 1933, no feia esment de la campanya en contra, remarcava les obres que li havien agradat més i en donava una informació de caire completament normal: «A jutjar pels resultats, s'ha obtingut un excel·lent conjunt de pintura i escultura, que es troba en un nivell honorable, cosa molt difícil de dir de tantes i tantes exposicions amplament col·lectives». Gual remarcava la pintura d'un jove que li havia cridat l'atenció: Antoni García Morales.

La resposta pública del president del Cercle Artístic a la campanya contra l'Exposició del Nu, remarcava que es tractava d'un espai tancat, que calia pagar dues pessetes d'entrada i que la selecció prèvia havia descartat tot el que podia semblar de baixa sensualitat. Alguns comentaristes consideraven que la campanya contra l'exposició no feia més que contribuir al seu èxit de públic. El president del Cercle Artístic a la resposta publicada fins i tot a *La Veu de Catalunya*

el 21 d'octubre de 1933 afirmava que «entre el nudisme dels naturistes i el Nu pictòric o escultòric creat, per exemple, per Ticià i Miquel Àngel, hi ha un abisme. L'abisme que existeix entre indústria i art, entre etnografia i civilització. El mateix abisme que separa l'animalitat i la intel·ligència». I prometia severitat en la selecció d'obres que s'anava a fer, assegurant que el jurat «foragitarà del concurs no solament el descarat, sinó que evitarà amb el màxim rigor el refinat pervers i la baixa semisensualitat». Possiblement la campanya hostil incentivà el criteri restrictiu del jurat, que li valgué el descontent de molts artistes.

Manuel Brunet, columnista prestigiós de *La Veu de Catalunya* i abans director de *Mirador*, donà suport a la campanya de Rucabado. El 17 de desembre de 1933, després de parlar amb cert menyspreu del Cercle Artístic —segons ell, «vell refugi dels nostres *pompiers*»— diu Brunet al diari esmentat: «El que hi ha és que aquesta Exposició del Nu instal·lada en un lloc impropï i bombejada d'una manera impúdica, és una mena de repte a la ciutat i una propaganda, no del nu sinó del nudisme, i que ja estem tips de la tendència de tant nu i tant nudisme». Però afegia que encara era pitjor l'Exposició Dalí, que Brunet qualificava d'«exhibició de misèria intel·lectual i moral».

Al *Butlletí dels Museus de Barcelona* s'esbossà un apunt crític en el cas de l'article de Josep F. Ràfols, al número de febrer de 1934, perquè després d'elogiar la tasca de selecció del jurat d'admissions, deia: «La falla inicial d'aquest concurs d'un tema de si abocat a l'equívoc, es troba ja en l'entitat organitzadora, tant com a entitat artística entitat recreativa, la festa major de la qual és tots els anys per Carnestoltes, un ball de disfresses dintre la tradició d'*El Gavilán*. El segon punt del tot feble —i més que feble repulsiu— és la conferència preparatòria que donà José Francés, escorrent-se en la seva apologia des del nu representat al nu vivent. Aquestes circumstàncies justificaren les serenes escomeses de Ramon Rucabado, a les quals va contestar el Comitè organitzador de l'Exposició del Nu que es comprometia a respondre de la dignitat de l'acte. Amb tot, la forma en què l'Exposició actualment s'anuncia —amb lèxic propi de propagandes d'espectacles obscens— dona a Rucabado la raó».

Venint d'una revista acadèmica i oficial, no podia restar aquest comentari sense resposta per part del president del Cercle Artístic, al número 37, de juny de 1934, del *Butlletí dels Museus de Barcelona*. Recordava que s'havien repartit premis per valor de 59.000 pessetes, defensava la conferència de J. Francés, reproduïda a *Mercurio*, i la dignitat de la propaganda realitzada en favor de l'exposició, així com la tasca del Cercle Artístic de Barcelona, i posava com a exemple que aquest

estava preparant una exposició d'artistes catalans a Londres. Els textos que s'acaben d'esmentar foren posteriors a l'exposició. Molt abans, el Cercle Artístic havia hagut de respondre a les crítiques de les entitats catòliques i donar-los garanties de solvència i honestedat, que no apaivagaren els contradictors.

Com era usual a les exposicions oficials col·lectives, foren adquirides algunes obres per la Junta de Museus de Barcelona. En aquest cas van ser les pintures exposades per Antoni Mataró i Anton i Antoni García, l'escultura d'Enric Monjo i el dibuix de Josep Solé i Puig. Els premis en metàl·lic de pintura foren concedits a Josep Puigdengolas, J. Fabregat, Teresa Condeminas, Lluís Muntané Muns, J. Amat, R. Laporta, Alfred Opisso, J. Mombrú, Créixems, Miquel Ferrer, Josep Prim, Ernest Santasusagna i A. Vidal Rolland. Els d'escultura foren per a Josep Viladomat, Manuel Llauradó, M. Paredes (un dels atacats per Rucabado), E. Clarasó i J. Martrús. Es concediren premis extraordinaris a Antoni Ollé Pinell, J. M. Marqués Puig, J. Bosch, Martí Gras, Grau Sala i Gerard Carbonell.

En la resposta a les censures a l'exposició, el president del Cercle Artístic contraposava la puresa de les obres de la mostra als «prejudicis atàvics». Rucabado respongué que el Cercle Artístic no era competent en matèria moral i que el que Casas Abarca denominava «prejudicis atàvics» era la moral cristiana de sempre. «Entre la noció que els responsables d'aquesta exhibició tinguin de la castedat i la puresa, i la noció cristiana hi ha un abisme» escrivia Rucabado, per al qual l'única moral vàlida era la catòlica tradicional.

Val la pena retrocedir en el temps un quart de segle. Abans d'haver començat Rucabado la campanya anticinematogràfica de 1911, Eugeni d'Ors, formulador del noucentisme i personatge admirat per Rucabado, que tenia tres anys menys, li havia escrit des de l'estranger, el juliol de 1909, dient que calia distingir entre el veritable art, la llibertat del qual, conquerida pel Renaixement, calia respectar, i una vulgar indústria com la cinematogràfica, que calia sotmetre a control de la censura com la sarsuela del *género chico*, sense tenir por que es perdés pel camí cap obra perenne per causa d'aquest control.⁷ El 1933 Eugeni d'Ors vivia a Madrid, allunyat de la cultura catalana, i no intervingué per a res en la polèmica de l'Exposició del Nu, però resulta evident que Rucabado s'havia allunyat completament del criteri expressat per Xènius vint-i-quatre anys abans.

7. Joan M. MINGUET, «Classicisme i cinema: Eugeni d'Ors, el noucentisme i les arts industrials», *Locus Amoenus*, núm. 5, 2000-2001. Del mateix autor, *Cinema, modernitat i avantguarda (1920- 1936)*, València, 3 i 4, 2000.

El 1920 Rucabado havia insistit en la seva campanya contra el cinema en una conferència a l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la Dona, la institució creada per la pedagoga i escriptora Francesca Bonnemaison. Però aquell mateix any la intel·lectualitat catalana, seguint Alexandre Plana, començava a legitimar la categoria artística del cinema des de les planes del diari *La Publicidad*, tot reconeixent que el cinema era l'art nou més representatiu de la cultura del segle xx.⁸

5. CONCLUSIONS DE LA CAMPANYA

A les conclusions de la campanya de 1933-1934, Rucabado admetia que hi havia a l'exposició un nu escultòric d'Enric Monjo «que no sembla voluptuós ni indecent», i que el mateix es podia dir del d'Antoni Vila Arrufat, però considerava que altres obres, com l'escultura signada per Francisco Paredes i les pintures de Pere Daura, Carme Cortés, Josep Maria Prim i Gustau Cochet eren «indecents». Com que se li havia objectat que el Museu Vaticà estava ple d'escultures nues, Rucabado declarà que si totes les escultures antigues nues del Museu Vaticà s'haguessin mostrat juntes sota el rètol d'Exposició del Nu o bé totes les obres que s'acabaven d'exposar a l'estació de la plaça de Catalunya haguessin estat de la sensibilitat de les de Monjo, pel sol fet d'anunciar-se com a nues, també haurien resultat en conjunt indecents, en no estar adreçades als entesos sinó a «la gent del carrer, la multitud, savis i analfabets, madurs i joves i adolescents, acostant-los a la presència d'obres com l'escultura lúbrica i sicalíptica de Paredes».

Hi havia per tant una doble condemna: es criticava l'exhibició de les obres en un espai que no era un museu —Un indret que sí que hauria estat adequat i es consideraria un lloc idoni per als estudiosos— i que s'adreçés a un públic no preparat i format per obrers i joventets, una massa indocta. Rucabado atacava el fet que només hi hagués nus femenins a l'exposició, motiu pel qual hauria estat més sincer denominar-la del *nu femení*, que ell considerava més digna d'un cabaret que d'una exposició d'art.

Avui en dia s'observa que allí on es tapa de dalt a baix les dones, és també on se les discrimina més obertament. I allí on apareixen les seves figures nues

8. Teresa IRRIBARREN, «El primer discurs d'acreditació artística del cinema. Alexandre Plana i la campanya cinematogràfica de *La Publicidad*, 1920», *Els Marges*, núm. 85, 2011.

públicament com a mercaderia és on resulta degradada la dona com a persona, però també on té més oportunitats concretes en tots els àmbits socials.

Rucabado considerava que l'exposició contribuïa a la tendència al regnat de l'anarquia: «¿Els assassins, dinamiters i pistolers, no han arrencat els arcaics prejudicis, els prejudicis burgesos, del respecte a la vida, a la propietat i al treball? ¿L'artista que no respecta pudícies, com pot reptar l'anarquista que tampoc no les respecta i que, pistola en mà, sense escrúpols de consciència, *sense mirar prejudicis*, atraca i roba, mata i assassina?».

Rucabado confessava la seva antipatia envers el Cercle Artístic pel fet d'organitzar els balls de Carnestoltes, la festivitat tradicional sempre condemnada per l'Església. Afirmava: «Hamlet diria, en mirar l'entrada i els anuncis de l'Exposició del Nu: "Quelcom hi ha podrit a Catalunya.."». No obstant, al cartell més divulgat de l'exposició només hi havia lletra i un altre que mostrava el tors d'un nu femení no pot ser considerat en absolut provocatiu. Segons Rucabado: «Cap dubte no hi pot haver que la pornografia, alta i baixa, de saló i de cine, d'exposició i de quiosc, de ball i d'escenari, ha pervertit el cor i la ment del poble. I la filosofia revolucionària, la doctrina incendiària, pren i fa niu en la ment i en el cor dels individus després de caiguts i corromputs».

6. LA MORAL CATÒLICA TRADICIONAL COM L'ÚNICA LEGÍTIMA

Rucabado s'enfrontava no sols a l'autoritat moral del Cercle Artístic i a la de la Generalitat governada per l'Esquerra Republicana, igual que l'Ajuntament, sinó també amb la Junta Municipal d'Exposicions i, per tant, als medis acadèmics. Considerava que els artistes estaven sent corruptors del poble. Rucabado invocava els principis de Torras i Bages per condemnar l'Exposició del Nu: «Sàpiga el President del Círcol Artístic que, posant-se enfront dels *arcaics prejudicis* que ell diu, es posa enfront dels mestres de la moral i de la disciplina cristiana». Rucabado incitava a una nova escissió d'artistes cristians del Cercle Artístic, que repetís la que havia donat lloc el 1892 al Cercle Artístic de Sant Lluch. Segons Rucabado, els dissidents havien de limitar la plasmació del nu cast al taller o a l'escola, però mai a l'exhibició general al públic no professional. Era la norma que havia volgut difondre Torras i Bages. Però els temps havien canviat.

En definitiva, Rucabado protestava perquè la moral catòlica ja no s'imposava sempre i arreu tal com havia passat abans, i això significava oposar-se

implícitament al procés de secularització que introduïa el pluralisme, malgrat que ell no era nominalment fonamentalista si bé honorava la memòria de l'integrista Fèlix Sardà i Salvany. La campanya contra l'Exposició del Nu era un motiu per reivindicar el retorn a un estat de cristiandat, de control de l'art i de la cultura per l'Església, però aquest era un estat que ja no corresponia a la realitat social, si bé encara podia semblar viable el seu restabliment, atesa la força que el catolicisme tradicional conservava en la vida quotidiana.

Quan tingué lloc la polèmica contra l'Exposició del Nu encara s'estava molt lluny de la situació de finals dels anys setanta, quan l'Església acordà la separació amb l'Estat el 1979 i acceptà la laïcitat de la societat i el pluralisme, abandonant l'oposició dels primers anys trenta del segle xx, que va anar seguida de la persecució religiosa a la zona on, com a Catalunya, fracassà l'aixecament militar del 19 de juliol de 1936 contra la República.⁹ No fou fàcil aconseguir que l'Església jeràrquica es desempallegués del nacionalcatolicisme i de l'aliança amb el règim franquista, com reclamaren i finalment aconseguiren els sectors cristians progressistes.

9. Durant la Guerra Civil, Rucabado hagué de comparèixer davant del comitè revolucionari del Poblenou, però sortí en llibertat i continuà treballant a l'oficina de l'empresa col·lectivitzada La España Industrial, privat només de la signatura d'apoderat. Deu anys més tard escriuria anònimament el llibre del centenari de l'empresa el 1947. Rucabado dedicà diverses elegies a esglésies cremades a Barcelona l'estiu de 1936. Després de la guerra col·laborà assíduament en el *Diario de Barcelona*. Morí a Barcelona el 1966.

TRANSITANT ENTRE LES «BOIRES» DE L'OBLIT: L'IL·LUSTRADOR I DIBUIXANT LLUÍS BONNÍN (1873-1964)¹

IRENE GRAS VALERO²
Universitat de Barcelona
JUAN CARLOS BEJARANO³
Universitat Pompeu Fabra

Lliurat el 14 de setembre de 2021. Acceptat el 31 de gener de 2022.

RESUM

El present estudi pretén recuperar la figura de Lluís Bonnín i Martí, atès el gran desconeixement que encara avui dia es té de la seva obra en general i, sobretot, de la seva vida, malgrat estar considerat un dels millors dibuixants del panorama artístic modernista.⁴ D'una banda, analitzarem de manera sintètica la seva biografia i trajectòria artística, tot aportant dades inèdites i, al mateix temps, assenyalant els grans buits historiogràfics encara existents. I de l'altra, detallarem tot un seguit de qüestions de caire sociològic relacionades amb la fortuna crítica, que ens portaran a parlar del prestigi, el reconeixement i, sobretot, dels seus reversos, és a dir, el fracàs, l'oblit o el desconeixement.

PARAULES CLAU

Lluís Bonnín, il·lustració, fortuna crítica, Modernisme, reputació.

1. Aquest article s'emmarca dins del projecte de recerca finançat *Entre ciudades: el arte y sus reversos en el periodo de entre siglos (XIX-XX)* (Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades - PID2019-105288GB-I00).

2. igrasv@ub.edu

3. juancbeve@gmail.com

4. Entre altres especialistes, la historiadora Mireia Freixa ho ha tornat a destacar darrerament al catàleg publicat recentment sobre la col·lecció del Cau Ferrat. Vegeu FREIXA (2019), p. 83.

**Travelling through the *mists* of oblivion:
the illustrator and draughtsman Lluís Bonnín
(1873-1964)**

ABSTRACT

This essay aims to recover the figure of Lluís Bonnín i Martí, due to the great lack of knowledge that still exists today about his work in general and, above all, about his life, despite the fact that he is regarded as one of the best draughtsmen on the Catalan *Modernisme* art scene. On the one hand, we will briefly analyse his biography and artistic career, providing unpublished data and, at the same time, we will point out the great historiographical gaps that still are around him. On the other hand, we will talk about a series of sociological questions related to critical fortune, which will lead us to think about prestige, recognition and, above all, its reverses, that is, failure, oblivion or ignorance.

KEYWORDS

Lluís Bonnín, illustration, critical fortune, *Modernisme*/Symbolism, reputation.

I. INTRODUCCIÓ

Lluís Bonnín i Martí (Barcelona, 1873 - Niça, 1964) va ser un important dibuixant i il·lustrador modernista, conegut sobretot per la seva participació en el llibre *Boires baixes*.⁵ Aquest poema narratiu de Josep M. Roviralta, musicat amb una partitura d'Enric Granados, i editat el 1902 a càrrec de la Casa Oliva de Vilanova, constitueix sense dubte un dels exemples més paradigmàtics de l'obra d'art total.⁶ Així, bona part de les nostres reflexions se centraran en la noció de reconeixement, en gran part al voltant de la fama que va aconseguir aleshores arran d'aquesta publicació, si bé, com veurem, l'artista va començar a caure en l'oblit ja a la seva època.

5. Per això el títol de la nostra comunicació juga amb la polisèmia del terme «boires», associada al llibre en qüestió, però també poèticament amb la idea de l'oblit.

6. VÉLEZ (2008), p. 120.

L'article s'estructurarà, doncs, a partir de dos grans apartats. El primer tractarà aspectes de caràcter biogràfic i historiogràfic, tot aportant dades inèdites, mentre que el segon se centrarà en qüestions relatives a la reputació i a la fortuna crítica de l'artista, a partir del plantejament de diversos interrogants que tenen a veure amb l'oblit o el desconeixement. Com a fonts d'estudi, tanmateix, no tindrem només en compte els articles de premsa publicats a l'època i la bibliografia secundària existent, sinó també —i aquest fet el considerem d'especial interès— els primers resultats de la recerca efectuada sobre un material totalment inèdit, provinent d'un antiquari de Niça —ciutat, com veurem, fortament vinculada amb el nostre artista— que va adquirir el fons documental del taller d'Henri-Marie Bessy (1895-1965), artista que es va casar amb la filla de Bonnín, Georgette, sobre la qual parlarem més endavant. Aquest fons personal es troba constituït, d'una banda, per cartes, targetes postals, factures, notes, retalls de premsa (sovint articles relatius al mateix Bonnín) i fotografies familiars; i de l'altra, per la mateixa producció plàstica de l'autor, atès que hi trobem una extensa quantitat de dibuixos, aquarel·les, olis i dissenys de joies.⁷

Per concloure, cal afegir que aquesta investigació se centra especialment en l'anàlisi de l'obra gràfica i plàstica de Bonnín, per bé que, aquest, com a bon modernista, fos un autor polifacètic que va cultivar altres arts, com ara l'orfebreria.

2. APUNTS SOBRE LA SEVA BIOGRAFIA I TRAJECTÒRIA ARTÍSTICA A BARCELONA

La font bibliogràfica de referència sobre l'artista és el breu estudi elaborat per Enric Jardí, fa ja força anys, en el marc de l'exposició organitzada pel Cercle Artístic per commemorar el centenari del naixement de Bonnín.⁸ Tanmateix, el primer —i encara molt més succint— estudi sobre l'artista, del qual parteix

7. Cal afegir que l'esmentat fons ha estat parcialment posat a la venda pública a la sala de subhastes Balclis de Barcelona, del 2017 ençà. És a dir, el fet que el seu darrer propietari, un antiquari, decidís posar-lo a la venda a Catalunya, i no pas a França, ens fa pensar que potser va creure que aquí seria més apreciat. A partir d'ara, quan fem esment d'algun dels documents d'aquest fons, farem referència al Fons Bonnín Niça (FBN d'ara endavant).

8. Malauradament, es tracta d'un estudi divulgatiu, de manera que hi manca tot l'aparell de citació amb les pertinents referències bibliogràfiques, per saber d'on extreu tota la informació que aporta.

bona part de la bibliografia posterior, és el de Josep F. Ràfols, *Diccionario de artistas de Cataluña, Valencia y Baleares* (1951). Més enllà de l'esmentada contribució de Jardí, no existeix cap monogràfic sobre Bonnín, sinó que les escasses —i poc innovadores— informacions relatives a la seva vida, obra i trajectòria es troben disperses bàsicament en diccionaris i catàlegs col·lectius. Per aquest motiu resulta fonamental complementar-les amb les que ens aporten les fonts primàries de l'època i altres materials inèdits. Altrament cal tenir en compte que bona part d'aquestes dades únicament es refereixen a la trajectòria i obra de l'artista a Barcelona; les mancances sobre la seva vida i producció a França, un cop es trasllada a Niça, són, per tant, molt destacades.

Les fonts bibliogràfiques coincideixen a dir que Bonnín va néixer l'any 1873 a Barcelona. Al Registre Civil de Barcelona hem pogut constatar-ho i precisar-ne la data i el lloc exactes: el 28 d'abril,⁹ al número 19 del carrer Tapineria.¹⁰ Fill de Joaquim Bonnín i Miró i de Lluïsa Martí i Pinya, Lluís va tenir diversos germans i germanes: Pilar, Elisa, Isabel, Mercè, Lluïsa, Pepita, Joaquim i Antoni.¹¹ El seu pare, tal com s'especifica al Registre Civil, era «joier» i havia nascut a Palma de Mallorca; de fet, formava part d'una destacada nissaga d'orfebres d'origen mallorquí. Aquesta dada també ens la proporciona Eugeni d'Ors quan ens explica que Bonnín provenia d'una «familia de plateros, ilustrada en las labores tradicionales de confección de leves monederos, trenzados en malla de plata».¹²

Per tant, l'artista va rebre una primera formació artística, en l'àmbit de l'orfebreria, a l'obrador familiar. Ràpidament es van fer evidents les seves habilitats,

9. *Naixements. 1873. Registres. Llibre 2* (núm. 2170). Tradicionalment, s'havien proposat altres dates: per exemple, Jardí apunta el 25 d'abril, mentre que al FBN hem trobat tres documents amb dies diferents: d'una banda, l'informe emès pel coronel de la zona militar de Mataró, on es va allistar Bonnín l'any 1892, fa constar el 24 d'abril. En canvi, al document acreditatiu de la nacionalitat espanyola de Bonnín, expedit pel consolat d'Espanya a Niça el 6 de juny de 1940, sí que recull el 28 d'abril, igual que un registre signat a Niça el 1914.

10. JARDÍ (1973) detalla el número 16 del carrer Ferran. Aquest carrer gaudia de prestigi a l'època perquè acollia les joieries més importants de Barcelona, com ara la dels germans Masriera, la dels Cabot o la dels mateixos Bonnín. En aquest sentit, és possible que Jardí barregi o confongui el lloc de naixement amb la residència habitual o el centre laboral vinculat amb aquesta nissaga d'artesans.

11. *Idem*. El seu germà Joaquim, com a pianista, i la seva germana Pilar, com a violinista, es trobaven vinculats també a l'activitat artística.

12. ORS (1954), p. 5. Per aquest motiu el crític apunta, erròniament, que potser Bonnín havia nascut a Palma de Mallorca.

de manera que els seus pares van encoratjar-lo a formar-se com a dibuixant a l'Escola de Llotja.¹³ Paral·lelament, Bonnín parava atenció a les il·lustracions de publicacions internacionals que arribaven a Barcelona, com ara la britànica *The Studio* —a la qual estava subscrit el mateix Alexandre de Riquer—¹⁴ o, sobretot, revistes franceses de «toc lleuger i fins i tot picant», on s'exhibien els dibuixos de col·laboradors gràfics com ara «Faivre, Rouville, Steinlen, Forain, Radiguet, Iribe, Galanis, Poulbot...».¹⁵

Pel que fa a la seva carrera expositiva, Bonnín va participar en diversos certàmens artístics celebrats a Barcelona. El primer va ser la Segona Exposició del Cercle Artístic, inaugurada a la Sala Parés el 17 de març de 1896.¹⁶ Hi exposà obra juntament amb els integrants de l'anomenada Colla del Safrà.¹⁷ La crítica del moment va valorar positivament les seves aportacions: «La fornada de jovens, diguem-ne modernistes, hi fa un paper brillant, y si alguns carreguen la nota perquè volen surar, altres debuten ab una sinceritat tan espressiva que'ls prometem suraran aviat. En Pitxot, en Nonell, en Canals, en Mir, en Juli Vallmitjana, en Riera, en Ferrater, en Bonnín, etc., ja fan colla y comencen á tenir força».¹⁸ Aquell mateix any va participar també a la Tercera Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques, organitzada per l'Ajuntament de Barcelona al Palau de Belles Arts (Anònim, 1896, p. 108), fet que li va reportar l'obtenció d'una menció honorífica pels dos retrats al carbonet que hi va presentar (Ràfols, 1981, p. 151). Durant l'any següent, el 1897, tres dels seus dibuixos van formar part de la XIV Exposició Extraordinària de Belles Arts, celebrada a la Sala Parés (Anònim, 1897b, s/p; Fontbona, 2002, p. 71). I al seu torn, també va

13. En aquest fet coincideixen bona part de les fonts: FREIXA (2019), p. 83; RÀFOLS (1981), p. 151; JARDÍ (1973), s/p. Tanmateix, no ha estat possible verificar-ho, ja que el seu nom no apareix als registres dels *Llibres de matrícula d'estudis aplicats, estudis menors i superiors, Escola de Belles Arts (1775-1896)*. En canvi, sí que hem trobat documentat l'ingrés del seu germà, Joaquim, al *Llibre de matrícula del curs 1882-1883 de l'Escola de Belles Arts*. Al seu torn, el nom de Lluís tampoc apareix al registre dels *Llibres de matrícula d'ensenyament professional i superior (1858-1885)*, fet que no ens ha de sobtar, atès la data cronològica del darrer d'aquests exemplars. Els llibres posteriors a l'any 1895 —on possiblement sí que haguéssim trobat esmenat el seu nom— malauradament, no s'han conservat.

14. TRENC; YATES (1988), p. 28.

15. JARDÍ (1973), s/p.

16. Sobre l'Exposició, vegeu MARAGALL (1975), p. 67.

17. FABREGAT (2011), p. 41.

18. J. C. y R., «Círcol Artístich», *La Veu de Catalunya* (29-3-1896), núm. 13, p. 150.

participar al certamen organitzat a la Sala dels Quatre Gats amb diverses obres: dos olis, un pastel i diversos dibuixos a l'aiguada i a la ploma (Anònim, 1897a, s/p.). Com explica Temma Kaplan, «Pere Romeu atrajo hasta Els Quatre Gats a una gran cantidad de artistas bohemios, de los cuales unos pocos eran personas

Fig. 1. Lluís Bonnín, «Siluetas», il·lustració d'*Hispania*, núm. 61 (30 d'agost de 1901), p. 301.

Fig. 2. Lluís Bonnín. Il·lustració de *Pèl & Ploma*, núm. 85 (1 de febrer de 1902), p. 271.

independientes y adineradas, pues la mayoría era gente de clase media baja. Estos últimos procedían de familias de artesanos, desde fabricantes de fideos o de botones, que solían vivir encima de su taller, hasta joyeros o quincalleros. Entre ellos, se encontraba [...] el joyero Lluís Bonnín».¹⁹

Finalment, cal fer esment de la seva participació en la Quarta Exposició de Belles Arts i Indústries Artístiques, inaugurada al Palau de Belles Arts i organitzada per l'Ajuntament (Anònim, 1898, p. 128.). Tanmateix, el màxim reconeixement li arribaria amb l'única exposició individual de la qual es té constància, inaugurada el 22 de maig de 1902 al saló de la casa del moblista Josep Ribas, on l'artista exhibí principalment els dibuixos que va fer per al llibre *Boires baixes* de Roviralta, però també altres creacions. La crítica se'n va fer ressò de manera favorable. Raimon Casellas, per exemple, li va dedicar una extens article des de les pàgines de *La Veu de Catalunya*, on destaca la diversitat d'estils que en general cultivava l'autor: «Possessor además d'una imaginació fogosa, desencadenada, que uns cops el porta fins a la caricatura més grotesca y altres cops als lirismes més exaltats, ens ha interessats sempre ab las seves invencions, cada vegada més imprevistas, més inèdites, tant per lo que toca a l'exterioritat ornamental com al *humour* que'ls hi dona somiosa vida».²⁰

Sens dubte, mentre Bonnín va residir a Barcelona, la seva principal dedicació va ser l'elaboració de dibuixos i d'il·lustracions. Cal destacar-ne les realitzades per a algunes de les principals publicacions artístiques i literàries de l'època: *Hispania*, *Pèl & Ploma*, *Barcelona Còmica*, *Catalònia*, *L'Esquella de la Torratxa* o *La Il·lustración Artística*, entre els anys 1894 i 1902. En aquests treballs podem constatar clarament la diversitat eclèctica d'estils a la qual feia referència Casellas, atès que les seves obres oscil·len entre el costumisme de caire realista i una modernitat influïda pel japonisme²¹ i pels il·lustradors de revistes francesos, en consonància amb l'heterogeneïtat estètica de les publicacions. En algunes d'aquestes mateixes il·lustracions, tanmateix, Bonnín desenvolupa un estil més personal que el connecta directament amb l'estètica dels dibuixos de *Boires baixes*, per l'*horror vacui* i la premeditada confusió de línies que trobem a nivell compositiu.

19. KAPLAN (2003), p. 84-85.

20. CASELLAS (1902). Vegeu també: «Novas», *Juventut*, núm. 120 (29 de maig de 1902), p. 359-360.

21. Podem percebre aquesta influència, per exemple, a l'obra *Davant del mirall*, conservada al Cau Ferrat. Vegeu RÀFOLS (1943), p. 71; FREIXA (2019), p. 86, i COLL (1999), p. 99.

Sense pretendre aprofundir en els aspectes que caracteritzen l'obra més original i representativa de Bonnín, caldria si més no parar atenció breument a les qüestions formals i veure com ha estat definida l'estètica de les il·lustracions de *Boires baixes*. Eliseu Trenc parla d'un lirisme «delirant», ja que recorda l'art «venenoso, enfermizo y fascinante de A. Beardsley».²² El seu traç fi i nerviós, ple d'arabescos, plasma ensem la seva habilitat com a orfebre, atesos els fons compostius plens de punts i ratlles o l'*horror vacui*, produït pels motius cal·ligràfics.²³ Potser qui millor ho va descriure fou Cirici Pellicer: «Los dibujos de este libro, tirados a veces en negro encima de manchas de color liso, otras en ocre dorado, están dominados por las sinuosidades japonizantes de la estilización lineal de la niebla, que se enrosca con los sensualísimos cuerpos de mujer de cabellera desatada y caras extáticas o desorbitadas, con los arcaicos caballeros armados y enjoyados con los campos de lirios, adormideras, rosas, chopos y cipreses, con los edificios góticos y los surtidores, todo ello retorcido y trémulo, recargado de una manera preciosista, con detalles que revelan la mano del orfebre, que por estos primores olvidó su antigua manera, angulosa, rota y nerviosa».²⁴

Precisament amb la publicació de *Boires baixes*, el 1902, Bonnín assoliria el seu màxim reconeixement: d'aquí vingué la celebració de la seva única exposició individual a la Casa Ribas, i també l'homenatge que li dedicà la revista *Pèl & Ploma*, el febrer d'aquell mateix any. Aquest número especial estava constituït per un extens article sobre la figura de Bonnín, un estudi sobre *Boires baixes*, la reproducció de diversos fragments literaris de l'obra de Roviralta, i un fragment musical de la partitura de Granados que formava part del mateix llibre. Aquests textos van anar acompanyats de les vuit il·lustracions que decoraven *Boires baixes* —una de les quals es va reproduir a la portada— i altres dibuixos de l'autor, entre els quals figura un autoretrat.

Dos anys abans, cap al 1900, sembla que Bonnín havia iniciat un viatge per Itàlia que el va conduir fins a Niça, on finalment es va establir de manera definitiva el 1902. A partir d'aquest moment s'enceta una nova etapa en la biografia de Bonnín a terres franceses, que va suposar gairebé el gruix de la seva

22. TRENC (1977), p. 140. S'ha observat també la influència dels preraphaelites anglesos [FANELLI; GODOLI (1990), p. 67]. Un dels estudis dedicats amb exclusivitat a l'estudi de *Boires baixes*, des del punt de vista gràfic, és el de TRENC; AMANDINE (2005).

23. VÉLEZ (2012), p. 234.

24. CIRICI (1951), p. 397.

Fig. 3. Lluís Bonnín. Il·lustració de *Boires baixes* reproduïda a *Pèl & Ploma*, núm. 85 (1 de febrer de 1902), p. 266.

vida, de manera que el seu nom es comença a allunyar del focus cultural i artístic català. Només tenim constància d'una breu estada de l'artista a Barcelona, el 1934, segons ens informa Ràfols,²⁵ que hem pogut constatar gràcies al permís de viatge expedit pel consolat d'Espanya el 7 de desembre de l'esmentat any, conservat a l'FBN. La seva visita a Barcelona, tanmateix, sembla que va ser

25. Com explica l'historiador, Bonnín, «dedicant-se especialment a la professió ja a pressa del seu pare, ha restat vint-i-cinc anys a Niça, d'on ara a tornat —amb la seva doble executòria de pintor i d'artífex— a la seva Barcelona». Vegeu RÀFOLS (1935), p. 6.

Fig. 4. Lluís Bonnín. Autoretrat. Il·lustració de *Pèl & Ploma*, núm. 85 (1 de febrer de 1902), p. 273.

una mica decebedora, ja que, com explica Jardí, «no s'havia pogut revifar, com volia, el caliu de les amistats sorgides en l'establiment d'Els Quatre Gats, l'atmosfera que, en la llunyania del temps i de l'espai, recordava amb tendresa. Per desgràcia, bona part dels vells companys eren morts i altres dispersos pel món». Bonnín va residir a Niça fins a l'any de la seva mort, el 1964.²⁶

Ens endinsarem tot seguit amb més profunditat en algunes d'aquestes qüestions.

3. REFLEXIONS AL VOLTANT DEL PRESTIGI I DEL DESCONeixEMENT

Un cop elaborada aquesta síntesi, de caire més descriptiva, relativa a la trajectòria de l'artista a Barcelona, cal aprofundir en el tema principal que ens ocupa i presentar tot un seguit de consideracions sobre les nocions de reputació, fama i prestigi, i el seus reversos, és a dir, el fracàs, l'oblit i el desconeixement de la figura i l'obra de Bonnín, tot tenint en compte, tanmateix, les pautes de caire general aplicades a aquest tema.²⁷ Com a punt de partida caldria tenir en compte, per exemple, que aquest estudi i, per tant, la (re)descoberta o (re)valorització de Bonnín, ha estat impulsada en bona part —més enllà de l'interès preliminar dels autors per aquest artista— per la troballa d'un important fons documental d'origen familiar, com apuntàvem al principi. Aquest tipus de descoberta fortuïta ha possibilitat, doncs, la recuperació d'un autor.²⁸ El cas de Bonnín, com veurem, posseeix algunes particularitats. Al seu oblit, esdevingut a la seva pròpia època després d'assolir un cert prestigi —i no de manera pòstuma, després de la seva mort, com passa amb bona part dels artistes oblidats—,²⁹ s'ha d'afegir un important desconeixement de la seva obra, vida i trajectòria, un cop establert definitivament a Niça.

26. No ens ha estat possible verificar aquesta data, però és la que detallen totes les fonts bibliogràfiques, partint de la biografia de Jardí. Queda pendent, doncs, consultar el registre de defuncions d'aquesta població.

27. Vegeu per exemple l'estudi de Núria PEIST intitulat *Las herramientas de análisis del éxito artístico: una práctica interdisciplinar* (2019) o, de la mateixa autora, *El éxito en el arte moderno: Trayectorias artísticas y proceso de reconocimiento* (2012).

28. CIURANS; PEIST (2019), p. 12.

29. FURIÓ (2019), p. 37-38.

Després d'haver incidit breument sobre tot un seguit d'aspectes biogràfics, a continuació plantejarem una sèrie de qüestions que tenen a veure amb la recepció crítica i el prestigi, desglossades en els apartats següents.

4. LA CONSIDERACIÓ I EL RECONeixEMENT DE BONNÍN A L'ÈPOCA

Com hem apuntat anteriorment, l'any 1902 marca un punt d'inflexió a la seva carrera artística. Així ho testimonia la publicació, a *Boires baixes*, de les seves il·lustracions més paradigmàtiques, i, arran d'això, la celebració de la seva exposició individual —molt visitada i elogiada, segons ens informa una crítica del moment—³⁰ i l'homenatge que li dedica *Pèl & Ploma*. De fet, per a l'historiador Francesc Fontbona, gràcies a *Boires baixes* «el seu nom adquirí una notorietat clara i destacada»,³¹ mentre que per a Ràfols —gran amic, d'altra banda, de Bonnín— la publicació d'aquest poema va suposar «la consagració decorativa d'un dibuixant barceloní que ha marcat, com ben pocs, aquella renovadora intromissió del simbolisme en les arts catalanes».³² El mateix Fontbona, no obstant, ja adverteix que aquest prestigi no va tenir continuïtat, a causa de la migració de l'artista a Niça. I Jardí incideix en la mateixa idea en parlar d'una mena de «cant del cigne» de l'art de Bonnín a Catalunya, a propòsit de la seva gran i darrera aportació: les il·lustracions de *Boires baixes*.

Tanmateix, resulta interessantíssim observar com, justament aquell mateix any, el 1902, ja es parlava d'«oblit» a propòsit de la figura de Bonnín. Pot semblar *a priori* contradictori però en realitat no ho és pas. Per tal de desxifrar el misteri, caldrà però analitzar amb cura una de les fonts primàries que ens ofereix més informació sobre l'artista i que precisament s'endinsa en les qüestions relatives al prestigi: l'article reproduït el febrer de 1902 a *Pèl & Ploma* sota el títol d'«En Lluís Bonnín», i signat amb un pseudònim: una «Z». Per a Cirici, l'autoria correspondria a l'escriptor Jeroni Zanné,³³ mentre que per a Jardí aquesta potser recauria en Miquel Utrillo.³⁴ Sigui com sigui, l'article comença de manera absolutament sig-

30. «Noticias de Barcelona...», 1902.

31. FONTBONA (1985), p. 92.

32. RÀFOLS (1936), p. 6

33. CIRICI (1951), p. 37 i 55.

34. JARDÍ (1973), s/p.

nificativa: «De tots els artistes, que un temps feren parlar a la crítica de Barcelona, potser el més oblidat avui es en Lluís Bonnín». I sortosament per a nosaltres, aprofundeix en el tema, tot exposant els diferents motius que justifiquen aquest oblit.

Primer de tot, argumenta l'autor de l'article, pel seu caràcter. El seu tarannà, de natural ja introvertit, es va anar accentuant al llarg dels anys, tot aïllant-lo cada cop més de l'àmbit social. L'article aprofita per descriure una mica la personalitat de Bonnín, i emmarcar-la dins de la sensibilitat del *mal-du-siècle*, procliu a l'autocontemplació de reminiscències romàntiques i a «deixar-se caure voluptuosament en l'opulent trono dels ensomnis, entre'ls tebis coixins de les il·lusions». De manera que «endinzat en ell mateix, va deixar passar les amistats, les ocasions de fer-se valdre, la ressò baladrera de la crítica».³⁵ Segons ens expliquen, doncs, l'artista no va saber o no va estar gaire interessat a impulsar les relacions socials que potser l'haurien ajudat a potenciar el seu reconeixement. I des d'aquest punt de vista, ell mateix va afavorir aquesta progressiva caiguda en l'oblit,³⁶ accentuada, com tot seguit veurem, per altres factors.

En segon lloc, per l'estil personalíssim de Bonnín, que no hauria agradat o convençut certs sectors de la crítica del moment, per bé que causés admiració entre els artífexs modernistes: «Artiste refinat, ha trobat que la forma humana era massa pesanta [...] ha entès que les figures pera moure's en un quadro no necessiten tanta carn; i per això ses figures s'han anat idealisant i la plasticitat de la seva obra ha guanyat en simplificació. I per això els senyors Patums del art han trobat les mans llargues i els brassos cargolats i se'n han rigut».³⁷ Cal afegir, tanmateix, que la recepció de Bonnín va ser, en general, positiva, malgrat que en alguna ocasió la seva estètica fos considerada pejorativament.³⁸ Tot i així, és

35. Z, «En Lluís Bonnín», 1902, p. 257.

36. CIURANS; PEIST (2019), p. 12, esmenten precisament aquest tipus de causa general, la intervenció (o justament el contrari, la manca d'aquesta) del mateix artista, com un dels factors que en condicionen l'oblit.

37. Z, «En Lluís Bonnín», 1902, p. 258.

38. A propòsit de les obres exposades a l'Exposició Extraordinària de Belles Arts de la Sala Parés de 1897, un crític de *L'Esquella de la Torratxa* hauria comentat, per exemple, que «Bonnin no se sab sortir en los seus dibuixos de las eternas japoneries... Valdria la pena de anar-se'n al extrem Orient, a veure si allí li vindrian ganas de pintar *españolerías*, *franceserías* o *europérias* en general!» (P. del O. [Josep Roca i Roca] 1897, 52)). En contraposició a aquest tipus d'opinions, en trobaríem altres de positives, com ara l'esgrimida per Lluís Callén des de les planes de *Dinastia*, a propòsit de l'Exposició de Belles Arts de 1896, on elogia Bonnín, tant «por lo acertado del dibujo como lo perfecto de la ejecución». Vegeu CALLÉN (1896), p. 2.

Fig. 5. Anònim. Retrat de la família Bonnín. Col·lecció particular. FBN.

cert que la seva estètica més original, propera a les il·lustracions de *Boires baixes*, deuria probablement suscitar sorpresa.

Finalment, el seu oblit va estar potenciat per l'allunyament de Bonnín de l'activitat artística de Barcelona, fruit d'un viatge que va iniciar cap al 1900 —Jardí arriba a parlar d'«expatriació»³⁹ malgrat que entre 1900 i 1902 encara trobem il·lustracions de Bonnín en algunes revistes catalanes, com per exemple *Hispania* o *Pèl & Ploma*, de manera que podríem parlar d'un període de transició entre Niça i la ciutat comtal. L'article ens ofereix força dades sobre els detalls d'aquest viatge, que comença a Itàlia i acaba a França, tot i no especificar-ne la data.⁴⁰

39. JARDÍ (1973).

40. Les fonts secundàries —com ara RÀFOLS (1981), JARDÍ (1973) o FREIXA (2019)— apunten que cap al 1900 Bonnín ja estava establert a Niça, però no sabem exactament quan inicia el seu viatge per Itàlia ni quan arriba amb precisió a la ciutat francesa. Sigui com sigui, el viatge complet devia durar uns quants mesos.

Ens explica que Bonnín va decidir recórrer les ciutats de la Toscana italiana per tal de resseguir l'obra del seu admirat orfebre i escultor renaixentista Benvenuto Cellini (Florència, 1500-1571) i lliurar-se «completament a reviure aquell art d'«esculptura delicada» —deduïm, per tant, que probablement es dedicués a l'orfebreria. Però no solament això: també va realitzar-hi un bon nombre de dibuixos que, segons ens segueix informant, es troben disseminats per tot Itàlia, «alguns coneguts aquí, altres que ni tan sols ens han visitat».

En un moment donat, l'artista va decidir marxar cap a la costa mediterrània i s'acabà establint a Niça, fascinat per «l'efecte d'aquelles luxoses viles de Bagdad i Bassorah, encantades munions de palaus de marbres, coures i fustes precioses [...]. Per això ha estat bon temps reclòs a Nice, cisellant joiells i decorant els sumptuosos palaus que engarlanden aquella costa». D'aquest fet en parlem en profunditat en el següent apartat.

5. LA MIGRACIÓ A NIÇA I EL GIR PROFESSIONAL CAP A L'ORFEBRERIA

Un document trobat a l'esmentat FBN, expedit pel capità general de Catalunya,⁴¹ en ha permès constatar que l'11 de desembre de 1900, Bonnín va obtenir una concessió per residir a la ciutat francesa. Tornaria a Barcelona, com hem vist, el 1902, però aquell mateix any Bonnín ja s'havia establert a Niça, on acabaria romanent fins a la seva mort.

El fet d'emigrar a França, doncs, va esdevenir sens dubte un factor clau que contribuï a potenciar el seu oblit de manera prematura. A més a més, no va residir a París, el centre cultural més important d'aquell moment, sinó a una ciutat perifèrica. De manera que existeixen molts altres factors que van incidir en les dificultats per mantenir el seu reconeixement, tal com anirem exposant al llarg del nostre estudi. En tot cas, sobre aquest aspecte en concret..., la seva reputació hauria estat una altra si s'hagués establert a París?

Desconeixem igualment els motius que el van impulsar a prendre aquesta decisió, més enllà dels arguments que s'assenyalen a l'article esmentat anteriorment i que fan referència a un desencís generalitzat vers «un poble que per ell no tenia bons records» — deduïm que es tracta de Catalunya.⁴² D'altra banda, com

41. Registrat amb el número 2084.

42. Z, «En Lluís Bonnín», 1902, p. 257.

hem comprovat, un cop arriba a Niça comença a treballar com a orfebre, fins al punt que la seva carrera artística acabarà per efectuar un gir important en dedicar-se professionalment sobretot al disseny de joies i de metalls preciosos. Més enllà de la fascinació inicial que experimenta en contemplar els palaus i les suntuoses viles franceses, com hem apuntat abans, es produeixen dos fets clau en la seva vida que l'acabaran orientant definitivament cap a l'orfebreria: primer, entrar a treballar a l'obrador d'un joier de Niça, i, després, fer-se càrrec del negoci familiar en casar-se amb la filla de l'amo del taller. Aquestes dades han estat recollides per algunes fonts bibliogràfiques.⁴³ Tanmateix, documents pertanyents a l'FBN ens han permès ampliar significativament aquestes informacions. Sabem, per exemple, la identitat de la seva esposa, Louise Bois Martin de Bonnín, nascuda el 22 d'abril de 1882 a Saint Martin Vésubie, Alps Marítims, i descendent de Ludovic Bois i d'Anette Martin.⁴⁴ El matrimoni va tenir una única filla, Georgette, que va venir al món l'any 1905 o 1906.⁴⁵ El fons aplega diverses fotografies familiars, així com correspondència entre Bonnín i la seva filla. Sabem també que entre 1907 i 1910, com a mínim, Bonnín va regentar un taller al carrer Garnier núm. 7, on va exercir de joier, tot reparant i fabricant objectes d'or, plata i d'altres metalls preciosos. L'any 1940 el trobem domiciliat al número 9 del Quai Du Barri, tot ostentant el càrrec de *Président de la Chambre des Métiers des Alpes Maritimes*, de manera que, ni que fos a nivell local, Bonnín podria haver havia assolit un cert reconeixement. Els fons també ens ha permès accedir a un important nombre de disseny de joies, que caldria analitzar amb deteniment en un altre estudi.

Sigui com sigui, és clar que aquest gir professional cap a l'orfebreria no resulta tan sorprenent: provenia d'una nissaga dedicada a l'orfebreria, la família de la seva esposa es dedicava al mateix, i, finalment, podem deduir que aquesta feina li oferia una bona seguretat i estabilitat, alhora que, potser, li permetia dur una vida tranquil·la, més adient per al seu tarannà introvertit.

Tanmateix cal preguntar-se si Bonnín, tot i consagrar-se professionalment, va abandonar del tot la seva tasca com a il·lustrador. En aquest sentit, caldria

43. Vegeu JARDÍ (1973) i FREIXA (2019).

44. El document és una còpia del carta d'identitat, amb data 3 d'octubre de 1947. La nacionalitat que es detalla és «espanyola». Un altre document ens ha permès conèixer la seva data de defunció: 5 de desembre de 1973.

45. Aquesta data ha estat calculada a partir d'un document, signat el 1914, on consta l'edat de Georgette: vuit anys i mig.

esbrinar si la gran quantitat de dibuixos i aquarel·les conservades a l'FBN es van realitzar a França, la qual cosa demostraria que, si més no durant un temps, Bonnín va seguir exercint com a dibuixant. Tanmateix, pel que fa a la il·lustració de llibres i revistes, el que és segur és que no va realitzar res a Catalunya. Una altra pregunta que, a partir d'aquí, ens podríem plantejar és la següent: va col·laborar a les revistes franceses? O fins i tot: va participar en alguna exposició artística a França? La historiografia no fa esment ni d'una cosa, ni de l'altra, i nosaltres no ho hem pogut investigar encara. Intuïm que no, però caldria constatar-ho.

Tanmateix, són qüestions importants sobre les quals reflexionar. Perquè el breu reconeixement assolit per Bonnín a Catalunya va ser en l'àmbit de les arts gràfiques, no en el de l'orfebreria. Desconeixem, com hem dit, si a Niça va seguir dibuixant, però de moment no hem pogut trobar cap informació que ens indiqui que va exhibir la seva obra a certàmens i revistes, de manera que, de no fer-ho, seria molt difícil continuar mantenint el seu prestigi en aquest camp. Per tant, el gir que va realitzar vers les arts del metall va incidir decisivament en l'oblit de la seva figura a Catalunya a partir de 1902. Va triomfar a Niça com a orfebre, en tot cas? No ho sabem tampoc. De manera que en el cas de Bonnín el factor clau que afecta la seva consideració, un cop marxa definitivament a Niça, és el desconeixement de la seva vida i de la seva trajectòria. Un factor veritablement fonamental. Esperem poder omplir alguns buits, a partir de futures recerques.

6. CONCLUSIONS

Les consideracions que acabem d'exposar ens permeten arribar a la conclusió següent. En el cas de Bonnín, el seu oblit es troba totalment relacionat amb el desconeixement de bona part de la seva trajectòria. Encara ens manca dur a terme una investigació més aprofundida per tal de respondre a diversos dels interrogants plantejats i esbrinar si, un cop establert a França, va arribar o no a assolir allà un cert prestigi.⁴⁶ Sens dubte, marxar a un altre país i canviar de professió devia influir significativament en la pèrdua del seu reconeixement aquí a Catalunya. Si ho considerem en perspectiva, tot i morir als noranta-un anys, la

46. De moment se segueix mantenint el dubte que, ja fa bastants anys, plantejava JARDÍ (1973: «Probablement va continuar treballant, però, fins ara, no hem pogut trobar rastre de la seva obra».

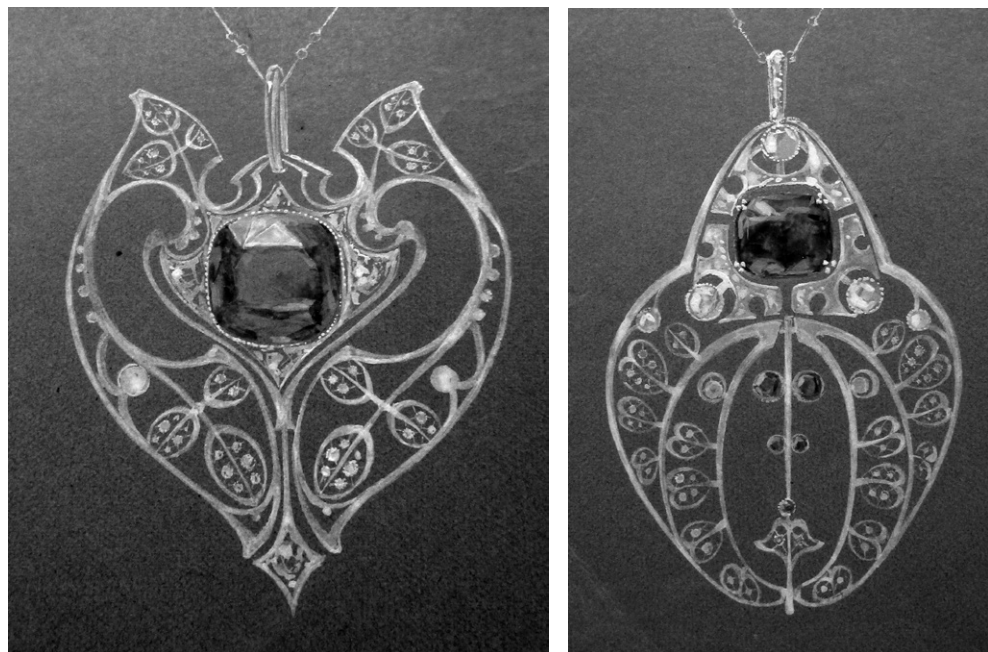

Fig. 6. Lluís Bonnín, disseny de joies. Col·lecció particular. FBN.

carrera artística de Bonnín en l'àmbit de les arts gràfiques —on va assolir la seva reputació en el seu lloc d'origen— fou veritablement breu: de 1894 a 1902. Tot i migrar a França, hauria pogut seguir mantenint una mínima relació artística amb Barcelona, participant en exposicions o bé col·laborant a les revistes catalanes, però aquest fet no es va produir.

El cas d'un altre artista contemporani, Enric Serra (Barcelona, 1858 – Roma, 1918), en canvi, resulta en aquest sentit prou diferent. Serra, considerat a l'època un reputat pintor de llacunes, va establir la seva residència definitiva a Roma l'any 1878, però tot i així va saber mantenir i fins i tot, impulsar el seu prestigi, per diverses raons. Primer de tot, per assolir un important renom a la ciutat italiana, gràcies als importants encàrrecs que rebia i a haver convertit el seu taller en un destacat lloc de trobada artísticossocial.⁴⁷ I altrament, per seguir exhibint obres a

47. Serra va ser nomenat soci del Círculo Internacional, va arribar a formar part de la prestigiosa Academia Chigi i, fins i tot, va rebre diversos encàrrecs per part del Vaticà. El seu taller, d'altra banda, no va acollir només nombrosos artistes catalans que arribaren a Roma per tal de completar la seva formació, sinó que també va veure desfilat tot tipus de personatges privilegiats,

la Sala Parés i a l'Exposició Universal de 1888.⁴⁸ També cal tenir en consideració que diverses publicacions —com ara *Catalunya Artística*, *Forma* o *La Il·lustració Catalana*— van continuar reproduint els seus quadres. Per tant, tot i que es tracta d'un artista que també va decidir marxar fora de Catalunya, l'autor va aconseguir mantenir i, fins i tot, augmentar el seu reconeixement, tant al seu lloc d'origen com al de destinació. Tanmateix, cal dir que avui dia la figura de Serra manté simplement una fama residual, com ho demostra que encara —més enllà de l'esmentada tesi en curs— no existeixi cap monografia que revalidi el prestigi que va gaudir en vida.

Aquests dos casos ens parlen de dos tipus d'oblit respecte a dos artistes reconeguts a la seva època: el de Bonnín, que gaudí d'una fama efímera, i el de Serra, que tot i assolir un prestigi més consolidat també va caure en un oblit de caire historiogràfic. Igualment també ens parlen de les diferents possibilitats de recuperació dels seus noms, a partir del material —minso en el primer cas, més abundant en el segon—, així com dels diferents focus geogràfics on es van assentar, els periples biogràfics i llurs personalitats. En definitiva, només la possibilitat de seguir aprofundint en aquesta recerca ens permetrà de trobar més dades i, per tant, donar més respostes a les incògnites *boirosses* que encara envolten Lluís Bonnín.

7. BIBLIOGRAFIA

- ANÒNIM (1896). *Catálogo ilustrado de la Tercera Exposición de Bellas Artes e Industrias Artísticas*. Barcelona: Impr. J. Thomas.
- ANÒNIM (1897a). *Breu relació dels dibuixos a estudi al oli fi que alguns pintors parroquians han exposat a la sala gran dels Quatre Gats*. Barcelona: Tip. L'Avenç.
- ANÒNIM (1897b). *XIV Exposición Extraordinaria de Bellas Artes. Catálogo*. Barcelona: Sala Parés.
- ANÒNIM (1898). *Catálogo ilustrado de la Cuarta Exposición de Bellas Artes e Industrias Artísticas*. Barcelona : Imp. de Henrich.

com ara cardenals, ministres, milionaris americans i dames de l'aristocràcia. Vegeu Enrique SERRA (1974). Cal esmentar també que actualment Roberto Marvin WELLMAN està realitzant una tesi doctoral sobre aquest artista.

48. GONZÁLEZ; MARTÍ (1987), p. 211.

- ANÒNIM (1902a). «Noticias de Barcelona». *La Veu de Catalunya*, núm. 1207 (24/V, ed. del vespre).
- ANÒNIM (1902b). «Novas». *Juventut*, núm. 120 (29/V), p. 359-360.
- ANÒNIM (1974). *Enrique Serra*. Barcelona: Sala Nonell.
- BARJAU, S.; OLIVA, V. (2002). *Barcelona, art i aventura del llibre. La impremta Oliva de Vilanova*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- CALLÉN, L. (1896). «Exposición de Bellas Artes e Industrias Artísticas». *La Dinastía* (25/7), p. 2.
- CASELLAS, R. (1902). «Cosos d'Art. Dibuixos den Bonnín a Can Ribas». *La Veu de Catalunya*, any 12, núm. 1212 (29/V, ed. del vespre).
- CIURANS, E.; PEIST, N. (2019). «L'oblit i el reconeixement: una qüestió recurrent en la història de l'art». A: CIURANS, E; PEIST, N. *La dimensió escènica de la ciutat moderna. Les condicions de l'oblit i del reconeixement*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 11-22.
- COLL, I. (1999). *El ressò de l'impressionisme en el Cau Ferrat*. Sitges: Consorci del Patrimoni de Sitges.
- DEL O, P. [Josep Roca i Roca] (1897). «Notas artísticas». *La Esquella de la Torratxa*, núm. 942 (29/I), p. 50-54.
- D'ORS, E. (1954). «Schumann». *La Vanguardia* (17/IX), p. 5.
- FABREGAT, I. (2011). *Ramon Pichot Gironès (Barcelona, 1871 - París, 1925)*. Barcelona: Universitat de Barcelona [tesi doctoral inèdita].
- FANELLI, G; GODOLI, E. (1990). *Dizionario degli illustratori simbolisti e Art Nouveau*. Florència: Cantini Editore.
- FONTBONA, F. (1985). «L'època del Modernisme». A: *Història de l'art català: del Modernisme al Noucentisme. 1888-1917*. Vol. VII, Barcelona: Ed. 62, p. 13-156.
- FONTBONA, F. [dir.]. (2002). *Repertori de catàlegs d'exposicions col·lectives d'art a Catalunya (fins a l'any 1938)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- FREIXA, M. (2019). «Lluís Bonnín i Martí (1873-1964)». A: *Museu del Cau Ferrat. Catàleg de pintura i obra sobre paper*. Sitges: Consorci del Patrimoni de Sitges, p. 83-86.
- FURIÓ, V. (2019). «Olvido y recuperación de los artistas: tiempo y causas». A: CIURANS, E; PEIST, N. *La dimensió escènica de la ciutat moderna. Les condicions de l'oblit i del reconeixement*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 35-48.

- GONZÁLEZ, C.; MARTÍ, M. (1987). *Pintores españoles en Roma (1850-1900)*. Barcelona: Tusquets.
- JARDÍ, E. (1973). «Quelcom sobre Lluís Bonnín i el seu art». A: *Lluís Bonnín (1873-1964)*. Barcelona: Reial Cercle Artístic-Institut Barcelonès d'Art.
- J. C.; R. (1896). «Círcol Artístich». *La Veu de Catalunya*, núm. 13 (29/III).
- KAPLAN, T. (2003). *Ciudad roja, periodo azul. Los movimientos sociales en la Barcelona de Picasso (1888-1939)*. Barcelona: Ediciones Península.
- MARAGALL, J. A. (1975). *Història de la Sala Parés*. Barcelona: Selecta.
- PEIST, N. (2012). *El éxito en el arte moderno: Trayectorias artísticas y proceso de reconocimiento*. Madrid: Abada Editores.
- (2019). «Las herramientas de análisis del éxito artístico: una práctica interdisciplinar». A: CIURANS, E; PEIST, N. *La dimensió escènica de la ciutat moderna. Les condicions de l'oblit i del reconeixement*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, p. 23-34.
- RÀFOLS, J. F. (1935). «Benvinguda a Bonnín». *La Veu de Catalunya* (16-1), p. 6.
- (1943). *El arte modernista en Barcelona*. Barcelona: Librería Dalmau.
- (1980 [1951]). *Diccionario de artistas de Cataluña, Valencia y Baleares*. Vol. 1. Barcelona-Bilbao: Edicions Catalanes, S. A / La Gran Enciclopedia Vasca.
- TRENC, E. (1977). *Les arts gràfiques de l'època modernista a Barcelona*. Barcelona: Gremi d'Indústries Gràfiques.
- TRENC, E.; TRENC, A. (2005). «Boires baixes, un décor et une mélodie au service d'une atmosphère». A: VÉDRINE [ed]. *Le livre illustré européen au tournant des XIXe et XXe siècles*. París: Editions Kimé, p. 145-156.
- TRENC, E.; YATES, A. (1988). *Alexandre Riquer (1856-1920). The British Connection in Catalan Modernisme*. Sheffield: The Anglo-Catalan Society Occasional Publications.
- VÉLEZ, P. [ed.] (2008). *L'exaltació del llibre al Vuitcents. Art, indústria i consum a Barcelona*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya.
- VÉLEZ, P. (2012). «Lluís Bonnín i Martí». A: *La col·lecció Raimon Casellas. Dibuixos i gravats del Barroc al Modernisme del Museu Nacional d'Art de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 233-234.
- Z. [Jeroni Zanné o Miquel Utrillo] (1902). «En Lluís Bonnín». *Pèl & Ploma*, vol. III, núm. 85 (febrer), p. 257-260.

POLÍTICA, CULTURA I DRET EN EL PRIMER EXILI A FRANÇA: LA TESI DOCTORAL DE DOMÈNEC DE BELLMUNT (1950)

JOSEP CAMPS ARBÓS¹
Universitat Oberta de Catalunya
FRANCESC FOGUET I BOREU²
Universitat Autònoma de Barcelona

Lliurat el 4 de setembre de 2021. Acceptat el 18 de gener de 2022.

RESUM

L'article contextualitza l'activitat cultural i política de Domènec de Bellmunt durant el seu exili a Tolosa de Llenguadoc entre 1939 i 1950. De la ingent activitat que hi desplega, es comenta, amb detall, la seva tesi doctoral *De quelques conséquences de l'exode espagnol en France dans les domaines du droit international public et privé* (1950). Pionera en el seu àmbit, es tractava d'una contribució notable a l'estudi del dret internacional, tant públic com privat, i aspirava a divulgar algunes de les repercussions en l'ordre jurídic que causà l'èxode republicà de 1939. D'especial interès són les pàgines que hi destina a denunciar la detenció i assassinat de Lluís Companys; uns fets en què el règim franquista violà impunement les lleis, els usos de guerra i els principis fonamentals del dret internacional.

PARAULES CLAU

Exili polític republicà, dret públic, dret privat, legislació franquista, Domènec de Bellmunt.

1. jcampsar@uoc.edu

2. francesc.foguet@uab.cat

Politics, culture and law in the first exile in France: Domènec de Bellmunt's doctoral thesis (1950)

ABSTRACT

The article contextualises Domènec de Bellmunt's cultural and political activity during his exile in Toulouse between 1939 and 1950. From the vast amount of activity, he engaged in there, it discusses, in detail, his doctoral thesis *De quelques conséquences de l'exode espagnol en France dans les domaines du droit international public et privé* (1950). A pioneer in its field, the text represented a noteworthy contribution to the study of international law, both public and private, and aspired to reveal some of the repercussions in the legal order caused by the Republican exodus of 1939. Of special interest are the pages he devotes to denouncing the imprisonment and assassination of Lluís Companys, events in which Franco's regime violated the laws, the customs of war and the founding principles of international law with impunity.

KEYWORDS

Republican political exile, public law, private law, legislation of Franco's regime, Domènec de Bellmunt.

1. DOMÈNEC DE BELLMUNT: UN EXILIAT EN TERRES OCCITANES (1939-1950)

El febrer de 1939 Domènec de Bellmunt —pseudònim de Domènec Pallerola i Munné, nascut el 1903 a la localitat ponentina de Bellmunt d'Urgell— travessà la frontera catalana per Agullana i la Vajol amb els darrers contingents de l'exèrcit republicà. Deixava enrere una carrera literària iniciada a París —on s'havia exiliat des dels inicis de la Dictadura de Primo de Rivera— amb *Històries d'emigrats* (1926) i continuada a través de diversos reculls de narracions a cavall de la realitat i la ficció —*Les banyes del Tibidabo* (1928), *Dos dies a Sant Boi* (1929), *Les catacumbes de Barcelona* (1930), *L'àngel bohemí* (1935)— o de retrats de personatges cèlebres —*Figures de Catalunya* (1933), *Homes de la terra* (1935). Bellmunt també s'havia immersit en el món del periodisme —secretari de redacció de *La Publicitat*; fundador, redactor i director de *La Rambla*, col·laborador de *Mirador*, *Imatges* i *D'Ací d'Allà*, per esmentar algunes de les plataformes en què

participà— i en el de la política —director de la Secretaria oficial del Ministeri d'Economia a Madrid, de la mà de Lluís Nicolau d'Olwer; cap dels serveis administratius de la Conselleria de Sanitat i d'Assistència Social de la Generalitat, i membre d'Acció Catalana Republicana, sense oblidar que havia exercit d'advocat a Barcelona entre 1929 i 1938. Una trajectòria que responia a la construcció d'una imatge com a intel·lectual compromès amb la societat del seu temps (Canosa, 2009: 163-194; Camps i Foguet, 2021: 9-27).

A França, Bellmunt s'integrà al càrrec dirigent que ja havia ocupat, entre el març i l'agost de 1938, com a cap de la Cancelleria del Consolat de la República Espanyola a Tolosa de Llenguadoc. Quan es feu efectiu el reconeixement del govern de Franco per part de l'Estat francès, abandonà el consolat i lliurà la documentació al Govern de la República a l'exili. Cal tenir present que, des dels inicis de 1939, s'havien creat a la ciutat occitana diverses plataformes de recepció per als refugiats catalans com el Comité Universitaire Toulousain d'Aide à l'Espagne Républicaine o la «Secció Catalana» dins l'Association des Amis de la République Française i que servirà de punt de partida per endegar la Fundació Ramon Llull, ideada per Antoni M. Sbert i des de la qual es reprengueren l'organització i el mecenatge de les activitats culturals catalanes a l'exili (Corretger, 2005: 181-201).

El març de 1939 Bellmunt s'instal·là a Blagnac, una petita localitat a quatre quilòmetres de Tolosa de Llenguadoc, amb la muller i les dues filles que havien restat a França des de 1938. Treballà en feines precàries —comptable en una empresa forestal i bibliotecari a la Universitat Catòlica del Migdia de França, mercès al canonge occitanista Josèp Salvat, que hi exercia de professor de literatura— i col·laborà a L'Aumônerie Catholique, un organisme sota el paraigua de l'arquebisbat tolosenc i destinat a ajudar els refugiats reclosos als camps de concentració. El 1941, en una ràtzia contra els refugiats republicans, fou detingut i internat al camp de càstig de Recebedou amb altres exiliats catalans i espanyols que vivien a Tolosa. En fou alliberat gràcies a la intervenció del cardenal Jules Saliège i monsenyor Bruno de Solages, que aconseguiren que el camp es tanqués el setembre de 1942. No serà fins a l'agost de 1944, coincidint amb l'alliberament de París pels aliats, que la seva peripècia vital assolirà una certa normalitat, ja que podrà exercir de traductor jurat als tribunals i de lector d'espanyol a diversos liceus, «la qual cosa em feia dir, tot rient, que em guanyava la vida ensenyant la llengua de l'enemic» (Bellmunt, 1975: 202). Com a conseqüència d'aquesta tasca docent, publicà *Prosas españolas selectas* (1947) i *Compendio de*

historia general de la cultura española (1952). I, fins i tot, enmig d'aquest aparent oasi, pogué recuperar la seva faceta de narrador amb dues novel·les escrites en francès i publicades a Tolosa: *Le fleuve ensorcelé* (1946) i *L'homme amoureux de sa femme* (1947).

Durant els darrers anys de la Segona Guerra Mundial, Bellmunt dirigí el setmanari *Foc Nou* (1944-1947), fundat per membres dels partits catalanistes Acció Catalana Republicana, Esquerra Republicana de Catalunya i Estat Català (Camps i Foguet, 2020: 10-25). Amb el subtítol «Al servei de Catalunya», se n'arribaren a publicar un total de 45 números, amb una periodicitat irregular. Suspès pel Ministeri d'Afers Estrangers del govern francès, que havia prohibit la premsa estrangera, el substituï temporalment *Canigó* (1945), òrgan de la Société Française des Amis de la Catalogne, que l'intel·lectual ponentí constituï amb Jean Cassou, l'alcalde tolosenc, i algunes personalitats catalanòfiles. Tant *Foc Nou* com *Canigó* defensaren alguns dels leitmotiv del pensament polític de Bellmunt durant el primer exili: l'aposta per la unitat política dels partits republicans catalans i el clam contra les grans potències internacionals (URSS, Regne Unit, EUA) que només vetllaven pels seus interessos polítics, econòmics o geoestratègics, sense fer res per defensar la democràcia i la llibertat a l'Estat espanyol, i, en conseqüència, per enderrocar Franco del poder.

Fruit d'aquest context, Bellmunt escriví a Blagnac al llarg de 1944 la biografia *Lluís Companys. La seva vida. La seva obra. La seva mort gloriosa*. Fou publicada per ell mateix el març de 1945 amb el segell Edicions Foc Nou. El llibre comptava amb el precedent de *Vida y sacrificio de Companys*, una biografia que el 1943 havia publicat a Buenos Aires Ángel Ossorio y Gallardo —l'advocat del president al judici dels Fets d'Octubre.³ Amb motiu del quart aniversari de l'afusellament de Companys, el 15 d'octubre de 1944, Bellmunt ja havia remarcat des de *Foc Nou* el caràcter simbòlic de la seva figura i la situava com un referent polític per a la unitat patriòtica: «Mataren un polític i l'han elevat a la categoria de símbol de la pàtria catalana, n'han fet un màrtir gloriós que serà a tots els altars patriòtics de Catalunya. Trobaren una Catalunya dividida i el

3. El primer text de Bellmunt sobre Lluís Companys es publicà a *Figures de Catalunya*. El volum, conjuntament amb *Homes de la terra*, responia a l'objectiu de divulgar un conjunt de personalitats rellevants de la Catalunya republicana: Josep Tarradellas, Lluís Nicolau d'Olwer, Francesc Cambó, Andreu Nin, Carles Pi i Sunyer, Ventura Gassol, Antoni Rovira i Virgili, Gaziell, Eugeni Xammar, Josep Pla, entre d'altres (CAMPS, 2015: 61-73).

sacrifici de Companys la unirà fraternalment sota una bandera de patriotisme auster i conscient» (1944: 1).

Bellmunt exposava en el prefaci com el llibre «feia temps que estava començat» i que «els materials són de primera mà: els havia anat recollint en converses nombroses celebrades amb el biografiat» (1945: 5). A les pàgines inicials, qualificava Companys de «figura gloriosa de Catalunya», ja que «la seva figura i el seu nom han pres ja l'aurèola i la puixança mística dels grans immortals. I esdevingut estel, esdevingut bandera, esdevingut esperit pot fer el miracle de la resurrecció catalana, de la renovació catalana en una pàtria unida, vigorosa i digna» (1945: 6-8). I assumia que la seva tasca no era la pròpia d'un historiador sinó la d'un periodista: «Per això el nostre llibre no té la pretensió d'ésser una obra de crítica històrica, sinó la narració periodística de la vida d'un gran demòcrata català. [...] Un historiador, tanmateix, no podria estar-se de jutjar, de fer crítica a mesura que els fets ho exigien. Un periodista, en canvi, es contenta de narrar, de descriure el més detalladament possible el que ha vist, el que ha oït o el que li han explicat» (1945: 6-7). Un retrat construït des de l'admiració que li despertava el biografiat, que era presentat com un model digne d'imitació per les seves qualitats ètiques i polítiques.⁴

Del contingut, que en tot moment traspua la ideologia d'esquerres i catalanista de Bellmunt, caldria remarcar-ne un parell de qüestions. En primer lloc, l'amistat de Companys amb Francesc Layret i Salvador Seguí, així com les diferències ideològiques que tingué amb Francesc Macià: «Macià era el símbol, Companys l'home d'acció; Macià, el president venerable que electritzava les masses amb la seva presència; Companys, el líder que les dirigia i les disciplinava. Macià, el polític romàntic i idealista que volia la independència de la Pàtria; Companys, el polític realista que li feia veure les enormes dificultats que això comportava» (1945: 61). Segonament, el retrat reflectia l'evolució ideològica de Companys, que passarà d'uns ideals obreristes a uns altres de marcadament catalanistes, atès que «en el temps de la seva formació com a lluitador el catalanisme estava allunyat, gairebé en contra, dels interessos polítics i socials que ell defensava» (1945: 56). Serà la defensa de l'Estatut de Núria de 1932 i els pals a les rodes que hi posava el govern espanyol «on Companys sentí revelar-se el seu catalanisme, el fons de patriotisme que portava a dintre. Fou allí, davant

4. Josep Benet se servirà d'algunes de les notícies sobre Companys que reporta Bellmunt per a escriure la seva biografia sobre el president (1998: 39, 194, 196).

la incomprensió i l'enemistat dels espanyols més addictes i més afins que, en nom de Catalunya, impulsat per un patriotisme conscient i profund, Companys es rebel·là amb una actitud vigorosa i vibrant de patriota decidit i incorruptible» (1945: 52). Per tot plegat, la seva adscripció al catalanisme es donarà «quan aquest adquireix un sentit francament esquerrà amb un contingut social substantiu» (1945: 57).

Els capítols finals de la biografia estan destinats a explicar l'exili i la mort de Companys. Quant al darrer esdeveniment, el considera «una de les canallades, una de les baixeses més grans de la història política del món» (1945: 136) i posa en relleu —ho corroborarà també a la tesi doctoral— la seva condició de refugiat polític, car «l'acte comès pels nazis no és la presa de possessió d'una penyora política sinó un robatori vil, un robatori a mà armada, un segrest criminal que no té excusa ni perdó, ni justificant moral» (1945: 136). Bellmunt hi narra com, el 13 d'agost de 1940, Companys fou arrestat a la seva residència de La Baule per la policia franquista, amb la col·laboració de la Gestapo; com se'l transferí a París, on per ordre de l'ambaixada franquista fou confinat a la presó de La Santé i, al cap de quaranta-vuit hores, conduït en cotxe a Madrid, sota l'escorta de policies franquistes comandats per Pedro Urraca Rendueles; i com va ser torturat al Ministeri de Governació i, tot seguit, enviat a Barcelona i reclòs al castell de Montjuïc, on fou executat a les sis del matí del 15 d'octubre de 1940, després d'un simulacre de Consell de Guerra sumaríssim, el dia abans: «Hom el condemnà a mort perquè en el codi de la dita justícia militar no trobaren una pena pitjor» (1945: 147).⁵

El 1946, Bellmunt publicava, sense signar, un *Petit compendi d'història de Catalunya*, també dins Edicions Foc Nou. Antoni Rovira i Virgili, en el pròleg, assenyalava els propòsits de l'autor a l'hora de presentar aquest breu assaig: «Resumir en poques paraules el descabellament de la història de Catalunya i donar al

5. Poc després de publicar la biografia, Bellmunt no s'estava de criticar, a l'article «Vérités et sophismes», aparegut a *Foc Nou* el 15 de juny de 1946, el cinisme diplomàtic de les instàncies internacionals com ara l'Organització de les Nacions Unides (ONU) i de denunciar la col·laboració del règim franquista amb el nazisme, que havia dut a l'afusellament ignominiós de Companys: «Franco et Hitler, donc, collaborèrent intimement et ils firent beaucoup plus que se serrer amicalement la main à Hendaye lors de leur entrevue historique: ils assassinèrent lâchement le Président de la Catalogne, après avoir violé le droit d'asile sans aucune formalité d'extradition» (1946a: 1-2). Una versió catalana de l'article està recollida a BELLMUNT (2021: 105-108).

resum un caràcter de fàcil lectura popular» (1946: 6). I el mateix Bellmunt, al prefaci, n'explicitava els destinataris: «No ens ha guiat altre objectiu que el de divulgar entre els catalans de l'exili, els fets més importants de la història de la nostra pàtria. Els uns rellegiran amb plaer les nostres pàgines de la vida nacional, d'altres se n'assabentaran amb fruïció i la gran majoria trobaran excel·lent l'ocasió de fer conèixer la història de la Pàtria entre els infants catalans de l'exili, emigrats en edat massa tendra per poder tenir l'avinentsa d'estudiar els annals de les gestes nacionals» (1946b: 3). L'opuscle finalitzava amb la tràgica mort de Lluís Companys en uns termes que remetien a altres textos de Bellmunt que ja hem indicat:

L'exèrcit de Franco ocupà militarment Catalunya i destruí, com el de Felip V, l'obra nacional dels catalans. El govern català s'exilià, però l'agost de 1940, havent envaït els alemanys la terra francesa, aquests s'apoderaren del president Companys i el lliuraren a Franco, el qual el feu afusellar a Montjuïc el 15 d'octubre del mateix any.

El president Companys morí com un heroi, mirant el piquet d'execució, descalç per tocar terra catalana i cridant: «Per Catalunya» (1946b: 40).

2. LA TESI DOCTORAL: EXILI I DRETS

El 1950 Bellmunt presentà, com a continuació dels seus estudis de Dret, la tesi doctoral *De quelques conséquences de l'exode espagnol en France dans les domaines du droit international public et privé* a la Facultat de Dret de la Universitat de Tolosa de Llenguadoc.⁶ Signada amb el seu nom real, Domènec Pallerola, fou dirigida per Jacques Maury, professor de legislació comparada i degà honorari d'aquesta facultat, especialista en dret civil francès i internacional. Relativament breu —només consta de vuitanta-dues pàgines mecanoscrites sense interlineat—, la tesi és precedida per un «avant propos» en què apunta l'impacte de l'èxode republicà de 1939 en la literatura contemporània, però constata la inexistència de cap recerca consagrada a l'aspecte merament jurídic

6. Agraïm a les germanes Núria i Maria-Neus Pallerola la gentilesa que tingueren d'enviar-nos una còpia de la tesi doctoral del seu pare, que està dipositada a la Bibliothèque Garrigou (T61561) de la Université Toulouse 1 Capitole.

de la guerra d'Espanya.⁷ També s'hi concreta l'objecte d'estudi: les repercussions de la legislació franquista en els exiliats republicans i algunes de les conseqüències de la guerra i l'èxode en el dret internacional, tant públic com privat. A més, sense amagar el fet que ell mateix era un refugiat polític, Bellmunt subratlla en el preàmbul que, en la seva exposició, «l'objectivité et l'impartialité nous ont constamment éloigné d'un climat politique ou simplement idéologique susceptible d'influencer notre commentaire» (Pallerola, 1950: 2).

La tesi s'estructura en dues parts que analitzen les repercussions de l'èxode espanyol en l'àmbit del dret internacional públic (la primera) i el dret internacional privat (la segona). Molt més concisa, la primera consagra dos epígrafs a descriure succintament la guerra i l'exili des de l'òptica jurídica i, a continuació, delimita quatre períodes històrics del procés viscut pels exiliats republicans des de 1939, amb una atenció especial al cas del president Lluís Companys. Més extensa i centrada en aspectes concrets del dret, la segona part examina la qüestió de la nacionalitat (capítol 1), els conflictes d'estat civil provocats per l'èxode (capítol 2), la legislació franquista sobre el matrimoni i les seves conseqüències en l'estat personal dels refugiats (capítol 3) i l'abrogació de la llei sobre el divorci i la legislació franquista sobre aquesta matèria (capítol 4). Com veurem, les lleis franquistes abocaren molts refugiats republicans a l'estranger i, especialment a França, a un laberint jurídic de difícil resolució.

Des del punt de vista internacional, el fet jurídic que Bellmunt destaca de bell antuvi és el sollevament militar, el 17 de juliol de 1936, al Marroc, contra el règim constitucional republicà votat democràticament amb la Constitució de 1931 i reconegut *de jure* per la resta d'estats del món. Estesa de seguida a la Península, aquesta revolta militar provocà que els generals rebels ocupessin la meitat del territori estatal i establissin un govern a la seva zona, la Junta de Burgos; n'escollissin un cap d'Estat, Francisco Franco, i s'autoanomenessin l'«únic» govern legítim d'Espanya. Els estats estrangers que tenien interessos a la zona rebel es veieren obligats a reconèixer *de facto* la nova situació, tot i continuar mantenint relacions diplomàtiques amb el govern republicà. D'altra banda, l'esclat de la

7. Bellmunt anota en l'«avant propos» les obres literàries inspirades en la Guerra d'Espanya (1936-1939): *L'Espoir* (1937), d'André Malraux; *Ein spanisches Testament* (1937), d'Arthur Koestler; *Les grands cimetières sous la lune* (1938), de George Bernanos; *For Whom the Bell Tolls* (1940), d'Ernest Hemingway; *Vers l'Espagne de Franco* (1943), de Charles Maurras, i *La Peste* (1947), d'Albert Camus.

guerra d'Espanya dividí els espanyols en dos camps oposats, també a les colònies i a l'estranger.

2.1. Lluita de legitimitats

Des del punt de vista jurídic, en plena guerra, s'establiren dues menes de passaports espanyols i de certificats de nacionalitat per als ciutadans de l'Estat espanyol, una per a cada zona, i també dues menes de jurisdiccions consulars per als ciutadans estrangers: una d'oficial, amb personalitat jurídica internacional, i una altra d'oficiosa, tolerada pels països que tenien interessos a la zona rebel. Aquesta doble jurisdicció consular continuaria vigent a partir de la reconeixença *de jure* del govern rebel, però amb una diferència important: si durant la guerra els consolats oficials asseguraven la protecció dels refugiats republicans i les agències oficioses franquistes, la dels espanyols afins, després de la guerra, contràriament, els consolats oficials esdevindran franquistes i deixaran els exiliats republicans sense empara. Seran els estats estrangers els que els proporcionaran la defensa i la protecció inspirant-se en els principis del dret de gentes.

En la lluita entre legitimitats, el govern republicà declarà «facciosos» els rebels de Burgos, mentre que el govern franquista il·legalitzà per la via d'un decret els actes del govern republicà. Al seu torn, atès l'origen del govern rebel, els estats estrangers només reconegueren com a legítim el govern republicà, a excepció feta de l'Alemanya hitleriana i la Itàlia feixista. La creació del Comitè de No-Intervenció amb què les potències internacionals actuaven davant del conflicte espanyol fou, a parer de Bellmunt, «purement platonique» (Pallerola, 1950: 6). Seguint Jean-Baptiste Duroselle a *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours* (1950), Bellmunt sostenia que els estats totalitaris no dubtaren a intervenir des del començament de la guerra a favor de Franco; en canvi, França i Anglaterra, que ho sabien, continuaven les negociacions fictícies amb el pretext de mantenir la pau d'Europa. Fou endebades, doncs, la denúncia que els republicans feren de les violacions feixistes de la «no-intervenció». Sense complexos, Alemanya i Itàlia reconegueren Franco *de jure* i no deixaren de donar-li suport militar.

L'evacuació del nord peninsular generà la primera onada d'exiliats cap a França que oferí als soldats republicans l'opció de retornar a la zona republicana o a la zona rebel. La majoria s'adreçà a la primera i una petita part ho feu a la segona. En canvi, nombrosos refugiats, sobretot persones grans, dones i infants, es quedaren a França, acollits en centres d'allotjament, en virtut del dret

d'asil. L'enfonsament de l'armada republicana a partir de l'ocupació franquista de Barcelona, el 26 de gener de 1939, provocà l'èxode massiu de refugiats cap a França, el qual, sempre segons Bellmunt, esdevenia un cas típic d'emigració col·lectiva forçada per una guerra que no s'adeia amb els paràmetres de l'emigració convencional, ni de la reglamentació general d'entrada d'estrangers. El govern francès refusà, si més no inicialment, d'incorporar els republicans espanyols en la població estrangera i optà per internar-los en camps de concentració o centres d'acollida per procedir a mesures d'examen, cribratge i control.

2.2. Quatre períodes de l'èxode republicà

Des del punt de vista del dret internacional, Bellmunt distingia quatre períodes diferents viscuts pels refugiats espanyols des de la fi de l'èxode massiu el 19 de febrer de 1939 fins a la segona postguerra mundial (1950): 1) el període de control (que abraçaria fins a l'1 de setembre de 1939, dia del començament de la guerra a Europa); 2) els primers mesos de la guerra fins a la invasió alemanya de França (juny de 1940); 3) el període de l'ocupació alemanya (fins al desembre de 1944), i 4) el període entre l'alliberament de França i la primera postguerra mundial (fins a la data de l'escriptura de la tesi, el 1950).

Durant el primer període, la majoria dels refugiats espanyols són confinats en camps de concentració i centres d'acollida; mancats en general de documentació d'identitat, foren censats i classificats per professions. La seva condició jurídica era especial, vist que no havien perdut la nacionalitat espanyola —no eren, en rigor, apàtrides—, per bé que, per raons polítiques, no podien disposar del suport dels consolsats del seu país. Esdevenien, per tant, refugiats espanyols sense certificat de nacionalitat. L'opinió pública francesa es mostrava, en general, favorable al fet que es beneficiessin del dret d'asil, sempre que fos compatible amb les mesures de seguretat i de garantia de l'ordre públic. D'entrada, el govern francès considerà els exiliats republicans com a refugiats polítics (d'acord amb la Convenció de Ginebra del 28 d'octubre de 1933) i deixà sortir dels camps de concentració els qui foren reclamats per francesos, que en responguessin i n'asseguessin l'allotjament, i per propietaris agrícoles o industrials per mitjà d'un certificat de treball. En aquests casos, els refugiats rebien un salconduit («laissez passer») del comandament del camp de concentració com a identificació provisional i, un cop instal·lats, el Servei de Prefectura per a Estrangers els expedia un rebut provisional de sol·licitud de permís de residència.

En els primers mesos posteriors a l'esclat de la Segona Guerra Mundial, la situació dels refugiats republicans es complicà considerablement. El govern francès decretà l'organització de formacions de voluntaris estrangers per als treballs de fortificacions i, més tard, de les Companyies de Treballadors Estrangers sota comandament militar. Milers de refugiats espanyols hi prengueren part. Tanmateix, davant la recrudescència de la situació internacional, el govern mexicà signà un acord amb el francès per posar sota la seva empara els refugiats republicans i facilitar-los el viatge a Mèxic. D'acord amb les organitzacions espanyoles d'ajuda als refugiats, el Consolat General de Mèxic a París expedí un document d'identitat propi per als qui embarcaven cap als Estats Units Mexicans governats pel president Lázaro Cárdenas.

El període de l'ocupació alemanya fou el més difícil per als refugiats espanyols, molts dels quals foren transferits als camps d'extermini nazi, on trobaren la mort, mentre que altres foren detinguts a França per la policia franquista en col·laboració amb la Gestapo i conduïts a Espanya on, després d'un simulacre de judici sumaríssim per Consell de Guerra, foren executats. La nova conjuntura deixà sense efecte el dret de gents, les convencions sobre els refugiats, el dret d'asil i el respecte a la persona humana. Les autoritats d'ocupació crearen camps d'indesitjables i de represaliats a França, en els quals es reclutà exiliats per al Servei de Treball Obligatori a Alemanya. A partir de l'entrada de les tropes hitlerianes, en definitiva, la reglamentació jurídica i administrativa francesa que feia referència als refugiats espanyols fou víctima de l'arbitrarietat de les autoritats ocupants, amb la consegüent violació del dret d'asil i l'esfondrament del dret internacional.

El cas de Lluís Companys era, en aquest sentit, paradigmàtic. Com altres personalitats republicanes, el president de la Generalitat es trobava a França sota l'empara del dret d'asil i *en règle* amb les autoritats franceses. Bellmunt es basava sobretot en el relat d'Ángel Ossorio a *Vida y sacrificio de Lluís Companys* i en el del seu propi llibre *Lluís Companys. La seva vida. La seva obra. La seva mort gloriosa*, però a la tesi focalitzà l'interès en l'aspecte jurídic dels fets. A parer seu, el cas violava les lleis i els costums de guerra, ja que «examinant ces faits du point de vue juridique, nous croyons qu'il s'agit de violations concrètes des lois de la guerre, de la coutume internationale et des principes fondamentaux du Droit international», fins al punt que «ces actes sont-ils compris parmi ceux qui sont de la compétence du Tribunal Militaire de Nuremberg» (Pallerola, 1950: 12).

Bellmunt confirmava que, en el cas Companys, hi hagué una violació evident de les lleis i els costums de guerra. Les autoritats ocupants havien transgredit,

d'una banda, la 4a Convenció de la Haia del 18 d'octubre de 1907, que entre altres aspectes els obligava a restablir i assegurar les lleis en vigor en el país ocupat i respectar la vida dels individus, i, de l'altra, la llei francesa sobre l'extradició del 10 de maig de 1927. A més, es tractava d'un «crim de guerra» —segons el Tribunal de Nuremberg— perquè els fets ocorreguts tenien relació amb les hostilitats i dimensió internacional. Per dues raons. Primera: la detenció arbitrària de Companys a França —i també de ministres republicans espanyols— fou possible gràcies a les hostilitats, les quals donaren carta blanca als policies franquistes per violar el territori francès amb la complicitat de les autoritats alemanyes d'ocupació (cal recordar que, amb la División Azul, l'Espanya franquista combatia al costat de les tropes nazis contra Rússia). Segona: el cas Companys posava en joc tres països: Espanya, França i Alemanya.

Si era un crim de guerra, hi havia dos responsables principals. Per un costat, el cap d'Estat alemany, Adolf Hitler, en nom del qual es feren les detencions a França i el lliurament dels presoners a les autoritats franquistes —juntament amb els agents alemanys de la zona ocupada que executaren les ordres. Per l'altre, el cap d'Estat espanyol, Francisco Franco, en nom del qual es procedí a la detenció —i, amb ell, els seus subalterns: l'ambaixador José Félix de Lequerica, que ordenà l'extradició de Companys a Espanya, i les autoritats militars i els agents de policia que executaren les ordres.⁸ Per a Bellmunt, l'actuació conjunta a França de les forces alemanyes d'ocupació i la policia espanyola constituïa també un crim de lesa humanitat que podia comprometre internacionalment tant la part alemanya com l'espanyola. El Tribunal de Nuremberg preveia la inculpació per crims contra la humanitat quan els governs actuaven arbitràriament per oprimir una minoria nacional, com s'esqueia amb Companys, màxim representant dels catalans.

A dreta llei, doncs, calia sancionar els responsables de l'assassinat de Companys per no deixar impune aquest crim de guerra. Si no s'actuava, es corria un risc extremament greu des de l'òptica del dret internacional: «Toute la garantie du droit d'asile en matière politique et d'extradition, toute la force de la coutume internationale en matière de protection des réfugiés, toutes les traditions d'humanité en faveur des prisonniers, se verraient menacés pour l'avenir. Nul homme d'État, nulle personnalité politique d'un pays démocratique ne se croirait

8. Segons la jurisprudència del Tribunal de Nuremberg, l'ordre rebuda d'un superior no es considerava com una excusa absolutòria.

plus jamais en sûreté dans un pays qui les aurait accueillis en vertu du droit d'asile. Et l'on pourrait continuer à piétiner les lois internationales, à mépriser la personnalité humaine et à se moquer de la justice et de la conscience universelles avec un gros danger pour la foi des peuples dans les éternels principes d'équité, et de justice qui sont à la base du Droit International» (Pallerola, 1950: 16). A les seves memòries, en les quals batejava la tesi amb un títol diferent amb el que l'havia presentada (*L'exode de 1939 et l'arrestation du Président Companys*), Bellmunt reblava el clau sobre el tema: «Va dedicada al crim contra el dret de gents que representa la detenció de Companys, acollit al dret d'asil. I demostró jurídicament, amb tota la jurisprudència del Tribunal de Nuremberg, que Franco havia d'ésser jutjat pel tribunal internacional com a criminal de guerra. Va escapar al dit tribunal, però no podrà escapar ni al de la seva consciència (suposant que en tingui), ni al de la història» (1975: 187).

En darrer terme, el període de l'alliberament de França i de la primera postguerra mundial significà una millora sensible de la situació dels refugiats republicans, per tal com s'anul·laren les disposicions i les persecucions arbitràries contra els estrangers. A escala internacional, després de la victòria aliada, l'Organització de les Nacions Unides (ONU) decretà mesures de protecció dels refugiats i creà l'Organització Internacional per als Refugiats (OIR) amb seu a Ginebra (1946). A França, el decret del 14 de març de 1945 ampliava els beneficis de la Convenció de Ginebra del 28 d'octubre de 1933 als refugiats espanyols, de manera que no tenien necessitat d'adreçar-se als consolats franquistes. De fet, en la nova conjuntura, els ciutadans de nacionalitat espanyola es trobaven excepcionalment amb dues autoritats consulars: l'oficial, dependent de l'ambaixada i el govern franquistes, a què estaven sotmesos els espanyols que residien a França, llevat dels refugiats polítics, i l'Oficina Central dels Refugiats Polítics, que depenia de l'OIR de l'ONU.

2.3. La qüestió de la nacionalitat

L'exode dels republicans a causa de la derrota bèl·lica tingué nombroses repercussions en l'àmbit del dret internacional privat que afectaren diferents aspectes de les relacions civils dels refugiats, com ara —i aquestes eren les matèries en què se centrava la segona part de la tesi— la qüestió de la nacionalitat, els conflictes d'estat civil i la legislació franquista sobre l'estat civil, el matrimoni i el divorci.

La qüestió de la nacionalitat fou la primera que hagueren d'afrontar els refugiats polítics espanyols, que no disposaven de cap protecció consular del seu país. Durant els anys 1940-1941, una part important dels exiliats a França aprofitaren les facilitats que els oferiren els Estats Units, Mèxic i altres repúbliques de l'Amèrica llatina (sobretot, Xile, Veneçuela, l'Uruguai i la República Dominicana) per emigrar-hi i, en alguns casos, al cap d'un temps, naturalitzar-s'hi, sense perdre —si volien— la nacionalitat espanyola. La doble nacionalitat era un gest de previsió per si algun dia es veiessin obligats a marxar o volguessin repatriar-se.

Respecte a la nacionalitat de les dones casades, es generaren encara conflictes més greus provocats per la col·lisió entre el dret espanyol i el francès. El decret franquista del 24 de maig de 1938 declarava que la condició i la nacionalitat de la dona casada es regia a partir d'aleshores per l'article 22 del Codi Civil de 1889, segons el qual les dones espanyoles que s'emmaridaven amb francesos perdien la nacionalitat espanyola, mentre que les dones franceses que s'esposaven amb espanyols prenen la nacionalitat del marit.⁹ Era una regressió evident en relació amb la Constitució republicana de 1931 que establia que, d'una banda, la dona tenia els mateixos drets que l'home dins del matrimoni (article 43) i, de l'altra, la dona estrangera que es casava amb un espanyol podia conservar la seva nacionalitat d'origen o, si ho preferia, adquirir la del marit, d'acord amb els tractats internacionals (article 23,4). Posteriorment, un nou

9. Cal tenir en compte que, com apunta Francisco Tomás y Valiente (2015: 551), el Codi Civil de 1889 oferia «un retrato imperativo de la sociedad burguesa del último y muy conservador cuarto del siglo XIX». Quant a la institució del matrimoni, per exemple, establia una forma canònica de caràcter indissoluble, obligada per a tots els que professaven la religió catòlica. Aquesta disposició satisfia l'Església, els partits de la burgesia conservadora i una tradició «nacional» que mai no havia vist amb bons ulls el model del matrimoni civil dissoluble que admetia el Codi Napoleònic de 1804 (TOMÁS, 2015: 552). El nucli del model burgès de família era constituït únicament per la parella i els fills oficials, amb la figura del marit o pare com a autoritat màxima: «El marido debe proteger a la mujer, y ésta obedecer al marido» (article 57, traducció de l'article 213 del Codi Civil francès). Semblantment, la pàtria protestat o autoritat paterna sobre els fills pertanyia al pare, i només, si hi mancava, a la mare (article 154 i següents). En la seva època, el Codi Civil de 1889 ja fou criticat per anacrònic, defectuós, heterogeni i contradictori (ESCUADERO, 2003: 912). Com es pot veure, en tot cas, s'avenia com l'anell al dit amb el caràcter confessional catòlic del règim franquista. No fou fins al 1960 que es publicà la Compilació del dret civil especial de Catalunya i el 1961, la de les Illes Balears. En aquests territoris era vigent, en primera instància, la seva pròpia Compilació i, en segon terme, el dret supletori de primer grau, el Codi Civil de 1889 (TOMÁS, 2015: 555).

decret franquista, del 9 de novembre de 1939, feu retroactiva la disposició sobre la nacionalitat de la dona casada. Per a Bellmunt, aquesta posició reflectia el nacionalisme a ultrança del sistema franquista, ja que, essent com era Espanya un país d'emigració —sobretot per als homes—, hi havia més espanyols que es casaven amb estrangeres que no pas estrangers que es casessin amb espanyols.

En contrapartida, la llei francesa sobre la nacionalitat de les dones casades establia que les franceses que s'emmaridaven amb un estranger conservaven la nacionalitat d'origen, si no és que, abans del matrimoni, declaraven voler renunciar-hi i adquirir la del marit. Com acabem de comentar, la llei franquista les considerava automàticament com a espanyoles (tenien, doncs, doble nacionalitat) i, de fet, el consolat els permetia que sol·licitessin el passaport espanyol sense problemes, bo i mantenint el francès. En canvi, les espanyoles casades amb francesos ho tenien molt més complicat. Quan començà l'èxode republicà el 1938, la llei francesa establia que les dones estrangeres casades amb francesos havien de subscriure, abans del matrimoni, una declaració en què manifestessin la voluntat d'esdevenir franceses —aquesta declaració tanmateix podia no ser aprovada i, en tot cas, no era efectiva fins al cap de sis mesos. Essent així, les dones espanyoles que es casaven amb un francès perdien la nacionalitat espanyola; estaven durant sis mesos sense poder reclamar la nacionalitat francesa, i, si era rebutjada la demanda, s'arriscaven a esdevenir apàtrides, com fou el cas de nombroses refugiades republicanes que, per negligència, error o ignorància, no s'acolliren a l'opció d'obtenir la nacionalitat del país d'acollida.

Després de diverses modificacions legislatives, que Bellmunt analitza amb detall, la situació del matrimoni mixt en matèria de la nacionalitat quedà establerta d'aquesta manera: per un costat, la dona espanyola que es casés amb un francès esdevenia francesa en principi des de la celebració del matrimoni, però la nacionalitat només era plenament efectiva al cap de sis mesos, sempre que no fos objecte d'una ordre d'expulsió, no se'n comunicués la residència o no fos vàlid el matrimoni; per l'altre, la dona francesa casada amb un espanyol esdevenia automàticament espanyola segons la llei franquista, però, segons la legislació francesa, per tal d'esdevenir espanyola havia de manifestar la voluntat de renunciar a la nacionalitat d'origen; si no ho feia, adquiria la doble nacionalitat.

La jurisprudència francesa es posicionà en contra de la retroactivitat que imposà el decret franquista del 9 de novembre de 1939, que deixava sense efecte les disposicions republicanes sobre la nacionalitat de la dona. A criteri de Bellmunt, aquesta presa de posició oficial de la jurisprudència francesa resolvia un

tema controvertit del dret internacional privat sobre la nacionalitat de la dona casada i, alhora, fixava un punt de vista jurídic general en matèria de retroactivitat de les lleis estrangeres. La sentència del Tribunal de Cassació francès del 24 d'octubre de 1949, motivada pel cas d'Ignacia Rui, prioritzava la llei francesa i considerava inadmissible a França la retroactivitat de la llei espanyola i, en conseqüència, les espanyoles casades amb francesos es trobaven en una situació especial, si no exercien el dret de reclamar la nacionalitat del marit: la d'apàtrides.

D'altra banda, l'aplicació del decret francès del 14 de març de 1945, apuntat abans, afectava l'estatut personal dels exiliats i exiliades polítics de nacionalitat espanyola en la mesura en què podien emparar-se en la Convenció sobre els Refugiats. Aplicant-los la llei del seu domicili, és a dir, la llei francesa, s'establí una excepció molt important en favor seu: s'alliberaven així del Codi Civil espanyol. Les franceses casades amb refugiats polítics espanyols també es trobaven en el mateix cas.

2.4. Conflictes sobre l'estat civil

La guerra i l'èxode que se'n derivà originaren així mateix nombrosos conflictes a causa de les circumstàncies excepcionals en què tingueren lloc els esdeveniments. En primer lloc, es produïren molts errors sobre els noms i l'estat civil dels refugiats per raó de les declaracions falses o incompletes dels confinats en els camps de concentració o els d'acollida. Cal tenir present que la majoria dels exiliats republicans estaven indocumentats en passar la frontera i, en el cas de les dones casades, moltes entraren soles a França o foren adreçades a centres diferents. Com que aquestes darreres foren inscrites amb el seu nom i cognoms, els fills menors que anaven amb elles també prengueren el nom de la mare, no pas el del pare com de consuetud. Quan era possible refer la unitat familiar, es podia rectificar la confusió, tot i els entrebancs per certificar-ho legalment, però en la majoria de les situacions es feia molt difícil.

Segonament, es cursaren declaracions inexactes de manera volguda per donar carta de naturalesa a una relació no legalitzada. Era la circumstància en què es trobaven les parelles d'amants (solters, casats o divorciats) que, en arribar al camp de concentració, per tal d'evitar la separació, declaraven estar legítimament casats i, com la resta, se'ls expedia uns documents d'identitat en què constava aquest estat civil. Els seus fills foren inscrits a França com a legítims, de manera que, si sorgien problemes, s'havien de regularitzar: si els pares eren

solters o divorciats, un casament resolía la situació; si, per contra, com en la majoria de casos, havien estat casats a Espanya no podien legitimar els seus fills nascuts d'una unió «irregular» a França. Bellmunt il·lustrava la problemàtica amb el cas paradoxal d'una refugiada que no pogué divorciar-se del seu «fals marit», perquè no tenia cap certificat de matrimoni, ni pogué casar-se realment, perquè el seu document d'identitat francès consignava que ja era casada.

En tercer lloc, es generaren moltes complicacions administratives i judicials a causa de l'anul·lació que decretà el govern franquista de les inscripcions de naixement fetes durant l'etapa republicana que no corresponguessin a noms propis del santoral catòlic (ordre del 9 de febrer de 1939). Si els afectats no demanaven la substitució del seu nom propi dins del termini previst, els l'era canviat d'ofici pel nom del sant del dia del naixement o de la inscripció. Milers de noms de socialistes, anarquistes, comunistes, republicans lliurepensadors o ateus, com per exemple Germinal, Progrés, Pau, Llibertat, Primavera o Harmonia, foren canviats per noms del calendari catòlic sense que sovint ni els mateixos interessats se n'assabentessin. Quan havien de sol·licitar un certificat de la seva acta de naixement per a qualsevol formalitat civil, es trobaven que els havien canviat el nom propi.

En darrer terme, la legislació franquista sobre l'estat civil, el matrimoni i el divorci tingué igualment repercussions en l'estatut personal dels refugiats republicans. La primera llei franquista sobre el matrimoni, la del 12 de març de 1938, anul·là la llei sobre les unions civils del 28 de juny de 1932, aprovada per les Corts republicanes; validà, amb efectes retroactius, únicament els matrimonis canònics celebrats abans que entrés en vigor aquesta llei republicana, i restablí el títol IV del capítol 1r del Codi Civil de 1889, segons el qual es reconeixien dues menes de matrimonis: el canònic i el civil (article 42). L'ordre franquista del 10 de març de 1941 limitava el matrimoni civil a les persones que no eren catòliques per mitjà d'una prova documental de la seva no-catolicitat o una declaració jurada de no haver estat batejats. En un estat confessional com el franquista, aquesta interdicció relegava el matrimoni civil a una mena de desafiament al règim.

2.5. La legislació sobre el matrimoni

Per als refugiats republicans, les disposicions franquistes repercutien de manera directa en els matrimonis civils celebrats en territori republicà des del 12 de març de 1938 fins a la fi de la guerra. Segons l'argumentació de Jacques Maury,

que Bellmunt adduïa, aquests matrimonis s'havien de considerar a França com a nuls, però putatius, atenent l'article 69 del Codi Civil espanyol que salvaguardava el dret dels infants.¹⁰ Tanmateix, el fet és que, quan les nombroses persones que havien contret matrimoni civil s'adreçaven als consolats franquistes per sol·licitar documents oficials, eren advertits que a Espanya el seu matrimoni era nul·li, per consegüent, rebien només documents com a solters. En nombrosos casos aquestes parelles es tornaren a casar a França canònicament o segons la llei francesa. Els juristes francesos admetien la nul·litat dels matrimonis civils celebrats en zona republicana, com també la retroactivitat de la llei franquista del 12 de març de 1938, en virtut del reconeixement de Franco pel govern francès del 27 de febrer de 1939, però no es posaven d'acord si aquesta mesura afectava també els fills.

Bellmunt conclouia que, en dret, hi havia uns principis ètics sagrats, el respecte de les lleis, del fet jutjat, dels drets adquirits, en virtut dels quals els matrimonis civils que se celebraren en zona republicana entre 1938 i 1939 eren inatacables. D'entrada, perquè en aquesta zona l'única llei existent era la del matrimoni civil, aprovada pel govern democràtic, que es regia per la legislació promulgada segons la Constitució republicana. A més, perquè la República espanyola era un Estat de dret i de fet, reconegut encara *de jure* per la resta del món, llevat de les potències feixistes que lluitaven al costat dels rebels. En canvi, el govern de Burgos havia nascut d'un sollevament armat contra el poble i la constitució democràtica del país, i no tenia potestat per decretar sobre el territori republicà unes disposicions retrògrades que responien a l'enorme influència de l'Església catòlica sobre el règim i que s'emmarcaven en l'ofensiva confessional contra les lleis laiques i liberals de la República.

La darrera posició de la jurisprudència francesa sobre la retroactivitat de les lleis estrangeres avalava l'argumentació de Bellmunt. Respectuosa amb els drets adquirits, la sentència del Tribunal de Cassació francès del 24 d'octubre de 1949 establí que la retroactivitat promulgada pel govern espanyol (decret del 9 de novembre de 1939) no podia tenir efecte en la combinació de la llei francesa amb la Constitució republicana espanyola, aleshores l'única aplicable, ni podia modificar les conseqüències jurídiques definitivament adquirides en l'execució de la legislació francesa, oimés si la llei estrangera entrava en conflicte amb la francesa o era massa injusta.

10. Un criteri putatiu semblant s'aplicava als fills de les parelles afectades per matrimonis o divorcis anul·lats pel franquisme.

2.6. L'anul·lació dels divorcis

L'abrogació de la llei del divorci tingué semblantment conseqüències per als refugiats republicans. La llei franquista del 23 de setembre de 1939 revocà la llei republicana del divorci del 2 de març de 1932 i les seves disposicions complementàries, i remeté a l'articulat del Codi Civil —el de 1889— sobre aquesta matèria, en virtut del qual el divorci conduïa a la suspensió de la vida comuna dels esposos (article 104), però no a la dissolució del matrimoni, que només es produïa amb la mort d'un dels cònjuges (article 52). El decret llei de l'1 de maig de 1947 reconeixia la jurisdicció del Tribunal de la Rota de la Nunciatura Apostòlica a Espanya, que s'incorporava d'aquesta manera a la legislació espanyola. Segons això, era aquest tribunal el responsable de respondre a les peticions de divorci dels matrimonis canònics; els tribunals civils només intervenien per executar les mesures de separació dictades per la jurisdicció eclesiàstica (articles 80-82 del Codi Civil).

El caràcter retroactiu de l'anul·lació del divorci que imposaven les disposicions transitòries de la llei del 23 de setembre de 1939 afectava de ple els centenars de refugiats espanyols que s'havien divorciat legalment durant el període republicà i, fins i tot, s'havien tornat a casar civilment a Espanya o a França. D'acord amb la legislació franquista, el primer matrimoni canònic dels interessats continuava sent vàlid si un dels esposos que havia romàs a Espanya demanava —per raons financeres, econòmiques, familiars o venjatives— la nul·litat del divorci o del matrimoni civil posterior. Des del punt de vista franquista, a França i a l'Amèrica llatina hi havia, segons ironitzava Bellmunt, una gran quantitat de refugiats «bígams». En bona lògica, Bellmunt defensava que els divorcis pronunciats pels tribunals republicans havien de ser reconeguts com a vàlids a França, per tal com la retroactivitat de les lleis franquistes en aquesta matèria —generadora de conseqüències injustes— era contrària a l'ordre públic internacional francès.

2.7. Les lleis franquistes contra el dret civil català

En l'annex de la tesi, Bellmunt feia un balanç de les conseqüències que tingué la legislació franquista sobre el dret civil català, atesa la competència legislativa que, en aquest punt, tenia la Generalitat de Catalunya. D'entrada, la llei franquista de 8 de setembre de 1939 sobre el règim jurídic de Catalunya deixà sense

efecte totes les lleis, disposicions i doctrines que havien emanat del Parlament de Catalunya i del Tribunal de Cassació. Quedà anul·lada, doncs, la llei catalana del 29 de juny de 1934 —molt avançada per a l'època— que atorgava a la dona casada la mateixa capacitat civil que el marit i establia la igualtat dels esposos, tot afirmant la seva facultat d'actuar en dret independentment l'un de l'altre. De fet, abans de la llei esmentada, que desmantellava el règim d'autonomia, el govern franquista havia anul·lat pràcticament els matrimonis celebrats a Catalunya: en una disposició especial contra la llengua catalana (ordre de 12 d'agost de 1938) declarava anul·lades totes les inscripcions d'estat civil practicades en la zona republicana que s'havien redactat en un idioma que no fos el castellà.

Bellmunt resumia a grans trets els orígens del dret civil català i la rica tradició jurídica que conduïa a personalitats contemporànies de prestigi com ara Francesc Maspons Anglasell, Ferran Valls i Taberner, Jaume Carner, Joaquim Lluhi i Rissech o Pere Coromines. Malgrat això, constatava que, fins i tot abans de la dictadura franquista, la jurisprudència espanyola havia anat erosionant l'àmbit d'aplicació del dret català i foral en general amb la mateixa idea d'unificar a ultrança que caracteritzava el nou règim, de manera que, de l'antic dret foral, com demostrava el jurista Josep Pella i Forgas a *Código Civil de Cataluña* (1916-1919), només resistien algunes institucions sobre el règim dotal i de matrimoni, les formes de testament, les servituds, els contractes, les successions i el dret comercial. No cal dir que, en plena dictadura franquista, el Codi Civil espanyol intentà consumir la laminació del dret civil català.

3. CLOENDA

La tesi doctoral de Domènec de Bellmunt es proposava bàsicament de «divulguer au monde des juristes au moins une importante partie des conséquences d'ordre juridique qui ont suivi l'exode républicain espagnol de février 1939», i també de «faire constater, en apportant la démonstration éloquentes des faits et la lumière de quelques expériences personnelles, qu'à l'importance politique et sociale, dramatique et humaine de l'exode espagnol de 1939, il faut ajouter celle de ses effets dans le monde juridique» (Pallerola, 1950: 65-66). Pel seu enfocament comparatiu, la tesi demostrava, de manera implícita, l'enorme regressió social que suposà el sistema legislatiu franquista, tant en l'àmbit del dret públic com privat, especialment destinat a punir i vulnerar els drets dels

exiliats polítics republicans de 1939. Tot i el seu caràcter pioner en la matèria, romangué inèdita. Tanmateix, el 1952, Bellmunt guanyà el premi Lluís Companys dels Jocs Florals de la Llengua Catalana celebrats a Tolosa de Llenguadoc amb el treball *Catalunya i les minories nacionals en el dret internacional contemporani*. Amb tota probabilitat, es tractava de la traducció d'alguns capítols de la tesi doctoral, però el text tampoc no arribà a ser publicat.

La figura de Companys —i la seva tràgica mort, producte de la violació de les lleis per part del feixisme espanyol i alemany— continuà sent, però, un tema recurrent en els articles de Bellmunt destinats a les publicacions en què col·laborà des de 1950. Només tres exemples com a botó de mostra. El 1954 escrivia «El sacrifici de Companys, crim de guerra» per a *Llar de Germanor Catalana*: «La seva mort gloriosa constitueix un altre crim, per violació no només de la Llei d'Asil sinó de la Llei internacional, de les Convencions sobre l'Asil i del més elemental dret de gents. El Tribunal de Nuremberg ha jutjat i punit casos menys greus i menys clars i, malgrat les nombroses denúncies que li han estat adreçades sobre el cas Companys, ha restat sempre sord a les protestes universals» (Camps i Foguet, 2014: 148); i el 1966 «El sacrifici de Companys» per a *Butlletí del Casal Català de Tolosa de Llenguadoc*: «Perquè el sacrifici del President màrtir és una llavor que portarà els seus fruits: representa l'exemple de lleialtat a l'ideal de justícia i llibertat pel qual havia combatut tota la vida» (Camps i Foguet, 2014: 150). I encara el 1983, des del diari *Avui*, a «Klaus Barbie» comentava el nul interès que tenia l'Estat espanyol a reparar, públicament, l'assassinat de Companys i el genocidi català a diferència del que s'havia dut a terme a França: «La prescripció criminal tampoc no existeix a Espanya per als crims contra la humanitat, com els comesos pel franquisme contra el poble català (assassinats en massa als camps de la Bota i de la Pedrera, cremació pública de llibres catalans, segrest a França, amb violació del dret d'asil, del president Companys per a transportar-lo a Montjuïc i afusellar-lo perquè era el president de Catalunya)» (Bellmunt, 2021: 188). Unes peces periodístiques en què deixava ben clar que, malgrat els anys transcorreguts, la seva posició ideològica i jurídica sobre el cas Companys no havia canviat.

BIBLIOGRAFIA

BELLMUNT, Domènec de (1944). «Editorial. Companys, símbol». *Foc Nou*, núm. 6 (14 d'octubre), p. 1.

- (1945). *Lluís Companys. La seva vida. La seva obra. La seva mort gloriosa*. Tolosa de Llenguadoc: Foc Nou.
- (1946a). «Vérités et sophismes». *Foc Nou*, núm. 35 (15 de juny), p. 1-2.
- (1946b). *Petit Compendi d'Història de Catalunya*. Tolosa de Llenguadoc: Foc Nou.
- (1975). *Cinquanta anys de periodisme català: 1923-1975*. Andorra la Vella: Mirador del Pirineu.
- (2021). *En defensa de la democràcia i la llibertat*. Edició a cura de Josep Camps Arbós i Francesc Foguet i Boreu. Juneda: Fonoll.
- BENET, Josep (1998). *La mort del president Companys*. Barcelona: Edicions 62.
- CAMPS ARBÓS, Josep (2015). «Domènec de Bellmunt i la biografia: notícia de *Figures de Catalunya* (1933) i *Homes de la terra* (1935)». A: ESPINÓS, Joaquim; MAESTRE, Antoni; MARCILLAS, Isabel [ed.]. *La biografia a examen*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 61-73.
- CAMPS ARBÓS, Josep; FOGUET I BOREU, Francesc (2014). «Domènec de Bellmunt, una veu contundent de l'exili català. Col·laboracions a *Llar de Germanor Catalana*. *Butlletí Interior* (1951-1958) i al *Butlletí del Casal Català de Tolosa de Llenguadoc* (1965-1975)». *Mascançà. Revista d'Estudis del Pla d'Urgell*, núm. 5, p. 143-162.
- (2020). «“No fer política de partit a l'exili, treballar per la unitat dels catalans”. Domènec de Bellmunt, cronista polític de l'exili català (1939-1945)». *Els Marges*, núm. 121 (primavera), p. 10-25.
- (2021). «El periodisme de l'Ideal». A: BELLMUNT, Domènec. *En defensa de la democràcia i la llibertat*. Juneda: Fonoll, p. 9-27.
- CANOSA, Francesc (2009). «Apunt biogràfic». A: BELLMUNT, Domènec. *La Barcelona pecadora*. Barcelona: Acontravent, p. 163-194.
- CORRETGER, Montserrat (2005). «Els intel·lectuals catalans a Tolosa el 1939 i la represa i organització de la cultura». A: *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes / LI. Miscel·lània Joan Veny 7*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 181-201.
- ESCUADERO, José Antonio (2003). *Curso de historia del Derecho. Fuentes e instituciones político-administrativas*, Madrid: Solana e Hijos.
- PALLEROLA, Domènec (1950). *De quelques conséquences de l'exode espagnol en France dans les domaines du droit international public et privé*. Tesi doctoral dirigida per Jacques Maury. Tolosa de Llenguadoc: Facultat de Dret, Universitat de Tolosa.

- ROVIRA I VIRGILI, Antoni (1946). «Pròleg». A: BELLMUNT, Domènec. *Petit Compendi d'Història de Catalunya*. Tolosa de Llenguadoc: Foc Nou, p. 5-6.
- TOMÁS Y VALIENTE, Francisco (2015). *Manual de historia del derecho español*. Madrid: Tecnos.

ELS PERILLS DE LA MAR I LA GESTIÓ DEL CONFLICTE MARÍTIM A LA CORONA D'ARAGÓ DELS DOS PRIMERS TRASTÀMARA (1410-1458)¹

VICTÒRIA A. BURGUERA I PUIGSERVER²

Lliurat el 9 de juliol de 2021. Acceptat el 31 de gener de 2022.

RESUM

La tesi titulada *Els perills de la mar. Pirateria, captiveri i gestió del conflicte marítim a la Corona d'Aragó (1410-1458)* ofereix un quadre diversificat de la gestió de la pirateria, del cors, de la defensa costanera i del conflicte marítim en general a la Corona d'Aragó de la primera meitat del segle xv. El present article resumeix la seva estructura, la metodologia aplicada, el seu contingut, així com també la seva aportació a la historiografia nacional i internacional que ha abordat aquestes temàtiques amb anterioritat, sobretot a partir dels tres nuclis marítics més importants de la Corona: les ciutats de Barcelona, València i Mallorca.

PARAULES CLAU

Pirateria, cors, captiveri, guerra naval, defensa costanera, navegació.

1. Victòria A. Burguera i Puigserver va defensar la seva tesi doctoral, titulada *Els perills de la mar. Pirateria, captiveri i gestió del conflicte marítim a la Corona d'Aragó (1410-1458)* el 19 de novembre de 2020 a la Universitat de Barcelona. La tesi, dirigida per les doctores Maria Barceló Crespi (Universitat de les Illes Balears) i Roser Salicrú i Lluç (Institució Milà i Fontanals de Recerca en Humanitats – CSIC Barcelona), s'elaborà en el marc del programa de Doctorat en Cultures Medievales de la Universitat de Barcelona i comptà amb el suport de l'ajuda per a la formació de personal investigador de la Conselleria d'Innovació, Recerca i Turisme concedida pel Govern de les Illes Balears i cofinançada pel Fons Social Europeu.

2. victoria.burguera-puigserver@zegk.uni-heidelberg.de

Dangers at Sea and Maritime Conflict Management in the Crown of Aragon of the First Two Trastàmara (1410-1458)

ABSTRACT

The PhD dissertation titled *Dangers at Sea. Piracy, Captivity and Maritime Conflict Management in the Crown of Aragon (1410-1458)* offers a diversified picture of the management of piracy, privateering, coastal defence and maritime conflicts in general in the Crown of Aragon during the first half of the 15th century. This article summarizes its structure, the applied methodology, its content and also its contribution to earlier national and international historiography, investigating these issues mainly based on the history of the three most important maritime centres of the Crown: the cities of Barcelona, Valencia and Majorca.

KEYWORDS

Piracy, privateering, captivity, naval warfare, coastal defence, navigation.

I. EL CORS I LA PIRATERIA A LA CORONA D'ARAGÓ BAIXMEDIEVAL: UN RECORREGUT HISTORIOGRÀFIC

La pirateria, el cors i la violència a la mar, com a factors clau a tenir en compte en qualsevol treball sobre el món marítim, han rebut l'atenció, total o parcial, dels investigadors de la Corona d'Aragó baixmedieval. Han estat objecte tant d'estudis monogràfics com de cas, d'obres de caràcter teòric més general i d'altres centrades en espais geogràfics específics. No han mancat capítols o referències a la depredació a la Mediterrània en treballs sobre les relacions entre el món cristià i l'islàmic, el comerç i les rutes marítimes, la història dels ports i de la marina, el mercat i el tràfic d'esclaus, i un llarg etcètera.

L'aproximació a aquestes qüestions sovint s'ha emprat amb la intenció de destacar la variant disruptiva del desenvolupament normal i ordinari d'altres activitats, com el comerç. Per tant, moltes vegades han quedat relegades a un aspecte complementari d'un altre objecte d'anàlisi prioritària. D'altra banda, tot i l'existència de diversos estudis de cas d'atacs puntuals i de monografies específiques sobre la pirateria i el cors, difícilment la perspectiva d'anàlisi ha

englobat la totalitat dels territoris sota el domini de la Corona. En conseqüència, en moltes ocasions s'ha ofert una visió parcial, circumscrita a un dels regnes o a una de les ciutats que conformaven la confederació catalanoaragonesa.

La mancança d'un treball centrat de manera específica en l'activitat ofensiva i defensiva a les mars i que oferís una visió àmplia, no circumscrita a un sol territori de la Corona, ha estat el motiu principal de l'elaboració de la tesi titulada *Els perills de la mar. Pirateria, captiveri i gestió del conflicte marítim a la Corona d'Aragó (1410-1458)*.³ Una recerca que, no obstant el seu caràcter inèdit i innovador, ha partit d'una base arrelada en tota una tradició historiogràfica dedicada a l'estudi del món marítim catalanoaragonès: la marina comercial i la militar, les activitats mercantils i l'exercici de la guerra naval, l'ofensiva i la defensa de les costes i de l'espai marítim, etc.

El punt de partida dels estudis de la marina militar a la Corona d'Aragó, sobretot en referència a la ciutat de Barcelona, es pot considerar el treball d'Antoni de Capmany i Montpalau (1962, 1787). Arcadi Garcia Sanz, en el seu treball sobre el *Llibre del Consolat de Mar*, ja l'indicà com un dels pocs autors interessats en el tema, en comparació amb els nombrosos estudiosos que, pel contrari, havien prestat atenció al comerç i a la flota mercantil (Colón; Garcia, 2001, p. 204). L'obra de Capmany fou seguida per l'aportació vuitcentista, igualment destacable per la compilació de documents inèdits, de Francesc de Bofarull i Sans sobre l'*Antigua marina catalana* (Bofarull y Sans, 1896).

La publicació de la primera monografia dedicada a la guerra de cors en el Mediterrani dins l'àmbit dels estudis de la Corona d'Aragó es remunta a l'inici del segle xx: el treball d'Andrés Giménez Soler (1911), que cal tenir en compte al costat de l'aportació de Joaquim Miret i Sans (1925) sobre les represàlies a Catalunya. A partir d'aquestes recerques, moltes de les qüestions relatives a la projecció dels diversos territoris a les mars, tant des del punt de vista de les relacions comercials com de l'exercici de la guerra, van ser repeses al «I Congreso Internacional de Historia Mediterránea», celebrat a Palma de Mallorca el 1973. El congrés comptà amb la participació d'historiadors que esdevindrien referents en aquestes temàtiques per part de la historiografia successiva: Claude Carrère,

3. La tesi s'ha desenvolupat en el marc dels projectes de recerca «Tripulacions, armaments, construcció naval i navegació a la Mediterrània medieval» (MINECO HAR2013-48433-C2-1-P) i «Moviment i mobilitat a la Mediterrània medieval. Persones, termes i conceptes» (PGC2018-094502-B-I00), tots dos dirigits per la Dra. Roser Salicrú i Lluç.

Charles-Emmanuel Dufourcq, Charles Verlinden, Michel Mollat du Jourdin, Franco Martignone, Álvaro Santamaría Arández, Maria Teresa Ferrer i Mallol, etc.⁴ Pocs anys després, a San Francisco, el «XV Colloque International Maritime. Course et piraterie» establí ulteriors punts de referència en la matèria, sobretot pel que fa a l'època moderna, amb intervencions del mateix Michel Mollat du Jourdin, Michel Fontenay i Alberto Tenenti, entre d'altres.⁵

La guerra de cors i la pirateria han acabat esdevenint, també, dos dels principals temes de recerca del Departament d'Estudis Medievals de la Institució Milà i Fontanals de Recerca en Humanitats del CSIC a Barcelona, com a expressió de les relacions marítimes entre cristians i musulmans i també pels seus lligams amb el fenomen de l'esclavitud. Els historiadors del Grup de Recerca Consolidat per la Generalitat de Catalunya «La Corona catalanoaragonesa, l'islam i el món mediterrani» (CAIMMed), dirigit inicialment per Maria Teresa Ferrer i Mallol, han representat un veritable motor dels estudis sobre aquestes temàtiques en àmbit catalanoaragonès.⁶

Aquestes línies de recerca han estat continuades per María Dolores López Pérez i Roser Salicrú i Lluch. La primera ha focalitzat els seus estudis en les relacions entre la Corona d'Aragó i el Magreb des d'una doble perspectiva: comercial i mercantil, d'una banda, i ofensiva, bèl·lica o corsària, de l'altra. Aquests últims treballs representen els antecedents dels fenòmens analitzats a la tesi, ja que es basen en gran part en documentació del regne de Mallorca i

4. Les actes d'aquest congrés van ser publicades tant en el volum *La península Ibérica y el Mediterráneo centrooccidental (siglos XII-XV): Actas del I Congreso Internacional de Historia Mediterránea: Palma de Mallorca, 17-22 de diciembre de 1973*, Barcelona, Departamento de Estudios Medievales. C.S.I.C., com en el número 10 de l'*Anuario de Estudios Medievales* (1980). Les consideracions principals van ser, a més, resumides a CIULLI; DE ANGELIS i CHIAPPA MAURI, 1974.

5. Les actes del congrés van ser publicades a París el 1975, però la contribució específica de Fontenay i Tenenti va tornar a ser publicada posteriorment a la *Revue d'histoire maritime* (FONTENAY; TENENTI, 2006).

6. La contribució de Ferrer i Mallol a la historiografia de la Corona d'Aragó baixmedieval és immensa, sobretot pel que fa a la seva expansió en el Mediterrani, l'activitat corsària i la pirateria, el fenomen del captiveri i les relacions de frontera. Per qüestions d'espai, em limito a destacar algunes de les seves majors contribucions a l'estudi de la pirateria i de la guerra de cors (FERRER i MALLOL, 2006, 2005a, 2005b, 2003, 2000, 1985), si bé es pot trobar la seva producció historiogràfica completa a la necrològica publicada a l'*Anuario de Estudios Medievales* (SALICRÚ; VELA, 2017). De la mateixa institució, són destacables els estudis de Manuel Sánchez Martínez (1988) sobre la pirateria nassarita, així com les diverses aportacions de Josefina Mutgé i Vives (2008, 2006, 2005, 1996-1997) respecte a actes de pirateria i represàlies.

en una cronologia anterior al 1410 (López Pérez, 2013, 1995, 1991, 1990). Pel que fa a Roser Salicrú i Lluç (una de les directores de la tesi), successora de Ferrer i Mallol al capdavant del grup de recerca CAIMMed, les seves obres s'han centrat en les relacions —comercials, diplomàtiques, militars— entre el món cristià catalanoaragonès i el musulmà, sobretot granadí. També en el fenomen de l'esclavitud i la captivitat conseqüència de la pirateria i, en general, sobre la presència catalana en l'espai marítim mediterrani.⁷

Els estudis conduïts a l'entorn de la Institució Milà i Fontanals han tendit a proporcionar una visió de les temàtiques marítimes en el conjunt de la Corona d'Aragó. S'han basat en fonts i recerques sobre el principat de Catalunya i els regnes de València i de Mallorca i, en menor mesura, han pres també en consideració els regnes de Sardenya i Sicília, així com el comtat del Rosselló. La tesi aquí resumida, dedicada a l'estudi de la pirateria i de la gestió del conflicte marítim, ha seguit aquesta mateixa orientació i metodologia, atenta a les dinàmiques presents en el conjunt de les costes ibèriques catalanoaragoneses, però a partir d'una base documental principalment mallorquina.

Pel que fa a la història de la pirateria a la baixa edat mitjana dins l'àmbit catalanobarcelonès, a més de la citada historiografia, és destacable la monografia d'Anna Unali (1986) sobre mariners, pirates i corsaris catalans, així com altres estudis sobre la vida marítima catalana que contenen importants referències a aquestes activitats. És el cas de les obres de Claude Carrère (1977, p. 270-289) pel que fa a la ciutat de Barcelona i de Mario del Treppo (1976, p. 329-429) en referència als mercaders catalans, a més a més dels més recents estudis de Damien Coulon (2013, p. 234-249) sobre el comerç de Barcelona amb l'Orient mediterrani i d'Elena Maccioni (2019) sobre el Consolat de Mar d'aquella mateixa ciutat.

En referència al regne de València i la seva capital, un seguit d'obres publicades en les últimes dècades del segle xx han contribuït al coneixement de la conflictivitat marítima baixmedieval en aquells territoris. Entre aquestes, s'han de mencionar les de Jacqueline Guiral-Hadziiossif (1989, p. 137-187; 1980*a*; 1980*b*) sobre el port de València i la seva activitat comercial i corsària. També els treballs

7. Els darrers llibres que ha editat recullen les últimes novetats historiogràfiques sobre les línies de recerca de CAIMMed (CIFUENTES I COMAMALA; SALICRÚ I LLUCH; VILADRIKH I GRAU, 2015; BADIA; CIFUENTES; SALICRÚ I LLUCH, 2019; SALICRÚ I LLUCH, 2019). A més, de manera específica sobre la conflictivitat marítima i el captiveri, són destacables diversos dels seus treballs: SALICRÚ I LLUCH 2018, 2013, 2006*a*, 1994.

de José Hinojosa Montalvo (2004, 1988, 1979, 1975) pel que fa a les relacions mercantils del regne, en especial amb els territoris islàmics, i a les activitats pirates i corsàries practicades tant a la ciutat com en els petits nuclis del sud del regne. Però, sobretot, són destacables els estudis d'Andrés Díaz Borrás, autor de diverses monografies sobre la pirateria, el cors i la captivitat a la ciutat de València entre els segles XIV i XV.⁸ Els resultats de les seves recerques han estat de gran utilitat per a la confrontació dels fenòmens identificats per ell a València amb els obtinguts de la recerca per a la tesi, a partir, principalment, de les fonts del regne de Mallorca.

Dins l'àmbit valencià, mereixen igualment un esment les contribucions en el camp de José V. Cabezuelo Pliego (2015) i Leonardo Soler Milla (2010*a*, 2010*b*), sobretot pel que fa a la zona més meridional del regne de València en el segle XIV (Crespo Amat; Soler Milla, 2018, p. 74-84; Cabezuelo Pliego; Soler Milla, 2006, p. 145-149). Finalment, des d'una perspectiva més dirigida cap a la història del comerç i de la navegació, a tenir en compte en qualsevol estudi sobre el conflicte marítim, s'han de destacar els treballs de David Igual Luis (2019, 2018, 2014, 2013, 2004).⁹

Pel que fa al regne de Mallorca baixmedieval, els fenòmens de la pirateria, el cors i el captiveri han gaudit de menys atenció per part dels investigadors, motiu pel qual es decidí focalitzar l'anàlisi i centrar la base documental de la tesi en aquell territori. Els estudis sobre el vessant marítim de l'illa de Mallorca a la baixa edat mitjana van ser empresos durant la postguerra pels historiadors Francisco Sevillano Colom i Álvaro Santamaría Arández. Mentre que el primer se centrà en l'estudi del port de la ciutat i del col·lectiu dels mercaders i mariners (Sevillano Colom, 1970; Sevillano Colom; Pou Muntaner, 1974), el segon va ser l'autor de grans obres de caràcter general sobre la història de la Mallorca —i també de la València— medieval (Santamaría Arández, 1990, 1966, 1955) que, d'una manera més o menys profunda, analitzaren les temàtiques en qüestió.

8. A partir de la seva tesi doctoral de 1987, i en col·laboració amb el grup CAIMMed, ha publicat almenys tres monografies de referència sobre la pirateria i el captiveri a València (DÍAZ BORRÁS, 2002, 2001, 1993), a més de nombrosos articles i contribucions en obres col·lectives: entre d'altres, DÍAZ BORRÁS, 2019, 2003, 1997, 1996, 1990, 1989.

9. De fet, l'enfocament institucional que ha definit l'estructura de la tesi, configurada a partir de la intervenció en el terreny marítim de diverses institucions dotades de capacitats d'intervenció a les mars (la monarquia, les ciutats, la Diputació del General de Catalunya i les corporacions de mercaders a Barcelona i a Mallorca) es deu a un dels seus treballs (IGUAL LUIS, 2016).

A aquests historiadors es deuen els primers estudis parcials sobre la marina armada mallorquina, basats en l'anàlisi de les patents de cors, dels salconduits expedits a embarcacions, dels avisos sobre l'arribada de naus enemigues i de l'adopció de mesures defensives. La recerca sobre la guerra de cors a la Mallorca medieval seria represa als anys noranta, quan María Dolores López Pérez (1995, p. 577-843; 1991, 1990) focalitzà la seva investigació en una cronologia que abraçava des de mitjan segle XIV fins a l'inici del segle XV. Amb tot i amb això, les dues úniques monografies existents fins ara sobre l'activitat corsària a Mallorca se centren en l'època moderna: el llibre de Gonçal López Nadal (1986) i la tesi doctoral inèdita d'Andreu Seguí Beltrán (2018).¹⁰

Dins del medievalisme mallorquí, després de Sevillano Colom i Santamaría Arándeiz, aquestes temàtiques gaudirien de menys atenció i interès en comparació amb l'estudi de l'activitat i la marina comercial. El paper de l'illa com a centre mercantil i nàutic de primera importància dins del context del Mediterrani occidental ha estat ressaltat per estudis centrats tant en el segle XIV (a mode d'exemple, Orlandi, 2008; Ortega Villoslada, 2006, 2008*a*, 2008*b*; Abulafia, 1996; Riera Melis, 1986) com en la quinzena centúria (Houssaye Michienzi, 2013, 2014; Morro Veny, 2009; Salicrú i Lluch, 2001; Vaquer Bennàssar, 2001; Macaire, 1986).

A més a més, la història local dels diversos nuclis costaners de l'illa ha aportat notícies i dades útils per a l'estudi dels atacs de pirates i corsaris. De la mateixa manera, cal tenir en compte també els treballs que historiadors com Pau Cateura Bennàssar (2000, 1996), Jaume Sastre Moll (1980), Gabriel Ensenyat Pujol (2019) i, sobretot, Maria Barceló Crespi (2019*a*, 2019*b*, 2012, 2010, 2007) han dedicat a les dinàmiques marítimes, bèl·liques i comercials, del regne de Mallorca. Els seus diversos i importants estudis els converteixen en autors de referència per a qualsevol investigació sobre la Mallorca baixmedieval. Finalment, sobre la jurisdicció marítima i el Consolat de Mar en el mateix regne, és important assenyalar els treballs d'història del dret de Román Piña Homs (1985) i Antonio Planas Rosselló (2018).

10. López Nadal va ser el coordinador de les «VIII Jornades d'Estudis Històrics Locals» organitzades per l'Institut d'Estudis Baleàrics el 1990, dedicades a la guerra de cors i al contraban des del segle XV fins al segle XVIII. Les actes d'aquestes jornades recullen contribucions importants sobre aquests fenòmens en època tardomedieval, i no només referents a l'arxipèlag.

Totes aquestes obres han conformat la guia i han instaurat els fonaments per definir l'estat de la qüestió i per dibuixar els elements de context de la recerca per a la tesi doctoral.

2. ELS PERILLS DE LA MAR. PIRATERIA, CAPTIVERI I GESTIÓ DEL CONFLICTE MARÍTIM A LA CORONA D'ARAGÓ (1410-1458): LA JUSTIFICACIÓ DE L'ESTUDI

La tesi analitza la conflictivitat marítima a les mars de la Corona d'Aragó en l'arc cronològic comprès entre el 1410 i el 1458, és a dir, de la mort de l'últim rei de la casa de Barcelona, Martí l'Humà, a la mort del segon rei de la dinastia Trastàmara, Alfons el Magnànim. Des de la base d'una diversificada visió institucional, l'estudi aborda els fenòmens de la pirateria, el cors, els armaments ofensius, l'organització de la defensa i les seves relacions amb la situació política i diplomàtica de cada moment. Se centra, a més, en el fenomen del captiveri com una de les conseqüències directes de la pugna entre musulmans i cristians a les mars.

La recerca omple el buit existent en la historiografia mallorquina pel que fa a treballs específicament dedicats al conflicte marítim a la baixa edat mitjana i proposa un discurs interpretatiu que inclou també el principat de Catalunya i el regne de València, seus de les tres ciutats marítimes més importants i influents de la Corona: Barcelona, València i Mallorca. Amb aquest objectiu, la base documental escollida ha estat principalment d'origen mallorquí, a partir de registres fiscals, judicials i de correspondència, del governador, del procurador reial i de les autoritats municipals: els jurats i el consell. La informació extreta d'aquestes fonts ha estat comparada i complementada amb les de les ciutats de Barcelona i València, a través de la documentació conservada a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i a l'Arxiu Municipal de València, i per mitjà de la informació obtinguda de la bibliografia a l'abast, molt més nombrosa per a aquests dos nuclis.

L'obligada consulta d'un arxiu tan important com el de la Corona d'Aragó per a qualsevol estudi centrat en l'època medieval, no només referent als territoris que integraven la confederació, sinó per a tot el món ibèric i mediterrani, s'ha saldat amb la consulta de diverses sèries documentals. Tot i que no s'han pogut buidar sistemàticament, s'han fet amplis sondejos tant als registres de Cancelleria (*Marcharum, Maioricarum, Commune, Sententiarum...*), com als de la

Batllia General de Catalunya. Tanmateix, un dels aspectes innovadors de la tesi ha estat que aquests registres no han conformat la base de la recerca, com en altres treballs anteriors dedicats a la guerra marítima. L'enfocament de la investigació a partir de la visió centralitzada de la monarquia, a través dels registres de la Cancelleria Reial, s'ha substituït pel punt de vista trifocal dels tres nuclis marítics més importants de la Corona, donant un pes específic al regne de Mallorca, potser el més perifèric dels tres i el més influït pel seu vessant marítim.

D'altra banda, com en qualsevol recerca històrica, la tipologia de les fonts consultades ha estat un dels factors que més ha condicionat la visió dels esdeveniments sotmesos a anàlisi.

D'entre les fonts més utilitzades per abordar la temàtica de la pirateria i del cors, les de naturalesa judicial han permès indagar sobre els actes de pirateria pròpiament dits, aquells casos considerats fora de la llei i, per tant, dignes de ser castigats. Els albiraments de naus des de la costa han aportat, en canvi, un punt de vista divers, que podríem definir com a «defensiu», ja que alertaven de la presència de naus considerades enemigues, de les quals s'esperava un comportament hostil. Aquests darrers documents, d'origen municipal, mostren episodis de la guerra de cors promoguda per les potències enemigues de cada conjuntura, fàcilment confusibles amb actes de pirateria. Finalment, l'emissió de patents de cors i les vendes de botins, presents en els registres comptables dels oficials encarregats de les finances reials, així com els protocols notariais que testimoniaven la constitució de societats corsàries, han contribuït al coneixement de l'ofensiva duta a terme per part d'armadors privats des de les costes de la Corona.

La tesi ha pres en consideració aquestes tres perspectives d'anàlisi per descriure el conflicte marítim des d'un doble punt de vista: defensiu (per mitjà dels atacs percebuts com una amenaça) i ofensiu (gràcies a l'estudi de l'acció dels corsaris de l'illa de Mallorca, tant a través de les seves iniciatives autònomes com d'aquelles en les quals col·laboraren amb patrons d'altres nacionalitats, amb el suport, o sense, de les autoritats locals). L'objectiu ha estat valorar l'efectiva consistència de l'amenaça marítima, la seva percepció per part dels governants i de les institucions dotades de poders de decisió a les mars, i els mitjans emprats per prevenir-la i combatre-la.

La cronologia objecte d'estudi (1410-1458) no ha estat una elecció casual. A partir del 1410 es considera extingida la dinastia de la casa de Barcelona al tron de la Corona d'Aragó i es dona pas, dos anys després, a la dinastia castellana

dels Trastàmara. El 1410 és també la data *ad quem* dels estudis existents fins al moment sobre la guerra de cors i la pirateria al regne de Mallorca medieval, fenòmens l'anàlisi dels quals es reprèn ja per a la fi del segle xv, per a un context del tot divers al precedent.

Per una altra banda, Alfons el Magnànim mor el juny de 1458 a Nàpols, havent conclòs el període de màxima expansió territorial de la Corona d'Aragó. Mor pocs anys després de la fita de 1453, que convencionalment i a nivell supranacional divideix el món medieval del modern. En els estudis d'història marítima, potser aquella data, dotada d'un gran valor simbòlic, troba una de les seves principals representacions. La caiguda de Constantinoble a mans de l'Imperi otomà marca l'inici del camí cap a la seva consolidació com a gran potència marítima i del ressò de la seva influència a les costes del Mediterrani occidental, en un procés estès al llarg del final de la quinzena centúria i l'inici de la setzena. L'emergència d'aquesta nova potència islàmica significa l'obertura d'una època de canvis en la concepció de l'enemic i en la mateixa guerra naval al ponent mediterrani. L'Imperi otomà i els seus estats satèl·lit faran gala d'una força ofensiva i d'una agressivitat en la lluita marítima concebuda fins aleshores només per part de grans potències cristianes de l'altura de les repúbliques de Gènova, Venècia o de la mateixa Corona d'Aragó. No obstant l'experiència de capitans, corsaris i mariners catalanoaragonesos en la lluita contra els corsaris magrebins i granadins i, des de feia més pocs anys, també contra els mateixos turcs i mamelucs en aigües de l'Egeu, l'arribada de la influència otomana a les costes occidentals obligarà durant els primers temps de l'edat moderna a reforçar els sistemes defensius i a canviar les mateixes iniciatives ofensives.

Aquests canvis que podríem considerar «externs» estan vinculats a d'altres de caràcter «intern», no només en el context de la Corona d'Aragó, sinó de manera estructural en la major part de les senyories occidentals, a nivell institucional, jurídic i de govern. En l'exercici del poder a la baixa edat mitjana (i, concretament, en el terreny marítim), la compartimentació d'àmbits d'acció entre la monarquia, els diputats de les Corts, les mateixes ciutats, les corporacions de mercaders, etc., aniria disminuint gradualment al llarg de la quinzena centúria a favor de la concentració de poder en la institució regia. Es restringirien, per tant, els marges d'intervenció de les ciutats i d'altres institucions intervinents en la vida pública. Aquest fenomen, ja evidenciat a la ciutat de València pel que fa als dirigents municipals (Igual Luis, 2016, p. 228; Díaz Borrás, 1997, p. 373-374), permet diferenciar al doble nivell indicat, intern i extern, la cronologia objecte d'aquesta tesi del

moment successiu. I, al mateix temps, justifica l'estructura del treball, basada en la descripció de la relació entre les diverses institucions i el món marítim a diverses escales, característica de la particular conjuntura estudiada.

L'enquadrament de la tesi específicament en aquells anys permet, aleshores, aprofundir en el coneixement de la gestió marítima a la Corona d'Aragó en els darrers temps de la seva expressió més «medieval», «pactista» i «diversificada», en un món amb l'impacte turc encara per descobrir.

3. L'ESTRUCTURA D'UNA RECERCA BASADA EN L'ESTUDI DE LA CONFLICTIVITAT MARÍTIMA A LA CORONA D'ARAGÓ BAIXMEDIEVAL

A la tesi, els principals objectius de la recerca s'articulen a l'entorn de quatre grans parts que, al mateix temps, integren quinze capítols. La primera part, de caràcter introductori, reconstrueix els orígens de la relació entre diverses institucions dotades de poders de decisió en afers marítics i l'exercici bèl·lic a les mars: la del rei, a través del control dels armaments privats i de la seva flota pròpia, comandada per l'almirall; la de les principals ciutats marítimes; i, successivament, la de les diputacions del General i la de les corporacions de mercaders.

Un primer contacte amb la documentació dels arxius de les ciutats de Barcelona, València i Mallorca mostrava una realitat molt complexa, en la qual intervenien tant les autoritats municipals com les reials, amb l'acció i la presència de naus de diversa propietat: privada, del monarca, de les ciutats o d'institucions com la Diputació del General. La comparació de fonts de diversa tipologia i procedència geogràfica posava de manifest gran dificultat per reduir l'ús de la informació al mer registre d'atacs; també per simplificar la definició dels protagonistes de les accions violentes a les mars com pirates o corsaris, amics o enemics. El que desprenia la documentació era la imbricació d'un conglomerat d'interessos (ciutadans, reials, personals), personatges (armadors privats que actuaven per compte propi; d'altres que executaven ordres institucionals; oficials reials que protegien interessos privats), embarcacions (reials, ciutadanes, privades, no sempre fàcils d'identificar en la documentació), etc. Davant d'aquesta complexitat, per intentar fugir d'ambigüitats i imprecisions, més que prestar atenció solament a la classificació dels actes violents i a qüestions merament terminològiques, es decidí decantar la recerca cap a l'estudi de la gestió del conflicte marítim en general.

D'aquesta manera, l'objectiu de la primera part de la tesi passà a ser aprofundir en l'àmbit d'acció de cadascuna de les institucions intervinents en la gestió de les activitats i de la conflictivitat marítima. No es podia emprendre l'estudi de la percepció de l'amenaça que provenia de les mars i de les mesures adoptades per contrastar-la sense abans tenir clares les competències dels diversos actors en joc. Per això, el primer bloc de la tesi es dedica a reconstruir la intervenció institucional a les mars de la Corona d'Aragó, a descriure els objectius i les funcions dels poders detentors de naus i promotors d'iniciatives bèl·liques que apareixen en la documentació, i a respondre a qüestions com de qui depenia l'autorització de l'exercici de la guerra de cors i quin era el rol de les armades ciutadanes. Calia esbrinar si, a més dels importants centres urbans, altres organismes participaven en l'ofensiva marítima i de quina manera ho feien. Tot i que la investigació desenvolupada en aquest apartat és de caràcter general, essencialment basada en fonts editades i en bibliografia, ha introduït l'estructura, conformat l'esquelet i definit els fonaments de la recerca documental posterior.¹¹

El segon apartat emprèn l'anàlisi de les funcions i de la composició de la flota règia i de les ciutats, tot prestant una particular atenció a la participació de capitals privats. Així mateix, dins de les competències pròpies de les armades ciutadanes, estudia la percepció de les amenaces a les costes mallorquines i les diverses respostes que reberen en funció del tipus d'enemic, de la conjuntura política i dels mitjans a l'abast. Per fer-ho possible, aquesta segona part recull i analitza les notícies referents a conflictes marítims contingudes en fonts d'origen municipal, de la governació i de la procuració reial (atacs, advertències, alarmes, guerres, enemistats, represàlies, venjances, etc.). En segon lloc, identifica i categoritza les diverses tipologies d'enfrontaments, amb l'objectiu de descobrir les tendències predominants. I, en definitiva, estudia les relacions de les autoritats municipals —a València i a Barcelona— i reials —a Mallorca— amb el món marítim: el seu rol en la gestió i el control de les activitats ofensives i defensives a les mars, així com els efectes de les relacions diplomàtiques sobre

11. Aquesta estructura pretén seguir les tendències historiogràfiques més recents pel que fa als conflictes marítims, que han posat una particular atenció a la gestió institucional (SICKING; WIJFFELS, 2020; SICKING, 2018, 2017) i és també deutora de l'enfocament proporcionat tant pel ja esmentat article de David Igual Luis (2016) sobre les institucions de la Corona d'Aragó en la navegació mediterrània del segle xv, com també pel recent llibre d'Elena Maccioni (2019) sobre el Consolat de Mar de Barcelona.

els nivells de conflictivitat. La recerca s'interroga sobre les embarcacions que integraren cadascuna de les flotes; les seves funcions i els motius pels quals varen ser armades; quines foren i a què varen respondre les mobilitzacions de l'època; si existí una evolució de la presència i dels objectius de les diverses armades en el període estudiat, i quines foren les majors conseqüències del seu desplegament.

Un dels principals efectes col·laterals de l'activitat bèl·lica a les mars fou l'activació dels mecanismes de defensa. La qüestió defensiva és intrínseca a l'estudi de la gestió dels conflictes i de l'amenaça marítima des del moment en què els projectes d'armament de naus eren per ells mateixos una resposta defensiva-ofensiva a un enemic o a un determinat perill. En referència a aquesta qüestió, a la segona part de la tesi s'han analitzat també quines notícies, naus o persones foren realment capaces d'activar la defensa; quines embarcacions s'armaren en els diversos casos i amb quins mitjans, i si hi va haver una veritable simbiosi de forces institucionals i privades per contenir la pirateria. L'estudi no ha abordat, en aquesta ocasió, els sistemes defensius «terrestres», que haurien inclòs la col·locació de talaies, el desplegament dels circuits d'informació i la constitució d'espais adequats per a la vigilància. Arran de les dimensions de la recerca i de la gran quantitat d'informació a l'abast, només ha estat possible prendre en consideració les respostes defensives situades en el mateix espai marítim.

La tercera part de la tesi està dedicada a l'estudi de l'activitat corsària a Mallorca, territori on ha estat possible elaborar una anàlisi sistemàtica tant de les persones que reberen el permís de l'autoritat reial per exercir el cors com de les que decidiren vendre el resultat de les seves incursions a l'illa. Així, ha estat possible resseguir l'evolució del cors durant les diverses conjuntures polítiques viscudes en els anys estudiats: la variació en els objectius de les empreses corsàries, els mitjans a l'abast, les persones implicades, les embarcacions emprades, els resultats obtinguts, etc. Els canvis en la inversió de capital privat en l'empresa corsària responen, efectivament, a la modificació del context polític i a les exigències de l'exercici bèl·lic de cada conjuntura, com ja apuntaren Henri Bresc per al context sicilià i Pinuccia Simbula per al sard (BRESK, 1990; 1986, p. 340; 1980; SIMBULA, 1993, p. 128). L'escassetat i la fragmentació de les fonts corresponents a la concessió de patents de cors i a la recaptació de l'impost corsari pertanyent al rei no sempre han permès en altres ciutats i indrets un estudi que ha trobat en la ciutat de Mallorca una expressió privilegiada. És per això que ha estat mereixedor de tot un apartat de la tesi, com a recerca d'interès més enllà de la història mateixa de l'illa.

Finalment, la quarta i darrera part de la tesi aborda l'estudi de la captivitat com a conseqüència de la pirateria. De manera específica, analitza els mitjans per a la redempció de captius en relació amb el binomi econòmic captura-rescat i el doble ús i rèdit de les preses humanes entre cristians i musulmans. La captivitat és un fenomen sistèmic, que podria constituir, per ell sol, un objecte d'anàlisi global. És, però, igualment, una de les principals conseqüències de la guerra marítima, i no només d'aquella empresa per embarcacions finançades amb capital privat. Com és ben sabut, el captiveri va ser part integrant de les escomeses de natura confessional al Mediterrani, és a dir, d'aquelles empreses entre individus de diversa religió, immersos en l'exercici d'una «guerra justa» que estipulava la legítima reducció a l'esclavitud dels presoners capturats en aquest tipus d'incursions.¹² El captiu, com a resultat del conflicte entre cristians i musulmans, es convertí en un objecte d'especulació econòmica. Els processos de redempció representaren una contribució més a l'explotació econòmica de les preses humanes, de vegades com a negoci complementari a les mateixes empreses corsàries o a altres activitats marítimes, com el comerç.

D'acord amb aquestes màximes, els objectius específics de la recerca en aquest apartat s'han articulats en dues direccions. En primer lloc, a esbrinar les possibilitats d'elaborar càlculs de persones preses a partir del volum de víctimes obtingudes a les ràtzies, tant musulmanes com cristianes, i a comprovar si aquestes constituïren efectivament una part neuràlgica de l'enfrontament entre individus de religió diversa. En segon lloc, i tenint en compte els processos inversos, és a dir, els que fan referència al rescat, a descobrir si existiren i quines foren les vies de retorn més utilitzades (tant per part cristiana com per part musulmana), quins agents hi intervingueren, quina participació tingueren les autoritats —ciutadanes, reials— en els processos d'alliberació, i si existí un veritable aprofitament econòmic «circular» del captiu, entre la venda i el rescat.

El captiveri és, a la vegada, inseparable del fenomen de l'esclavitud, encara que afecti només una part dels esclaus existents en territori cristià, arribats a

12. Els orígens de la desviació de les pràctiques esclavistes cap als «enemics de la fe» es remunten als segles X-XI (ARMENTEROS MARTÍNEZ, 2015, p. 55-56; TORRÓ, 2008, p. 436). La preconcebuda relació hostil, en el pla teòric, entre potències islàmiques i cristianes sempre que un tractat de pau o una treva puntual no marqués el contrari (DUFOURCQ, 1980, p. 210-211) justificava que les víctimes d'aquests enfrontaments fossin considerades «de bona guerra», és a dir, el resultat d'una guerra justa i, per tant, esclavitzables. Aquest vessant econòmic es convertí, en ocasions, en l'única mostra de la considerada enemistat entre el món cristià i l'islàmic.

través de diverses vies. La temàtica ofereix múltiples possibilitats d'anàlisi, que van des del rol i la integració dels captius en les societats d'acollida fins a les diverses modalitats d'aprofitament econòmic d'aquests. Són qüestions que, en tant que ja han estat abordades per altres historiadors,¹³ no han format part dels objectius de la tesi. Aquesta s'ha orientat més cap a l'estudi de la relació específica entre la captivitat i la vida marítima, que afectava el moment de la captura i del rescat dels captius, l'inici i la fi de la seva etapa de captiveri.

A través de la confrontació de la informació extreta de les vendes dels botins corsaris a Mallorca, en el tercer bloc de la tesi, amb la de l'abonament dels drets de sortida de musulmans captius de l'illa, en el quart bloc, ha estat possible fer una comparació i avançar un cert càlcul de mínims del nombre de musulmans que arribaren i abandonaren l'illa en condició d'esclaus durant uns mateixos anys. De nou es tracta d'uns resultats inèdits, basats en unes xifres que en altres territoris i indrets serien impossibles de calcular a causa de la pèrdua o de la inexistència de fonts anàlogues a les mallorquines. Altres resultats s'han pogut obtenir gràcies a la comparació entre les embarcacions armades per a les expedicions del Magnànim de conquesta del regne de Nàpols, en la segona part de la tesi, i les encarregades del trasllat de musulmans en vies d'alliberació des de Mallorca cap al Magreb, en la quarta part. La coincidència d'uns mateixos combois en totes dues activitats ha posat de manifest una variable més a tenir en consideració pel que fa a l'ús i l'aprofitament dels armaments de galeres a l'època.

4. A MODE DE CLOENDA

En definitiva, l'exercici de la guerra de cors, de la pirateria i de la mateixa guerra marítima, com a parts d'un mateix prisma triangular, representaren unes activitats econòmiques, fortament influïdes per les decisions polítiques i els

13. L'ús i la rendibilitat econòmica dels captius han estat objecte de treballs en cadascuna de les ciutats sotmeses a anàlisi, que complementen la informació aportada per la tesi. Pel que fa a la Barcelona medieval, s'han d'esmentar els estudis d'Ivan ARMENTEROS MARTÍNEZ (2015, p. 323-347) i Roser SALICRÚ I LLUCH (2006b); els de Debra Blumenthal (2009) i Francisco Javier Marzal Palacios per a la València tardomedieval (2006, p. 581-895); i els d'Antoni Mas i Forners, Ricard Soto Company i Gabriel Jover Avellà respecte al paper dels esclaus en el sistema productiu mallorquí (JOVER-AVELLÀ; MAS-FORNERS; SOTO-COMPANY *et al.*, 2018; MAS I FORNERS, 2012; MAS FORNERS; SOTO COMPANYY; JOVER AVELLÀ *et al.*, 2011).

ritmes de la diplomàcia internacional que, com a conseqüència, comportaren importants repercussions socials.

La tesi analitza el funcionament i els efectes de la conflictivitat marítima a través de la intervenció de diversos òrgans de poder i des d'un triple punt de vista —institucional, econòmic i social— del fenomen. Els resultats de la recerca demostren la inevitable implicació de diverses forces, institucionals i privades, en el conflicte bèl·lic i la seva ressonància en pràcticament tots els camps de la vida marítima catalanoaragonesa. Aquesta convergència de forces és un reflex de la complexitat i de la varietat d'escenaris possibles en l'estudi de la conflictivitat marítima, sovint entesa com a conseqüència d'una problemàtica interna i altres vegades com a expressió d'una competició externa. Només a través de la combinació d'aquesta doble visió, interna i externa, s'han pogut comprendre els efectes causats pels atacs navals tant a les poblacions costaneres com en l'exercici de la guerra marítima, i en el joc polític entre potències competidores per l'hegemonia en el Mediterrani.

Els mecanismes adoptats, les actituds empreses i les decisions conjunturals aplicades a les mars durant el regnat dels dos primers Trastàmara són representatives d'una realitat política, administrativa i conceptual que estava a punt de desaparèixer. Però, això no obstant, establiren precedents importants per a futures intervencions en la sempre convulsa àrea geopolítica mediterrània.

BIBLIOGRAFIA

- ABULAFIA, David (1996). *Un emporio mediterráneo. El reino catalán de Mallorca* [traducció de l'original anglès *A Mediterranean Emporium* (1994)]. Barcelona: Omega.
- ARMENTEROS MARTÍNEZ, Iván (2016). «Los orígenes de un nuevo modelo: cómo la llegada del islam transformó las prácticas esclavistas en la Europa de los siglos VIII-XIII». *Archivio Storico Italiano*, núm. 174/1, p. 3-29.
- (2015). *L'esclavitud a la Barcelona del Renaixement (1479-1516): un port mediterrani sota la influència del primer tràfic negrer*. Barcelona-Lleida: Fundació Noguera - Pagès.
- BADIA, Lola; CIFUENTES, Lluís, i SALICRÚ I LLUCH, Roser [eds.] (2019). *La vida marítima a la Mediterrània medieval. Fonts històriques i literàries*. Barcelona: Museu Marítim de Barcelona - Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

- BARCELÓ CRESPI, Maria; ENSENYAT PUJOL, Gabriel (2019). *Flandes i la Mallorca medieval a través dels Pont*. Palma: Documenta Balear.
- BARCELÓ CRESPI, Maria. «Dades diverses de la relació entre el regne de Mallorca i el nord d'Àfrica durant els anys de transició a la Modernitat». A: LÓPEZ NADAL, Gonçal; SEGUÍ BELTRÁN, Andreu [eds.] (2019). *La Barbaria i les Balears. Les relacions entre Tunis i l'arxipèlag al llarg de la història. XXXI Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, p. 213-237.
- (2012). *El raval de mar de la ciutat de Mallorca (segles XIII-XV)*. Palma: Lleonard Muntaner.
- «El reino de Mallorca, una encrucijada en el Mediterráneo occidental (siglos XIII-XV)». A: FÁBREGAS GARCÍA, Adela [ed.] (2010). *Islas y sistemas de navegación durante las edades media y moderna*. Granada: Alhulia, p. 21-57.
- «La ciudad de Mallorca y su proyección en el Mediterráneo occidental (siglos XIII-XV)». A: ARÍZAGA BOLUMBURU, Beatriz; SOLÓRZANO TELECHEA, Jesús Ángel [eds.] (2007). *La ciudad medieval y su influencia territorial*. Logronyo: Instituto de Estudios Riojanos, p. 111-136.
- BLUMENTHAL, Debra (2009). *Enemies and Familiars: Slavery and Mastery in Fifteenth-century Valencia*. Ithaca-Londres: Cornell University Press.
- BOFARULL Y SANS, Francisco de (1896). «Antigua marina catalana» A: *Memoorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. València: Librerías «París-Valencia».
- BRESC, Henri. «La course méditerranéenne au miroir sicilien (XII-XV siècles)». A: (1990) *Politique et société en Sicile, XIIe-XVe siècles*. Aldershot, Gran Bretanya: Reprints, Variorum, p. 91-110.
- (1986). *Un monde méditerranéen: économie et société en Sicile: 1300-1450*. Palerm: Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Palermo; Palais Farnèse - École Française de Rome.
- (1980). «Course et piraterie en Sicile (1250-1450)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10, p. 751-757.
- CABEZUELO PLIEGO, José V. (2015). «La guerra en el mar. La campaña marítima castellana de 1359 y la defensa litoral de la Corona de Aragón». *eHumanista: Journal of Iberian Studies*, núm. 7, p. 116-150.
- CABEZUELO PLIEGO, José V.; SOLER MILLA, J. Leonardo. «“Por aquella tierra que está en medio”: violencia y negocio en la frontera meridional valenciana durante el primer tercio del siglo XIV». A: TORO, F.; RODRÍGUEZ, J. [eds.]

- (2006). *VI Estudios de Frontera: población y poblamiento: homenaje a Don Manuel González Jiménez*. Jaén: Diputación Provincial de Jaén, p. 133-150.
- CAPMANY Y DE MONPALAU, Antonio de (1962). *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*, reedició de l'obra de 1742-1813, a càrrec d'E. Giralt i Raventós i C. Batlle i Gallart. Barcelona: Cámara Oficial de Comercio y Navegación de Barcelona.
- (1787). *Ordenanzas de las armadas navales de la Corona de Aragón aprobadas por el rey Pedro IV*. Madrid: Imprenta Real.
- CARRÈRE, Claude (1977). *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*. [traducció de l'original francès *Barcelone centre économique à l'époque des difficultés. 1380-1462* (1967) d'Hermínia Grau de Duran]. Barcelona: Curial.
- CATEURA BENNÀSSER, Pau (2000). «Mundos mediterráneos: el reino de Mallorca y el sultanato mameluco (siglos XIII-XV)». *Espacio Tiempo y Forma. Serie III, Historia Medieval*, núm. 13, p. 85-101.
- (1996). «Obras públicas en tiempo de crisis (Mallorca, 1400-1450)». *Mayurqa*, núm. 23, p. 31-42.
- CIFUENTES I COMAMALA, Lluís; SALICRÚ I LLUCH, Roser, i VILADRIKH I GRAU, M. Mercè [eds.] (2015). *Els catalans a la Mediterrània medieval. Noves fonts, recerques i perspectives*. Roma: Viella.
- CIULLI, Maria Cristina; DE ANGELIS, Laura, i CHIAPPA MAURI, Luisa (1974). «I Congresso Internazionale di Storia Mediterranea (Palma de Mallorca, 17-22 dicembre 1973)». *Nuova Rivista Storica*, núm. 58, p. 157-191.
- COLÓN, Germà; GARCIA, Arcadi (2001). *Llibre del Consolat de Mar: edició del text de la Real de Mallorca, amb les variants de tots els manuscrits coneguts*. Barcelona: Cambra de Comerç de Barcelona.
- (1975). *Course et piraterie. XV Colloque International Maritime (San Francisco, 1975)*. París: Éditions du CNRS.
- COULON, Damien (2013). *Barcelona i el gran comerç d'Orient a l'edat mitjana* [traducció de l'original francès *Barcelone et le grand commerce d'Orient au Moyen Âge* (2004) d'Antoni Dalmau]. Barcelona: Editorial Base.
- CRESPO AMAT, Carlos; SOLER MILLA, J. Leonardo (2018). «Fronteras marítimas en el Mediterráneo bajomedieval. Incidencias, conflicto y negocio entre la Corona de Aragón y Túnez a partir de un episodio de 1613». *Aragón en la Edad Media*, núm. 29, p. 69-90.
- DEL TREPPO, Mario (1976). *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa* [traducció de l'original italià *I mercanti catalani e l'espansione*

della Corona d'Aragona nel secolo XV (1972), de Jaume Riera i Sans]. Barcelona: Curial.

- DÍAZ BORRÁS, Andrés. «En torno a las fuentes para la historia del mundo marítimo medieval en Valencia: algunas reflexiones y vías de investigación personales». A: SALICRÚ I LLUCH, Roser [ed.] (2019). *Tripulacions i vaixells a la Mediterrània medieval. Fonts i perspectives comparades des de la Corona d'Aragó*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 75-94.
- (2003). «Carestías frumentarias y guerra naval. El fracaso político de la solidaridad, dentro de la Corona de Aragón, en la crisis valenciana de 1385». *Revista de Historia Naval*, núm. 83, p. 23-53.
 - (2002). *El oaso cuatrocentista de Valencia en el tumultuoso Mediterráneo (1400-1480)*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
 - (2001). *El miedo en el Mediterráneo: la caridad popular valenciana y la redención de cautivos bajo poder musulmán 1323-1539*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas - Institución Milá y Fontanals.
 - «La legislación valenciana relativa a la guerra del corso durante la Edad Media». A: (1997). *El Mediterráneo: hechos de relevancia histórico-militar y sus repercusiones en España. V Jornadas Nacionales de Historia Militar*. Sevilla: Universidad de Sevilla, p. 353-374.
 - «La vigilancia de las rutas marítimas valencianas y la defensa contra la piratería. El caso de la flotilla urbana en 1420». A: CRIADO DEL VAL, Manuel [ed.] (1996). *Caminería Hispánica, II. Caminería histórica. Actas del II Congreso Internacional*. Madrid: AACHE, p. 145-166.
 - (1993). *Los orígenes de la piratería islámica en Valencia. La ofensiva musulmana trecentista y la reacción cristiana*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
 - (1990). «L'estudi de la pirateria a través dels avistaments costaners. Replegament cristià i setge islàmic a la València de la transició a la modernitat: 1480-1520». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 20, p. 275-295.
 - (1989). «La lucha anticorsaria en Valencia durante la Edad Media. El episodio protagonizado por Pere Cabanyelles (1417-1418)». *Revista de Historia Naval*, núm. 24, p. 105-129.
 - (1987). «Problemas marítimos de Valencia a fines de la Edad Media: el corso, la piratería y el cautiverio en su incidencia sobre la dinámica económica 1400-1480». Tesis defendida a la Universitat de València.

- DUFOURCQ, Charles Emmanuel (1980). «Chrétien et musulmans durant les derniers siècles du Moyen Âge». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10, p. 207-225.
- ENSENYAT PUJOL, Gabriel. «“Lo primer mariner fou savi mercader”: Ramon Llull i el món dels mariners». A: BADIA, Lola; CIFUENTES, Lluís, i SALICRÚ I LLUCH, Roser [eds.] (2019). *La vida marítima a la Mediterrània medieval. Fonts històriques i literàries*. Barcelona: Museu Marítim de Barcelona. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 95-114.
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa. «Curso y piratería entre Mediterráneo y Atlántico en la Baja Edad Media». A: GONZÁLEZ JIMÉNEZ, Manuel [ed.] (2006). *La península Ibérica en el Mediterráneo y el Atlántico siglos XIII-XV*. Cadis: Sociedad Española de Estudios Medievales, p. 256-257.
- «El castigo de los corsarios en el mundo mediterráneo medieval». A: GUIANCE, Ariel; UBIERNA, Pablo [eds.] (2005). *Sociedad y memoria en la Edad Media. Estudios en homenaje a Nilda Guglielmi*. Buenos Aires: Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas - Instituto Multidisciplinario de Historia y Ciencias Humanas, p. 119-126.
- «La defensa marítima catalana contra el cors barbaresc: la reacció després del saqueig de Barenys (1406)». A: FERRER I MALLOL, Maria Teresa; SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel, i MUTGÉ I VIVES, Josefina [eds.] (2005). *La Corona catalanoaragonesa i el seu entorn mediterrani a la baixa edat mitjana*. Barcelona: CSIC, p. 101-134.
- «Incidència del cors en les relacions catalanes amb l'Orient (segles XIII-XV)». A: FERRER I MALLOL, Maria Teresa [ed.] (2003). *Els catalans a la Mediterrània oriental a l'edat mitjana. Jornades Científiques de l'Institut d'Estudis Catalans*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 259-307.
- (2000). *Corsarios castellanos y vascos en el Mediterráneo medieval*. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- «La conquesta de Sardenya i la guerra de cors mediterrani». A: CARBONELL, Jordi; MANCONI, Francesco (1985). *Els catalans a Sardenya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 35-40.
- FONTENAY, Michel; TENENTI, Alberto (2006). «Course et piraterie méditerranéennes de la fin du Moyen Âge aux débuts du XIXe siècle». *Revue d'histoire maritime*, núm. 6, p. 173-228.
- GIMÉNEZ SOLER, Andrés (1911). «El corso en el Mediterráneo en los siglos XIV y XV». *Archivo de Investigaciones Históricas*, núm. 2, p. 149-179.

- GUIRAL, Jacqueline (1989). *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)* [traducció de l'original francès *Valence, port méditerranéen au XVe siècle (1410-1525)* (1986), de Rafael Aracil Martí]. València: Edicions Alfons el Magnànim, Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- (1980). «Course et piraterie à Valence de 1410 à 1430». *Anuario de Estudios Medievales*, 10, p. 759-760.
- «La piratería, el corso: sus provechos y ganancias en el siglo xv». A: MAS SANTANDREU, Manuel [ed.] (1980). *Nuestra historia*, III. València: Aramo, p. 267-280.
- HINOJOSA MONTALVO, José (2004). *La piratería y el corso en el litoral alicantino a finales de la Edad Media*. Alacant: Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert.
- «Armamento de naves y comercio con el reino de Granada a principios del siglo xv». A: CABRERA, Emilio [ed.] (1988). *Actas del V Coloquio Internacional de Historia Mediterránea de Andalucía*. Còrdova: Diputación provincial, p. 643-658.
- «Tácticas de apresamiento de cautivos y su distribución en el mercado valenciano (1410-1434)». A: (1979). *Qüestions valencianes*. València: Quiles, Artes Gráficas, p. 5-45.
- (1975). «Piratas y corsarios en la Valencia de principios del siglo xv (1400-1409)». *Cuadernos de Historia. Anexo de Hispania*, núm. 5, p. 93-116.
- HOUSSAYE MICHIEZI, Ingrid (2013). *Datini, Majorque et le Maghreb (14e-15e siècles). Réseaux, espaces méditerranéens et stratégies marchandes*. Leiden-Boston: Brill.
- «“Que Dieu les engloutisse!” Les réactions des milieux marchands italiens face à la guerre de course et à la piraterie en Méditerranée (fin xive - début xve siècle)». A: BATTISTI, Michèle [ed.] (2014). *La piraterie au fil de l'histoire. Un défi pour l'État*. París: Presses de l'Université Paris-Sorbonne, p. 299-311.
- IGUAL LUIS, David. «Movimento portuale, reti marittime e diversità dei mercanti a Valenza nel xv secolo». A: NIGRO, Giampiero (2019). *Reti marittime come fattori dell'integrazione europea. Atti delle «Settimane di Studi» e altri Convegni*. Florència: Firenze University Press, p. 71-87.
- «Ships in Medieval Valencia: Between Local Construction and the Acquisition of Foreign Resources». A: (2018). *XVIII World Economic History Conference: Waves of Globalization*. Boston: p. 1-14.

- «Las instituciones de la Corona de Aragón en la navegación mediterránea del siglo xv». A: GONZÁLEZ ARÉVALO, Raúl [ed.] (2016). *Navegación institucional y navegación privada*. Granada: Alhulia, p. 217-244.
- (2014). «“Non ha porto alcuno, ma sola spiaggia”». La actividad marítima valenciana en el siglo xv». *Aragón en la Edad Media*, núm. 25, p. 101-134.
- «Red portuaria y control marítimo en el reino de Valencia (siglos XIII-XV)». A: PICARD, Christophe; COULON, Damien [eds.] (2013). *Les territoires de la Méditerranée (XIe-XVIe siècle)*. Rennes-Cedex: Presses Universitaires de Rennes, p. 51-71.
- «Navegación y comercio entre Valencia y el norte de África durante el siglo xv». A: TRILLO SAN JOSÉ, Carmen [ed.] (2004). *Relaciones entre el Mediterráneo cristiano y el norte de África en época medieval y moderna*. Granada: La Nao, p. 227-286.
- JOVER-AVELLÀ, Gabriel; MAS-FORNERS, Antoni; SOTO-COMPANY, Ricard, i TELLO, Enric (2018). «Socioecological Transition in Land and Labour Exploitation in Mallorca: From Slavery to a Low-Wage Workforce, 1229–1576». *Sustainability*, núm. 11, p. 168.
- LÓPEZ NADAL, Gonçal [ed.] (1990). *El comerç alternatiu. Corsarisme i contraban. VIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma: Estudis Baleàrics, 1990.
- (1986). *El corsarisme mallorquí a la Mediterrània occidental, 1652-1698: un comerç forçat*. Palma: Conselleria d'Educació i Cultura del Govern Balear, Direcció General de Cultura.
- LÓPEZ PÉREZ, María Dolores; ÁLVARO, Karen (2013). «Taxation and privateering in the medieval mediterranean: The conformation of privateering regulations and its application on the island of Mallorca». *Journal of Maritime Research* núm. 10/3, p. 13-21.
- LÓPEZ PÉREZ, María Dolores (1995). *La Corona de Aragón y el Magreb en el siglo XIV (1331-1410)*. Barcelona: Milà y Fontanals. Anejos del Anuario de Estudios Medievales.
- «Piratería y corsarismo en el Mediterráneo occidental medieval; el control de las actividades corsarias en Mallorca a finales del siglo XIV y principios del XV». A: MOLL BLANES, Isabel [ed.] (1991). *La Mediterrània. Antropologia i història. VII Jornades d'Estudis Locals*. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, p. 173-203.
- «La financiación de las empresas corsarias catalano-aragonesas durante la baja edad media: los armamentos de naves mallorquines». A: LÓPEZ

- NADAL, Gonçal [ed.] (1990). *El comerç alternatiu. Corsarisme i contraban. VIII Jornades d'Estudis Històrics Locals*. Palma: Estudis Baleàrics, p. 81-105.
- MACAIRE, Pierre (1986). *Majorque et le commerce international: (1400-1450 environ)*. Lilla: Université de Lille III.
- MACCIONI, Elena (2019). *Il Consolato del mare di Barcellona. Tribunale e corporazione di mercanti (1394-1462)*. Roma: Viella.
- MARZAL PALACIOS, Francisco Javier (2006). *La esclavitud en Valencia durante la Baja Edad Media (1375-1425)*. Tesi doctoral defensada a la Universitat de València.
- MAS I FORNERS, Antoni. «La incidencia del mercado de esclavos en la estructura productiva de Mallorca (aprox. 1300-1450)». A: GUILLÉN, Fabienne P.; TRABELSI, Salah [eds.] (2012). *Les esclavages en Méditerranée*. Madrid: Collection de la Casa de Velázquez, p. 77-100.
- MAS I FORNERS, Antoni; SOTO COMPANY, Ricard; JOVER AVELLÀ, Gabriel, i RODRÍGUEZ CARREÑO, Ángel M. «“Pagesos”, esclavos y jornaleros: las formas de trabajo rural en la Mallorca de los siglos XIII al XV». A: (2011). *XIII Congreso de Historia Agraria. Congreso Internacional de la SEHA*. Lleida: p. 3-24.
- MIRET I SANS, Joaquim (1925). «Les represàlies a Catalunya durant l'edat mitjana». *Separata de la Revista Jurídica de Catalunya*. Barcelona: Fills de D. Casanovas.
- MORRO VENY, Guillem (2009). *La marina medieval mallorquina (1250-1450)*. Palma: Documenta Balear.
- MUTGÉ I VIVES, Josefina (2008). «Alguns camins per a apaivagar els conflictes per incidents de pirateria en el Mediterrani occidental». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 38/2, p. 901-919.
- «La pirateria entre la Corona de Aragó i els regnes de Castella i Portugal en el segle XIV. Contribució a l'estudi». A: GONZÁLEZ JIMÉNEZ, Manuel; MONTES ROMERO-CAMACHO, Isabel [eds.] (2006). *La península Ibérica entre el Mediterráneo y el Atlántico. Siglos XIII-XV*. Cadis: Diputación de Cádiz, p. 387-394.
- «La inseguretat en el Mediterrani occidental. Acord entre el rei catalanoaragonès Pere el Cerimoniós i el francès Joan II de Valois per a la solució de les marques existents entre ambdós regnes (1351)». A: FERRER I MALLOL, Maria Teresa; MUTGÉ VIVES, Josefina, i SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel [eds.] (2005). *La Corona catalanoaragonesa i el seu entorn mediterrani a la*

- baixa edat mitjana: actes del Seminari celebrat a Barcelona, els dies 27 i 28 de novembre de 2003*. Barcelona: CSIC, p. 185-202.
- (1996-1997). «Activitat piràtica entre catalanoaragonesos i castellans a la Mediterrània occidental durant el regnat de Jaume II». *Anales de la Universidad de Alicante*, núm. 11, p. 445-456.
- ORLANDI, Angela (2008). *Mercaderies i diners: la correspondència datiniana entre València i Mallorca (1395-1398)*. València: Universitat de València.
- ORTEGA VILLOSLADA, Antonio (2008a). *El reino de Mallorca y el mundo atlántico (1230-1349)*. La Corunya: Netbiblo.
- (2008b). «Puertos y fondeadores de la bahía palmesana en la Edad Media». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 29, p. 177-203.
- «... Et secum deferant usque femoralia. Actitud de mercaderes y corsarios frente a la violencia». A: (2006) *XVIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. València: Fundació Jaume II el Just, p. 1175-1190.
- PIÑA HOMES, Román (1985). *El Consolat de Mar. Mallorca 1326-1800*. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Balearics.
- PLANAS ROSSELLÓ, Antonio (2018). «La jurisdicción consular y el derecho marítimo y mercantil en el reino de Mallorca». *Legal History Review*, núm. 26, p. 1-44.
- RIERA MELIS, Antoni (1986). *La Corona de Aragón y el Reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- SALICRÚ I LLUCH, Roser [ed.] (2019). *Tripulacions i vaixells a la Mediterrània medieval. Fonts i perspectives comparades des de la Corona d'Aragó*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- «¿Captors o mediadores? Dinámicas de aprovisionamiento y de introducción de los esclavos musulmanes en el Mediterráneo occidental bajomedieval». A: Pérez García, Rafael M. *et al.* [eds.] (2018). *Los negocios de la esclavitud. Tratantes y mercados de esclavos en el Atlántico Ibérico, siglos XV-XVIII*. Sevilla: Editorial Universidad de Sevilla, p. 49-69.
- «Luck and contingency? Piracy, Human Booty and Human Trafficking in the Late Medieval Western Mediterranean». A: JASPERT, Nikolas; KOLDITZ, Sebastian [eds.] (2013). *Seeraub im Mittelmeerraum: Piraterie, korsarentum und maritime gewalt von der antike bis zur neuzeit*. Paderborn: Fink; Schöningh, p. 349-362.
- «Contrastes ibéricos ante el comercio con el Islam. Imágenes del comercio con “tierra de moros” del reinado de Fernando de Antequera». A: GONZÁLEZ

- JIMÉNEZ, Manuel; MONTES ROMERO-CAMACHO, Isabel [eds.] (2006). *La península Ibérica entre el Mediterráneo y el Atlántico. Siglos XIII-XV*. Cadis: Diputación de Cádiz, p. 351-366.
- (2006). «L'esclau com a inversió? Aprofitament, assalariament i rendibilitat del treball esclau en l'entorn català tardomedieval». *Recerques: història, economia i cultura*, núm. 52-53, p. 49-85.
- «Entre cristiandad e islam en el Mediterráneo ibérico». A: (2001) *Itinerarios medievales e identidad hispánica. XXVII Semana de Estudios Medievales de Estella*. Estella: Gobierno de Navarra, Institución Príncipe de Viana, p. 83-112.
- (1994) «Cartes de captius cristians a les presons de Tunis del regnat de Ferran d'Antequera». *Miscel·lània de Textos Medievalls*, núm. 7, p. 549-590.
- SALICRÚ, Roser; VELA, Carles (2017). «Necrològica. Maria Teresa Ferrer i Mallol (1940-2017)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 47, p. 361-395
- SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel. «En torno a la piratería nazarí entre 1330 y 1337». A: CABRERA MUÑOZ, Emilio [ed.] (1988). *Andalucía entre Oriente y Occidente (1236-1492): actas del V Coloquio Internacional de Historia Medieval de Andalucía*. Còrdova: Diputación de Córdoba, p. 431-462.
- SANTAMARÍA ARÁNDEZ, Álvaro (1990). *Ejecutoria del reino de Mallorca*. Palma: Ajuntament de Palma.
- (1966). *Aportación al estudio de la economía de Valencia*. València: Institución Alfonso el Magnánimo.
- (1955). «El reino de Mallorca en la primera mitad del siglo xv». *Separata del IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Palma de Mallorca: Diputación provincial de Baleares.
- SASTRE MOLL, Jaume (1980). «Aportación mallorquina a la Armada Santa 1398-1399», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 37, p. 485-518.
- SEGUÍ BELTRÁN, Andreu (2018). «¿Unas islas asediadas? La defensa de las Baleares (1480-1620)». Tesi doctoral inèdita defensada a la Universitat Pompeu Fabra.
- SEVILLANO COLOM, Francisco; POU MUNTANER, Juan (1974). *Historia del Puerto de Palma de Mallorca*. Palma de Mallorca: Gráficas Miramar.
- SEVILLANO COLOM, Francisco. «Mercaderes y navegantes mallorquines (siglos XIII-XV)». A: MASCARÓ PASARIUS, J. [ed.] (1970) *Historia de Mallorca*. Palma de Mallorca: Esago, p. 431-520.
- SICKING, Louis; WIJFFELS, Alain [eds.] (2020). *Conflict Management in the Mediterranean and the Atlantic, 1000-1800*. Leiden: Brill.

- SICKING, Louis (2018). «The Pirate and the Admiral: Europeanisation and Globalisation of Maritime Conflict Management». *Journal of the History of International Law*, núm. 20, p. 429-470.
- (2017). «Introduction: Maritime Conflict Management, Diplomacy and International Law, 1100–1800». *Comparative Legal History* núm. 5-1, p. 1-14.
- SIMBULA, Pinuccia Franca (1993). *Corsari e pirati nei mari di Sardegna*. Càller: Istituto sui Rapporti Italo-Iberici.
- SOLER MILLA, J. Leonardo. «Villajoyosa y su integración al patrimonio regio en 1443: fisonomía político-económica de una villa marítima valenciana». A: (2010). *La Vila Joiosa. El centenario del título de ciudad. 1911-2011*. Villajoyosa: Ayuntamiento de Villajoyosa, p. 17-29.
- «Las costas alicantinas durante el reinado de Alfonso V». A: BARRIO BARRIO, Juan Antonio [ed.] (2008). *Alicante, un puerto para un rey: Alfonso el Magnánimo entre dos mares*. València: Generalitat Valenciana, Fundació Jaume II el Just, p. 83-95.
- TORRÓ, Josep. «‘De bona guerra’. El ambiguo estatuto del cautivo musulmán en los países de la Corona de Aragón (siglos XII-XIII)». A: FIERRO, Maribel; GARCÍA FITZ, Francisco [eds.] (2008). *El cuerpo derrotado. Cómo trataban musulmanes y cristianos a los enemigos vencidos (península Ibérica, ss. VIII-XIII)*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, p. 435-484.
- UNALI, Anna (1986). *Mariners, pirates i corsaris catalans a l'època medieval* [traducció de l'original italià *Marinai, pirati e corsari catalani nel basso medioevo* (1983), de Maria Antònia Oliver]. Barcelona: Edicions de la Magrana.
- VAQUER BENNÀSSAR, Onofre (2001). *El comerç marítim de Mallorca 1448-1531*. Palma: El Tall.

DOCUMENTS HISTÒRICS

UN TEXT INÈDIT DE FERRAN SOLDEVILA SOBRE FERRAN DE SAGARRA I LA SIGIL·LOGRAFIA CATALANA MEDIEVAL (1954)

XAVIER BARRAL I ALTET¹
Institut d'Estudis Catalans

Lliurat el 10 de febrer de 2022. Acceptat el 4 de maig de 2022.

RESUM

Entre el 1916 i el 1932, Ferran de Sagarra i de Siscar (1853-1939), membre de l'Institut d'Estudis Catalans, va publicar cinc volums d'una obra fonamental de la historiografia catalana del primer terç del segle xx: *Sigil·lografia catalana. Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*. L'arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans conserva un text inèdit de l'historiador Ferran Soldevila sobre Ferran de Sagarra que ajuda a contextualitzar la monumental obra de Sagarra i que aquí es publica en versió íntegra.

PARAULES CLAU

Ferran de Sagarra, Ferran Soldevila, sigil·lografia, edat mitjana, Institut d'Estudis Catalans, Josep Puig i Cadafalch, erudició, medievalisme.

1. xbarral@iec.cat

An unpublished text by Ferran Soldevila about Ferran de Sagarra and medieval Catalan sigillography (1954)

ABSTRACT

Between 1916 and 1932, Ferran de Sagarra i de Siscar (1853-1939), member of the Institut d'Estudis Catalans, published the five volumes of a fundamental work of the Catalan historiography of the first third of the xxth Century: *Sigil·lografia catalana. Inventari, descripció estudi dels segells de Catalunya*. The Archives of the Institut d'Estudis Catalans preserves an unpublished text by the famous historian Ferran Soldevila about Ferran de Sagarra that helps us to contextualize the monumental work of Ferran de Sagarra in his time. The text is here published in an integral version.

KEYWORDS

Ferran de Sagarra, Ferran Soldevila, Seals, Middle Ages, Institut d'Estudis Catalans, Josep Puig i Cadafalch, Erudition, Medievalism.

Durant el primer terç del segle xx es va materialitzar el resultat de les recerques iniciades al final del segle xix destinades a dotar Catalunya d'instruments bàsics d'estudi, inventaris, catàlegs i primeres propostes de síntesis modernes sobre l'edat mitjana, que altres països ja posseïen i de les quals Catalunya sentia la mancança per a poder progressar en el coneixement. Alguns personatges de gran envergadura cultural van decidir d'emprendre individualment aquesta tasca a fi de construir el futur del país mitjançant la recerca del passat. Mancats dels instruments més bàsics, aquests personatges havien d'utilitzar el que s'havia publicat fora i s'emmirallaven en les grans publicacions que cercaven els orígens medievals de cada país a través dels vestigis de l'edat mitjana. Era una recerca que havien de fer de primera mà i que passava per l'elaboració de corpus, catàlegs i recopilacions, destinats a la redacció d'una síntesi. Una tasca molt pionera i difícil que Puig i Cadafalch recordava el 1909 d'aquesta manera: «No sap ningú dels qui escriuen en els grans centres europeus, el que és el treball d'investigació científica en els llocs apartats, amb biblioteques velles, sense l'usual utilitatge; sovint, com en l'edat mitjana, els estudiosos desterrats havent de peregrinar i passar les fronteres per a llegir el llibre vulgar. Podríem dir com tal llibre

usual ha vingut per primera vegada a Barcelona, i com no posseïm encara un mapa geogràfic, ni un catàleg monumental, ni cap dels corpus de coses amb què l'esforç oficial ajuda en altres terres aquests estudis».²

Entre el 1916 i el 1932, Ferran de Sagarra i de Siscar (1853-1939) —membre de l'Institut d'Estudis Catalans (Secció Històrico-arqueològica) des de 1920 i de qui Eva Serra va publicar una excel·lent semblança biogràfica el 2005—³ veié editats els cinc volums d'una obra fonamental de la historiografia catalana del primer terç del segle xx: la *Sigil·lografia catalana. Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*. L'obra havia estat premiada en el concurs Martorell de 1912 i es publicà per acord de l'Ajuntament de Barcelona el 1914. Van ser, finalment, cinc volums de gran format, amb un nombre important d'il·lustracions, catàleg dels segells i apèndixs de documents. Per a la realització d'aquesta obra, Ferran de Sagarra va treballar, des dels darrers decennis del segle xix, en un gran nombre d'arxius, biblioteques, museus i col·leccions particulars. Una feina de primera mà, semblant a la que Josep Puig i Cadafalch, amb l'ajuda d'Antoni de Falguera i de Josep Goday, va fer per als monuments del passat medieval de Catalunya.⁴ Com Puig, Sagarra es va haver d'endinsar en els estudis forans, va crear una metodologia pròpia i va fer-se el seu catàleg a fi de poder produir-ne una síntesi, alhora que també lliurava als investigadors tota la informació que li havia servit de base per al seu estudi.⁵

El 1901, Ferran de Sagarra escrivia:

Al ver los Trabajos realizados en el extranjero, referentes a la Sigilografía, y al considerar el interés que demuestran los historiadores y arqueólogos de las naciones europeas de mayor cultura, pidiendo datos y noticias

2. Josep PUIG I CADAFALCH; Antoni DE FALGUERA i Josep GODAY I CASALS (1909), *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, pròleg.

3. Eva SERRA (2005). *Ferran de Sagarra i de Siscar: semblança biogràfica: conferència pronunciada davant el ple el dia 21 d'octubre de 2004*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

4. Xavier BARRAL I ALTET (2001), «Pròleg. Una fita historiogràfica de la cultura catalana», a PUIG I CADAFALCH, Josep; FALGUERA, Antoni de, i GODAY I CASALS, Josep, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, 4 vol., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, vol. I, p. 5-39. Sobre la contribució de Goday, vegeu Xavier BARRAL I ALTET (2008), «Goday. L'arquitecte i l'art medieval de Catalunya» a CUBELLES, Albert; CUIXART GODAY, Marc, *Josep Goday Casals. Arquitectura escolar a Barcelona de la Mancomunitat a la República*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, p. 51-57.

5. De l'estat embrionari, per no dir quasi nul, de l'estudi de la sigil·lografia a Catalunya arran del canvi de segle en dona constància Antonio ELÍAS DE MOLINS (1902), *Bibliografía histórica de Cataluña. Preliminares*, Madrid, Librería de Victoriano Suárez, p. 64-67.

respecto a nuestros sellos, duélenos en el alma que semejantes estudios se hallen en España en tal estado de obscuridad y atraso. Recordamos en este momento que, en una de sus cartas, se nos lamentaba Mr. De Barthélemy⁶ de que en París no poseen obras de Sigilografía Española, y pensábamos nosotros, nada de particular tiene que no las posean, cuando tampoco las tenemos aquí, porque, para vergüenza nuestra, no se han publicado todavía.

En este concepto, cábenos la satisfacción de que sea Cataluña, la primera y única región de España, que hoy posee, aun cuando inédita, una Sigilografía muy nutrida en ejemplares rarísimos y que se eleva ya a la respetable cifra de cerca tres mil tipos distintos, como resultado de los estudios e investigaciones, que por espacio de treinta años, hemos venido practicando en los archivos, donde todavía se conservan esos monumentos, tan útiles e interesantes para el progreso de las ciencias históricas.⁷

Elaborar corpus i catàlegs del patrimoni en diversos sectors era el primer pas per començar a normalitzar el país en els camps de les ciències humanes, que és el que ens concerneix aquí. Era la feina de base indispensable per a dotar els investigadors dels materials necessaris per a desenvolupar síntesis. Per això calien personalitats capaces de fer aquest treball de terreny, amb erudició, passió i consciència de la necessitat de lliurar als altres llistes, catàlegs i reculls de tota mena. La fundació de l'Institut d'Estudis Catalans va significar un aixopluc per a aquells que ja treballaven i un impuls per a desenvolupar els sectors que encara no s'havien despertat.⁸ Abans, però, personalitats com la de Ferran de Sagarra ja s'ho havien proposat a nivell individual. Sagarra fou dels més primerencs en un sector molt especialitzat en el qual es va haver de formar tot sol. I quan va

6. Anatole de Barthélemy (1821-1904) va ser un eminent arqueòleg i numismàtic francès, format a l'École nationale des chartes, considerat el pare d'aquesta disciplina. Vegeu Antoine THOMAS (1907), «Notice sur la vie et les travaux de M. Anatole de Barthélemy», a *Comptes rendus des séances - Académie des inscriptions et belles-lettres*, París, Klincksieck, p. 497-507; Maurice PROU (1904), «L'œuvre numismatique d'Anatole de Barthélemy», *Revue numismatique*, p. 438-459.

7. Fernando DE SAGARRA Y DE SISCAR (1901), «Importancia de la Sigilografía como ciencia auxiliar de la Historia», a *Memorias de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, 8, p. 177-194; per al pas citat, p. 18.

8. Albert BALCELLS; Enric PUJOL (2008), *Història de l'Institut d'Estudis Catalans, I, 1907-1942*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-arqueològica, LVII, p. 13-62.

publicar el primer volum de la seva monumental obra, així ho recordava: «Nosstra afició a l'Arqueologia i als treballs d'investigació històrica, feu que a l'examinar en els Arxius bon nombre de pergamins, paréssim esment en els segells que hi penjaven i al considerar la importància que per a les ciències històriques i arqueològiques tenien, tot seguit concebérem el projecte d'emprendre l'estudi dels pertanyents a Catalunya, estudi que hem practicat durant una llarga sèrie d'anys. Per portar a terme aquesta obra, emprenguérem la tasca de practicar investigacions històrico-arqueològiques en tots els Arxius on creiem que hi podia haver documentació catalana, i per consegüent, segells de la nostra terra. Així ho hem fet, com es pot veure en la llista que publiquem més endavant».⁹

Abans que es publicués el primer volum de *L'arquitectura romànica a Catalunya*, Josep Pijoan i Soteras (1879-1963), que era secretari de l'Institut i membre de la Junta de Museus,¹⁰ va impulsar l'estudi sistemàtic de les pintures murals romàniques catalanes, de les quals l'Institut d'Estudis Catalans va publicar els quatre primers fascicles entre el 1907 i el 1921. Els fascicles constaven de dues parts, un text monogràfic sobre l'edifici que precedia l'estudi de les pintures de cada església i les làmines en color que reproduïen les còpies fetes a escala o a mida del natural.¹¹ Era una metodologia molt semblant a la utilitzada per Ferran de Sagarra amb uns monuments, els segells, de mida infinitament inferior.

Quan Josep Puig i Cadafalch (1867-1956) publicà els anys 1909-1918, amb Antoni Falguera i Josep Goday, la seva *Arquitectura romànica a Catalunya*, premi Martorell el 1907, com un pilar de la historiografia catalana pel que fa a l'arquitectura medieval,¹² altres grans empreses individuals anaven endavant

9. Ferran DE SAGARRA Y DE SISCAR (1916), *Sigil·lografia catalana. Inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*, vol. 1, p. xix.

10. Xavier BARRAL I ALTET (1999), *Josep Pijoan. Del salvament del patrimoni artístic català a la història general de l'art. Conferència pronunciada davant el Ple el 24 de febrer de 1997*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.

11. Milagros GUARDIA; Jordi CAMPS i Immaculada LORÉS (1993), *La descoberta de la pintura mural romànica catalana. La col·lecció de reproduccions del MNAC*, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Electa; Xavier BARRAL I ALTET, «Un episodi retrobat de la descoberta de les pintures murals romàniques catalanes», estudi introductori a l'edició de PIJOAN, Josep; PUIG I CADAFALECH, Josep (2001), *Les pintures murals catalanes, Fascicle V*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 77-83.

12. Xavier BARRAL I ALTET [cur.] (2003), *J. Puig i Cadafalch. Escrits d'arquitectura, art i política*, selecció, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica, LXII.

en el camp de les ciències històriques.¹³ Joaquim Botet i Sisó (1846-1917) ho feia per a la numismàtica catalana, entre 1908 i 1911, després d'haver obtingut el premi Martorell el 1907.¹⁴ Com Sagarra o Puig, Botet era encara un home del segle XIX o millor dit, un home que havia iniciat les seves recerques en ple segle XIX, bé que en el camp de les monedes hi havia hagut a Catalunya algun precedent a Botet,¹⁵ cosa que no havia existit per als segells.

Cal recordar també el nom d'Antoni Rubió i Lluch (1856-1937), per esmentar només alguns dels personatges més propers a les nostres disciplines. Els *Documents per l'història de la cultura catalana Mig-aval* van ser publicats per l'Institut d'Estudis Catalans en dos volums entre el 1908 i el 1921¹⁶. En el pròleg del primer volum, Rubió explicava:

La bibliografia y l'investigació documental són, indubtablement, els dos grans instruments d'estudi que més han d'ajudar a construir un dia d'una manera definitiva l'història de la nostra literatura. La primera s'ha d'encarregar de fer l'inventari total y complet dels manuscrits, incunables y impresos de tota mena escampats per les principals biblioteques d'Espanya y d'Europa; a la segona li està reservada la tasca del despullament constant y metòdich de tots els dipòsits diplomàtics, y preferentment de l'Arxiu de la Corona d'Aragó y dels demés antichs reialmes que la constituïren. [...] Aquesta convicció fou la que m'inspirà, ja fa molt temps, el desig d'arreplegar y publicar d'una vegada'l major nombre possible de documents de l'Arxiu reyal d'aquesta ciutat que, d'una manera o altra, poguessin interessar les nostres lletres y en general el nostre desenrotllament intel·lectual y artístich, fugint de l'ús corrent de donar-los a conèixer isolats, a tall de descobridor afortunat y impacient, sense relació ni enllaç de cap mena ab

13. Albert BALCELLS [cur.] (2003), *Puig i Cadafalch i la Catalunya contemporània*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Jornades científiques, 13.

14. Joaquim BOTET I SISÓ, *Les monedes catalanes*, tres volums, 1908-1911.

15. Miquel CRUSAFONT I SABATER [cur.] (1997), «Vida i obra de J. Botet i Sisó», a *Obra numismàtica esparsa i inèdita de Joaquim Botet i Sisó*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, p. 7-67.

16. Albert BALCELLS (2000), «Antoni Rubió i Lluch, historiador i primer president de l'Institut d'Estudis Catalans», a RUBIÓ I LLUCH, Antoni, *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*, vol. I, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 5-42 (reprès en el fascicle Semblances biogràfiques de l'IEC, XLVIII, 2008).

els demés fets literaris. Els documents *inèdits* presentats de tal forma tornen a quedar *inèdits* en les planes de la mateixa revista ont hagin vist la llum.¹⁷

Ferran de Sagarra és, per a la sigil·lografia catalana, l'equivalent d'aquests «monstres acadèmics», si se'm permet l'expressió. El mateix Ferran de Sagarra en el pròleg a la seva monumental *Sigil·lografia catalana* explica la decisió d'elaborar un d'aquests corpus:

Nostra afició a l'Arqueologia i als treballs d'investigació històrica, feu que a l'examinar en els Arxius bon nombre de pergamins, paréssim esment en els segells que hi penjaven i al considerar la importància que per a les ciències històriques i arqueològiques tenien, tot seguit concebérem el projecte d'emprendre l'estudi dels pertanyents a Catalunya, estudi que hem practicat durant una llarga sèrie d'anys. Per portar a terme aquesta obra, emprenguérem la tasca de practicar investigacions històrico-arqueològiques en tots els Arxius on creiem que hi podia haver documentació catalana, i per consegüent, segells de la nostra terra.

Els arxius de l'Institut d'Estudis Catalans donen fe de l'atenció i de l'interès amb què la Secció Històrico-arqueològica seguia l'elaboració de l'obra de Ferran de Sagarra, considerada per Josep Puig i Cadafalch a la sessió del 10 de febrer de 1928 com «un capítol més de la gran història del passat de Catalunya».¹⁸ Sagarra va poder finalitzar la monumental publicació gràcies a l'ajuda de Rafael Patxot.

Ferran de Sagarra va morir a l'exili el 1939. Poc després, el març de l'any 1940, des del seu exili a París Ferran Soldevila (1894-1971) va dedicar un text d'homenatge a Ferran de Sagarra que es va publicar a la revista *Catalunya* de Buenos Aires. En ell recordava:

El vaig conèixer a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, quan jo hi feia les meves primeres armes, quan justament, no havent passat encara per la

17. RUBIÓ I LLUCH, *op. cit.*, p. ix-x.

18. Arxiu de l'IEC. Actes de la Junta de la SHA. Sessió del 10 de febrer de 1928, citat per FRANCISCO GRACIA ALONSO (2018), *La construcción de una identidad nacional. Arqueología, patrimonio y nacionalismo en Cataluña (1850-1939)*, Barcelona, Universitat de Barcelona Edicions, p. 495.

classe de Paleografia, aprenia a llegir els nostres documents en els registres de Joan I i Martí l'Humà. Aleshores Ferran de Sagarra devia treballar en la seva magna obra la *Sigil·lografia catalana*. Ja era vell. Ja tenia els cabells ben blancs, i els duia, com els ha duts fins als darrers temps que el vaig veure, partits en una clenxa al costat. Emmarcaven una cara afable, de galtes una mica caigudes, de color vermellenca. Els ulls malalts exigien a temporades ulleres negres [...]. Després d'aquells meus primers temps d'investigador, el vaig anar veient a intervals. En Ferran de Sagarra sempre feinejant, sempre amb algun treball d'erudició al teler [...]. La *Sigil·lografia catalana*, una de les produccions capitals de la nostra erudició, havia, podríem dir, exhaurit el tema. Com ha fet observar recentment Nicolau d'Olwer, en una nota de la *Revista de Catalunya*, Ferran de Sagarra «en la seva llarga vida, plena de treball fructífer, ha tingut la sort, a pocs investigadors reservada, de posar els fonaments d'un edifici i acabar-lo: la sigil·lografia catalana és una creació de Ferran de Sagarra». [...] Com era de justícia, Sagarra va entrar a fer costat als que encara subsistien, dins l'Institut d'Estudis Catalans. Allí vaig tornar-lo a veure, un cop cada setmana, acudint a la sessió de la Secció Històrico-arqueològica de què formava part, puntualment, immancablement.¹⁹

L'arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans conserva un segon text de Ferran Soldevila sobre Ferran de Sagarra que Eva Serra va utilitzar i citar a la semblança biogràfica de Sagarra esmentada més amunt. El text roman inèdit (Fig. 1-2). Ferran Soldevila el va llegir a la sessió plenària de l'Institut d'Estudis Catalans el gener de 1954. És una semblança de Ferran de Sagarra i de Siscar amb motiu del centenari del seu naixement, que havia de ser publicada a l'*Anuari* de l'Institut de 1955. L'*Anuari* d'aquell any no va veure mai la llum.

A Catalunya, l'obra de Ferran de Sagarra va representar una fita extraordinària que continua essent utilitzada pels especialistes. El text de Ferran Soldevila que ara aquí publico és interessant per a la historiografia catalana perquè ens dona la visió d'un historiador sobre un altre historiador, d'una època sobre la

19. Ferran SOLDEVILA, «L'historiador i erudit Ferran de Sagarra i de Siscar», *Catalunya*, núm. 117, Buenos Aires (agost 1940), p. 20-21; ara reproduït per Enric Pujol a Ferran SOLDEVILA, *Noms propis*, Barcelona, Barcelonessa d'edicions, 1994, p. 115-121; per al passatge citat, p. 115-116.

precedent²⁰. Més enllà dels comentaris de Soldevila sobre les recerques sigil·logràfiques de Sagarra, m'he fixat en un judici de Ferran Soldevila sobre l'obra de Ferran de Sagarra com a historiador pur:

L'autor hi accentua un mètode que li és car, això és, d'anar intercalant els documents en el text, la principal missió del qual és d'enllaçar uns documents amb els altres. El mètode aconsegueix una indiscutible eficàcia, i l'obra resulta d'una positiva utilitat per a l'historiador. D'altra banda, els documents —publicats o inèdits— i els passatges d'altres historiadors que intercala, tenen tant d'atractiu que el lector corrent, amic de la Història, llegeix també l'obra amb interès. La minuciositat amb què procedeix no perjudica, ni tampoc el patriotisme que la inspira i una certa ingenuïtat que retrobem en tota la seva obra d'historiador i que era consubstancial a la seva personalitat.

* * * *

En la transcripció del text mecanografiat (Arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans, Armari 1955, 26 cíc., 9/11: Ferran de Sagarra i de Siscar. Treball llegit en la sessió plenària de l'Institut del dia ... de gener ... de 1954) he indicat entre parèntesis quadrats els afegits de Soldevila i les correccions fetes per ell mateix a llapis o a màquina, quan es veu la paraula corregida; quan m'ha semblat necessari, he intervingut en la puntuació, segons les normes actuals.²¹ El document conservat a l'Arxiu de l'Institut inclou algunes pàgines manuscrites prèvies a la versió dactilografiada (Fig. 1-2).

* * * *

Ferran de Sagarra i de Siscar

No cal dir amb quant d'afecte i de sol·licitud redacto aquesta nota commemorativa, amb motiu [del centenari] de la naixença del qui fou membre de

20. Enric PUJOL [cur.] (1994), *Ferran Soldevila: historiografia i pensament polític, a Ferran Soldevila. Textos d'història i política (1924-1967)*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, p. 13-19.

21. Vull agrair a Eulàlia Miret i Raspall, cap del Servei de documentació i arxiu de l'Institut d'Estudis Catalans les facilitats que m'ha donat per a estudiar aquest document i al company Enric Pujol l'intercanvi d'informacions.

l'Institut d'Estudis Catalans: Ferran de Sagarra i de Siscar. Però em dol que aquesta tasca no hagi recaigut damunt d'algun dels col·legues que el ~~van conèixer~~ [conegueren] molt temps abans que [no] jo i ~~van tractar-ho~~ [el tractaren] molt més assíduament. Jo, pel que fa a la seva persona, no podré evocar sinó el vellet polit i bondadós d'escassos cabells d'argent, sempre curiosament pentinats, d'ulls mansuets darrere les ulleres d'or, a temporades darrere les ulleres fosques, de veu una mica cantant, una mica nasal, de registre més aviat agut, de vestit sempre fosc i de posat senzill, que, recalcant-se lleugerament en un bastó negre, veia aparèixer de tant en tant per l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i que no vaig començar a tractar fins que, havent ell estat nomenat membre de l'I. d'E. C. [Institut], assistia assíduament a les sessions de la secció Històrico-arqueològica, on jo era secretari-redactor. Res no podré dir, doncs gairebé ni per referències, de la infantesa i de la juvenesa d'aquest home que, fill de R Maria de Sagarra i de l'Espanyol i de Maria Antònia de Siscar i de Montoliu, nasqué a Barcelona el 19 d'agost de 1853.

Ell mateix ens en dona algunes notícies de la seva infantesa en el prefaci del seu llibre sobre Sant Vicenç de Sarrià: notícies idíl·liques les unes, com quan ens parla de la il·lusió amb què esperava els mesos de l'estiueig a la casa —torre Palacios— [avui convent de les Elisabets] que els Sagarra havien adquirit a mitjan segle XVIII en aquella vila que l'any 1863, quan Ferran de Sagarra tenia deu anys, fou unida a Barcelona pel ferrocarril; notícies tràgiques també, que ell pogué viure intensament. No feia sinó un any que havia perdut la seva mare i era pel setembre de 1865, quan en menys de quaranta vuit hores un còlera fulminant ~~va endur-se'n~~ [s'endugué] la seva àvia i tres dels seus set germans. Horroritzat, el seu pare es ~~va vendre~~ [vengué] la casa i així finiren els estiueigs a Sarrià. Però aquestes estades i aquests records foren causa que, temps a venir, Ferran de Sagarra tornés a viure a Sarrià i escrivís una de les seves millors monografies històriques.

El 1875 Sagarra ~~va~~ [es] llicencià ~~en~~ en Dret. Fou un títol purament decoratiu, perquè mai no ~~va~~ exercí ~~l'~~ l'advocacia. Les activitats que ben d'hora ~~van moure'l~~ [l'atragueren] foren les erudites. Però fins al moment de la seva ~~entrada~~ [erupció] a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona [(15 juny 1890)] no he sabut trobar-ne notícies concretes. En la bibliografia [que] de cadascun dels seus membres dreçà l'Institut d'Estudis Catalans el 1935 [*corregit*: 1932], amb motiu dels vint-i-cinc anys de la seva fundació, no s'esmenta de Ferran de Sagarra, abans del seu discurs d'entrada a l'Acadèmia, sinó un

article a «La Hormiga de Oro» de l'any 1885, sobre el *Régimen municipal de la villa de Canet del "Maresme", siglos XVI-XVII*.²² Tanmateix, sembla que F. de S. [Sagarra] ja havia publicat alguns treballs sobre sigil·lografia, es a dir sobre el que havia de ser la seva màxima vocació d'especialista, i sembla també que ja s'havia fet un nom en l'especialitat. El 1885 havia estat nomenat membre de la Societat Arqueològica Tarraconense, i el 1888 fou nomenat corresponent de la Reial Acadèmia de la Història [de Madrid]. Bofarull i Sans, en la seva resposta al discurs d'entrada del [nou acadèmic de Bo]nes Lletres, ens diu que Sagarra havia començat els seus treballs feia vuit anys. Treballs d'investigació a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i treball d'arrecplec d'empremtes de segells: «No ha mucho, prosiguiendo mis Trabajos de investigación histórica en el rico e interesantísimo Archivo de la Corona de Aragón, hallé por casualidad un documento...» diu en el seu discurs d'entrada a l'Acadèmia. I en agrair la designació per al setial acadèmic i declarar, en [amb] la seva excessiva modèstia, que ell entrava a l'Acadèmia per a aprendre, afegeix: «Sin embargo, os habéis fijado en mí y puede que por esos insignificantes estudios de investigación que estoy practicando en una rama del frondoso árbol de la ciencia arqueológica, la Sigilografía, y en este supuesto, juzgo deber ineludible que me imponen de consuno la gratitud y el compañerismo, daros cuenta de esos trabajos y sencillos estudios, pobres y sin mérito alguno, sí, pero emprendidos con fe ardiente por el entusiasmo que siento por cuanto pueda ilustrar la historia de mi patria». «Mi afición a los trabajos de investigación histórica», deia també, «hizo que, al examinar en los archivos los viejos pergaminos, me fijase también en los sellos que de los mismos pendían, y me propusiese estudiar nuestra sigilografía regional. Un sentimiento de amor patrio ha coadyuvado a mi empresa. Generalmente, en las obras que sobre esta materia se han publicado en el extranjero, o no se hace mérito o se habla con desdén de nuestros sellos, siendo así que los tenemos muy notables y pocos son los de los monarcas de otras naciones que puedan, no ya aventajar, pero ni siquiera igualar en grandiosidad y belleza a los de nuestros co[n]des-reyes de Aragón. Quise, por consiguiente, darlos a conocer, comenzando mi tarea por los de Pedro IV [III de Catalunya], en cuya época aparecen en ellos, en todo su apogeo, los

22. Ferran DE SAGARRA (1885), «Apuntes sobre el régimen municipal de la villa de Canet del Mar (Cataluña) el siglo XVII», *La Hormiga de Oro*, II, 11 i 14, p. 167-171, p. 212-214. Vegeu Eva SERRA (2005), *Ferran de Sagarra. Semblança biogràfica*, Barcelona, p. 13, nota 32.

esplendores del gòtic, y al hacerlo, no he querido limitarme a la descripción de los mismos como suele acontecer con obras extranjeras, sino que he tratado de completar el trabajo con datos y noticias referentes a la clase de documentos en que debían colocarse, a las fórmulas de cancillería empleadas para hacer constar su presencia, a los grabadores que construyeron las matrices o moldes y finalmente con un apéndice de documentos curiosos e interesantes».

També Bofarull i Sans, en la seva resposta al recipiendari, es referia als treballs publicats i als segells reunits. «La Academia, al elegir al Sr. D. Fernando de Sagarra y de Siscar para ocupar la plaza vacante, no tuvo solo en cuenta de procedencia, sino que se fijó en la índole especia[l]e de sus trabajos, cuyos ensayos sobre Sigilografía catalana-aragonesa han sido publicados en monografías, forma de escrito a propósito para esta clase de estudios». «La Academia tuvo también en cuenta al designarle los dispendios y sacrificios que había practicado para reunir la única colección sigilográfica que hoy existe, colección que en otras manos no hubiera llegado al número de ejemplares que hoy reúne, los que deben no sólo a su laboriosidad, sino a las cualidades que dominan al socio electo». Aleshores Ferran de Sagarra ja tenia aplegades les empremtes de 100000 [mil] segells medievals, sense comptar els 10.000 [deu mil] segells timbrats de municipis i corporacions.

¿Com el llicenciat en Dret civil i canònic sentí néixer la seva vocació erudita? Hi ha, en primer terme, cronològicament, els precedents familiars. Precisament el lloc que Ferran de Sagarra anava a ocupar a l'Acadèmia era el d'un oncle seu, Ramon de Siscar i de Montoliu, per qual semblava sentir una gran admiració. I Ramon de Siscar era historiador, numismàtic i bibliòfil, a més a més de llatí i poeta. «Muy entendido agricultor», el proclama també Bofarull i Sans. I Menéndez Pelayo elogia la seva traducció de les *Geòrgiques*, confluència, sens dubte, dels seus dots erudits, literaris i agrícoles. Encara Bofarull i Sans recorda un altre ascendent, un altre acadèmic il·lustre, en Josep de Sagarra i de Baldrich. Aquesta ascendència pogué influir en les inclinacions de Ferran de Sagarra, i potser la d'altres avantpassats que ignoro. Hi degué influir, sobretot, l'exemple de Ramon de Siscar i de Montoliu. Ara, un cop va començar a freqüentar l'Arxiu de la Corona d'Aragó, ell mateix explica que fou presentat «al por tantos títulos respetable académico y dignísimo archivero de la Corona de Aragón, Don Manuel Bofarull y Sartorio». «Allí empecé», prossegueix, «lo que con razón he calificado de pobres e insignificantes trabajos». I en aquell brot de la dinastia dels Bofarull trobà, diu, no sols el cap de l'establiment [arxivístic],

sinó «un protector constante y asiduo y un verdadero maestro a quien debo el haberme iniciado en el conocimiento de la ciencia paleográfica y saludables y provechosos consejos, aparte de no pocos datos, que me ha comunicado para llevar a cabo los especialísimos estudios de investigación a que me dedico».

Això no ens dona, però, sinó l'inici de les seves activitats científiques. Sia com sia, el fet és que als trenta-set anys, quan feu la seva [p. ***] entrada a l'Acadèmia, ja tenia una anomenada com a sigil·lògraf. I a la sigil·lografia es consagrà, gairebé exclusivament, durant molts anys, malgrat que en les seves recerques havien de sortir-li, per força, al pas documents interessants relatius a altres temes, que haurien pogut desviar-lo de la seva vocació. No pas poques de les seves troballes documentals les utilitzà en la confecció de breus biografies sobre els personatges als quals pertanyien els segells. Així, al primer Congrés d'Història de la Corona d'Aragó, pogué donar-nos no solament una sèrie de segells pertanyents a personatges d'aquella Corona [del temps de Jaume I], sinó també un seguit de notes biogràfiques de la més gran utilitat.

Paral·lelament a les seves investigacions documents anava realitzant les seves reproduccions de segells. Bofarull i Sans, en la ja citada resposta al seu discurs d'entrada a l'Acadèmia, ens dona notícies sobre el procediment emprat per Ferran de Sagarra, «fabricando [de nuevo] los moldes matrices que sacaba de los originales por medio del barro en pasta y la escayola». «Este medio», proseguia, «empleado hoy en otros países para la reproducción de los nuevos sellos, el Sr. Sagarra lo ha modificado y perfeccionado, añadiendo una nueva matriz de papel de estaño, cuya lámina colocada sobre el sello original, queda convertida en molde por medio de la presión de un pequeño y fino cepillo, con cuyo procedimiento resulta completamente sacado el dibujo. Terminada esta operación, cúbrese la lámina de papel de estaño, por el reverso, de una capa líquida de escayola, que al secarse resguarda la lámina de estaño, cuyo molde sirve luego para la reproducción de las nuevas improntas en relieve. Esta modificación es la más perfeccionada de todas ... llevando la ventaja de no malograr en lo más mínimo el sello original, evitando la porosidad húmeda de la pasta de escayola, cuya agua y roce perjudican al sello. Para la reproducción de las improntas emplea nuestro académico, con preferencia las ceras de color, en particular la encarnada y negra: la primera para los sellos en cera y la negra para los de plomo; y es tal el colorido de verdad de estas reproducciones, que es preciso ser muy práctico para distinguir estos sellos de los originales. Así lo han reconocido distintos arqueólogos».

Mentre anava recollint així els materials per a la seva magna obra sobre la sigil·lografia catalana, Ferran de Segarra anava donant diverses mo[nografies que] la preludiaven. Així ~~van aparèixer~~ [aparegueren] els seus estudis sobre *Lo segell de sant Bernat Calvó, bisbe de Vich* (Barcelona 1893), *Apuntes para un estudio de los sellos del rey Don Pedro IV de Aragón* («Memorias de la R. Academia de Buenas Letras de Barcelona», VI, 1898), *Un error sigilográfico* (Id., [«Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona»] I, 1901), *Importancia de la Sigilografía como ciencia auxiliar de la Historia* (Id., [«Memorias»], VIII, 1902), *Los segells del rey En Jaume I* («Boletín» de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, IV, 1908), *Sigil·lografia dels comtes d'Urgell* (id. [ibid.], IV, 1908), *Un nou segell de la comtessa dona Aurembiaix* (Id., [«Boletín »], V, 1909), *Notes referents als segells del rei Martí* («Homenatge a la memòria del rei Martí», Barcelona, 1911), *Segells del temps de Jaume I* («I Congrés d'Història de la Corona d'Aragó», Barcelona 1912). Finalment, l'any 1916 apareixia el primer volum de la monumental *Sigil·lografia catalana*, obra que havia estat prèviament distingida amb el Premi Martorell [(1912)] i que fou publicada a despeses de l'Ajuntament de Barcelona [per acord del 13 d'agost de 1914]. Els altres dos volums aparegueren l'any 1932.

El primer volum [de la *Sigil·lografia*] s'obre amb un pròleg on, en unes pàgines de caràcter general, repeteix coses que ja havia dit en treballs anteriors des del seu llunyà discurs d'entrada a l'Acadèmia de Bones Lletres, on [i] exposa els procediments que ha emprat per a la reproducció dels segells: a la primeria els dels benedictins del segle XVII (motllos amb argila fins i els positius amb cera o sofre), després el que descriu Bofarull i Sans en la seva resposta acadèmica i que ja hem transcrit més amunt. «En aquest motllo», diu Sagarra, «es tira guix d'alabastre, ben deixatat, i amb poca estona s'obté una còpia exactíssima». També se servia, per a fer negatius o motllos, de la “pastalina” o cera d'emmotllar de la casa Lefranc de París. A més a més són presentats o estudiats en aquest pròleg tots els aspectes generals de la sigil·lografia catalana. Sagarra fa [després] es[t]udi històrico-arqueològic dels segells de la casa comtal de Barcelona, regnat per regnat, des de Ramon Berenguer IV fins a Ferran II, de les comtesses-reines des de Sança, muller d'Alfons I, fins a Germana de Foix, segona muller de Ferran *el Catòlic*, i dels infants de la casa de Barcelona. En la segona part, l'autor presenta el<s> segells senyorials (comtes d'Empúries, de Pallars, del Rosselló, de Cerdanya i d'Urgell), els de la Procuració reial i de la Governació general de Catalunya, [de] lloctinents, [de] virreis de la batllia general, [de] vegueries, [de]

batllies i Corts reials, [del] Mestre racional, [de] cúries civils, [de] tribunals de justícia i [del] consell reial de Catalunya, [de la] Diputació general [i de] municipis, dels senyor feudals i cavallers, dels estudis generals, universitats i escoles, doctors, jurisperits, notaris, jutges, etc.; [de] gremis, artesans i particulars, [d'] entitats mercantils, [del] Consolat de Mar i [dels] consols de catalans en els ports mediterranis, [d'] aljames, [de] Flix. El terç volum, en fi, és consagrat als segells eclesiàstics.

Aquest és el contingut d'aquesta gran obra, esplèndidament editada, valorada amb magnífiques reproduccions de segells. Per a elaborar-la, Sagarra ~~va~~ ~~recórrer~~ [recorregué no sols] els arxius de [l] Catalunya [Principat], [d'] Aragó i [de] València, sinó també els d'Alcalá, Madrid, Pamplona, Segòvia, Carcassona, Marsella, Montpeller, Nàpols, Narbona, París, Pau, Perpinyà, Roma [i] Tolosa. La seva culminació representava més de quaranta anys de treball. Per ella Ferran de Sagarra prenia lloc al costat dels grans realitzadors coetanis de la nostra erudició, d'un Puig i Cadafalch amb l'*Arquitectura romànica a Catalunya*, d'un Rubió i Lluch amb els *Documents per a la Història de la cultura catalana medieval*, d'un Guillem M. de Brocà amb la seva *Historia del Derecho de Cataluña*, [d'un] Miret i Sans, amb el seu *Itinerari de Jaume I*, [d'un] Domènech i Montaner amb la seva *Heràldica catalana*, [d'un] Carreras [i] Candi amb el seu volum de *La ciutat de Barcelona* dins [de] la *Geografia general de Catalunya*, [així] com [d'un] Massó i Torrents amb el seu *Repertori de l'antiga literatura catalana*, per no esmentar sinó els qui, a la manera de Sagarra amb la seva *Sigil·lografia*, havien emprès obres de gran envergadura. Fins i tot, [amb la publicació del seu primer volum], Sagarra s'havia avançat a alguns d'ells en la realització. Fou, sens dubte, la massiva importància evident d'aquest volum el que va decidir la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans a cridar-lo al seu si quan ~~va produir-se~~ [es produí] la vacant de Joaquim Miret i Sans: el 22 de gener de 1920, Ferran de Sagarra va entrar a formar part de la nostra Corporació. Estic segur que fou una de les més grans satisfaccions de la seva vida.

Però ¿cap a on orientaria Sagarra la seva activitat erudita, un cop enllestida o camí d'ésser-ho la seva obra de sigil·lografia? No semblava que pogués ésser en la direcció dels estudis d'Arqueologia antiga o de Prehistòria, el seu treball *Descobriments arqueològics de Puig-Castellar*, la història d'aquesta vila i parròquia (Barcelona, 1921), mentre els seus estiuueigs a Sant Esteve de Palautordera eren la causa d'una altra monografia, de tema molt diferent: *Assassinat de Don Antoni de Fluvià i de Torrelles, i homicidis, robatoris i saqueig del castell i terme de*

Palautordera (Episodi de l'any 1640) («Miscel·lània Prat de la Riba», I, 1923). La troballa de documentació referent al tema a l'Arxiu parroquial de Sant Esteve havia estat causa d'aquesta monografia. Però el que, per aquest motiu, podia no haver estat sinó un incident en la seva producció, donà a Ferran de Sagarra una direcció per als seus estudis històrics. A l'Arxiu de la Corona d'Aragó orientà les seves recerques cap a l'estudi de la revolució de 1640. La seva finalitat era fer reviure aquell període, i mentre arribava l'hora de publicar una obra que el comprengué tot, va començar a donar-ne algunes primícies en forma d'articles o conferències. Foren: *Dades referents a les guerres de 1640, 1714, 1809 i 1812* («Revista de Catalunya», XI, 1929), *Les lliçons de la Història: Catalunya en 1640* (Barcelona 1930), *La unitat catalana en 1640* (Barcelona 1931), *El govern republicà de Catalunya en 1641* («Revista de Catalunya», XIV, 1931). Aquest darrer treball, el més important, va suscitar una [breu] polèmica amb Rovira i Virgili, perquè Sagarra sostenia, contra el parer de Rovira, que la República catalana no havia arribat a ésser proclamada.

Mentre Sagarra prosseguia els seus estudis sobre aquell agitat període, no deixava [encara] de donar-nos de tant en tant algun breu treball de sigil·lografia: així *Algunes observacions sobre un catàleg de segells medievals* (Bol. **** [«Boletín»], XII, 1925), *Segell de la cúria o cort de la vila de Sabadell per la reina dona Elionor de Sicília (segle XIV)* («Butlletí del Centre Excursionista "Sabadell"», I, 1927), *De Sigil·lografia franciscano-catalana* («Franciscalia», 1928), *Antics segells dels arquebisbes de Tarragona* («Analecta Sacra Tarraconensia», V, 1929), i algun altre. I probablement Sagarra hauria continuat alternant els seus treballs sobre l'alçament de Catalunya el 1640 i sobre sigil·lografia, si una al·lusió [del novel·lista] Pío Baroja a un avantpassat seu no hagués vingut a treure'l d'aquelles tresques i a endinsar-lo en estudis força allunyats dels que fins aleshores havien sol·licitat la seva erudició.

La primera guerra carlina a Catalunya (aquest fou el títol de l'obra que sorgí) havia d'ésser l'obra històrica més important de Ferran de Sagarra. Publicada per l'Editorial Barcino, en la seva sèrie [col·lecció] d'«Assaig i Monografies», aparegué en dos volums l'any 1935. L'autor hi accentua un mètode que li és car, això és, [d']anar intercalant els documents en el text, la principal missió del qual és d'enllaçar uns documents amb els altres. El mètode aconsegueix una indiscutible eficàcia, i l'obra resulta d'una positiva utilitat per a l'historiador. D'altra banda, els documents —publicats o inèdits— i els passatges d'altres historiadors que intercala, tenen tant d'atractiu que el lector corrent, amic de la

Història, llegeix també l'obra amb interès. La minuciositat amb què procedeix no perjudica, ni tampoc el patriotisme que la inspira i una certa ingenuïtat que retrobem en tota la seva obra d'historiador i que era consubstancial a la seva personalitat.

Quant al patriotisme, ja hem vist que la causa i l'objectiu que, segons confessió pròpia, ~~va menar-lo~~ [el menaren] a l'erudició, a la Història, a la sigil·lografia, fou el seu ideal patriòtic. «¡Historia y patria!» exclamava en el seu discurs d'entrada a la Reial Acadèmia de Bones Lletres, «Ah, señores, ¿quién sabe si las tendremos mañana?»... «Yo me pregunto: ¿Hemos de ver acaso el aniquilamiento de nuestra amada Cataluña?»; ell veia l'actuació de l'erudit, la seva pròpia actuació, «com la del lletrat que, per defensar drets sagrats, cerca tot quant pugui prestar-li favor i valiment: així recollim relíquies i records d'un pas-sat gloriós per il·lustrar la nostra història i poder dir als enemics: si resteu sords a les justes queixes d'un poble honrat i laboriós, respecte-u-lo pel que ha estat, humilieu-vos davant la seva passada grandesa i poder». Fou també aquest ideal el que ~~va menar-lo~~ [el menà] a acceptar un lloc de responsabilitat política. En les eleccions de 1923 fou elegit diputat a la Diputació de Barcelona pel partit d'Acció Catalana. Una de les seves iniciatives en aquest càrrec ~~va~~ donar per resultat que la bandera catalana onegés també els dies festius a la façana de la Diputació.

No oblidéssim, en fi, tot evocant la personalitat de Ferran de Sagarra, la seva religiositat. Dins la seva obra d'erudició, ~~va~~ donar concretament forma a un treball aparegut en «El Missatger del Sagrat Cor», intitulat *La devoció a la Sagrada Eucaristia en a Catalunya, llavors de l'alçament patriòtic de 1640*.

Els darrers anys de la seva vida, Ferran de Sagarra ~~va~~ [els] passà a Sarrià —aquell Sarrià de les seves il·lusions primerenques. Ell s'honorava d'ésser-ne veí, ho declarava explícitament i afegia: «Mon desig, Déu ho vulgui, fora [d'] acabar-hi tranquil·lament i cristiana els jorns de ma existència i fer des d'aquí el traspàs a un món millor». Així s'expressava en la seva monografia sobre Sant Vicenç de Sarrià (Barcelona 1921, p. 7), homenatge seu a la vila. Però no ~~va~~ [s'] acomplí-^{**} el seu desig. ~~Va~~ Deixar Sarrià per un pis de la Diagonal. Jo l'hi havia visitat a vegades. El despatx i el saló donaven a l'ampla avinguda i eren alegres i lluminosos. Ferran de Sagarra ja gairebé no sortia de casa. Però se'l veia plàcid i satisfet. Agraïa molt les visites; però no se sentia isolat. Damunt la taula de treball tenia el telèfon i un aparell de ràdio. I, assenyalant-los, deia: «L'un em serveix per a comunicar-me amb els amics, l'altre per a comunicar-me amb el món». No sé si aleshores matinejava tant com pocs anys abans, quan em deia:

«Jo em llevo a l'hora que en Josep M. es fica al llit», que era l'hora de l'eixida del sol. Però encara seguia treballotejant.

La Guerra Civil el va treure [tragué] d'aquell redós, on donava la impressió de trobar-se molt bé. Va Es refugiàr-se al Migdia de França, a Saint-Sulpice-la-Pointe. I allà va morir, el 30 de març de 1939. Allà ésta soterrat. En l'acte del sepeli, va fer [feu] el seu elogi fúnebre el farmacèutic del vilatge; i recordo que en Josep M. de Sagarra em va parlàr de l'exactitud de la cordial semblança que en (va fer) [feu]. La semblança que, sens dubte, no he sabut fer jo, malgrat la cordialitat que hi he posat.

Ferran Soldevilla

[Membre de la Secció Històrico-Arqueològica]

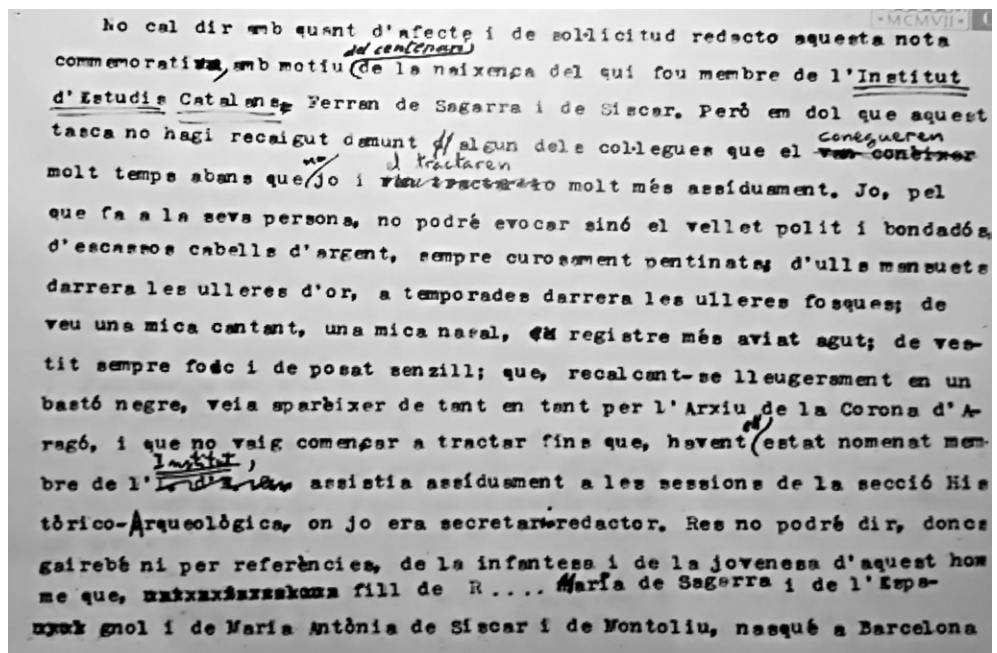

Fig. 1. Primera pàgina del text dactilografiat amb correccions de Ferran Soldevilla sobre Ferran de Sagarra (Arxiu de l'IEC).

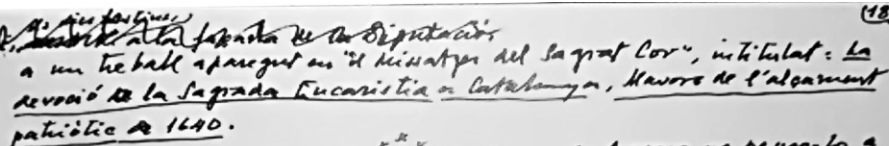

Fig. 2. Notes manuscrites per al text de Ferran Soldevila sobre Ferran de Sagarra (Arxiu de l'IEC).

DUES CARTES DE REMENÇA

GASPAR FELIU¹

Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

JAUME SOBREQUÉS I CALICÓ²

Centre d'Història Contemporània de Catalunya
Societat Catalana d'Estudis Històrics

Lliurat el 15 de maig de 2022. Acceptat el 3 de juny de 2022.

Publiquem dues cartes de remença semblants, corresponents a dos membres de la mateixa família, molt probablement germans. Les cartes de remença són el document mitjançant el qual el senyor eminent del mas de remença alliberava algun membre del mas de l'obligació de viure-hi i li permetia passar sota el domini d'un altre senyor o del rei. A canvi, exigia una quantitat de diners com a compensació de la pèrdua de la força de treball que representava la sortida d'una persona del mas. Per a les noies, com a mínim al bisbat de Girona, d'on són els documents que publiquem, la redempció estava fixada per costum en dos sous i vuit diners, o sigui trenta-dos diners; per als homes en canvi, calia un acord en cada cas, tot i que les possibilitats del mas d'origen i el costum local feien normalment que no hi hagués grans diferències.

Cal advertir que, contra una idea molt estesa, els senyors de remença no eren els senyors territorials o jurisdiccionals, sinó els senyors alodials, els que tenien el domini eminent del mas, del qual els remences i els altres pagesos s'anomenaven sovint senyors i propietaris útils. Això no obsta evidentment perquè els senyors territorials poguessin ser a la vegada senyors alodials de terres

1. gaspar.feliu@hotmail.com

2. jsobreques@editorialbase.com

i masos i era sota aquest títol que trobem nobles, monestirs i catedrals com a grans senyors de remences.

No és el cas dels documents que aportem; el senyor de remença era el beneficiat de la capella o l'altar de Sant Pere del castell de Montsoriu i segurament disposava d'uns pocs masos que li proporcionaven uns migrats censos fixos en diner o en espècie i uns ingressos aleatoris en el cas de redempcions, morts sense fills (eixorquia) o sense testar (intestia). No podem dir si hi havia més remences de grans senyors, com la catedral de Girona, o de senyors d'un o pocs masos com aquest capellà, Bernat Teixidor, que tenia el domini eminent i directe del mas remença anomenat can Messaguer o Massaguer, que encara existeix al gran terme de Sant Feliu de Buixalleu, tocant a la carretera de Breda, més a prop d'aquesta població que no pas de Sant Feliu de Buixalleu o d'Hostalric. Com ja hem dit, els dos documents donen fe del pagament per a redimir-se de dos membres del mateix mas, segurament dos fills fadrísters, un en cada document: el primer, Pere, es redimí l'any 1407 per a contraure matrimoni i pagà en concepte de remença trenta sous barcelonesos de tern. El segon, Narcís, redimit l'any 1411, ja era fora del mas, és possible que hagués marxat a la ventura i que la redempció es produís a instància del propietari directe, que exigiria que tornés o es redimís: això explicaria que la seva remença fos una mica més cara: tres florins, equivalents a trenta-tres sous. Què representaven aquestes quantitats? El salari d'un manobre a començament del segle xv rondava els 25 o 30 diners per dia: els trenta sous serien l'equivalent d'entre 12 i 15 dies de treball. Els preus de la redempció podien variar amb el temps i sobretot la situació econòmica del mas; Rosa Lluch diu que a la diòcesi de Girona variaven entre cinc i 300 sous; per tant, els pagaments dels Messeguer es trobaven més aviat cap a la part baixa del conjunt.

I

Pergamí rectangular, lleugerament irregular, de 34 × 16 cm, escrit horitzontalment.

/1 Sit omnibus notum quod ego Bernardus Textoris, presbiter beneficiatus capelle Sancti Petri castri de Montesorio, gratis et ex certa sciencia, per me et

meos successores in dicto meo beneficio /2 absolvo, diffinio et ab omni dominio et potestate mei et dictorum meorum successorum eycio penitus et extraho vos Petrum, filium Petri Massaguerii parrochie Sancti Felicis de Burçaleni, /3 domini utilis et proprietarii mansi Massaguerii dicte parrochie ac ratione dicti mansi hominis dicti mei beneficii proprii et solidi presentem scilicet personam vestram et totam prolem /4 per vos procreanda et omnia bona vestra mobilia presentia et futura, ubique, pro eo quia de proximo intendetis matrimonialiter collocari. Ita quod de cetero absque impedimento /5 et contradictione mei et dictorum meorum successorum possitis ubicumque volueritis ire, redire, morari et stare et quemcumque alium dominum seu dominos facere et eligere et alia /6 omnia libere facere et exercere que persona libera et franca et nulli conditioni servitutis astricta facere potest et debet, tam de consuetudine quam de jure. Et pro huiusmodi absolu-/7cione et diffinitione confiteor et recognosco me a vobis habuisse et recepissee numerando voluntati mee triginta solidos monete Barchinone de terno, unde renunciando excep-/8cione ipsius pecunie non numerate et non recepte et dolo si forte plus pro predictis mihi vel successoribus meis nunc pertinet vel pertinere poterit in futurum, illud plus totum vobis et /9 vestris do et remitto scienter sine revocatione super hiis, scienter renunciando illi legi qua subvenitur deceptio ultra dimidium et omni alii iurii hiis obvianti, promittens etiam /10 et conveniens vobis et vestris et subscripto notario ut publice persone hec a me nomine omnium quorum intersit et intererit in futurum stipulanti et legitime recipienti ac etiam /11 jurans sponte per Deum et eius sancta quatuor evangelia a me corporaliter tacta, predictam absolucionem et diffinitionem et alia omnia et singula supradicta semper me et dictos meos /12 successores rata, grata et firma habere, tenere et servare et non contravenire aliqua ratione.

Actum est hoc in villa Hostalrici die decima octava mensis octobris anno /13 a Nativitate Domini millesimo quadringentessimo septimo.

S[ig]+num Bernardi Textoris presbiteri predicti, qui hoc firmo et laudo atque juro.

Testes huius rei sunt discretus Petrus Pascalis /14 presbiter Hostalrici et Arnaldus Poncii parrochie de Burçaleni.

Sig+num mei Petri de Columbario, auctoritate nobilis viri domini Bernardi de Capparria notarii publici Hostalrici et totius vicecomitatues Caprariae, qui hoc scripi et clausi.

II

Pergamí rectangular, lleugerament irregular, de 27 × 21 cm, escrit verticalment.

Sit omnibus notum quod ego Bernardus Textoris, clericum obtinens beneficium altaris Sancti Petri/2 constructi in capella castri Montissorisi, gratis et ex certa sciencia, per me et omnes successores /3 meos beneficiatos dicti beneficii, absolvo, diffinio et a dominio et posse meo et dictorum successorum meorum /4 penitus eicio et extraho vos Narcissum hominem meum ratione dicti beneficii, filium Petri Massaguerii /5 parrochie de Bossaleni, hominis propi et solidi dicti beneficii, videlicet personam vestram absentem et omnem /6 prolem a vobis amodo descendentem, simul cum omnibus et singulis bonis vestris mobilibus quibuscumque /7 presentibus et futuris, ita quod amodo vos una cum dicta prole, rebus et bonis vestris mobilibus, ut predictur /8 possitis in quemcumque locum volueritis ire, redire et ubilibet stare et quoscumque dominos quos /9 facere volueritis eligere et proclamare et omnia alia et singula libere facere et exercere [ut] quaecumque /10 persona libera et ingenua ac nulli servituti seu condicioni stricta facere potest et debet tam /11 de iure quam de consuetudine. Et pro huiusmodi absolucione et diffinicionem confiteor a vobis /12 habuisse et recepissee numerando tres florenos auri de Aragonia. Et ideo renunciando /13 excepcioni pecunie non numerate, non habite et non recepte et doli mali et infirmi accioni et legi /14 duplicis deceptionis et omni alii juri, rationi et consuetudini contra hoc repugnantibus, gratis /15 et ex certa sciencia dono et remito vobis et vestris perpetuo si quid plus pro predictis a vobis habere, debere /16 aut inde michi competit donacione perpetua et irrevocabili inter vivos, promittens etiam per me et meos /17 successores in docto beneficio vobis et vestris in posse notarii infrascripti tanquam publice persone /18 nomine vestro et omnium quorum interest et en intererit stipulantis et recipientis huiusmodi abso- /19 lucionem et diffinicionem et omnia alia et singula supradicta, rata, grata et firma semper veraciter te- /20 nere et observare et nuncquam in aliquo contrafacere vel venire, aliquo jure, causa vel etiam /21 racione.

Actum est hoc in monasterio Sancti Salvatoris de Breda, vicesima nona die mensis /22 januarii, anno a Nativitate Domini millesimo quadringentesimo undecimo.

S[ig]+num Bernardi /23 Textoris predicti, qui hoc firmo et laudo.

/24 Testes huius rei sunt religiosus frater Bartholomeus Lombart, camera-
rius monasterii /25 predicti, et discretus Petrus Jaspert, clericus residens in dicto
monasterio.

/26 Sig+num mei Arnaldi Çamastorda, presbiteri, notarii publici monas-
terii Sancti Salvatoris de /27 Breda et totius parrochie Sancte Marie de Breda,
auctoritate abbaciali, qui hoc scripsi /28 et clausi cum supraposito in XIX linea
ubi dicitur alia.

RECENSIONS

MASSOT I MUNTANER, Josep (2021). *Caçadors de cançons. Les missions de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya. 1920-1940*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 401 p.

La recent desaparició de l'il·lustre erudit, i treballador incansable de la cultura catalana, amb una de les més riques bibliografies personals, ens obliga a reconvertir aquesta ressenya d'una obra rellevant en un personal i sentit homenatge a qui fou capdavanter de tantes iniciatives essencials en el redreçament de la nostra identitat, de la revista *Serra d'Or* a les edicions de Publicacions de l'Abadia de Montserrat que dirigí quaranta anys, fixant-nos ara en la seva aportació en la recuperació del patrimoni de la cançó popular que tant estimà.

La bibliografia de Massot, com indiquem, és molt gran i no cal repetir-la. És a l'abast de qualsevol interessat. És referida a la seva Mallorca contemporània, en llengua, cultura i aspectes relacionats amb la Guerra Civil i l'Església, també de Catalunya i del País Valencià, conreant amb biografia, assaig i estudis en un gran ventall temàtic que abraça Església, cultura, Guerra Civil, etc. També s'ocupà, foscament però de gran valor, de l'edició d'actes, estudis

en honor d'erudits, jornades, etc., en una dimensió de treball reeixit que li valgué rebre doctorats com el de la UIB (1999) o la UV (2016), el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes (2012) amb Muriel Casals com a presidenta d'Òmnium Cultural, i altres guardons.

L'aparició del volum que ens ocupa torna a situar d'actualitat l'edició dels impagables *Materials de l'Obra del Cançoner Popular* que esdevenen la victòria pòstuma de l'exiliat Rafael Patxot i Jubert, patriota culte i dinàmic mecenes, que s'ocupa, amb rigor, de treballar en aquest camp de recuperació del patrimoni. Massot li dedicà una biografia (2014) i el mecenes i savi fou reconegut malgrat l'exili suís. Efectivament, no es pot entendre l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya (OCPC) sense aquesta personalitat, que sabé aglutinar al seu entorn un conjunt de persones per preservar el patrimoni immaterial musical i textual, les cançons populars, tan negligides i, tanmateix, tan evocadores d'una època passada. Els membres de les missions, els missioners com se'ls coneixia, constataven els anys vint del segle xx com els joves no cantaven i aquelles cançons que tothom coneixia, amb tantes variants comarcals tanmateix, eren absolutes desconegudes a la ciutat, les característiques de la qual, unides

a la industrialització, dificultaven la cançó entesa fins aleshores com un acte compartit. Així mecanització, moviment humà d'arreu amb pèrdua d'arrels comunes, treball industrial en solitari i en cadena, soroll de màquines, i, especialment, la presència de la ràdio amb noves cançons que substituïen les populars, ho impossibilitaren. La població urbana abandonava la cançó com a ritme fecund que marcava un ritme de treball —només cal recordar el «treballem, treballem, que la civada, que la civada...» que tan bé ha recuperat, i ens ha ensenyat, Joan M. Serrat— per a la colla que havia d'anar simultàniament en una feina monòtona i dura en la qual la cançó introduïa novetats; oi més quan tenia doble sentit o bé quan les colles de joves maldaven per veure qui guanyava, entre locals i forasters o entre sexes o joves i grans: donava un toc de varietat a l'avorrida labor de la sega, la verema, etc., era mestressa de la labor amb la maquinària inexistent encara.

Cançons de feina però també de barrila, taverna, joc, oci, infants, etc., que cantava la dona que rentava al riu o al safareig o netejava la llar o espigolava o endreçava l'hort, o els homes a l'hostal o la taverna, un conjunt d'activitats que tenia la cançó i és cert que encoratja i anima com saben tots els excursionistes en feixugues ascensions

i la cançó engresca i dona renovades forces. Tot aquest món s'ha volgut recuperar fa un segle en les missions de recerca i ara el tenim ordenat i una part publicat amb les cançons aplegades. Tot i l'heterogeneïtat de la labor, no totes les missions foren iguals ni totes tingueren el mateix resultat; en conjunt, avui ofereixen un corpus monumental en la vintena de grans volums que presenten els resultats —no la globalitat, tanmateix— de l'enorme treball realitzat en la *cacera* de cançons.

Caçadors de cançons és alhora una síntesi i un balanç del que es feu, un resum i una antologia gràfica, de les missions. El contingut és una informació esquemàtica de les missions i tot plegat ens acosta als XXI volums del *Cançoner* estricte, el que coneixem com a *Materials*, tot i que no és publicat tot el que es va recollir. Ara Montserrat, i en part, l'Orfeó Català, conserven aquests *Materials* que són a disposició dels estudiosos, tant d'especialistes musicòlegs com d'historiadors locals que volen conèixer què es cantava, i altres dades, en una comarca. I moltes altres utilitzacions atès que disposar de referències vàlides per a l'etnologia, l'antropologia, etc., pot ser una eina oberta per a múltiples recerques.

L'aportació de Massot en aquest àmbit s'afegeix al feix de treballs

publicats per ell mateix, que és, com diem, espectacular. *Caçadors de cançons* i els *Materials* són una part d'aquesta bibliografia específica, però Massot ha dedicat molts altres treballs en aquest objectiu de projectar l'OCPC, com podem veure en la relació de la feina feta a l'entorn¹ d'aquesta

1. «Baltasar Samper i l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya», a *Actes col·loqui sobre cançó tradicional* (Reus, 1990); «L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, avui», *Llengua & Literatura*, núm. 5 (1992-1993); *Inventari de l'arxiu d'Obra del Cançoner Popular de Catalunya*, fasc. 1 (1993); *Materials*, núm. 4/1; *Història de l'Obra del Cançoner i complement a l'Inventari de l'Arxiu* (1993); *Inventari de l'arxiu d'Obra del Cançoner Popular de Catalunya*, fasc. 2 (1994); *Materials*, núm. 4/2; Edició i pròleg de Baltasar Samper: *Estudis sobre la Cançó popular* (1994); *Materials*, núm. 5; «Obra del Cançoner Popular de Catalunya i Sardenya», a *La Sardegna e la presenza catalana nel Mediterraneo* (Càller, 1995); «L'arxiu de l'Obra del Cançoner Popular», *Revista de Catalunya*, núm. 94 (1995); *Història de l'Obra del Cançoner i complement a l'Inventari de l'Arxiu* (1995); *Memòries de missions de recerca* (1996); *Materials*, núm. 6; *Memòries de missions de recerca* (1997 [1998]); *Materials*, núm. 7; *Memòries de missions de recerca* (1998); *Materials*, núm. 8; «Menorca dins l'Obra del Cançoner Popular», Menorca, 1999; *Memòries de missions de recerca* (1999); *Materials*, núm. 9; *Memòries de missions de recerca* (2000); *Materials*, núm. 10; *Memòries de missions de recerca* (2001); *Materials*, núm. 11; *Memòries de missions de recerca* (2002); *Materials*, núm. 12; «L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya, font de recerques», *Penedès*, núm. 3 (2002) i també a

recuperació que hem procurat anotar, tot i que segurament li manca encara alguna referència. De la feina feta en aquest camp per Massot podem extreure'n les conclusions següents:

Una llarga dedicació envers la temàtica amb publicacions aparegudes al llarg de vint-i-dos anys i no deixant mai de publicar. Ho feu en molts formats: llibres, articles, entrevistes, conferències i fins i tot una lliçó magistral en ser guardonat amb el doctorat *honoris causa* de la Universitat de València.

La constància a publicar els *Materials*. L'acord institucional que ho

Llengua & Literatura, núm. 14 (2003); *Memòries de missions de recerca* (2003); *Materials*, núm. 13; *Memòries de missions de recerca* (2004); *Materials*, núm. 14; *Memòries de missions de recerca* (2005); *Materials*, núm. 15; *Memòries de missions de recerca* (2006); *Materials*, núm. 16; *Memòries de missions de recerca* (2007); *Materials*, núm. 17; *Missions de recerca* (2008); *Materials*, núm. 18; *Missions de recerca a la Casa de Caritat de Barcelona* (2009); *Materials*, núm. 19; *Missions de recerca* (2014); *Materials*, núm. 20; *Complements a l'inventari de l'arxiu de l'Obra del Cançoner i a les seves missions* (2011); *Materials*, núm. 21; *Memòries de missions de recerca. Estudis monogràfics. Crònica*. Edició facsímil, 2013 i 2014, 2 volums; «La Patum i l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya», Berga, 2014; *L'Obra del Cançoner Popular de Catalunya a les terres valencianes* (Universitat de València, 2016) i «Complement al Dietari de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya (1939-1954)» (*Miscel·lània Jordi Bruguera*/4), 2016.

permeté i finança acordà que fos un volum per any. I s'assolí l'objectiu amb constància i perseverança.

L'amplitud de la projecció, amb atenció a les invitacions de centres diversos, de Reus a Maó, de Berga a València, de Vilafranca del Penedès a Barcelona tot dictant conferències i publicant-les sempre.

El bon nivell de l'aportació intel·lectual de Massot en l'estudi del camp. Ha tret molt bon partit de la documentació, podríem dir que es conservava tot, per explicar sectorialment, geogràficament, personalment, el que fou l'OCPC en alguns àmbits temàtics, zones o ciutats i noms representatius.

El bon nivell d'assoliment dels objectius de l'encàrrec que li feu l'Abadia: preservació, difusió i projecció i estudi. Massot s'esmerça en aquests camps i ha pogut aconseguir que l'OCPC sigui coneguda i prestigiada. Les fotografies permetrien que hi hagués un bon documental sobre aquest fet i amb tantes institucions i entitats vinculades a la història de la música seria molt justificat que poguéssim escoltar ara que hi ha corals arreu i es disposa de lletra i música alguna selecció d'aquestes cançons terrals. Potser, i tant de bo, finalment, la UNESCO pogués considerar aquest patrimoni de les terres de parla catalana públicament com

el que és: patrimoni intangible de la humanitat.

En l'origen de la iniciativa, explica en una entrevista recollida a *Lluc* (2007) i reproduïda en llibre,² que de jovenet el seu pare li demanà ajuda per a un aplec de cançons valencià, que no reeixí, però Massot s'hi dedicà i mai deixà aquest amor. Quan el fons va anar a Montserrat se li encarregà que en fos el conservador, que en tingués cura i l'edités. I així ho feu. Al primer volum estricte del fons recuperat —després dels primers editats anteriorment com els dos dedicats a l'inventari—, Massot explica que el 1993 se signà un conveni entre el Departament de Cultura, la Biblioteca de Catalunya i l'Abadia de Montserrat en el qual les tres parts exposaven que estaven interessades a regular i col·laborar en la conservació i coneixement de l'Obra del Cançoner Popular de Catalunya amb tots els *Materials* i que el fons seria de consulta oberta. L'objectiu es concretà, de mica en mica s'anava fent i s'anuncià que es microfilmarien les 25.000 cèdules de cançons que van arribar a Montserrat el 1994. Cada any s'editaria, com així s'ha fet, un volum reprenent el que la

2. *Saviesa i compromís. Nou entrevistes a Josep Massot i Muntaner* (2015), Barcelona, IEC, col·lecció «Treballs de la Societat Catalana de Llengua i Literatura», núm. 10 p. 66.

guerra aturà i es mostrava el contingut d'aquest fons que passà per moltes vicissituds i fins i tot per algun procés judicial...

El primer volum que es publica després del conveni aporta història. Podem veure com explica la gènesi i gestació de l'OCPC a través de més de tres-centes pàgines amb la cronologia detallada del procés. Arrenca el 28 d'octubre de 1921 amb la referència que R. Patxot encarrega a l'Orfeo Català l'obra a fer i acaba el 31 de març de 1937 dient que s'ha pogut accedir als comptes corrents de R. Patxot després del bloqueig del juliol de 1936. Una segona part són les transcripcions de les actes de les reunions del Consell Consultiu, també molt il·lustratives. En el volum XXI el pròleg de Massot indica que es tanca la sèrie de *Materials* que complementen els tres volums apareguts abans de l'esclat de la Guerra Civil. Entremig una vintena de volums amb gairebé deu mil pàgines d'informació.

En una altra entrevista al programa televisiu *Nydia* de TV3, Massot esmentava la utilitat del fons explicant per a què serveix i per què calia dedicar tants esforços a protegir-lo:

«—Pare Massot, tenim ja aquest material a Catalunya, a disposició de qui vulgui consultar-lo. Per a què serveix, avui dia, un aplec de milers de

cançons i danses que ja no es canten ni es ballen?

—Doncs, serveix per a què... Primer, per conèixer el patrimoni cultural en català, ja que a més a més la cançó popular és una de les coses que és de tots els Països Catalans. N'hi ha algunes que són típiques d'un lloc o d'un altre, però en general és una de les mostres que la llengua és única i que té una literatura única, que es cantava per tradició oral als diversos llocs. I després, es pot veure que hi ha muntanyes de persones que ho volen consultar perquè els fa molta gràcia saber al seu poble què es feia i què no es feia; no són només les cançons, perquè hi ha les memòries, que expliquen la vida d'aquell moment, i hi ha sobretot les fotografies: l'arxiu fotogràfic de l'Obra del Cançonier és extraordinari!»

El llibre *Glossador de cançons*, de gran format, profusament il·lustrat i editat amb molta cura, és una excel·lent mostra dels conjunts de *Materials* de les missions que es presenten ordenades cronològicament i amb tota meticulositat se'ns mostren els trets més rellevants; així, se'n detalla els autors —de Joan Tomàs a Joan Gols, passant per Baltasar Samper, Esteve Albert i molts d'altres—, s'exposa una molt selecta mostra, de qualitat, de les fotografies dels cantaires que per ella sola constitueix un arxiu etnològic

de com eren els catalans; i les catalanes... que eren de facto les millors dotades en la conservació de la memòria d'aquest material de fa un segle!; també mapes dels itineraris dels missioners amb relació dels pobles i poblets visitats, una antologia en facsímil de les cançons aplegades, tot un conjunt de *Materials* sobre l'OCPC que fou el llegat d'una generació de patriotes com Patxot i que ara, amb el treball i bon saber fer de Massot se'ns ofereixen en una delícia d'obra al llarg de quatre-centes belles pàgines que coronen dos meticulosos índexs de gran utilitat, l'onomàstic i el toponímic.

Mirem, per acabar, una de la gairebé setantena de missions que explica l'obra. L'obrim a l'atzar i la missió 53, a cura de Joan Tomàs i Joan Amades, dos noms rellevants en l'OCPC, s'adreça a la frontera catalana d'Aragó, la Ribera del Segre, les Garrigues i la Baixa Segarra: a la primera pàgina s'explica la datació, setembre de 1932, i indica com apareix al volum XV dels *Materials*. En no trobar cançons, recolliren tonades de música instrumental, miraren l'arxiu de l'organisme de Tamarit de Llitera. De Fraga, en no trobar personal adient, se'ls indicà que anessin a Miralsot, agregat de la ciutat, i aconseguiren trobar-hi un graller i un cornamusaire que coneixien alguna cançó i alguna dansa interessants.

Aconseguiren també alguna peça, castellana tanmateix, a Mequinensa, amb regust català, el «regust melòdic» dels goigs catalans. A les Garrigues tingueren més fortuna, Juncosa, Soleràs, la Granadella... amb una quarantena de cançons. Seguiren per Maials, Llardecans, Seròs i en aquest poble succeí un fet inversemblant: tot el poble es reuní a la plaça per veure com ho feien per recollir les cançons. Escriu Massot: «Costa Déu i ajuda controlar el guirigall que s'havia format»; obtingueren onze peces, i, encara, afegeixen, només de «mitjana valor». Sovint eren variants i d'ací l'expressió. A Castellldans, més sort: 32 cançons, a Albagès, 31 i totes d'una dona que consideraven la millor cantaire de tota la missió. A Granyena de les Garrigues, cap, la trentena cantades les coneixien. A Almatret unes poques de batre, a Torres de Segre només en van anotar una, la majoria ja les coneixien. A Santa Coloma de Queralt, bona collita: moltes cançons i algun ball. A Vallfogona de Riucorb, onze, a Guimerà, només un text sense tonada i a Ciutadilla, més sort. A Rocafort de Queralt, res i a Conesa, dues cantaires, que curiosament eren de Rocafort les dues, amb setze cançons. De retorn a Santa Coloma de Queralt feren una audició pública i obtingueren així dues cançons i la tonada d'un ball. A Verdú, res i cap a Montoliu de

Cervera, a peu, i pel camí, en passar per una era van poder «robar», diuen, una cançó que cantaven en batre. A Montoliu, res. A l'Hostal de Ciutadilla, l'hostalera que es negava a cantar res, després de dinar els obsequià amb cinc peces. A Nalenc, cinc més la primera vegada i en tornar-hi, onze més. Altres pobles visitats foren Sant Martí de Maldà, Rocafort de Vallbona, Vallbona de les Monges, amb moltes peces obtingudes o caçades però, com passava sovint, moltes de conegudes i, a la vora del monestir, cinc de noves, i després a Rocallaura, Verdú, Montblanc i l'Espluga de Francolí: ací, sorpresa, cinc. Retorn. Anaren per les comarques a peu, en auto i ferrocarril. Darrere una iniciativa que assumí els costos de viatges i dietes, de material i d'organització.

En acabar la memòria de la missió Amades diu, explica Massot fent el resum en l'obra que ens ocupa, que es recolliren 548 tonades cantades gairebé sempre per dones i que «la cançó es conserva en un estat ruïnós i decadent i estretament vinculada amb el conreu de les olives». La missió començà el 19 de juliol quan marxen de Barcelona a Benavarri i acabà l'11 setembre de 1932 quan tornaren de Vimbodí a Barcelona. Les deu pàgines que es dedicà en aquesta missió s'acaben amb la signatura o cota de la documentació que es conserva a l'Obra del Cançoner

Popular de Catalunya. Les 21 fotografies mostren la missió per dins: l'era on batien, deu dones retratades en rostre individualment, imatges de vida quotidiana com el nunci de Cervià amb la trompeteta en plena feina informativa o específiques de la labor feta com el graller de Miralsot i dones amb el gerro d'aigua al cap venint de la font a la Granja d'Escarp. Tot un món deliquescient, evanescent, avui i que gràcies a Josep Massot i Muntaner podem albirar encara que sigui de forma subtil amb la paraula, la imatge i el so.

Josep M. FIGUERES³

Universitat Autònoma de Barcelona

NOVELL, Néstor; SORRIBES, Josep (2021). *Notícia del País Valencià. Fer País, 60 anys d'idees, estudis, converses i reflexions*. València: Balandra edicions, Càtedra d'Economia Valenciana, Alfons el Magnànim, 577 p.

Després de seixanta anys transcorreguts del model de país establert per Joan Fuster a *Nosaltres, els valencians*, l'estudi dels economistes Néstor Novell i Josep Sorribes, *Notícia del País Valencià*, esdevé un salt

3. josepmaria.figueraes@uab.cat

qualitatiu —com en el seu moment, 1970, ho va ser la primera radiografia economicoterritorial valenciana, *Estructura econòmica del País Valencià*— pel que fa a l'elaboració (objectiu necessari, fins ara pendent) d'una cartografia sociològica del país dels valencians, integrada, com no podia ser d'altra manera, per factors economicopolítics, ideològics i culturals. Una cartografia, doncs, que hauria de servir de guiatge al moviment de construcció nacional valencianista no sucursalitzat, o satel·litzat. No es tracta d'un enfocament regenerador (com s'esdevenia amb la reflexió de Jaume Vicens, *Notícia de Catalunya*), sinó que capgira la condició de 'país' com a «perifèria» respecte d'un «centre» aliè (estatal) i estableix, doncs, la «perifèria» com a centre.

Amb una bibliografia extraordinàriament àmplia —reconeix l'ascendent d'aportacions teòriques contemporànies en l'àmbit de les ciències socials—, la reflexió que ens ocupa constitueix una visió de conjunt del conflicte entre identitats (amb i sense Estat), alhora que especifica engranatges de poder —a l'àmbit local, comarcal i metropolità— que han condicionat i condicionen negativament projectes de (re) valencianització política.

Un fet que es constata al llarg de *Notícia* és la reproducció de les elits —sectors limitadors econòmics— que

avui en diem extractives —amb una base històrica que permet de resseguir l'acumulació de capital obtingut a mans de l'especulació. Un procés històric abocat a allò que els autors conceptuen de manera ben escaient com a «capitalisme monopolista de municipi».

En aquest sentit, els autors analitzen una panoràmica històrica de la formació de sectors aristocràtics que, a l'albada de la contemporaneïtat, consolidaren el capitalisme financer. Com a resposta en aquesta situació existeix una línia d'industrialització històrica —especificada per Fuster al no agrarista *Nosaltres*— que, a partir d'avançats els anys seixanta, incidí en una situació de canvi social i ideològic. Generar economia productiva —com esmenten els autors, «competència col·laborativa» (p. 505) exercida per l'economia d'empresa mitjana vinculada al seu entorn social i cultural— no és un repte menor quan l'opció per a una reconstrucció del teixit industrial arrelada al país esdevé variable substancial en el projecte de valencianització política. L'estratègia política valencianista hauria, potser, de tenir més en compte l'evolució històrica d'un fil industrialitzador a fi d'incardinar-s'hi per a definir un relat integrat de país i no centrar-se desproporcionadament en la identitat lingüística-en-si. *Notícia* permet de situar, de manera implícita, cartografies territorials entorn de l'ús

del valencià i la seva contextualització en enclavaments amb una dinàmica econòmica i associativa ben afermades.

El conjunt de la dinàmica industrialitzadora permet d'establir, com concreten Novell i Sorribes, un bloc social entorn del qual caldrà fonamentar un projecte d'acció política de país: els quadres amb formació tècnica i professional i la franja de la menestralia històrica, articulada entorn de la branca industrial territorial —amb totes les seves limitacions i ruptures internes esdevingudes en el passat recent (p. 261). Cal tenir en compte, però, el procés d'empobriment de capes de la classe mitjana, espai sociològic procliu a l'arrelament d'una determinada concepció valencianista de centreesquerra, i un treball intel·lectual (prou verge encara) que reforci un pensament polític autònom d'aquest bloc sociopolític —no pas satèl·lit de la ideologia dominant de l'Estat. Precisament, algunes de les idees contingudes en aquest volum haurien de ser tingudes en compte per a articular un bloc històric valencià sobiranista.

No debades una part substancial del primer bloc temàtic del volum («Identitat, nació i País Valencià») exposa la gènesi contemporània d'una praxi nacionalitzadora-constructora de ciutadania espanyola necessàriament interclassista, concreció important per a definir estratègies d'alliberament de

les nacions i dels pobles oprimits per l'Estat (espanyol) des del policlassisme.

El vessant polític de *Notícia* resta reforçat en la segona («Els trets sociohistòrics») i en la tercera part del volum. La historicitat dels valencians, deutora del plantejament de *Nosaltres, els valencians*, sintetitza la formació històrica de l'Antic Regne en el marc previ de bastiment d'un Estat Català per part dels comtes-reis del Casal de Barcelona. S'hi identifica, però, un procés de valencianitat estricta arran del tombant del segle xv al xvi, frustrada pel principi d'assimilació dels cercles dominants d'Antic Regne a la Corona de Castella. La «identitat sociohistòrica» estableix els corrents, i contracorrents, entorn de la configuració d'un estatus polític anterior al Decret de la Nova Planta borbònica de 1707, ruptura institucional situable en l'etapa definida entre la Guerra dels Trenta Anys i 1715.

La tercera secció del volum —«Canvis contemporanis i anàlisi estructural»— primfila espais territorials comarcals, agrupats en àmbits supracomarcals, o governacions (com a model *alternatiu* a la 'Província' espanyola d'origen administratiu vuitcentista), algunes de les quals especifiquen que no tot era realitat agrària al País Valencià. Resseguir illots industrialitzats ajuda a explicar el perquè de la formació de moviments insurreccionals contemporanis en el decurs del

vuit-cents i primeries del nou-cents. I també permet de comprendre la importància cultural i política d'enclavaments territorials on, entre els anys seixanta i setanta, s'implantaren dues de les primeres organitzacions neovalencianistes: Partit Socialista Valencià i Germania Socialista.

El darrer apartat del capítol, dedicat a les aportacions culturals i intel·lectuals valencianistes i dels espais socials que hi són proclius, suggereix un cert decalatge: pensar una comunitat nacional no s'ha vist correspost —històricament— per la implantació política d'un projecte de construcció valencianista. Els darrers seixanta anys, malgrat l'aportació intel·lectual valencianista, han evidenciat la manca de proporcionalitat entre el treball cultural i l'assoliment polític. Un marasme que ha acabat en una situació de «crisi cultural del País» (p. 474-476), retrat fidel d'una situació on sembla bategar l'anomia política present.

No és, però, un efecte insalvable i tampoc no és una situació que es pugui aïllar d'altres processos minoritzats de nacionalització arran dels efectes (alienació nacional) dels estats. Els autors, però, deixen la porta oberta a la via valenciana sobiranista política, el debat entorn de la qual ha estat reprès en el present. El darrer capítol, «Fer País com a objectiu», ho explicita no fraccionant discursos per

«branques» d'identitat, sinó aportant elements explicatius per a la (re)formulació d'un projecte polític valencianista, gran part de la viabilitat del qual es fonamenta en el potencial econòmic i en l'organització i el control territorial del país, alhora que haurà de fer front a les dinàmiques de transformisme discursiu i polític del pannacionalisme espanyol.

L'estudi que ens ocupa, un gran assaig d'idees, ha de ser, d'ara endavant, obra de referència en el camp de la recerca i en l'espai d'intervenció civil. Des de la 'recerca' perquè hom té a l'abast un «sistema» d'aportacions nacionalment orientades a pensar el país sense complex d'inferioritat. Des del camp 'civil' perquè aborda el passat des de les mancances polítiques del present on l'autonomia —planificada des de l'Estat espanyol com a etapa superior de la descentralització— i l'autonomisme impossibiliten la generació de polítiques de desenvolupament econòmic i d'internacionalització política, pròpies de l'exercici de la lliure autodefinició de valencians, catalans (el primer d'octubre de 2017) i illencs.

XAVIER FERRÉ⁴
Historiador

4. xavierferretrill@gmail.com

COSTA, Lluís (2021). *Qui més anuncia, més ven. Història de la publicitat a Girona*. Girona: Edició Fundació Atrium Artis, 141 p.

El publicista català Lluís Bassat explica en el *El libro rojo de la publicidad* (Espasa-Calpe, 2001), que una vegada el van entrevistar en un programa de televisió i que va improvisar una definició de publicitat com «el arte de convencer consumidores». Aquesta definició tan sintetitzada i planera és molt similar a la que va formular el periodista mallorquí Francesc Vidal seixanta anys abans, l'any 1933, al periòdic *La Nostra Terra* de Palma: «La publicitat és, senzillament, l'art de dirigir-se la públic d'una manera que aquest l'escolti i aconseguir d'ell el que es desitja». En aquest mateix article, Vidal es planteja si la publicitat és una ciència, una tècnica o una art i arriba a la conclusió que és una combinació dels tres conceptes: «És ciència i és art. És ciència en el seu aprenentatge tècnic i en la seva concepció, i art en la seva execució i pràctica».

En la introducció del llibre, el doctor Lluís Costa de la Universitat de Girona ens manifesta aquesta voluntat d'analitzar l'evolució històrica de la publicitat com a ciència, tècnica i art a partir de les darreres dècades del

segle XIX. És en aquest moment que apareix la publicitat moderna tal com l'entendem en l'actualitat: una necessitat econòmica i social a partir de la revolució industrial, ja que «les fàbriques van començar a produir mercaderies que superaven els nivells de demanda tradicionals i la distribució en massa trencava la relació personal entre l'artesà i el comprador».

Igual que el sismògraf és sensible als moviments de la terra, el professor Costa intenta detectar, a partir de l'anàlisi de l'aparició de la publicitat en els mitjans de comunicació, quina ha estat l'evolució sísmica de la publicitat com a fenomen social i econòmic en l'àmbit local de les comarques gironines. Així, el llibre està estructurat en una sèrie de capítols que ens mostren els diversos graus d'intensitat de la presència de la publicitat als mitjans i que són alhora un fenomen econòmic i un reflex de la societat. Al llarg del llibre, el lector hi podrà trobar reproduïts molts anuncis, marques i establiments significatius de cadascuna de les èpoques històriques de la publicitat a Girona. Gràcies en aquestes interessants reproduccions podem fer també un seguiment de com vivien, pensaven i, fins i tot, el que desitjaven els ciutadans a cada moment ja que, com diu l'autor: «La publicitat és un sector —una ciència— tan transversal que afecta la societat des de múltiples

arestes: la psicologia, l'economia, la sociologia...».

El llibre comença amb les primeres manifestacions a les publicacions vuitcentistes, on la publicitat es limitava a la inserció de notes curtes, com anuncis de paraules, ja que, en un principi, els periòdics mantenien la política que cap anunci podia destacar sobre els altres. Era una publicitat que només practicaven els distribuïdors detallistes. Com a mostra d'aquest esperit tenim un anunci aparegut a *Lo Geronés* el 21 d'abril de 1884 d'un perruquer de la rambla de Girona que ofereix «Aygua Minóxima vegetal per tenyir lo cabell. No té rival en lo món».

En el següent capítol, ja es descriu la primera sacsejada publicitària que es produeix a les darreries del segle XIX i principis del XX quan els empresaris prenen consciència de la importància de la publicitat per crear una marca i per diferenciar-se dels seus competidors, cosa que els permet cobrar més pels seus productes. També és el moment en què apareixen les primeres il·lustracions publicitàries. Un exemple d'aquesta pràctica és l'anunci aparegut al *Diario de Gerona* el 28 de desembre de 1916 d'unes làmpades amb un missatge i un atractiu disseny gràfic on es ressalten els seus beneficis en comparació amb la competència: «¿Quiere Ud.

una lámpara de luz clara y brillante? ¿Quiere Ud. una lámpara de mínimo consumo? ¿Quiere Ud. una lámpara de duración sin igual? La EGMAR es la única que posee estas tres cualidades estando por eso reconocida hoy la mejor lámpara que existe...».

En el tercer capítol es descriu la gran expansió de la publicitat durant els feliços anys vint, l'excepcionalitat de la República i la Guerra Civil. En aquesta època, a part de la publicitat a la premsa escrita, apareix la seva adaptació a la ràdio i al cinema i reflecteix els canvis socials i de costums. Trobem, per exemple, l'elecció de Miss Catalunya 1934 apareguda a *L'Autonomista* el 16 d'abril de 1934 o els anuncis de venda, lloguer, o, fins i tot, de relacions personals, com el següent: «Un viudo, de 50 años, sin hijos, con una pequeña renta y elementos de vida, desea casarse como Dios manda, con soltera o viuda sin hijos. Escribir a *L'Autonomista*, nº 431».

En el quart capítol s'analitza la publicitat durant l'autarquia franquista. Segons Costa, en una època de racionament, «la publicitat falsejava la realitat i donava una imatge d'abundància i normalitat en temps de penúria i repressió». També és un moment en què el règim descobreix el gran paper que té la publicitat com a instrument de propaganda i d'al·liconament ideològic. Al mateix temps,

hi ha una vocació de patriotisme franquista que fa que hi hagi botigues que arribin a fer un anunci de barrets amb un eslògan de publicitat comparativa de menyspreu a la República dient que «los rojos no usan sombrero». Per tant, es vol «posar la por al cos» a aquells que no porten barret ja que seran titllats de “desafectes al règim”. També hi ha anuncis comercials, com el d’una gasolinera de Girona aparegut a *El Pirineo* el 17 d’abril de 1939, que ofereix els seus serveis professionals i fa —amb una aparent naturalitat— crides d’exaltació del dictador: «¡Viva España! ¡Franco, Franco, Franco! ¡Arriba España!».

En el cinquè capítol, s’analitzen els anys seixanta i la tímida reactivació del consumisme. Es pot apreciar que la publicitat incideix en els nous béns de consum que —amb pagaments a termini— la nova classe mitjana nascuda amb el *desarrollismo* ja pot adquirir: neveres, ventiladors, productes de locomoció populars (la Vespa, el Seat 600 o el Citroën 2CV), televisors... Es pot veure, per exemple, en un anunci de la revista *Presència* del 8 de maig de 1965, una fàbrica gironina de televisors que anuncia que adquirir un aparell de la seva marca és la millor tria: «No puede equivocarse, óptima imagen, óptimo sonido, óptimos resultados... solo es Optimus». En relació amb

aquesta època, també es fa un esment específic a la publicitat relacionada amb el motor econòmic del turisme a les comarques gironines. Hi ha publicitat de productes i serveis turístics que van des dels cartells turístics, promocions de les constructores a la Costa Brava o de les activitats associades al lleure turístic com discoteques, restauració, comerç i fins i tot sobre banyadors masculins Meyba (diari *Los Sitios*, 23 de juny de 1965).

L’últim capítol ens descriu el terratrèmol publicitari de més intensitat que es va produir a partir de la mort de Franco el 1975 i el naixement d’una nova societat amb nous valors més democràtics, i més hedonistes, que posa en primer lloc noves idees com l’oci, la diversió, el culte al cos, les vacances pagades, els viatges... en contraposició a d’altres valors més tradicionals. També és una època en què es desenvolupen de manera exponencial nous mitjans de comunicació de caràcter comarcal o local (diaris, ràdios i televisions, noves agències publicitàries, premsa gratuïta...) que diversifiquen els mitjans i permeten una publicitat de més proximitat i un increment significatiu de la que té un format audiovisual. També s’ha de remarcar el desenvolupament dels anuncis institucionals de les noves administracions catalanes i els ajuntaments, que va significar un creixement

publicitari significatiu, encara que una mica artificial i conjuntural. Es reproduïx en el llibre un anunci de la Caixa de Girona publicat al *Punt Diari* (juliol de 1988) on es remarca que ofereix uns serveis financers de proximitat: «Volem que obtingui la màxima rendibilitat dels seus estalvis [...]. Som gent de casa bregats en finances [...] —Mani!». L'anunci lligava amb el missatge d'atenció telefònica de les seves oficines, que era «Caixa de Girona, mani!».

El llibre es clou amb un suggeridor epíleg del creatiu publicitari Toni Iglésies. Fa un repàs de la naturalesa de la publicitat, l'evolució de les agències de publicitat presents a la demarcació de Girona i inclou una predicció sobre el futur de la publicitat en un món globalitzat, amb una importància creixent de les xarxes socials, que provoca canvis: «Les marques, sobretot les grans, però també les locals, comencen a mostrar-se menys interessades a publicitar els seus productes de forma directa i es posen a “vendre” estils de vida, maneres de viure [...]».

El llibre del doctor Lluís Costa és com un atractiu i entretingut gràfic d'un sismògraf que ens va marcant els canvis més significatius de la societat que podem apreciar gràcies a les traces que la publicitat ha deixat en els mitjans de comunicació gironins. Té,

a més, un mèrit afegit: el fet d'estudiar-ho en un àmbit local complementa els estudis històrics de la publicitat a Catalunya, tal com afirma el doctor Joan Manuel Tresseras en el pròleg del llibre.

En definitiva, si es vol veure de quina manera la publicitat és un reflex d'un temps i d'un país cal anar a les fonts publicitàries i al llibre del doctor Costa ja que és un exhaustiu estudi local que esdevé una anàlisi global de l'evolució publicitària contemporània.

Josep VICENÇ I ERES⁵
Universitat de Girona

GUILLAMET LLOVERAS, Jaume (2022). *El periodisme català contemporani. Diaris, partits polítics i llengües, 1875-1939*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 423 p.

El trànsit entre el cop d'estat del general Martínez Campos i el del general Franco és un període cronològic que contempla les grans transformacions de la societat catalana i de la part urbana de l'espanyola. Entre elles, un règim constitucional amb tics autoritaris tradicionals de

5. josep.vicen@udg.edu

l'Antic Règim amb un Estat notable per la força que té i que organitza un conglomerat entre monarquia, exèrcit, oligarquia i aparell administratiu i que només amb les capes mitjanes al poder, durant la Segona República, podrà prioritzar els programes renovadors i modernitzadors. Amb l'alfabetització i la urbanització de la societat, amb el creixement de les ciutats i l'inici de despoblació del camp, la minva, suau però creixent, del poder eclesial i l'eclosió en ascens de noves ideologies —socialisme, catalanisme, laïcisme, anarquisme...— apareixeran nous fenòmens de tot tipus, de la moda i la publicitat a les marques comercials, mentre noves formes d'organització prenen embranzida: agafen protagonisme bancs i caixes, i també els transports, ferrocarril i cotxes. Les eleccions amb propaganda electoral, aparició de partits i presència de nous protagonistes —audiència, mercat, electorat, etc.— van matisant la massa amorfa i que només podria optar a la revolta de períodes anteriors a la Restauració. Apareixen nous vehicles comunicatius com la ràdio i es milloren els existents, amb color, abaratiment del preu de venda al públic, generalització de la venda al carrer en establiments com els quioscs... tot un món nou. Aquest és l'escenari del periodisme que estudiarà Jaume Guillamet en aquesta obra.

J. Guillamet (Figueres, 1950) continua en aquest estudi, obra de recerca i d'alta divulgació, una línia constant en la visió històrica del periodisme català que havia conreat en altres obres com *La premsa a Catalunya* (1988), *Història de la premsa, la ràdio i la televisió a Catalunya 1641-1994* (1994), més recent, i que enllaça amb el present, *Premsa, franquisme i autonomia. Crònica catalana de mig segle llarg, 1939-1996* (1996). Tanmateix, de la trentena d'estudis sobre història de la premsa i del periodisme en la seva bibliografia remarcuem dos extensos treballs, precedents directes de l'obra que ens ocupa i que, de fet, esdevenen les dues primeres parts d'una trilogia sobre el periodisme català del segle XVII fins al final de la Guerra Civil.

Efectivament, *Els orígens de la premsa a Catalunya: catàleg de periòdics antics (1641-1833)* (Eumo, 2003) i *L'arrencada del periodisme liberal: política, mercat i llengua a la premsa catalana (1833-1874)* (IEC, 2010) són les dues primeres parts, antecedents cronològics, i el present treball és continuació d'una trilogia que constitueix una història del periodisme català feta amb dimensió i perspectiva acadèmica i amb un estil i trets comuns: aprofundiment de la bibliografia, coneixement de les fonts, estudi directe dels periòdics, i

voluntat sintetitzadora sense perdre's en detalls amb una voluntat alhora d'interpretació que constitueix una nova aportació de conjunt al coneixement del que ha estat el periodisme català. Recentment en aquesta mateixa col·lecció, conjuntament amb el professor Marcel Maurí, ha presentat *Catàleg històric general de la premsa en català* que complementa una bibliografia centrada en Figueres, Andorra, les comarques gironines, premsa comarcal, etc., fruit d'una molt fructífera dedicació a la història del periodisme català en la qual també hi ha monografies biogràfiques (Abdó Terrades, Antoni Brusi, Narcís Lloveras...) o de capçaleres (*L'Opinió*, *Studium*...). Els tres volums esdevenen la més recent història del periodisme català elaborada amb criteris i voluntat acadèmica.

Amb, doncs, un extens bagatge bibliogràfic, el professor d'història del periodisme (UAB i posteriorment a la UPF —fins la seva recent jubilació—, on dirigí interessants treballs de recerca) s'acara, ben proveït així, a l'estudi d'un període significatiu i contemporani de la història catalana. Hi considera en detall els anys trenta, un període d'or. D'ençà el 1874, les molt dures repressions ideològiques a la premsa liberal i progressista espanyola i a la premsa en llengua catalana, per ser-ho, han travat i

obstaculitzat, i molt, una evolució que haguera, sens dubte, portat —com ho ha fet en àmbits estatals similars a la premsa catalana, d'una gran qualitat formal, alta incidència social i eficiència periodística pel que fa a projecció d'una llengua i cultura i a ser alhora tribuna i mirall d'una societat— a una posició de gran relleu com en qualsevol país europeu.

L'autor s'acara, en aquest treball, a un repte i ho fa conscient de les limitacions, constata el nombre escàs de grans periòdics diaris estudiats a fons, encara no una vintena, i alhora assenyala el gran nombre de grans capçaleres pendents d'estudiar. Pel que fa a les revistes, el nombre és més alt i, tot i la importància, són moltes capçaleres sense una monografia específica. Sigui com sigui, la gran ruptura de 1939 marcà profundament una evolució i l'autor s'atura en aquesta data tràgica i significativa que serà un gran canvi de rumb social. Aspira a mostrar el mig segle, intens, molt intens, en el qual el periodisme i la societat catalana tindran uns grans i profunds canvis i esdevindran un marc —amb la gran capital cultural i editorial que és Barcelona i un conjunt rellevant de ciutats mitjanes de gran vida cultural— en el qual el periodisme esdevindrà motor essencial de transformacions.

Després d'unes molt breus presentació i introducció, l'obra es

mostra com un tot en quatre grans capítols: es fixa en primer lloc en l'expansió de la premsa i el mercat i cultura professionals, que constitueixen la part central; el capítol tercer, breu, tracta del gran impuls del periodisme en el període i el llibre es clou amb un epíleg. Els apèndixs són taules, sovint sense referències de fonts i deutors de les limitacions de les bibliografies; la bibliografia usada no és exhaustiva però sí abundosa i els índexs, de periòdics citats i onomàstic dels personatges citats són molt pràctics per als estudiosos o els simples consultors puntuals per la gran quantitat d'informació valuosa que aporta el treball.

Sempre s'escola alguna errata puntual derivada d'una bibliografia repetitiva (*La Renaixensa* passa de revista a diari el 1881 si bé són simultànies un temps o s'escriu *La Veu de*[l] *Montserrat*), però l'obra és molt curosa i es fixa bé en els detalls tot i el gran nombre de dades aportades. L'autor és dels que consulta premsa i el resultat es nota, amb un treball precís, elaborat i rigorós que fa esdevenir aquesta obra, amb la tasca de l'autor, aguda i plena de matisos, en una sòlida història del periodisme català contemporani. L'obra és deutora de les grans monografies o estudis específics i així ho explicita, i si disposem de treballs sobre *L'Autonomista*,

el *Brusi* o *La Veu de Catalunya*, les seves dades apareixen o poden aparèixer més fàcilment en els treballs de conjunt, tot i que malauradament no arriben en plenitud ni amb matisos als manuals de docència atès que la manca de la bibliografia recent en la seva confecció és un problema crònic i del qual poc es parla públicament.

El treball es fixa especialment en el Principat, no contempla l'exterior. Certament, amb poca premsa, tot i que significativa com a mostra; per exemple, Marcela Lucci sobre el *Resorgiment* de primers de segle a Buenos Aires i que serà precedent dels grans treballs que s'han fet o caldrà fer sobre el període següent de l'exili, com ara la tesi doctoral de Núria Galí a Mèxic, inèdita a casa nostra i senyal que cal encara avançar força —a més de fer repertoris i censos— en les monografies de les grans publicacions que durant l'exili foren l'única, amb la premsa clandestina, veu lliure.

Malauradament, vivim temps difícils a la universitat per les limitacions i modificacions dels programes de doctorat que dificulten les recerques clàssiques i estan convertint, per la gran aflluència forastera als cicles de doctorat i màster, les facultats de periodisme en importants centres de recerca del periodisme sud-americà més que del català, només cal veure la bibliografia que es publica al respecte... El

periodisme fet a l'exterior per catalans també es periodisme català i ni la Generalitat de Catalunya ni la Biblioteca de Catalunya no han reeixit a tenir cura de disposar de monografies de recerca en aquest camp. Seria de gran ajuda acadèmica la digitalització de continguts en repertoris que estarien cridats a tenir un gran paper en la recerca hemerogràfica, com seria el cas d'ARCA, on podrien figurar també les publicacions fetes a l'exili —i també amb anterioritat, en la nodrida labor cultural de la diàspora catalana que no comença el 1939 sinó dècades abans. Tenim *Ressorgiment* però hi ha una desena de grans revistes que altres repositoris espanyols tenen cura de digitalitzar i oferir als lectors. Però tornem a l'obra que ens ocupa.

A mesura que avança la lectura en el treball de Guillaumet hom copsa més la importància estratègica que ha tingut aquest sector industrial, aquesta obra cultural, aquesta agitació artística, especialitzada, patristica, etc., en la construcció d'una identitat, d'una societat i els avatars que ha tingut. I és important i cal conèixer-ho, és la memòria d'una nació. Per posar un exemple, no apareixen citades ni la revista *Fruïcions* de l'Associació Obrera de Concerts ni la *Revista Musical Catalana*, de l'Orfeó Català, dues publicacions ben

singulars i rellevants; i tenim treballs sobre la premsa musical catalana que donarien per a un capítol de l'obra, i el mateix podem dir de la premsa obrera, femenina, excursionista, esportiva, sardanista, religiosa, etc.; aquesta és una particularitat del treball, més que una relació feixuga vol ser una síntesi conceptual. Si aparegués, perquè ens fem càrrec del volum del periodisme català, la citació de les quinze mil publicacions que hem tingut fins al 1939, la sola relació ocuparia tota l'obra. Guillaumet cita unes sis-cents publicacions, segons el profitós índex de deu pàgines; ocupar-se, doncs, de totes, encara que fos només citar-les, seria trenta vegades més, ocuparia gairebé tot el volum i seria inoperant. Forçosament aquest tipus de treball han de ser síntesi i hom no pot aspirar a trobar-hi dades puntuals sinó una visió, com és, de conjunt.

Hi apareixen les grans publicacions i les emblemàtiques, els diaris i revistes d'alt tiratge i gran influència i així configura un assaig en el qual interrelaciona eficientment el subtítol de l'obra, llengua i política, amb dos subapartats més que constantment apareixen, per la sensibilitat del professor Guillaumet, periodista d'origen, que són la professió i el mercat amb la censura i les limitacions en el periodisme que promou el poder. Aquest és el mèrit de l'obra, més que una

successió de citacions inútils, la voluntat de copsar el *tot*, des de dins de les redaccions i empreses, i en l'eco a fora.

El coneixement sempre és acumulatiu. Un antecedent valuós, al costat de la benemèrita *Història de la premsa catalana* (1966) de J. Torrent i R. Tasis, és l'obra de referència *200 anys de premsa diària a Catalunya* que va coordinar el malaguanyat Josep M. Huertas Claveria. Treball molt valuós tot i que, hàndicaps de tota obra que obre camí, hi manquen —almenys pel que hem vist nosaltres— una vintena de diaris però Huertas en recull mig miler, i són molts! D'aquests, un centenar en català i quatre centenes més en castellà, que laboriosament aplega, i això és un enorme, un gran mèrit. Un altre problema dels periòdics que es conserven és la dificultat per completar sèries. Certament, els estudiosos tenen una complicació afegida en la manca de voluntat institucional de completar les col·leccions; tot i les dificultats materials òbvies, és imprescindible —encara més ara que es digitalitza— fer tots els esforços. I si una col·lecció és incompleta i no es fa la cerca dels exemplars que no es tenen en la col·lecció que es pren com a base per digitalitzar, en altres centres, públics o col·leccionistes, per disposar de la col·lecció completa, el resultat seran dificultats per a la recerca o consulta.

Un exemple serien les dificultats a assolir a les taules sintètiques que sempre plau a l'estudiós d'oferir. És un apartat complex per la disparitat de fons, que sovint poden ser preses en referències si bé la limitació dels orígens dificulta les projeccions futures. No és el cas del gruix de l'obra, que es fixa en el que anuncia sobre llengua, diaris i partits polítics, però la història és tan extensa i intensa que sempre faltaran noms: si parlem de repressió, cal esmentar el director de diversos diaris Josep Subirats, empresonat i que, com explica a les memòries, superà la repressió. I així tants d'altres. El mateix podríem dir de capçaleres emblemàtiques de la premsa comarcal que van tenir el primer terç de segle una gran incidència, fins i tot en castellà; els casos de Valls, Manresa, etc., serien exemples clars que avui no són recordats. O de revistes en català que tampoc són vives en la memòria i tenen un valor literari i cultural extraordinari i serien mereixedores d'una gran tesi doctoral pel seu valor. El que diu Guillamet en el sentit que recordem més uns diaris que altres i uns periodistes més que altres i que no sempre són ni els més llegits ni els qui treballaren o publicaren més, és cert i ho podem aplicar al conjunt de la premsa.

En conjunt, ens trobem davant una obra valuosa en el panorama

hemerogràfic català per la qualitat, l'abast i l'extensió i intensitat de l'estudi. Els que ens hi dediquem coneixem l'esforç del treball i en valorem el resultat. Sempre hom anhela que hi hagués altres aspectes més aprofundits com l'evolució lingüística, el que succeí durant la Guerra Civil quan per primer cop a la història hi ha més capçaleres en llengua catalana que catalana —no pas de tiratge—, però avui també ens trobem en un cas similar amb una gran diferència: els mitjans de pantalla dominen els tradicionals diaris de paper que s'han reconvertit sovint però aquella societat dels gabinets —cabinets o clubs de lectura, del XVIII— i de diaris de matí, migdia, tarda i vespre, amb exemplars arreu —de perruqueries a casinos, de bars a ateneus— ha canviat a la lectura individual en pantalla. Sigui com sigui, treballs d'aquest estil ens ajuden a entendre més el paper del periodisme en la societat que s'ha transformat i en un període en què l'alfabetització, urbanització i socialització han anat en creixement ens ajuden a disposar de més claus per a un coneixement més ple.

Els estudis, repetim, sempre són deutors dels antecedents i del propi treball. Ara ens trobem ací, malauradament, que la manca de col·leccions ens impossibilita de conèixer aspectes de la premsa progressista, clandestina,

esquerrana, perseguida i destruïda, si bé això no vol dir que no hagi existit. Conèixer en conjunt el paper del periodisme ens ajuda i potser encoratjaria a la preservació dels arxius dels diaris, quants no se'n llencen constantment... I també que apareguessin monografies extenses i documentades de molts de rellevants —de *La Publicitat* a *La Vanguardia*— i que així les síntesis del futur poguessin disposar de més recursos. Ho avala el que tenim, i les tres-centes obres que cita Guillemet en la completa bibliografia. El treball d'interpretació ens situa en una posició molt agradable per disposar d'obres de conjunt que ens ajuden a entendre la Catalunya actual gràcies a la present aportació en la qual l'autor coneix, des de dins, la professió —direcció i subdirecció de diaris i revistes— i l'impacte del periodisme gràcies a la recerca i docència posterior. En aquest sentit s'agraeix la voluntat didàctica i alhora de distanciament per conèixer i fer conèixer el periodisme fet a Catalunya en el gran trànsit que suposa el canvi del periodisme ideològic, polític, literari i de baix consum a l'informatiu i empresarial d'alts tiratges. Aquest procés, vist en detall i en una perspectiva en la qual Catalunya té un sistema de comunicació propi i no depèn simplement de la premsa de la capital de l'Estat. Una premsa central que ha estat vehicle de castellanització

i d'espanyolitat i que per reeixir a Catalunya necessitarà de lleis, emanades de victòries militars, per esclafar la premsa en català, de llengua i d'esperit, i veure els esforços fets per eliminar-la és la història d'una ignomínia o d'una emigració que la faci seva. Conèixer el que hi havia en etapes de plenitud ens ajuda a entendre aquest intent de genocidi cultural que comença quan Guillemet acaba l'exposició d'un agitat període, com si n'hi hagués algun de tranquil, de la història contemporània. Els periodistes catalans del període, coneguts com Gaziel o Antoni Rovira i Virgili, escriptors de talla com Josep Carner o Josep Pla, o polítics com Valentí Almirall o Enric Prat de la Riba o, poc coneguts avui, com Narcís Molins i Fàbrega o Indaleci Castells conformen una professió que maldà per projectar el que succeeix davant un poder que usa la censura o les prohibicions per limitar-ho i uns empresaris que lluiten per prioritzar empreses. La història dels diaris entre 1875 i 1939, més enllà dels aspectes descriptius, és l'objectiu d'aquesta valuosa aportació que té, entre altres, el mèrit de ser una bona visió de conjunt.

Josep M. FIGUERES⁶
Universitat Autònoma de Barcelona

ORDEIG I MATA, Ramon (2022). *Diplomatari dels comtes Bernat de Besalú i Guifré II de Cerdanya, germans de l'abat i bisbe Oliba*. Pròleg de Martí Aurell. Epíleg de Lourdes de Sanjosé. Vic: Estudis Històrics, 516 p.

Ramon Ordeig és la persona viva que més documents ha editat i a la vegada figura en el molt restret grup dels editors més curosos, no només pels seus amplis coneixements de paleografia i diplomàtica, sinó també per la seva gran erudició: en aquest sentit, és hereu de l'escola de l'Arxiu Episcopal de Vic, de tradició llunyana, però sustentada i reforçada després de la Guerra Civil pel mestratge del canonge Eduard Junyent, a la memòria del qual Ordeig dedica el *Diplomatari*. L'obra editora d'Ordeig va començar pels set volums de les *Dotacions de les esglésies de Catalunya*, i els sis volums del *Diplomatari de la catedral de Vic al segle XI*, continuació de l'obra publicada per Eduard Junyent amb el mateix títol, dedicada a la documentació del segle x. En paral·lel, Ordeig ha tingut un paper important a la *Catalunya carolíngia*, on es va fer càrrec del volum IV, el més gruixut, corresponent als comtats d'Osona i Manresa, i també del volum VIII, que publica els documents dels comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga, al mateix

6. josepmaria.figueraes@uab.cat

temps que tenia una important participació en els volums V (comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada) i VI (Rosselló, Conflent, Vallespir i Fenollet); quan la feina grossa de la *Catalunya carolíngia* va començar a anar de baixa, Ordeig dedicà temps, esforços i saber a la publicació d'altres reculls documentals, com els tres volums del *Diplomatari del monestir de Ripoll, El cartulari major de Cuixà* i l'obra objecte d'aquesta ressenya.

Aquest diplomatari dels comtes germans Bernat I de Besalú i Guifré II de Cerdanya comença amb una llarga introducció (105 pàgines), dividida en dues parts: la primera sobre l'origen i la transmissió dels documents i les seves característiques paleogràfiques i diplomàtiques, i la segona històrica, que estudia els personatges i l'època, així com els principals documents agregats per tipologies (testaments, judicis, etc.). La documentació dels dos comtes que donen nom al llibre aporta també notícies de molts altres personatges: hi tenen un paper important els familiars: el pare, el comte Oliba Cabreta, i el germà d'aquest, el comte-bisbe Miró, així com els altres fills d'Oliba Cabreta, el comte-bisbe-abat Oliba, Ingilberga, darrera abadessa de Sant Joan de les Abadesses, i Berenguer, bisbe d'Elna; i encara els nets d'Oliba, Guifré, fill de Bernat I de Besalú, bisbe de Besalú i després de Carcassona, i un

altre Guifré, fill de Guifré II de Cerdanya, arquebisbe de Narbona, titllat de simoniac per una pràctica que no va ser obstacle perquè el bisbe Ermengol d'Urgell fos considerat sant: en tots dos casos, l'important no sembla haver estat com havien accedit al càrrec, sinó com l'havien exercit.

Si dels personatges passem als episodis històrics, destaquen els darrers temps de l'estada del venecià a Cuixà, que es pot considerar finalitzada amb la marxa de l'eremita Romuald i el comte Oliba Cabreta cap a Itàlia, on aquest ingressaria al monestir de Montecassino. Encara més, la liquidació del monestir femení de Sant Joan de les Abadesses, amb la deposició de l'abadessa Ingilberga per part dels seus germanastres, el comte Bernat I de Besalú i l'abat Oliba, tema en el qual Ordeig aclareix brillantment el procés que va acabar amb l'abolició del monestir, que va ser bastant més llarg del que fins ara s'havia dit. L'expulsió de les monges va anar seguida de la consagració episcopal de Guifré, fill del comte Bernat, i l'any següent per la d'Oliba, que ja era abat de Ripoll i Cuixà, com a bisbe de Vic. Més mal coneguts, però indubtables, són els intents de la casa de Cerdanya d'obtenir un bisbat propi sobre territoris de la diòcesi d'Elna la dècada de 970 i de la diòcesi d'Urgell la dècada de 990, episodis liquidats

excomunicant els agents, però deixant fora de la pena els comtes, que, si no n'eren els impulsors, n'havien de ser els principals beneficiaris. Són també anys d'efervescència en la creació de canòniques i monestirs comtals per part de les cases de Besalú i Cerdanya: a Besalú foren fundats en poc temps la canònica de Sant Genís i Sant Miquel i el monestir benedictí de Sant Pere, així com també Sant Pere de Camprodon; a Cerdanya, Guifré II fundà Sant Martí del Canigó.

Un altre tema que surt repetidament en la documentació són les últimes conseqüències de l'ampla revolta de notables besalunencs que acabà amb la vida del comte Guifré I, tema que sembla tenir llunyanes i impen-sades ramificacions que algun dia caldrà estudiar. I també el plet per l'alou d'Ullastret, que enfrontà els comtes de Besalú i Empúries d'una banda i la comtessa Ermessenda de Barcelona, en nom del fill Ramon Berenguer I de l'altra, amb guany judicial per a la comtessa, representada en el judici per l'abat i bisbe Oliba, a pesar de la seva pertinença a la casa de Cerdanya.

Com en tota la documentació altmedieval, els documents són bàsicament compravendes i donacions, consagracions i dotalties d'esglésies, testaments, judicis i, com a novetat, juraments de fidelitat, molt escassos abans de l'any mil. Però a diferència

dels diplomataris anteriors, aquest volum dona pas a un aspecte nou: és una pedrera de materials deliciosos per a filòlegs i, sobretot, per a historiadors de la literatura. Ordeig al final de la seva introducció dedica unes pàgines a la llegenda de la fundació del Canigó i el seu reflex en el poema homònim de mossèn Cinto Verdaguer; però els materials més interessants procedeixen de l'encíclica mortuòria de Guifré II. A la mort d'un bisbe, abat o patró d'un monestir, la institució, en aquest cas el monestir del Canigó, enviava un mis-satger amb una espècie de carta oberta a un nombre més o menys gran d'institucions religioses, notificant el decés i demanant pregàries per l'ànima del difunt i també per la dels abats i monjos traspassats recentment; els destinataris acostumaven a respondre, en prosa o en vers parlant dels seus sentiments i pregàries i afegint també la relació dels seus difunts, que així es difonia per les institucions encara no visitades.

Per regla general els pergamins, més aviat petits, que contenien aquests escrits, i fins i tot el rotlle mortuori, que ja havien acomplert la seva finalitat, acabaven perdent-se. El que fa diferent el rotlle mortuori del comte Guifré II és que rotlle i respostes foren conservats cosint els textos d'aquestes al rotlle original, fins a formar, segons Pujades, una longitud de més de 40 vares castellanés, o sigui

més de trenta-tres metres! Encara que els pergamins van ser cosits sense cap ordre, s'ha pogut reconstruir l'itinerari del nunci: comença pels monestirs catalans, de Cuixà cap al Rosselló i baixa fins a Sant Cugat per tornar cap al nord per Ripoll i la Grassa, d'on continuà per la França central fins a París, Reims i Maastricht com a punt més septentrional, retornant després per Aquisgrà, Cluny i el Puig de França, fins a arribar a Cuixà. Tenint en compte que el rotlle viatjà fins a Maastricht, s'entén que el viatge durés de començament de març fins a final de desembre i també que en el *Diplomatari* el document ocupi quaranta-sis pàgines. Els textos de les respostes són molt diferents, en especial els versos són de vegades maldestres i fins i tot n'hi ha que no tenen gran cosa a veure amb la notícia que teòricament contesten; però algun altre, com el de la catedral de Metz, és d'una adaptació, concisió i claredat admirables. Les respostes deparen encara altres sorpreses: tant a la catedral de Maastricht com a la de Lieja, catorze clergues escriuen un poema cadascú; a Maastricht, el primer d'ells no s'està d'adduir la seva condició de teutó: *nos pars Theutonicae nutrit penultima terrae* (ens alimenta el penúltim territori de la terra teutònica), mentre que a Lieja es reclamen equidistants entre la Gàl·lia i Germània: *Gallia nos imos*

et habet Germania primos, amborum neutrum nos et utrumque sumus. (Som els últims de Gàl·lia i els primers de Germània; no som de cap i som de les dues parts). I, com a curiositat final, la visió que tenien de Catalunya en aquell moment en alguns llocs del centre i el nord de França: les respostes de les catedrals d'Orleans i de Meaux es refereixen als monjos de Cuixà com a barcelonesos: a començament del segle XI, la casa comtal de Barcelona era considerada dominant en tot l'espai català, fora potser dels comtats de Pallars i Ribagorça.

Gaspar FELIU⁷

Universitat de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

ALCOVER CATEURA, Pablo José (2021). *El mostassaf i els llibres de la mostassaferia a la Corona d'Aragó (segles XIII-XIV)*. Barcelona: Fundació Noguera, 518 p.

A l'edat mitjana i encara en els segles posteriors, els mercats estaven controlats per un personatge que nomenaven els consells municipals. El mostassaf va esdevenir un càrrec

7. gaspar.feliu@hotmail.com

de cabdal importància per al desenvolupament d'un dels aspectes de la vida quotidiana de pobles, viles i ciutats. Cal afegir-hi també tot allò relacionat amb la vida econòmica i fins i tot elements socials i culturals entorn d'un dels fets més interessants de la Història com és el mercat. Ja en les primeres línies de la introducció del llibre que ara presentem es defineix molt bé que el seu contingut abasta moltes activitats que van més enllà de l'econòmica. I el mercat, com un espai central, es converteix en l'epicentre. Aquest llibre, fruit de la tesi doctoral del Dr. Pablo José Alcover i que va ser dirigida pel Dr. Antoni Riera Melis i per la Dra. Gemma Avenoza (†), esdevé una finestra que ens obre a un món divers on es barregen normatives, preus, mercaderies, gent que ven, gent que compra, viatgers, mercaders, sorolls, crits, festa, trobada, etc. I només per aquesta varietat de temes i la forma com estan tractats, ja podem dir que som davant d'un llibre de referència.

El seu contingut s'articula en dos grans apartats que es corresponen amb les dues parts del títol: el mostassaf i els llibres, és a dir, la institució i la normativa que la regula i que es desprèn de la seva activitat. A més, hi ha una introducció en la qual es defineixen els objectius, la metodologia i un exhaustiu estat de la qüestió. El

llibre es tanca amb unes conclusions i un annex que recull els llibres dels mostassaf conservats en els arxius dels territoris de la Corona d'Aragó. Aquest apèndix dona dades dels llibres del mostassaf, les seves dates, els arxius on es conserven i si estan editats o no. La llista de llibres és una mostra de la feina duta a terme per l'autor, el Dr. Alcover; és una recerca rigorosa, amb detall i amb voluntat que esdevingui una eina de recerca per a futures investigacions. Els 84 arxius i les 2 biblioteques consultades són una mostra del treball seriós i exhaustiu que queda reflectit en l'annex però també, lògicament, en totes les dades aportades en els 10 capítols del llibre i en l'anàlisi que es fa de les fonts d'informació.

El llibre té dues grans parts que, a la vegada, es divideixen en capítols —7 la primera part i 3 la segona—. El nombre d'aquests pot fer que les dues parts semblin desequilibrades però, quan hom entra en la lectura detallada del text, observa que està ben compensat. Per una banda, l'autor explica la història de la institució del mostassaf en diferents capítols, partint d'uns antecedents que arrenquen del món grec, però també es troben antecedents en el món romà i en l'àrab. Les lectures dutes a terme per l'autor el porten a incorporar qüestions relacionades amb el pensament

en el qual es fonamenten els principis d'idoneïtat o virtut per al desenvolupament de càrrecs públics. D'aquesta manera queda ben justificada la presència d'un capítol introductori que traslladi el lector a Grècia o Roma per comprendre el pensament sobre el qual es basa el concepte d'honorabilitat, ben present en els càrrecs públics medievals o en aquells que són anomenats homes honrats. Sovint veiem llibres i treballs de recerca que inclouen antecedents sobre el tema però que no encaixen bé en el conjunt de les obres i que més aviat hi són sobrers; i aquest no és el cas que ens ocupa. Els antecedents contribueixen a comprendre molt bé el paper del mostassaf a l'edat mitjana, però també de qualsevol altre càrrec públic. I si es mira amb detall el conjunt del text, el pensament dels clàssics constitueix una mena de fil conductor de tot el llibre gràcies a les citacions d'autors com Ciceró, Horaci, Lucà o Plaute que Alcover situa a l'inici de cada un dels capítols.

Els capítols de la primera part segueixen un ordre cronològic: en dedica un a la implantació del mostassaf i un altre a l'expansió, que ocupen els segles XII al XV entre ambdós. Novament, aquests dos capítols aporten informacions detallades sobre les primeres notícies de l'existència de la figura del mostassaf en tots els

territoris. D'aquesta forma se subdivideix el text en paràgrafs dedicats a cada un dels regnes de la Corona d'Aragó i es complementa amb llistes exhaustives i detallades, acompanyades de dates que demostren la creació del mostassaf (el primer a la ciutat de València, el 1237). Aquesta primera part dedicada a la figura del mostassaf, però també a la institució de la mostassaferia, inclou 4 capítols que exposen les competències del càrrec, la forma d'elecció i la recaptació del municipi a través del mostassaf. Però aquests capítols, que es clouen amb un que explica quins altres càrrecs podien estar vinculats amb la mostassaferia i quines persones col·laboraven amb els mostassafs en el control dels mercats, van molt més enllà d'un estudi de tipus institucional. Quan es parla de les competències, Pablo José Alcover parla de quina manera els mostassafs aplicaven la legislació sobre el mercat. Es té en compte que el municipi, a través del Consell Municipal, és una institució que genera dret a través de les ordinacions i qui les aplica, en el cas del mercat, és el mostassaf. És, doncs, la primera competència que es relaciona també amb el control dels pesos locals, dels quals trobem diversos exemples documentals i gràfics en el llibre. Però el mostassaf té competències sobre els productes i en el llibre estan ben estudiats per

subcapítols que s'inicien amb un de fonamental: el gra, la farina i el pa. No és casualitat ja que, com diu l'autor «el pa fou l'aliment més important de l'edat mitjana»; per això es parla dels tipus de grans, els llocs on es venien, qui venia el gra, com es feia la farina i com es feia el pa i com es venia.

En aquest sentit s'hi nota clarament la petjada del Dr. Antoni Riera a través del seu mestratge com a director de la tesi, però també a través del seu llibre sobre el cereals i el pa publicat l'any 2017. I amb el pa, és obligat parlar dels forners, de la llenya o dels forns. El mostassaf s'erigeix en l'eix central, certament, però molts altres personatges, figures i oficis giren al seu entorn i contribueixen al funcionament de la complexa societat medieval. Es parla de la carn i això porta a entrar en el món de la ramaderia i del tipus de carn que es ven i que es pot consumir i quins dies es pot vendre (el bou, la vaca i la vedella era obligat vendre'ls per festes com Pentecosta, Corpus Christi, Sant Joan, la Mare de Déu d'Agost o Sant Bartomeu). La venda i el consum es barregen doncs amb altres elements de tipus cultural que retrobem, per exemple, en les referències al consum de peix —el peix dels llacs no era gaire apreciat perquè hom creia que les aigües estancades portaven

malalties, diu Alcover. Entre els altres productes de què parla l'autor trobem el vi i el seu consum domèstic i a les tabernes; els ous, el formatge i la llet, les verdures i fruites, les espècies, la mel i el sucre, l'oli d'oliva. Per tant, novament la figura del mostassaf dona peu a analitzar el consum, els preus i l'alimentació, com no pot ser d'altra manera en una recerca científica feta amb rigor. Al costat dels productes d'alimentació es tracten també altres productes que són objecte de les competències d'aquest càrrec municipal, tot i que no hi aprofundeix però sí que n'ofereix una llista exhaustiva. El mostassaf s'encarrega també de la sanitat i la salubritat pública i, en aquest punt, Pablo José Alcover es fixa en múltiples aspectes relacionats amb l'espai urbà i arriba a analitzar olors, malalties o epidèmies que li serveixen per introduir el lector en aquelles infraestructures que asseguraven una bona salubritat a les ciutats i viles. Així es fixa en el referent a l'abastament de l'aigua, en la ventilació dels carrers i la cura i el manteniment de les muralles. Finalment, es consideren molt interessants les competències sobre urbanisme i sobre moral pública. En aquestes s'inclouen les ordinacions que afecten les prostitutes, els jueus i els musulmans i en totes elles s'hi parla de consum i alimentació —amb les carnisseries

dels jueus, per exemple—, de vestimenta o d'oficis autoritzats per a algun d'aquests grups. Però la moral no es regula només per als «altres», sinó que el mostassaf també vetlla pel bon comportament d'un altre grup: els fadrins i fadrines. El control de la conducta i la llibertat sexual també queda en mans del mostassaf, tot i que els exemples que s'aporten són molt pocs i, per al cas mallorquí, es completen amb refranys extrets de la cultura popular.

La primera part acaba amb dos capítols que expliquen la forma d'elecció dels mostassafs, quines eren les condicions dels candidats i quins eren els ingressos del càrrec. Aquests ingressos, ben explicats al text, estan relacionats amb l'incompliment de les ordinacions explicades en capítols anteriors. Finalment, el capítol número 7 explica el paper d'altres oficials i càrrecs que col·laboraven amb els mostassafs, completant així tant la figura del mostassaf com les feines que realitzava.

La segona part del llibre es dedica als llibres del mostassaf, als exemplars que es conserven i a les ordinacions que registren. Comença aquesta part amb un capítol introductori que inclou antecedents de la legislació i que es troba en l'Alcorà. Novament l'autor afina molt en aquests precedents de manera que el

resultat no és superficial, ans al contrari. Aquest capítol posa les bases per als següents, amb el capítol dedicat al mostassaf de València com a enllaç. Perquè el Dr. Alcover veu una estreta relació entre la normativa islàmica i la normativa present en el llibre del mostassaf valencià. I encara assegura que aquest exemplar és el model per a la resta dels llibres de la Corona d'Aragó, conclusió extreta a partir d'una acurada anàlisi comparativa de diversos textos. Seguint la tònica de tot el llibre, la informació que es pot llegir en aquests capítols és detallada, rigorosa i s'acompanya d'una anàlisi precisa i acurada dels llibres i del seu contingut. A més, l'autor busca les recopilacions i les còpies dels llibres per tal d'establir la difusió del model valencià i com s'adapta a cada territori. Novament, el resultat de la recerca és excel·lent.

Per acabar amb aquesta anàlisi del llibre de Pablo José Alcover cal destacar encara les contínues referències al folklore, a la cultura popular, a dites, cançons i corrandes que aporten informació i complementen el que diu la documentació medieval utilitzada per a la redacció del llibre. Aquestes referències enriqueixen en gran manera el conjunt del llibre, ja prou ric en l'ús de les fonts que es van inserint i analitzant al llarg de tot el text. A tota aquesta informació cal sumar-hi els mapes,

fotografies d'objectes i persones, i documents que encara ajuden a una millor comprensió de tot el text. Tot plegat converteix aquest llibre en una referència per a la recerca en el món medieval, ja sigui pel contingut com per tota la informació que aporta sobre l'existència de llibres del mostassaf en els arxius i les edicions que existeixen.

Així és també una eina essencial per a la recerca pels detalls que ofereix sobre la documentació utilitzada. I obre les vies per a investigacions futures que, de ben segur, en sortiran beneficiades a partir de la lectura d'aquest llibre.

Daniel PIÑOL-ALABART⁸
Universitat de Barcelona

8. danielpinol@ub.edu

EVOCACIÓ

ANTONI DALMAU I RIBALTA. NOTES AUTOBIOGRÀFIQUES

Edició a cura de Pol Dalmau¹

NOTA INFORMATIVA

La família d'Antoni Dalmau vam descobrir aquest document autobiogràfic poc després del seu decés, el 5 de gener de 2022. Es tracta d'un text que Antoni Dalmau va començar a redactar cap a l'any 2017, i que després va actualitzar de forma successiva. Naturalment, hem optat per mantenir el text intacte, en la darrera versió que va deixar-nos. Només hi hem afegit la bibliografia que ha aparegut publicada de manera pòstuma, i volem també deixar constància que a dia d'avui (agost de 2022), els nets de l'Antoni ja són vuit, i no cinc. Per a tots ells aquest document autobiogràfic serà un valuós testimoni sobre el seu avi, que afortunadament tots van poder conèixer en vida.

Família Dalmau i Palet,
22 d'agost de 2022

Antoni Dalmau i Ribalta va néixer a Igualada el 13 de març de 1951. Cinquè d'entre vuit germans d'una família de llarga tradició catòlica i catalanista, és indubtable la poderosa influència que va rebre en molt diversos aspectes del seu pare, Antoni Dalmau i Jover (Igualada, 1916-2001), procurador dels tribunals i oficial de notaria, poeta i publicista, regidor igualadí i diputat democratacristià.

1. pol.dalmau@upf.edu

Educats als col·legis de la Divina Pastora, en l'etapa de parvulari, i de l'Escola Pia, on va cursar tot el batxillerat, va formar part de l'Escolania de Nostra Senyora de la Pietat i dels Pueri Cantores,² en nom dels quals li va correspondre, quan tenia catorze anys (28-4-1965), lliurar al papa Pau VI, sota les voltes de la basílica de Sant Pere del Vaticà, un exemplar d'*El Sant Crist d'Igualada* del pare Romuald M. Díaz, monjo de Montserrat.

Va formar-se igualment en l'escoltisme igualadí, on també va fer de cap d'unitat. En la seva etapa de pioner, i en plena eclosió de la «nova cançó catalana», va formar part d'un grup musical escolta, Els 3 i 3 (1967-1968), que va obtenir diversos premis i que feia i interpretava les seves pròpies cançons, amb lletres d'Antoni Dalmau i músiques de Lluís Solà.

Posteriorment, va llicenciar-se en Dret a la Universitat de Barcelona (1973) i, després de complir el servei militar, va exercir d'advocat, amb especial dedicació a la branca laboralista i en el primer despatx col·lectiu d'Igualada, fins a l'any 1982. Va obtenir també el títol de grau mitjà de professor de català (1972), tasca a la qual va dedicar més de deu anys seguits (aproximadament la dècada dels setanta al vuitanta) en cursos organitzats primer clandestinament pel moviment escolta, després ja a la llum per Òmnium Cultural i, finalment, per la Generalitat provisional: en aquests darrers va tenir com a alumnes els mestres de la comarca d'Anoia que van haver de dur a terme el reciclatge de llengua catalana. Durant aquests anys va ser també un dels fundadors i el secretari de la delegació igualadina d'Òmnium Cultural i va formar part de la Junta local de la Jove Cambra en els seus inicis (1975).

Passada aquesta etapa de joventut i formació, la seva trajectòria posterior pot desglossar-se en dues facetes que, per bé que en alguns períodes han anat de bracet, poden distingir-se clarament: d'una banda, la seva activitat política; de l'altra, la seva activitat literària i cultural.

Pel que fa a la primera, va començar de molt jove, durant el franquisme, època en la qual va ser detingut i multat diverses vegades i privat del seu passaport durant quatre anys. Després va ser membre actiu de l'Assemblea Democràtica d'Igualada, l'organització corresponent a escala local i comarcal de l'Assemblea de Catalunya, de caràcter unitari.

2. Va ser revestit amb la túnica dels Pueri Cantores, juntament amb uns altres catorze nois, el 10 de febrer de 1963. Pocs anys després ho seria amb la saia i el roquet de l'Escolania de Montserrat, en la qual va fer dues estades d'estiu.

Acabada la dictadura amb la mort del general Franco, va ser membre fundador de la secció local i comarcal de Convergència Socialista de Catalunya (1975), formació política en la qual va anar prosseguint, com a primer secretari de l'Anoia, l'evolució posterior cap al Partit Socialista de Catalunya (Congrés) (1976) i el Partit dels Socialistes de Catalunya (PSC-PSOE) (1978), organització en la qual va formar part de la comissió executiva nacional durant catorze anys seguits (fins al 1992). Va ser també col·laborador d'alguns periòdics clandestins i un dels impulsors del pas per Igualada de l'anomenada Marxa de la Llibertat (1976). En l'etapa de transició cap als ajuntaments democràtics, va ser elegit portaveu de la Comissió Democràtica Municipal (1977-1979), organisme integrat per tots els partits polítics igualadins per impulsar el canvi polític a escala local.

Convocades les primeres eleccions democràtiques municipals de l'abril de 1979, va encapçalar la llista del PSC d'Igualada, que va quedar a 27 vots de la llista guanyadora (CiU). Més enllà de la seva tasca com a regidor, va ser elegit diputat provincial i va passar a ser membre des del primer moment de la comissió de govern —i portaveu del grup socialista— de la Diputació de Barcelona, presidida en aquell moment per Josep Tarradellas, amb qui va mantenir una estreta relació durant deu anys.

Després d'haver estat diputat i president de la comissió d'Ensenyament, el 14 de desembre de 1982, a l'edat de 31 anys, va ser elegit president de la Diputació en substitució de Francesc Martí i Jusmet. Va ser el president més jove de totes les diputacions espanyoles i el més jove que hi hagués hagut mai. En les eleccions municipals de maig de 1983 va ocupar el segon lloc de la llista del PSC a la ciutat de Barcelona —encapçalada per Pasqual Maragall— i va ser elegit regidor de la capital catalana i reelegit president de la Diputació.

De la seva tasca al capdavant de la corporació provincial durant cinc anys (1982-1987), cal destacar l'impuls donat als plans d'ajut als municipis, l'ampliació de la xarxa de biblioteques populars, els traspassos a la Generalitat —per exemple, entre d'altres, de la Biblioteca de Catalunya—, la promoció de diversos parcs naturals, la reforma administrativa de la institució i la cessió del Palau de la Generalitat a la Generalitat de Catalunya, amb la consegüent construcció i inauguració d'una nova seu provincial a Can Serra, a la cruïlla de la Diagonal i la rambla de Catalunya. Durant aquests anys va ser també vicepresident de la candidatura barcelonina als Jocs Olímpics de 1992 i va comprometre la Diputació en el finançament íntegre d'una de les instal·lacions olímpiques més emblemàtiques, el Palau Sant Jordi, per a la qual va proposar el nom que sempre ha portat.

Per limitar-se a l'àmbit estricte d'Igualada i de l'Anoia, cal dir que la seva tasca al capdavant de la Diputació va materialitzar-se, entre altres projectes, en el finançament parcial de la pavimentació completa del passeig Verdaguer, de la nova piscina coberta de les Comes i d'una nova caserna per a la policia local, en l'execució del nou pont del barri de Fàtima i en la rehabilitació integral de l'adoberia de Cal Granotes d'Igualada, de les restes del castell de Vilademàger de la Llacuna, de la torre poligonal del castell d'Òdena, de l'antic priorat de Santa Maria de Castellfollit de Riubregós i de les esglésies de Sant Pere de Vilademàger, Santa Càndia d'Orpí i Santa Maria de Rubió.

Després de les eleccions municipals del juny de 1987, va tornar a ser cap de la llista local del PSC i regidor a l'oposició de l'Ajuntament d'Igualada. L'any següent, en les eleccions autonòmiques de maig de 1988, va ser elegit diputat al Parlament de Catalunya i vicepresident de la Cambra, tasca que va exercir durant dues legislatures. Després va ser president de la comissió de Política Cultural del Parlament durant quatre anys. D'aquests onze anys de diputat (1988-1999), convé remarcar també els seus treballs com a ponent, entre d'altres, de les lleis de Museus (1990), del Sistema Bibliotecari de Catalunya (1993), del Patrimoni Cultural Català (1993) i, molt particularment, de Política Lingüística (1998), que va contribuir a redactar personalment en una bona mesura.

Fins aquí, la seva faceta política i institucional, que l'any 1999 va deixar per complet. Simultàniament, però, havia anat desplegant la seva faceta literària i cultural, que pot resumir-se de la manera que segueix.

Al llarg de la seva vida va escriure una vintena llarga de llibres i un gran nombre d'articles, manifestos, pròlegs o programes de govern, va impartir un munt de conferències, mítings i pregons de tota mena i col·laborà regularment, durant molts i molts anys, en emissores de ràdio com Catalunya Ràdio, Rac1, Com Ràdio i Ona Catalana, i en programes de TV3 com *Els matins* (Josep Cuní, Ariadna Oltra, Lúdia Heredia, Núria Solé).

En la premsa escrita va mantenir llargues temporades de col·laborador en diversos mitjans tant d'Igualada com de Barcelona, activitat que es va iniciar en plena transició democràtica, quan va ser el principal animador d'una etapa de modernització del setmanari igualadí *Vida...*, dirigit per Mn. Josep Còdol, periòdic en el qual va formar part del consell de redacció i va publicar multitud de col·laboracions al llarg de cinc anys (1971-1975), especialment les informacions i ressenyes de caràcter cultural que signava amb el pseudònim de «Jordi Anoia». Aquesta etapa va acabar-se el desembre de 1975.

Després d'aquesta etapa primera, va fer de corresponsal a l'Anoia durant uns quants anys de diversos mitjans escrits (*Tele/Xpres*, *Avui*, *Presència*) i, més ençà, van sovintejar les seves col·laboracions regulars com a articulista, a vegades en sèries de llarga durada, en revistes i periòdics com *Diari de Barcelona*, *El País*, *Regió 7*, *La Vanguardia*, *El Periódico*, *El Punt Avui*, *Ara Anoia*, *diari.cat*, *Igualada* i *L'Enllaç*.

Pel que fa a la seva faceta d'escriptor, cal dir en síntesi el següent:

- El seu primer llibre va ser *Pels camins de la història d'Igualada* (1985), amb il·lustracions de Carme Vendrell. Aquest llibre va merèixer el premi de la Crítica «Serra d'Or» de l'any 1985 i ha estat l'obra més venuda de la bibliografia igualadina. També per als infants va publicar molts anys després una *Petita història dels Reis d'Igualada* (2018).
- Dos anys després va treure *Materials d'obra* (1987), un recull de textos polítics corresponents a la seva època al capdavant de la Diputació de Barcelona.
- El salt a la narrativa va fer-lo el 1994 amb *El cor de l'espiral. Diari íntim d'un conseller d'Agricultura*, que va quedar finalista del premi Sant Jordi de novel·la.
- L'any següent va publicar *Capsa de records*, novel·la que recrea el món dels blanquers d'Igualada mitjançant la figura imaginària de Genís Sabater i Biosca, àlies *Feiner*, personatge ubicat a la població d'*Anglada* en un període històric que s'escola entre 1903 i 1977.
- Això no obstant, la novel·la que ha tingut més difusió ha estat sens dubte *Terra d'oblit. El vell camí dels càtars* (1997), primer premi Néstor Luján de Novel·la Històrica, de la qual han aparegut fins avui catorze edicions en diversos idiomes i se n'han venut més de cinquanta mil exemplars.
- Per documentar-se en l'època medieval, l'autor va aprofundir en el fet històric del catarisme i va acabar convertint-se'n en un autèntic especialista, com ho proven els múltiples articles, cursos i conferències que n'ha escrit i professat i quatre productes editorials que tracten d'aquest tema: una edició multimèdia de CD-ROM i llibre titulat *Els càtars* (2002), que és encara avui l'obra més completa sobre aquest moviment cristià a tota la Península; *Una escapada al país dels càtars. Guia de viatge* (2002), barreja de llibre de viatges i de llibre d'història; *Els càtars* (2005), un manual de divulgació que era el segon títol de la col·lecció «Vull saber» editada per la Universitat Oberta de Catalunya; i, finalment, *El testament de l'últim càtar* (2006), en edició catalana i castellana, una novel·la d'intriga i d'història situada en el nostre temps.

- Altres novel·les de l'autor són: *Naufragis quotidians* (1999), escrita a quatre mans amb l'escriptora igualadina Anna Vila; *L'amor de lluny* (2001), centrada en la figura històrica del trobador occità Jaufré Rudel i reeditada cinc vegades; i *Primavera d'hivern* (2005), una novel·la basada en una història real que va merèixer el premi andorrà Fiter i Rossell de 2004.

- Entremig, l'any 2000 va publicar l'assaig *Cartes a un jove polític. Què pots fer pel teu país*, un llibre destinat a explicar a un jove en què consisteix la teoria i la pràctica de la política.

- A finals de 2005 va aparèixer un llibre diferent: *Les festes tradicionals que no hem de perdre*, un assaig de divulgació del patrimoni folklòric i etnogràfic català. L'èxit d'aquest llibre va aconsellar completar-lo amb un altre de les mateixes característiques, titulat *Jocs, cançons i costums que no hem de perdre*, aparegut el novembre de 2008. I, en vista de la bona rebuda de tots dos, el 2010 van ser agrupats en un de sol, *Les tradicions que no hem de perdre*. Les il·lustracions d'aquests llibres són de Núria Giralt.

- L'any 2008 va obrir un nou front en la seva activitat literària: l'estudi històric centrat en la Barcelona del tombant de segle XIX-XX, especialment al voltant del moviment anarquista i de la violència social. Els primers fruits d'aquest nou recorregut han estat tres llibres: *El cas Rull. Viure del terror a la Ciutat de les Bombes (1901-1908)*, *Set dies de fúria. Barcelona i la Setmana Tràgica (juliol de 1909)* i *El procés de Montjuïc. Barcelona al final del segle XIX* (premi Agustí Duran i Sanpere d'història de Barcelona, 2010), així com una sèrie de vuit biografies d'anarquistes igualadins i anoiencs publicades a la *Revista d'Igualada* (2007-2009) i diversos articles de caràcter històric publicats en revistes especialitzades. També en el terreny històric va ser l'autor de dos capítols de l'obra col·lectiva *Història mundial de Catalunya* (2018).

- En el tombant de la primera dècada del segle XXI, l'àmbit de les seves recerques s'ha estès també al període de la Guerra Civil, principalment a Igualada i l'Anoia, i s'ha concretat principalment en el llibre *La Guerra Civil i el primer franquisme a l'Anoia. Els protagonistes*, que va guanyar el premi Gumersind Bisbal Gutsems 2013, de la Poble de Claramunt. Simultàniament ha continuat publicant treballs històrics sobre Igualada i l'Anoia —per exemple sobre els maçons i els lliurepensadors igualadins— i biografies de personatges històrics vinculats a l'anarquisme i a l'educació racionalista, el més destacable dels quals és el llibre *Per la causa dels humils. Una biografia de Tàrrida del Màrmol (1861-1915)*.

- L'any 2015 va obrir encara un altre front en el terreny de la divulgació històrica: la publicació de dos llibres destinats a explicar els *Pecats capitals de la història de Catalunya* en una dotzena d'episodis cada un, corresponents als segles XIX i XX. Se'n van publicar els volums dedicats a la *Luxúria* (2015) i a l'*Avarícia* (2015).

Una altra faceta encara de la seva condició d'escriptor, a part d'alguns contes i textos breus en obres col·lectives, són la trentena llarga de traduccions de novel·les i assaigs que ha traslladat del francès i el castellà a la llengua catalana. I encara cal recordar, en el terreny de la poesia —que ha conreat només de forma molt escadussera—, que és autor dels llibrets de la cantata infantil *Un dia qualsevol*, amb música de Francesc Xavier Casañas, estrenada per la coral Els Verdums el maig de 1996 i reinterpretada altres vegades per la mateixa coral (2011, 2017), i de l'oratori *Mil anys*, amb música de Valentí Miserachs i estrenat el març de 2004 amb motiu del mil·lenari de la basílica de Santa Maria d'Igualada. Aquest darrer oratori, que ha estat enregistrat diverses vegades, va ser interpretat també al Palau de la Música Catalana el dia 27 de febrer de 2005 i, de nou a Santa Maria, diverses vegades.

Finalment, cal remarcar la seva condició de fundador i director de la segona època de la *Revista d'Igualada*, una publicació de cultura i pensament apareguda l'abril de 1999 i que ja ha superat amb escreix la vida de la prestigiosa revista igualadina en la qual va inspirar-se. La mateixa revista va promoure igualment la celebració, entre 2007 i 2013, de la Universitat d'Estiu d'Igualada, en col·laboració amb la Universitat Ramon Llull.

Cal dir, tanmateix, que la seva activitat cultural no es limita pas a la literatura i al periodisme. Així, podem remarcar que, entre 1988 i 2013, va ser president de la Fundació Teatre Lliure-Teatre Públic de Barcelona i que durant el seu mandat —i amb les direccions artístiques de Josep Montanyès, Àlex Rigola i Lluís Pasqual— es van dur a terme la construcció de la nova seu d'aquest important teatre situada al Palau de l'Agricultura del peu de la muntanya de Montjuïc i la rehabilitació del vell teatre de Gràcia, a la seu històrica de la Cooperativa Lleialtat. Així mateix, ha estat també vicepresident de l'associació Las Segovias, una organització no governamental de suport als països del Tercer Món; comissionat adjunt per al projecte de la Ciutat del Teatre (Barcelona, 1997-1999); membre de la Junta directiva de l'Orfeó Català (maig de 1990 - novembre de 2010); del patronat de la Fundació Centre Internacional de Música Antiga que

dirigeix el també igualadí Jordi Savall, on ha exercit de secretari; de la fundació Pau Casals, a la comissió executiva de la qual va entrar el juny de 2011; i, també a partir del juny de 2011, de la Junta de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans. També ha estat, durant cinc cursos, professor de la facultat de Ciències de la Comunicació de la Universitat Ramon Llull. Diguem, encara, que l'any 2010 se li va encarregar presidir la Comissió Executiva responsable de dur a terme un projecte que la crisi econòmica va aturar: un nou Museu de la Premsa de Catalunya, promogut per l'Ajuntament d'Igualada i la Fundació Comte de Barcelona i que hauria d'haver tingut la seu a l'edifici fabril de la Igualadina Cotonera, pendent encara d'una rehabilitació definitiva.

L'any 1983, Antoni Dalmau va ser escollit «Igualadí de l'any», en la primera edició d'aquest guardó, i l'any 2004 li va ser concedida la Medalla de la Ciutat, concedida per l'Ajuntament d'Igualada. Anys després, el 2015, Òmnium Cultural de l'Anoia li va atorgar el XII Premi al Compromís Cultural.

Cal dir, per concloure, que des de 1976 estava casat amb la igualadina Montserrat Palet i Martí i que era pare de tres fills, Clara, Albert i Pol, i avi, fins avui, de cinc nets.

BIBLIOGRAFIA

Llibres publicats

- Pels camins de la història d'Igualada*. Il·lustracions de Carme Solé i Vendrell. Divulgació històrica. Premi de la Crítica «Serra d'Or», 1985. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1985. 107 p.
- Materials d'obra*. Assaig. Barcelona: La Magrana / Edicions 62, 1987. Col. «Polítiques», núm. 1. 220 p.
- El cor de l'espiral. Diari íntim d'un conseller d'Agricultura*. Novel·la. Barcelona: Columna, 1994. Col. «Clàssica», núm. 130. 323 p.
- Capsa de records*. Novel·la. Barcelona: Columna, 1995. Col. «Clàssica», núm. 178. 227 p.
- Terra d'oblit. El vell camí dels càtars*. Novel·la. I Premi Nèstor Luján, 1997. Barcelona: Columna, 1997. Col. «Clàssica», núm. 250. 301 p.
- [Col. «Clàssica», segona edició, 1997]

- [Col. «Clàssica», tercera edició, 1997]
- [Col. «Clàssica», quarta edició, 1997]
- [Col. «Clàssica», cinquena edició, 1998]
- Barcelona: Cercle de Lectors, 1998. 329 p.
- Barcelona: Columna / Proa, 1998. Col. «Els millors llibres de l'any», núm. 15. 301 p.
- [Col. «Clàssica», sisena edició, 1998]
- Barcelona: Columna, 2002. Col. «Booket», núm. 31. 301 p.
- «Què esperem avui de Montserrat?». A: *Montserrat al llindar del tercer mil·lenni*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.
- Naufragis quotidians* (juntament amb Anna VILA). Novel·la. Barcelona: Columna, 1999.
- Tierra de olvido. La senda de los cátaros*. Novel·la. Trad. de l'autor. Barcelona: Edhasa, 2000. Col. «Narrativas históricas». 354 p.
- Barcelona: RBA, 2001. Col. «Los Conquistadores». 352 p.
- Barcelona: EDHASA, 2002. Col. «Quinteto», núm. 23. 369 p.
- Barcelona: Sic Idea y Creación Editorial, 2006. Col. «La Historia Oculta». 358 p.
- Cartes a un jove polític. Què pots fer pel teu país*. Assaig. Barcelona: Columna, 2000. Col. «Cartes a...», núm. 3. 109 p.
- L'amor de lluny*. Novel·la. Barcelona: Columna, 2001. Col. «Clàssica», núm. 421. 196 p.
- [segona edició, gener de 2001. Columna. Posa color a l'estiu]
- [tercera edició, setembre de 2012. Grup 62, Estrella Polar]
- [quarta edició, agost de 2016. Grup 62, Estrella Polar]
- [cinquena edició, juny de 2017. Grup 62, Estrella Polar]
- Země zapomnění. Po stezkách katarů [Terra d'oblit]*. Trad. de Jan Schejbal. Praga: Mladá Fronta, 2001. 252 p.
- Els càtars*. Edició multimèdia (CD-ROM + llibre). Barcelona: Editorial UOC, 2002. Col·lecció «Biblioteca Lectus Universitaria».
- Los cátaros*. Edició multimèdia (CD-ROM + llibre). Barcelona: Editorial UOC, 2002. Col·lecció Biblioteca «Lectus Universitaria».
- Una escapada al país dels càtars. Guia de viatge*. Barcelona: Columna, 2002. Col. «Columna de Viatge», núm. 11. 127 p.
- «Contra (el germen de) la guerra». A: *Per què els catalans diem no a la guerra. No en el nostre nom*. Assaig. Barcelona: Columna, 2003.

- [Carta extreta de *Capsa de records*]. A: Meri Torras (sel.): *Amors a la carta. Menú d'epístoles amoroses de la literatura catalana*. Barcelona: Galàxia Gutenberg / Cercle de Lectors, 2003.
- Primavera d'hivern*. Novel·la. Premi Fiter i Rossell, 2004. Barcelona: Columna: 2005. 211 p.
- [Col. «Clàssica», segona impressió, 2005]
- Els càtars*. Manual de divulgació. Barcelona: Editorial UOC, 2005. Col·lecció «Vull Saber», 2. 101 p.
- Les festes tradicionals que no hem de perdre*. Assaig. Il·lustracions de Núria Giralt. Barcelona: Columna, 2005. 233 p.
- [segona edició, 2006]
- [tercera edició, 2006]
- El testament de l'últim càtar*. Novel·la. Barcelona: Columna: 2006.
- [segona impressió, 2006]
- El testamento del último cátaro*. Novel·la. Madrid: Temas de Hoy, 2006.
- «Què esperem avui de Montserrat?». A: *Montserrat, avui i demà. Deu anys de la Fundació Abadia de Montserrat 2025*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007.³
- Petita història d'Enric Prat de la Riba*. Divulgació històrica. Il·lustracions de Pilarín Bayés. Barcelona: Editorial Mediterrània, 2007. 18 p.
- El cas Rull. Viure del terror a la Ciutat de les Bombes (1901-1908)*. Història. Barcelona: Columna, 2008. 411 p.
- Jocs, cançons i costums que no hem de perdre*. Il·lustracions de Núria Giralt. Barcelona: Columna, 2008. 167 p.
- Set dies de fúria. Barcelona i la Setmana Tràgica (juliol de 1909)*. Història. Barcelona: Columna, 2009. 179 p.
- Siete días de furia. Barcelona y la Semana Trágica (julio de 1909)*. Història. Barcelona: Ediciones Destino, 2009. Col. «Imago Mundi», 164. 174 p.
- El procés de Montjuïc. Barcelona al final del segle XIX*. Història. Premi Agustí Duran i Sanpere d'Història de Barcelona, 2010. Barcelona: Ajuntament - Editorial Base, 2010. 610 p.
- Les tradicions que no hem de perdre*. Il·lustracions de Núria Giralt. Assaig. Barcelona: Columna, 2010. 393 p. (reuneix en un sol volum els llibres prece-

3. És el mateix text del volum *Montserrat al llindar del tercer mil·lenni*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998.

dents *Les festes tradicionals que no hem de perdre i Jocs, cançons i costums que no hem de perdre*).

La Guerra Civil i el primer franquisme a l'Anoia. Els protagonistes. La Pobla de Claramunt: Ajuntament, 2014. 443 p. premi Gumersind Bisbal Gutsems 2013. (Claramont; 5).

Per la causa dels humils. Una biografia de Tarrida del Màrmol (1861-1915). Biografia històrica. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2015. 184 p. («Biblioteca Serra d'Or», núm. 476).

Pecats capitals de la història de Catalunya. Luxúria. Història. Barcelona: Columna, 2015, 194 p.

Pecats capitals de la història de Catalunya. Avarícia. Història. Barcelona: Columna, 2015, 203 p.

Homenatge als igualadins morts als camps de concentració nazis (1941-1942). Opuscle. Història. Ajuntament d'Igualada, 2017, 16 p.

Petita història dels Reis d'Igualada. Il·lustracions: Pilarín Bayés. Barcelona: Editorial Mediterrània, 2018, 20 p.

[Amb M. Teresa MIRET i Marta VIVES] *Els carrers i les places d'Igualada. Nomenclàtor i història*. Igualada: Revista d'Igualada, 2020, 494 p.

Llibres publicats pòstumament

[Amb Isidre Surroca] *Natividad Yarza, mestra, alcaldessa, miliciana*. Barcelona: Fundació Josep Irla, 2022, 107 p.

L'anarquisme barceloní a l'inici del segle XX. Barcelona: Editorial Base, 2022, 303 p.

Contes publicats

«El maletí» (conte). *Avui*, 18 de juny de 1995 (suplement, p. 26-27).

«Un cop baix» (conte). A: *Peixos de colors i altres narracions*. Tremp: Garsineu Edicions, 1997. Premi Vent de Port, 1997.

«Una casa austera i senzilla» (conte). A: *Mudances / Mudanzas*. Barcelona: Columna / Bronce, 1999.

— [segona edició, 1999]

Traduccions (per ordre cronològic)

- Marcel DURLIAT: *El Rosselló romànic*. Fotografies de Pau Barceló. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1973.
- Bernard BRO: *Aprendre a pregar*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1973 [segona ed. 1981]. Col. «El Gra de Blat», núm. 3.
- A. D'HEILLY: *El rostre humà de Déu*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1974. Col. «El Gra de Blat», núm. 8.
- Henri CAFFAREL: *Cent cartes sobre la pregària*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1975 [segona ed. 1984]. Col. «El Gra de Blat», núm. 13.
- Christian JACQ: *Ramsès. El fill de la llum* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Columna, 1997.
- Christian JACQ: *Ramsès. El temple de milions d'anys* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Columna, 1998.
- Christian JACQ: *Ramsès. La dama d'Abu Simbel* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Columna, 1998.
- Anne-Marie GARAT: *L'amor de lluny. Imatge*. No publicat, 1998.
- Christian JACQ: *Ramsès. Sota l'acàcia d'Occident* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Columna, 1999.
- Henri TROYAT: *Alioixa*. Barcelona: Columna, 1999 [seg. ed., col. Columna Jove, 094, 1999].
- Christian JACQ: *La pedra de llum. Nefer el Silenciós* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Planeta, 2000 [seg. ed., Booket, 2002].
- Christian JACQ: *La pedra de llum. La dona prudent* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Planeta, 2000 [seg. ed., Booket, 2002].
- Christian JACQ: *La pedra de llum. Paneb l'Ardent* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Planeta, 2000 [seg. ed., Booket, 2002].
- Amélie NOTHOMB: *Estupor i tremolors*. Barcelona: Columna, 2000.
- Christian JACQ: *La pedra de llum. L'indret de la Veritat* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Planeta, 2001 [seg. ed., Booket, 2002].
- Amélie NOTHOMB: *Metafísica dels tubs*. Barcelona: Columna, 2001.
- Alice FERNEY: *La conversa amorosa*. Barcelona: Columna, 2002.
- Zoé OLDENBOURG: *La hoguera de Montsegur. 16 de marzo de 1244*. Trad., pròleg i notes. Barcelona: Edhasa, 2002 [i Círculo de Lectores, 2002].
- Christian JACQ: *La reina Llibertat. L'imperi de les tenebres* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Columna, 2002.

- Christian JACQ: *La reina Llibertat. La guerra de les corones* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Columna, 2002.
- Amélie NOTHOMB: *Cosmètica de l'enemic*. Barcelona: Columna, 2003.
- Christian JACQ: *La reina Llibertat. L'espasa flamejant* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Columna, 2003.
- Fernando SAVATER: *El valor d'educar*. Barcelona: Columna, 2004. Columna Idees, 001.
- M. Lluïsa FERRERÓS: *Ensenya-li a aprendre* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Columna, 2004.
- Stephen W. HAWKING: *Sobre les espatlles de gegants*. Barcelona: Columna, 2004.
- Pierrette FLEUTIAUX: *Frases curtes, filla meva*. Barcelona: Columna, 2005.
- Francesc-Marc ÁLVARO: *Una política sense país* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Columna, 2005.
- Bénédicte DES MAZERY; Patrice DES MAZERY: *Opus Dei. Una Església dins el cor de l'Església* [pseud. Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, 2005.
- Bénédicte DES MAZERY; Patrice DES MAZERY: *Opus Dei. Una Iglesia en el corazón de la Iglesia* [pseud. Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, 2006.
- Santiago SOBREQUÉS I VIDAL: *Joan Margarit i Pau. La tràgica fi de l'edat mitjana a Catalunya*. Barcelona: Editorial Base, 2006.
- Philippe NESSMANN: *A l'altre extrem de la terra. La volta al món de Magalhães* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Casals, 2008.
- Jean CARPENTIER; François LEBRUN [dir.]: *Historia del Mediterráneo*. Barcelona: Editorial Base, 2008.
- Stieg LARSSON: *La noia que somiava un llumí i un bidó de gasolina* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Columna, 2008.
- Philippe NESSMANN: *A la conquesta del cel. La llegenda de l'Aéropostale* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Casals («Bambú»), 2008.
- Philippe NESSMANN: *Els qui somiaven la Lluna. Missió Apollo* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Casals («Bambú»), 2011.
- Alain JOST i Thierry CULLIFORD (guió); Pascal GARRAY (dibuix): *La vila del llac dels Barrufets* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, abril de 2011. «Una aventura dels Barrufets», núm. 27.
- Alain JOST i Thierry CULLIFORD (guió); Pascal GARRAY (dibuix): *La gran Barrufeta* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, abril de 2011. «Una aventura dels Barrufets», núm. 28.

- I.M.P.S. Thierry CULLIFORD; Ludowick BORECKI i Pascal GARRAY, *On es barrufa el Bebè Barrufet* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, abril de 2011.
- I.M.P.S. Thierry CULLIFORD; Ludowick BORECKI, Jeroen DE CONINCK, Pascal GARRAY i Miguel DÍAZ VIZOSO, *On es barrufa el Barrufet Forçut* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, abril de 2011.
- I.M.P.S. Thierry CULLIFORD; Jeroen DE CONINCK i Miguel DÍAZ VIZOSO, *On es barrufa el Barrufet de les Ulleres* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, abril de 2011.
- Alain JOST i Thierry CULLIFORD (guió); Pascal GARRAY (dibuix): *Els Barrufets i el llibre que ho diu tot* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, octubre de 2011. «Una aventura dels Barrufets», núm. 26.
- Alain JOST i Thierry CULLIFORD (guió); Pascal GARRAY (dibuix): *Els Barrufets i l'arbre d'or* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, octubre del 2011. «Una aventura dels Barrufets», núm. 29.
- LUC PARTHOENS i Thierry CULLIFORD (guió); Alain MAURY (dibuix): *La Rosa del Desert* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, març de 2012. «Jan i Trencapins», núm. 17.
- Alain JOST i Thierry CULLIFORD (guió); Jeroen DE CONINCK (dibuix): *Els Barrufets policies* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, juny de 2012. «Una aventura dels Barrufets», núm. 30.
- Alain JOST i Thierry CULLIFORD (guió); Jeroen DE CONINCK (dibuix): *Els barrufadors de flauta* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, desembre de 2012. «Una aventura dels Barrufets», ed. esp.
- Gargamel i els Barrufets* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, abril de 2013. «L'univers dels Barrufets», núm. 1.
- Alain JOST i Thierry CULLIFORD (guió); Pascal GARRAY (dibuix): *Els Barrufets a Pilulit* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, juny de 2013. «Una aventura dels Barrufets», núm. 31.
- Renoi de Barrufeta* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, juliol de 2013. «L'univers dels Barrufets», núm. 3.
- Francesc de CASTELLVÍ I OBANDO: *Les narracions històriques de Francesc de Castellví: episodis de la Guerra de Successió. Textos escollits*. Edició a cura de Mercè Morales Montoya. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2014.

- Alain JOST i Thierry CULLIFORD (guió); Jeroen DE CONINCK (dibuix): *Els Barrufets i l'embruix de l'amor* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, octubre de 2014. «Una aventura dels Barrufets», núm. 32.
- Monstres i Barrufets* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, maig de 2015. «L'univers dels Barrufets», núm. 4.
- Els Barrufets celebren Halloween* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, octubre de 2015. «L'univers dels Barrufets», núm. 5.
- Alain JOST i Thierry CULLIFORD (guió); Jeroen DE CONINCK i Miguel DÍAZ (dibuix): *El Barrufet heroi* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, octubre de 2015. «Una aventura dels Barrufets», núm. 33.
- Els Barrufets fan esport* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, març de 2016. «L'univers dels Barrufets», núm. 6.
- Alain JOST i Thierry CULLIFORD (guió); Jeroen DE CONINCK i Miguel DÍAZ (dibuix): *Els Barrufets i el mig geni* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, octubre de 2016. «Una aventura dels Barrufets», núm. 34.
- Alain JOST, Luc PARTHOENS i Thierry CULLIFORD (guió); Alain MAURY, Jeroen DE CONINCK, Miguel DÍAZ i Laurent CAGNIAT (dibuix): *Els Barrufets i el poble de les noies. 1. El bosc prohibit* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, maig de 2017.
- Alain JOST i Thierry CULLIFORD (guió); Pascal GARRAY (dibuix): *Els Barrufets i les mongetes malves* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, octubre de 2017. «Una aventura dels Barrufets», núm. 35.
- Els Barrufets fan vacances* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, juny de 2018. «L'univers dels Barrufets», núm. 7.
- FRANQUIN; BATEM: *Marsupilami. Tràfic a Jollywood*. Barcelona: Editorial Base, setembre de 2018. «Marsupilami», núm. 12.
- Alain JOST i Thierry CULLIFORD (guió); Jeroen DE CONINCK i Miguel DÍAZ (dibuix): *Els Barrufets i el drac del llac* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, novembre de 2018. «Una aventura dels Barrufets», núm. 36.
- LUC PARTHOENS i Thierry CULLIFORD (guió); Alain MAURY (dibuix): *Els Barrufets i el poble de les noies. 2. La traïció de la Botó d'Or* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, març de 2019.
- Màgia i bruixeria* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, març de 2019. «L'univers dels Barrufets», núm. 8.

- LUC PARTHOENS i Thierry CULLIFORD (guió); Pascal GARRAY (dibuix): *Benet Tallaferro. Seguint el rastre del goril·la blanc* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, març de 2019 «Benet Tallaferro», núm. 14.
- Pascal JOUSSELIN, *Imbatible. 1. Justícia i verdura fresca* [pseud. trad.: Albert Vilardell]. Barcelona: Editorial Base, novembre de 2019 «Imbatible», núm. 1.

Articles i conferències publicats⁴

- «L'hora present de l'escola de bibliologia». *Butlletí de l'Associació de Bibliotecaris de Catalunya*, núm. 2, 1982, p. 17-19.
- «La cultura catalana des d'una perspectiva territorial». Spanish Institute de Nova York, 4 de maig de 1984. Opuscle. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1984.
- «Pregó de la Fira d'Igualada, 1984». Opuscle. Igualada, Gràfiques Cubí, [1984] [reproduït a Pilar CUERVA; Cristina VENTURA, *La Fira d'Igualada. 50 anys de Fira de setembre*. Igualada: Fira d'Igualada, 2003, p. 405-411].
- «Prat de la Riba i la Diputació de Barcelona». *Annals*, núm. 3. Castellterçol: Casa-Museu Prat de la Riba, 1987 [reproduït a DD.AA., *Enric Prat de la Riba, ahir i avui*, Barcelona: Museu d'Història de Catalunya, 2009, p. 37-48].
- «L'estada de la Diputació de Barcelona en el Palau de la Generalitat (1822-1987)». *Revista de Catalunya*, núm. 6. Barcelona, març de 1987.
- [Sense títol], a *De la Catalunya solidària a l'Europa unida*. Sant Boi de Llobregat: Ajuntament, 1990, p. 51-62.
- «Per la convivència i la pau, no al terrorisme». Manifest llegit a la plaça de Sant Jaume de Barcelona el 3 de juny de 1991 (després de l'atemptat a la caserna de la Guàrdia Civil de Vic).
- «Maria Aurèlia: la gent imprescindible». A: *Un lloc entre els vius. Homenatge a Maria Aurèlia Capmany*. Barcelona: PSC, 1992.
- «Per una estratègia informativa municipal». *Revista del CIFA* [Centre d'Investigació, Formació i Assessorament, Flor de Maig, Diputació de Barcelona], núm. 14, maig de 1994, p. 30-34.

4. S'hi inclouen únicament els treballs i conferències publicats que presenten una certa complexitat i extensió, amb l'exclusió expressa de la immensa majoria de les col·laboracions de caràcter periodístic.

- «Necessitats socials i polítiques de benestar». A: *Les àrees de serveis personals: anàlisi del procés i propostes de futur*. Cerdanyola del Vallès: Patronat Flor de Maig / CIFA, 1995.
- «Les Llars Mundet, evocació de lluny estant». A: *Els barris de Barcelona*. Vol. III: Gràcia, Horta-Guinardó, Nou Barris. Barcelona: Ajuntament / Enciclopèdia Catalana, 1997, p. 181.
- «Què esperem, avui, de Montserrat». *Qüestions de Vida Cristiana*, núm. 187 («Montserrat al llindar del tercer mil·lenni»). Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, setembre de 1997, p. 84-90.⁵
- «El catarisme en la bibliografia catalana». *Revista de Catalunya*, núm. 126, p. 129-141. Barcelona, 1998.
- «Més enllà d'una suplència», al catàleg *Montserrat, 1499-1999. Cinc-cents anys de cultura*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya, 1999.
- «Sobre el vell diàleg entre la literatura i la història: el cas concret del catarisme». *L'Ull Crític*, núm. 4-5 («Roman populaire et/ou roman historiques»). Lleida: Universitat de Lleida, 1999, p. 43-50.
- «L'art de reviuire el temps passat» [«La novel·la històrica»]. *Idees* [Regió 7], 21 d'abril de 1999.
- «El compromís polític d'Ernest Lluch». *Serra d'Or*, núm. 494, febrer de 2001, p. 14-16.
- «La *Marxa de la Llibertat* (1976) a Igualada: un testimoni personal». *Revista d'Igualada*, núm. 8. Igualada, setembre de 2001, p. 34-39.
- «Cal Ble, d'Igualada: gastronomia i cultura en harmonia». *Transversal*, núm. 17. Lleida, primavera de 2002.
- «Una dama» [Zoé Oldenbourg]. *Culturas* [suplement de *La Vanguardia*], 27 de novembre de 2002.
- «El Messies de Händel», programa de mà del Palau de la Música Catalana. Barcelona, desembre de 2002.
- «El marc històric de *Los Pirineus*». A: *Los Pirineus*. Barcelona: Gran Teatre del Liceu, febrer de 2003, p. 54-67. Ed. catalana i castellana.
- «Els càtars. Un cristianisme sense creu». A: *Càtars i trobadors. Occitània i Catalunya: renaixença i futur*. Barcelona: Departament de Cultura, Generalitat

5. Reproduït als llibres *Montserrat al llindar del tercer mil·lenni* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998) i *Montserrat, avui i demà. Deu anys de la Fundació Abadia de Montserrat 2025* (Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2007).

- de Catalunya, 2003, p. 124-135 [n'hi ha una edició en occità: «Los catars. Un cristianisme sens crotz». A: *Catars e trobadors. Occitània e Catalonha: renaissença e futur*. Barcelona: Departament de Cultura i Centre Inter-Regional de Desenvolupament de l'Occitan (CIRDOC), 2003].
- «Convit a la Festa». Opuscle. Vilanova i la Geltrú: Ajuntament, agost de 2003.
- «Els càtars: una veu silenciada». *Revista d'Igualada*, núm. 14. Igualada, setembre de 2003, p. 18-27.
- «Igualada com a paisatge literari». *Revista d'Igualada*, núm. 16. Igualada, abril de 2004, p. 60-73.
- «Més lluny encara». A: *25 anys d'ajuntaments democràtics*. Igualada: Ajuntament, 2004, p. 34-35.
- «Salvar paraules». *L'Avenç*, núm. 293, juliol/agost de 2004, p. 3-4.
- «Per què crec?». A: *Per què crec? Testimonis de gent de casa*. Barcelona, 2004 [autoed. Andreu Clapés].
- «Els últims refugis dels *bons homes*». *Sàpiens*, núm. 27, gener de 2005, p. 42-45.
- «Los cátaros. La gran herejía». *Historia National Geographic*, núm. 19, juliol de 2005, p. 68-81.
- «Igualada, gener de 1976: una aproximació al panorama polític». *Revista d'Igualada*, núm. 20. Igualada, setembre de 2005, p. 38-49.
- «Els càtars: una veu silenciada». *Santes Creus. Revista de l'Arxiu Bibliogràfic*. Santes Creus: Arxiu Bibliogràfic, 2005. Volum XXII (2005), p. 39-52.
- «Montsegur, último refugio cátar». *Historia National Geographic*, núm. 26, febrer de 2006, p. 80-89.
- «El triunfo de los cruzados. La batalla de Muret». *Historia National Geographic*, núm. 33, setembre de 2006, p. 80-91.
- «Ruta cátar». *Viajes National Geographic*, núm. 80, octubre de 2006, p. 70-83.
- «Un día en Carcasona». *Viajes National Geographic*, núm. 88, maig de 2007, p. 108-113.
- «Xirinacs, una mirada igualadina». *Diari d'Igualada*, 17 d'agost de 2007, p. 5.
- «Contra l'oblit: retrats d'anarquistes igualadins i anoiencs». *Revista d'Igualada*, núm. 26. Igualada, setembre de 2007, p. 6-13.
- «Martí Borràs i Jover (1845-1894) o el primer comunisme llibertari». *Revista d'Igualada*, núm. 26. Igualada, setembre de 2007, p. 14-31. Pertany a la sèrie «Retrats d'anarquistes igualadins i anoiencs (I)».
- «La biblia de los perseguidos. La herejía cátar». *Historia National Geographic*, núm. 47, octubre de 2007, p. 66-77.

- «Francesc Vilarrubias i Baliu (1849-?), fuster i serrador». *Revista d'Igualada*, núm. 27. Igualada, desembre de 2007, p. 6-15. Pertany a la sèrie «Retrats d'anarquistes igualadins i anoiencs (II)».
- «Manuel Ars i Solanellas (1859-1894), l'estampador afusellat injustament a Montjuïc». *Revista d'Igualada*, núm. 28. Igualada, abril de 2008, p. 16-41. Pertany a la sèrie «Retrats d'anarquistes igualadins i anoiencs (III)».
- «Baldomero Oller (1859-1936), anarquista, periodista i inventor calafi» (amb Josep M. Solà i Bonet). *Revista d'Igualada*, núm. 29. Igualada, setembre de 2008, p. 30-55. Pertany a la sèrie «Retrats d'anarquistes igualadins i anoiencs (IV)».
- «La Iglesia de los cátaros». *Historia National Geographic*, núm. 58, octubre de 2008, p. 78-89.
- «El tràgic final de Josep Molas i Duran, àlies *el Burleta* (1861-1897)». *Revista d'Igualada*, núm. 30. Igualada, desembre de 2008, p. 18-31. Pertany a la sèrie «Retrats d'anarquistes igualadins i anoiencs (V)».
- «Una vida per la causa: Pere Marbà i Cullet (1860-1938?)». *Revista d'Igualada*, núm. 31. Igualada, abril de 2009, p. 6-21. Pertany a la sèrie «Retrats d'anarquistes igualadins i anoiencs (VI)».
- «Josep Pons i Vilaplana, àlies Pepet (1872 - ?), d'ofici teixidor». *Revista d'Igualada*, núm. 32. Igualada, setembre de 2009, p. 20-29. Pertany a la sèrie «Retrats d'anarquistes igualadins i anoiencs (VII)».
- «La memòria del catarisme». A: Jordi SAVALL *et al.*, *Le Royaume oublié. La croisade contre les albigeois. La tragédie cathare*. Llibre-CD. Bellaterra: AliaVox, 2009.
- «Cronologia». A: Jordi SAVALL *et al.*, *Le Royaume oublié. La croisade contre les albigeois. La tragédie cathare*. Llibre-CD. Bellaterra: AliaVox, 2009.
- «Josep Viadiu i Valls (1890-1973), publicista i director de *Solidaridad Obrera*». *Revista d'Igualada*, núm. 33. Igualada, desembre de 2009, p. 30-55. Pertany a la sèrie «Retrats d'anarquistes igualadins i anoiencs (i VIII)».
- «Cent anys després de la Setmana Tràgica». *L'Erol. Revista cultural del Berguedà*, núm. 102, hivern 2009, p. 10-14.
- «Del anarquismo al lerrouxismo. Los años juveniles de Joaquín Coca en Barcelona». A: Joaquín COCA, *El contubernio. Memorias de un diputado obrero*, Buenos Aires: Punto de Encuentro, 2010, p. 17-21.
- «*Las mujeres anarquistas y la represión de fines del siglo XIX en Barcelona (1893-1900)*». Comunicació al X Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea (Santander, 16-17 de setembre de 2010).

- «El arraigo territorial de la “Idea”. El caso de los anarquistas de Igualada». *Historia Social*, 68, octubre de 2010, p. 153-166.
- «El regreso de un icono». *Cultura's (La Vanguardia)*, 1 de desembre de 2010, p. 22-23.
- «*Il Quarto Stato*: una icona fonamental del segle xx». *Revista d'Igualada*, núm. 36. Igualada, desembre de 2010, p. 6-21.
- «La vaga dels estampadors de 1892 al pla de Barcelona». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXI (2010), p. 217-229.
- «Visions d'Igualada. Enllà dels tòpics». *Serra d'Or*, núm. 615, març de 2011, p. 14-17.
- «Cap al Museu de la Premsa». *La Vanguardia*, especial 130è aniversari, 1 de maig de 2011, p. 106 i 108.
- «L'arrelament territorial de la “Idea”. El cas dels anarquistes d'Igualada». *Miscellanea Aqualatensia*, 14, 2011.⁶
- «Tarrida del Màrmol. Una evocació». *L'Avenç*, núm. 370, juliol-agost de 2011, p. 38-44.
- «Entre comtes i heretges. Foix, una parada obligatòria per entendre la història d'Occitània». *Descobrir*, núm. 159, agost de 2011, p. 86-91.
- «Els igualadins morts a la rereguarda». *Revista d'Igualada*, núm. 39. Igualada, desembre de 2011, p. 86-97.
- «Samuel Torner, mestre racionalista i activista llibertari (1881-?)». *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, núm. 18 (juliol-desembre, 2011, p. 205-226).
- «El conflicte de “La Neotípia” (1905-1911). Un episodi clau en la pugna entre lerrouxistes i anarquistes». *Recerques*, 62 (2011), p. 95-116.
- «La oleada de violència en la Barcelona de 1904-1908». *Ayer*, núm. 85, 2012 (1), p. 157-173.
- «Nicolau Casaus, de jove, a Igualada». *Revista d'Igualada*, núm. 40. Igualada, abril de 2012, p. 6-25.
- «El context de Muret». *Serra d'Or*, núm. 640, abril de 2013, p. 12-15.
- «Els darrers dies de Natividad Yarza, la primera alcaldessa (1872-1960)». *Revista d'Igualada*, núm. 43, abril de 2013, p. 6-11.

6. Versió catalana de l'article aparegut a *Historia Social* l'octubre de 2010.

- «Els Servitge d'Òdena, la Bimbo, la Guerra Civil i Mn. Josep Forn». *L'Enllaç dels Anoïencs*, 9 de maig de 2013.
- «L'anarquisme en el tombant dels segles XIX i XX: l'acció de Tarrida del Màrmol». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXIV (2013), p. 19-31.
- «El míting anarquista, una forma de cultura popular (Barcelona, al tombant del segle XX)». *Segle XX. Revista catalana d'història*, 6 (2013), p. 63-83.
- «La maçoneria a Igualada: la lògia Jespus núm. 73 (1889-1896?)». *Miscellanea Aqualatensia*, 15, 2013, p. 173-202.
- «Els càtars. Memòria d'una dissidència». *Diversia* (Universitat Pompeu Fabra), núm. 6, novembre de 2014, p. 1-33.
- «Jesús Navarro Botella (1881-?), maestro racionalista, activista anarquista y editor». *Hispania*, núm. 249, gener-abril 2015, p. 123-146.
- «El catalanisme radical i popular d'un igualadí: Lluís Marsans i Solà (1866-1955)». *Revista d'Igualada*, núm. 49, abril de 2015, p. 6-25.
- «Els primers "esquirols", a Igualada». *Revista d'Igualada*, núm. 50, setembre de 2015, p. 14-15.
- «Lliurepensadors igualadins». *Miscellanea Aqualatensia*, 16, (2015), p. 217-238.
- «Sobre el anarquista Paulí Pallàs, la Patagonia y algunas confusiones». *Historia Social*, núm. 84, (2016), p. 23-37.
- «Els records de Miquel Jordana i Xaubet (1912-2004)». *Revista d'Igualada*, núm. 52, abril de (2016), p. 10-25.
- «Josep Vives i Terradas (1870-1940), mestre racionalista i editor». *Educació i Història. Revista d'Història de l'Educació*, núm. 27 (gener-juny, 2016, p. 161-177).
- «Enric Granados i Clotilde Godó». *Revista d'Igualada*, núm. 54, desembre de 2016, p. 24-39.
- «El pas de Lluís M. Xirinacs per l'Anoia (1967-1973)». *Revista d'Igualada*, núm. 56, setembre de 2017, p. 26-35.
- «La novel·la històrica, en risc de fatiga?». A: Àlex BROCH; Joan CORNUDELLA, *Novel·la catalana avui. 2000-2016*, 3r Encontre d'Escriptors i Crítics a les Garrigues (Bellaguarda, 2016), Juneda: Editorial Fonoll, 2017, p. 237-252.
- «Els igualadins del Terç de Nostra Senyora de Montserrat». *Revista d'Igualada*, núm. 57, desembre de 2017, p. 31-45.
- [Amb Antònia GIMBERNAT I GOU] «Abelard Fàbrega, mestre i editor. Director de les escoles de l'Ateneu Igualadí». *Revista d'Igualada*, núm. 58, abril de 2018, p. 14-25.

- «El cas de l'Ateneu Igualadí». A: Montserrat DUCH PLANA; Joaquim NADAL FARRE-RAS [eds.], *Els Ateneus de Catalunya. Sociabilitat i catalanisme popular*. Girona: Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural (ICRPC), 2018, p. 195-208.
- «1896. El terror de les bombes» i «1909. El procés Ferrer, un assumpte europeu». A: Borja DE RIQUER [dir.], *Història mundial de Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 2018, p. 605-611 i 661-666.
- «Una societat igualadina popular: el Centre Coral Apol·lo (Coro Vell) (1862-1936)». *Revista d'Igualada*, núm. 60, desembre de 2018, p. 6-21.
- Josep VALL [ed.]; Antoni DALMAU i Isidre SURROCA, *Nativitat Yarza. Primera alcaldessa de Catalunya*. Barcelona: Fundació Josep Irla, 2019, 28 p.
- «La primera alcaldessa». *El món d'ahir*, núm. 10, Barcelona, abril 2019, p. 54-61.
- «Un altre igualadí mort en un camp de concentració nazi». *Revista d'Igualada*, núm. 61, abril de 2019, p. 55.
- «Anoiencs al vaixell *Winnipeg* (1939)». *L'Enllaç dels Anoiencs*, 20 de juny de 2019.
- [Amb Isidre SURROCA I LLUCIÀ] «Novetats sobre la vida de Natividad Yarza». *Revista d'Igualada*, núm. 62, setembre de 2019, p. 20-23.
- [Amb Jesús GUTIÉRREZ I MARTÍNEZ] «Ramon Carreras i Jaume, d'Igualada a Olot i a l'exili republicà». *Revista d'Igualada*, núm. 63, desembre de 2019, p. 20-29, i *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca (PEHOC)*, núm. 30, 2019, p. 143-160.
- «Esbarjo infantil i catequesi. Igualada, -1880-1965». *Revista d'Igualada*, núm. 66, desembre de 2020, p. 6-21.
- «Els Jaume, una família igualadina». *L'Enllaç dels Anoiencs*, 921, 20-5-2021, p. 31.
- «La proclamació de la República a Igualada (1931)». *Revista d'Igualada*, núm. 68, setembre de 2021, p. 22-41.
- «Una benedicció de taula igualadina». *L'Enllaç dels Anoiencs*, 936, 30-9-2021, p. 32.

Pròlegs i epílegs⁷

Pròleg al llibre de Calassanç BALAGUÉ *El pòrtic del diumenge, cicle C*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1982.

7. Selecció.

- Al llibre d'Oriol DE BOLÒS I CAPDEVILA *La vegetació del Montseny*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1983.
- «Un acte de servei». Pròleg a l'*Anuari Igualadí 1982*. Igualada: Gràfiques Anoia, 1983.
- Al llibre de José M.ª MARTÍNEZ-HIDALGO; Laureano CARBONELL *Vocabulari marítim català-castellà i castellano-catalán*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1984.
- Al llibre de Josep M. BRICALL; Antoni CASTELLS i Ferran SICART *Estat autonòmic i finances públiques*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1984.
- Al llibre de Joaquim SOLÉ I VILANOVA *Visió econòmica de l'Anoia. Dinàmica industrial pròpia i estabilitat agrària*. Barcelona: Caixa d'Estalvis de Catalunya, 1984.
- Al llibre-catàleg *Origen i evolució de l'home*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1985.
- Al llibre *Les instal·lacions esportives a les comarques de Barcelona*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1985.
- Al llibre d'Antoni GONZÀLEZ *32 monuments catalans. El patrimoni arquitectònic de la Diputació de Barcelona*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1985.
- Al llibre de M. Antònia BISBAL; M. Teresa MIRET *Diccionari biogràfic d'igualadins*. Barcelona: Fundació Salvador Vives i Casajuana, 1986.
- Al llibre de Joaquim MOLAS *Passió i mite de l'esport. Un viatge artístic i literari per la Catalunya contemporània*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1986.
- Al llibre d'ISIDRE BRAVO *L'escenografia catalana*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1986.
- A la *Miscellanea Aqualatensia* / 5 [Obra dispersa de Joan Mercader i Riba]. Igualada: C.E.C.I., 1987.
- Als llibres *Diccionari castellà-català / català-castellà*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1987 [diverses edicions].
- Al llibre *Història de la Diputació de Barcelona*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1987, tres volums.
- Al llibre *La joventut a Catalunya al segle XX*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1987.
- Al llibre *L'obra de govern a la Diputació de Barcelona*. Barcelona: Diputació de Barcelona, 1987.
- Al llibre de Josep Vicenç MESTRE I CASANOVA *Història del castell d'Òdena*. Òdena: Ajuntament, 1988.

- Al llibre de Gemma ESTRADA I PLANELL *El Bruc: el medi, la història, l'art*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.
- Al llibre de Francesc VILA I ALMIRALL *Salvem el carrilet*. Igualada: [Unigràfic], 1993.
- Al llibre *El camí dels Bons Homes. Topoguia de la ruta dels càtars GR 107*. Barcelona: Ed. Altaïr i Consorci de Formació i d'Iniciatives Cercs-Berguedà, 1998, p. 9-10 [seg. ed. Barcelona: Llibreria Altaïr i Consell Regulador del Camí dels Bons Homes, 2003].
- Al llibre de Francesc ROSSELL I FARRÉ *Estima'm a Donostia*. Barcelona: Columna-L'Albí, 1998.
- Al llibre de Josep CUNILL I CANALS *Elena Jordi. Una reina berguedana a la cort del Paral·lel. El teatre de vodevil a Barcelona (1908-1920)*. Berga: Amalgama Ed., 1999.
- Al llibre de M.ª Dolores DEL CASTILLO ÁLVAREZ-CEDRÓN *Cent obres modernistes d'Igualada*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000.
- «Una mirada pròpia». Pròleg al llibre de Carles M. BALSELLS *El quiosc de vidre*. Igualada: Òmnium Cultural/Regió 7, 2001.
- Al llibre de Zoé OLDENBOURG *La hoguera de Montsegur. 16 de marzo de 1244*. Barcelona: Edhasa, 2002.
- Al llibre de Lleonard DEL RÍO I CAMPMAJÓ *Pell tèbia*. Solsona: Lafrau Ed., 2003.
- Al llibre de Jaume RIBERA *Vicissituds de l'ensenyament a Igualada del 1732 al 1969*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006.
- Epíleg al llibre de Ferran GARCIA DíEZ *Història de l'Hospital d'Igualada. Pobresa, salut i sanitat, s. XIII-XXI*. Igualada: Hospital d'Igualada, 2007.
- Pròleg al llibre d'[Antoni MATEU I VIVES] *Oncle Toni. Acudits i fotografia*. Igualada: Rosa Godó i Ball, 2007.
- Al llibre de Núria FERNÁNDEZ BALSELLS *Retalls de vida*. Igualada: [s.e.], 2007.
- Al llibre a cura de Guillem-Jordi GRAELLS *Teatre Lliure, 1976-2006*. Barcelona: Fundació Teatre Lliure, 2007.
- Al llibre de Montserrat RIUS *Francia: País Càtaro*. Barcelona: Laertes, 2007, col. Rumbo a.
- Al llibre de Josep M. SOLÀ *Històries de Calaf. Visions, tradicions i personatges*. Berga: Jaume Huch, editor, 2008.
- Al llibre de Toni MASSANÉS i Karina BEHAR *La cuina al temps dels Bons Homes. Receptari de gastronomia medieval*, Bagà: Consell Regular del Camí dels Bons Homes / ADTAP, 2011.

Al llibre de Montse SUBIRANA i Rafael LÓPEZ-MONNÉ *A peu per camins de càtars al Pirineu català. 14 passejades i excursions*, Tarragona: Arola Editors, 2011.
Al llibre de Jep RABELL, *Igalada. República, Guerra Civil i postguerra*. El Papiol: Editorial Efadós, 2021.

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

1. Descripció. El *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* és una revista científica, que es publica des de 1952, dirigida als historiadors interessats en els estudis des de la prehistòria fins a l'actualitat. Publica treballs d'història referents a Catalunya, o de temàtica universal que puguin tenir un especial interès metodològic i servir de referent per a treballs específics dels Països Catalans. En conseqüència, s'acceptaran solament treballs que facin aportacions científiques i que es presentin en el format adequat, amb aparell crític i bibliografia. Els treballs seran revisats pel sistema de revisió externa doble cega. S'accepten articles, articles de resum de tesis doctorals i recensions.¹ Es valora l'interès i l'originalitat de l'obra, així com el rigor científic i lingüístic.

Els articles enviats a la revista no han d'haver estat publicats anteriorment i no s'han de trobar en procés de revisió en cap altra publicació. Es recomana una extensió màxima d'entre 15 i 20 pàgines, excloses les taules i referències.

2. Sistemes d'indexació. Inclòs a CAHUS Plus+; ISOC, DIALNET, OAIster, LATINDEX, RACO, ERIH Plus, REBIUN, MIAR.

3. Difusió. Amb l'objectiu d'afavorir la difusió i l'intercanvi global de coneixement, la revista *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* sense haver d'esperar l'edició en paper, proporciona accés lliure immediat als seus continguts digitals als dos portals de l'IEC, per mitjà de les URL <http://revistes.iec.cat/index.php/BSCEH/index>; <http://publicacions.iec.cat>

4. Procés editorial. a) Recepció dels articles. El Consell Editorial acusarà als autors la recepció dels articles que li arribin i posteriorment informarà de l'acceptació o el rebuig de publicació. La recepció de l'article no comporta necessàriament la seva acceptació. b) Revisió interna. El Consell Editorial considerarà el treball per a la publicació després d'una primera valoració editorial consistent a comprovar: 1) l'adequació a l'àmbit temàtic i l'interès de l'article en funció dels criteris editorials de la revista; 2) el compliment dels requisits de presentació formal exigits per la revista. c) Revisió externa. Un cop l'article s'hagi considerat apte per a la publicació, serà enviat a avaluar per part de dos revisors experts, externs o del Consell Científic, de manera confidencial i anònima (cec), que indicaran si té la categoria científica requerida, si fa aportacions d'interès i originals, i si es presenta amb el rigor científic i en el format adequat. En el cas de judicis dispersos entre els dos avaluadors, el treball es remetrà a un tercer avaluador. d) Criteris

1. Vegeu les normes per a les recensions a l'apartat 14.

de selecció de revisors. La selecció dels revisors és competència dels editors de la revista, que tenen en compte els seus mèrits acadèmics, científics i l'experiència professional, incloent-hi especialistes tant d'origen nacional com internacional. Entre els revisors poden figurar ocasionalment membres del Consell Científic.

e) Criteris de política editorial. El Consell Editorial de la revista es reserva el dret d'acceptar o rebutjar els articles a partir dels informes externs, així com d'introduir modificacions d'estil o retallar els textos que sobrepassin l'extensió permesa, amb el compromís de respectar-ne el contingut original. Els factors en què es fonamenta la decisió sobre l'acceptació o el rebuig dels treballs per part dels editors de la revista són els següents: 1) originalitat: text totalment original, informació valuosa, repetició de resultats coneguts; 2) actualitat i novetat; 3) rellevància: aplicabilitat dels resultats per a la resolució de problemes concrets; 4) significació per a l'avenç del coneixement científic; 5) fiabilitat i validesa científica: qualitat metodològica contrastada; 6) presentació: bona redacció, organització (coherència lògica i presentació material); f) Procés de publicació. Una vegada finalitzat el procés d'avaluació, s'enviarà a l'autor principal la notificació d'acceptació o rebuig de la publicació del treball.

5. Responsabilitats ètiques. Els editors de la revista implicats en la publicació de la revista no es fan responsables ni garants de la informació continguda en els articles publicats, fins al màxim permès per la llei. Qualsevol punt de vista expressat en aquesta publicació correspon únicament al punt de vista dels autors, i no és atribuïble, en cap cas, als editors ni a les institucions ni a les universitats implicades.

6. Tramesa de manuscrits. Els treballs s'han de trametre per via electrònica a la Societat Catalana d'Estudis Històrics (sceh@iec.cat) en arxiu Word, amb lletra Times New Roman cos 12, l'espai interlineat del text a 1,5 i justificat. Les pàgines han d'estar numerades al peu. Cal adjuntar una carta de l'autor de sol·licitud d'avaluació del seu treball amb vista a una possible publicació, que ha de contenir el nom complet de l'autor, la seva adreça electrònica i postal, i el telèfon; títol de l'article; declaració sobre l'adequació del treball presentat a la revista i descripció de les novetats que el treball aporta; eventualment, l'agraïment a algun projecte o a alguna institució que hagin donat suport a l'article. Si l'autor ho desitja, pot suggerir fins a quatre revisors que consideri adequats per a la revisió del seu treball, així com fins a quatre revisors que preferiria que no intervinguessin en la revisió del seu article. Per això, cal indicar el nom, la institució, el telèfon i el correu

electrònic dels revisors proposats per avaluar la seva feina (els àrbitres suggerits no poden pertànyer a la mateixa institució que els autors dels manuscrits).

7. Declaracions. L'enviament d'un manuscrit per ser publicat a la revista exigeix i implica el compromís per part dels autors de: a) Originalitat: que el treball enviat no s'ha presentat a cap altra revista per a la seva publicació, que ha estat únicament enviat a la revista *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* per a la seva avaluació i publicació (excepció feta de l'eventual publicació d'un resum o com a part d'una conferència publicada o tesi acadèmica o en format *preprint* acadèmic). b) Autoria (declaració que tots els autors han llegit i aprovat el manuscrit i que els requisits per a l'autoria s'han complert). Cadascuna de les persones que figuri com a autor haurà d'haver participat de manera rellevant en el disseny i el desenvolupament de l'article i haurà d'assumir la responsabilitat dels continguts, per la qual cosa cal que estigui d'acord amb la versió definitiva del treball. Així, en general, per figurar com a autor s'han de complir els requisits següents: haver contribuït substancialment a la concepció i el disseny de l'article, a l'adquisició de dades o a l'anàlisi i la interpretació posterior; haver escrit l'esborrany de l'article o haver-ne revisat de manera crítica el contingut intel·lectual, i haver aprovat la versió que finalment es remet). c) Drets d'autor. La propietat intel·lectual dels articles és dels autors respectius. Amb les declaracions que els autors fan en el lliurament dels articles en cedeixen els drets d'edició a la Societat Catalana d'Estudis Històrics. Així mateix, per a la versió de la revista en línia, donen el seu consentiment a la difusió a través de la llicència Creative Commons, amb la qual s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada. «L'obra és subjecta —llevat que s'indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions— a una llicència “Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya” de Creative Commons, el text complet de la qual es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>. Per tant, quan l'autor envia la seva col·laboració accepta explícitament aquesta cessió de drets d'edició i publicació. Els drets derivats d'usos legítims o altres limitacions reconegudes per llei no queden afectats per l'autorització damunt dita». d) Si l'article és acceptat per ser publicat a la revista, no es tornarà a publicar en cap altre lloc de la mateixa forma, ni en català ni en cap altra llengua, sense el consentiment per escrit de l'editor i de qui en tingui els drets d'autor. f) Introducció de canvis.

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

S'accepta la introducció de canvis en el contingut, si s'escau, després de la revisió, i de canvis en l'estil del manuscrit, per part del Consell Editorial de la revista.

8. Encapçalament. L'article ha d'anar encapçalat pel títol del treball; a sota, el nom de l'autor o autora seguit del seu correu electrònic en nota a peu de pàgina, i al davall, la institució a la qual pertany; més avall, com a segon bloc, hi ha d'anar un resum i unes paraules clau en l'idioma de l'article, el títol en anglès i el resum i les paraules clau en anglès, segons l'esquema que segueix:

TÍTOL DE L'ARTICLE (El títol ha de fer referència al contingut del text i ha de descriure de forma succinta el tema de què tracta)

NOM I COGNOMS AUTOR (Nota a peu de pàgina amb el seu correu electrònic. Si és més d'un autor, es posen un sota l'altre, cada un amb la seva institució al davall)

Institució acadèmica o de recerca

Lliurat el xx de xx de xxxx. Acceptat el xx de xx de xxxx (a omplir pels editors)

RESUM (El resum, en l'idioma de l'article, ha d'incloure l'objectiu del treball, la metodologia emprada i una síntesi dels resultats i les conclusions del treball)

Text del resum.

PARAULES CLAU

Quatre a deu paraules clau separades per comes.

Títol en anglès

ABSTRACT

Traducció del text del resum, en anglès.

KEYWORDS

Traducció de les paraules clau, separades per comes, en anglès.

9. Estructura de l'article. El treball ha d'anar subdividit en seccions, que continguin els elements essencials, com introducció, metodologia i materials, resultats i discussió, conclusions, agraïments i bibliografia. Cal dividir l'article en seccions clarament definides i numerades. Les subseccions s'han de numerar: 1.1 (1.1.1, 1.1.2...), 1.2, etc. Es recomana un màxim de tres nivells de titulació. Convé usar aquesta numeració per fer-hi referències. Es poden introduir breus encapçalaments en algunes seccions. Si hi ha apèndixs, s'han d'anomenar A, B, etc.

10. Text. Dins del text general del treball, el subratllat no s'ha d'utilitzar per a res; la cursiva s'ha de fer servir per a paraules d'altres llengües (incloent-hi el llatí) i per a paraules o frases que es vulguin remarcar. Tampoc no s'hi han d'utilitzar la partició de mots ni les instruccions sobre ratlles «vídues» o «òrfenes».

11. Citacions. Les citacions textuais s'han de reduir al mínim i se n'especificarà la procedència amb la cita corresponent. Si van després de dos punts i el fragment acaba en punt, és preferible d'escriure-les en un paràgraf a part i entrades (sagnades) respecte del text general. Les citacions textuais dins el text general han d'anar entre cometes baixes i en lletra rodona (sigui quina sigui la llengua de la citació); les citacions compostes a part han d'anar en lletra rodona petita i no s'han d'emmarcar entre cometes.

12. Bibliografia. La bibliografia s'ha de consignar al final del treball, ordenada alfabèticament pel cognom del primer autor (és indispensable que hi hagi sempre un autor, un curador, un director, etc., a fi de poder referir-s'hi dins el text com s'indica més avall).

Les referències bibliogràfiques dels llibres s'han de fer de la manera següent: cognom o cognoms de l'autor en versaletes, separat amb una coma del nom en minúscula (amb la inicial en majúscula) o només de la inicial —si hi ha més d'un autor, cal separar-los amb un punt i coma—, l'any d'edició entre parèntesis (si més d'una obra coincideix en l'autor i l'any, cal ordenar-les alfabèticament pel títol i afegir a l'any una lletra minúscula en cursiva («1990*a*», «1990*b*», etc.), i tot això seguit de punt. Títol en cursiva, seguit de punt. Lloc d'edició, separat per dos punts del nom de l'editor, i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple: SALES, Núria (1991). *Mules, ramblers i fires*. Reus: Edicions del Centre de Cultura.

Les referències bibliogràfiques d'articles de revista han de portar els cognoms i el nom com els llibres i l'any d'edició també entre parèntesis i seguit de punt; el títol de l'article s'ha d'escriure en lletra rodona i ha d'anar entre cometes baixes, seguit de punt. El títol de la revista, en cursiva; després d'una coma, les xifres corresponents al volum i al número, si escau, el dia i el mes de publicació, entre parèntesis. Si escau, després d'una coma, es poden indicar les pàgines corresponents a l'article, precedides de l'abreviatura p. (tant en singular com en plural) i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple: ASHTOR, Elihayu (1978). «Aspetti della espansione italiana nel Basso Medioevo». *Rivista Storica Italiana*, vol. XC, núm. 1, p. 5-29.

Les participacions en obres col·lectives (congressos, homenatges, llibres amb capítols de diferents autors) han de portar l'autor i el títol de la part com les revistes, seguits de punt. A continuació, la preposició A, seguida de dos punts. La resta s'ha de tractar com un llibre. Exemple: PUJADES RÚBIES, Isabel. «L'expansió

demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana». A: ADROHER, Anna Maria [cur.] (1989-1990). *Història urbana del Pla de Barcelona: Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*. Vol. I. Barcelona: Ajuntament, p. 193-204. Si es tracta d'obres col·lectives, però formades per volums independents que tenen autors diversos, s'han de tractar totes dues informacions com si fossin llibres i s'ha de posar A: entre l'una i l'altra. Exemple: FONTANA, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització: 1787-1868*. A: VILAR, Pierre [dir.]. *Història de Catalunya*. Vol. V. Barcelona: Edicions 62.

Les notes han d'anar a peu de pàgina, numerades correlativament i separades amb un punt i una distància d'un quadratí del text que segueix («1.», «2.», etc.); les crides s'han de compondre volades («¹» «²», etc.) i han d'anar immediatament darrere dels signes de puntuació, si n'hi ha. El text de les notes s'ha de compondre en lletra petita, ha de ser curt i ha d'evitar digressions sobre el tema o ampliacions d'aquest.

Es recomana de no fer les referències a les obres de la bibliografia en nota, sinó dins el text general posant entre parèntesis el cognom de l'autor en lletra minúscula (llevat de la inicial), una coma, l'any de l'edició, una altra coma i la pàgina o les pàgines corresponents precedides de l'abreviatura p. Exemple: (Bensch, 1989, p. 324-325).

En el cas que la bibliografia s'esmenti a les notes —i, doncs, no hi hagi una llista bibliogràfica a la fi de l'article—, la primera vegada s'ha d'escriure la referència bibliogràfica completa com hem explicat més amunt, però amb dues diferències: sense invertir els cognoms i el nom, i amb tota la informació separada per comes. Exemple: Stephen BENSCH (1989), «La primera crisi bancària de Barcelona», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 19, p. 324-325.

En cas que es faci més d'una menció de la mateixa obra, es pot escriure només el cognom en versaleta (amb la inicial en majúscula), l'any entre parèntesis, una coma i les pàgines. Exemple de primera menció: Núria SALES (1991), *Mules, ramblers i fires*, Reus, Edicions del Centre de Lectura, p. 25-32. Exemple de les altres mencions: SALES (1991), p. 25-32.

13. Il·lustració. Les imatges s'han de lliurar cada una en un arxiu individual, format JPEG, TIFF o PDF. Resolució: mínim 300 ppi. Les imatges es reproduiran en blanc i negre i s'han de lliurar en blanc i negre. Aniran numerades i citades correlativament al text (Fig. 1, Fig. 2...). Els peus de figura han d'anar en un arxiu Word a part. També s'hi ha de fer constar els autors. Els

gràfics o taules s'han de lliurar en arxiu apart. Si son elaborats amb Excel, s'han de lliurar en el format original.

14. Normes per a la presentació de ressenyes o recensions

S'admeten tres tipus de recensions:

Ressenya/recensió troncal, d'unes 3/4 pàgines, positiva o crítica, d'un llibre o article important aparegut en els darrers tres anys. Pot tenir fins a 8.000 caràcters, sense espais.

Estat de la qüestió que reuneixi més d'una obra i tingui un caràcter monogràfic, amb notes a peu de plana si cal. Extensió lliure, amb un límit de 10 planes o 20.000 caràcters, sense espais.

«Notícies de llibres», d'unes 10-15 línies. Aniran signades només amb inicials. La finalitat de les «Notícies de llibres» és crear un banc de dades o vehicle de difusió de caire eminentment descriptiu, tot i que no hi està exclòs un comentari, positiu o crític, sobre les produccions historiogràfiques que afecten les terres de parla catalana.

En tots tres casos el format serà el següent:

La recensió anirà encapçalada pel títol de l'obra, tot seguint les normes de publicació de la revista. A continuació s'escriurà la recensió, i al final, el nom de l'autor de la recensió. La resta de característiques del text, tramesa i procés d'edició seran els que defineixen les normes de publicació de la revista.

Forma d'encapçalament en cas de llibres:

Cognom o cognoms de l'autor en versaletes, separat amb una coma del nom en minúscula (amb la inicial en majúscula) —si hi ha més d'un autor, cal separar-los amb un punt i coma—, l'any d'edició entre parèntesis, seguit de punt. Títol en cursiva, seguit de punt. Lloc d'edició, separat per dos punts del nom de l'editor, seguit de coma, el nombre de volums en el cas que el llibre en tingui més d'un, seguit del nombre de pàgines del llibre, seguit de p., i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple:

PUJOL CASADEMONT, Enric (2015). *Tres imprescindibles: F. Soldevila, J. Vicens Vives i P. Vilar. Elements per a un cànon historiogràfic català*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 134 p.

Forma d'encapçalament en cas d'articles:

Cognoms i el nom com els llibres i l'any d'edició també entre parèntesis i seguit de punt; el títol de l'article s'ha d'escriure en lletra rodona i ha d'anar entre cometes baixes, seguit de punt. El títol de la revista, en cursiva; després d'una coma, les xifres corresponents al volum i al número; després d'una coma,

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

cal indicar les pàgines corresponents a l'article, precedides de l'abreviatura p. (tant en singular com en plural), i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple:

BERNI MILLET, Piero (2015). «Novedades sobre la tipología de las ánforas Dressel 2-4 tarraconenses». *Archivo Español de Arqueología*, 88, p. 187-201.

Agraïrem que els treballs tramesos s'ajustin a aquestes normes, ja que així estalviarem molta feina de gestió i de composició.

Any de fundació: 1946

Junta Directiva

Presidència: Jaume Sobrequés i Callicó

Vicepresidència: Alfred Pérez-Bastardas

Secretaria: Santiago Izquierdo Ballester

Tresoreria: Antoni Dalmau i Ribalta / Josep Maria Roig Rosich

Responsable del *Butlletí*: Mercè Morales Montoya

Vocals:

Josep M. Figueres Artigues

Tünde Mikes

Joaquim Nadal Farreras

Marta Prevosti i Monclús

Delegat de l'IEC:

Josep M. Salrach i Marés

Assessors:

Montserrat Duch Plana, Antoni Iglesias Fonseca, Jordi Maluquer de Motes,

Josep Lluís Martín Berbois, Lluís Duran i Solà

21 i 22/10/2021

Simposi

FUNCIONES DE LOS MUSEOS EUROPEOS CON COLECCIONES AMERICANAS, amb la intervenció de Victoria Solanilla, Anne Slenczka, Alexander Brust, Marina Berazategui, Fabian S. Hennigs, Claudia De Sevilla, János Gyarmati, Manuela Fischer, Davide Domenici, Paz Nuñez Regueiro, Carolina Orsini, Serge Lemaitre, Pascal Mongne, Manuela Cantinho, Katalin Nagy.

Lloc: Virtual, plataforma Zoom

Organitzen: Societat Catalana d'Estudis Històrics i Union Academique Internationale

25/10/2021

PAU CASALS A LES NACIONS UNIDES, amb la intervenció de Jaume Sobrequès, Josep M. Figueres, Montserrat Serra, Núria Ballester i Carles Servent.

Sala Prat de la Riba de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitza: Societat Catalana d'Estudis Històrics

03/11/2021

Assemblea general de socis 2021

03/11/2021

Sessió inaugural del curs 2020-2021

L'ART PRECOLOMBÍ A CATALUNYA, a càrrec de Victòria Solanilla

Sala Pere i Joan Coromines de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitza: Societat Catalana d'Estudis Històrics

MEMÒRIA D'ACTIVITATS DE LA SCEH EL 2021

23 i 24/11/2021

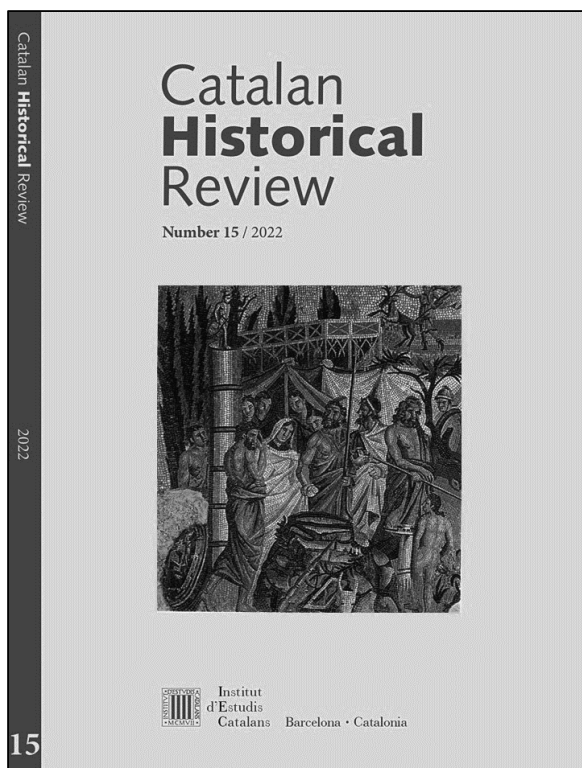
HOMENATGE A RAMON D'ABADAL I VINYALS (1888-1970), amb la intervenció de Teresa Cabré, Jaume Sobrequès i Callicó, Gaspar Feliu, Ignasi J. Baiges, Xavier Barral, Marta Prevosti, Cristian Folch, Gaspar Feliu, Xavier Costa-Badia, Stefano Cingolani, Ramon Martí, Tomàs de Montagut, Josep M. Salarch, Pere Orti, Francesc Vilanova i Michel Zimmerman.

Sala Prat de la Riba de l'Institut d'Estudis Catalans

Organitza: Societat Catalana d'Estudis Històrics

Publicacions

Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, vol. XXXII (2021).

Catalan Historical Review és una revista editada per la Secció Històrico-Arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans i publicada en anglès i català. El seu objectiu és difondre internacionalment els grans temes de la història catalana, així com facilitar als estudiosos estrangers el coneixement del progrés de la historiografia als Països Catalans.

Accés obert a:

<http://revistes.iec.cat/index.php/CHR/index>

ISSN paper: 2013-407X

ISSN electrònic: 2013-4088

CONTENTS

Foreword

Albert Balcells

Mosaic from the Roman period in the Catalan Lands. An overview

Josep Maria Nolla i Brufau

Mediaeval sigillography in Catalonia and the territories of the Catalan-Aragonese Crown: An overview of scholarship and collecting (eighteenth to twenty-first centuries)

Xavier Barral i Altet

The Catalan peasantry: Sociability, politicisation, mobilisation and citizenship (1870-1939)

Ramon Amabat, Montserrat Duch and Antoni Gavalda

The General Archive of the Crown of Aragon. Seven hundred years of history

Alberto Torra Pérez

The Archive of the Kingdom of Valencia (1419-2019). Six hundred years of history

Francesc Torres Faus

Folk poetry and the projects to create a Catalan Folk Songbook

Carme Oriol Carazo

In memoriam: Santiago Riera i Tuèbols and Josep Massot i Muntaner

Biographical sketches of the new members of the History-Archaeology Section: Meritxell Simó Torres

Historical publications of the Institut d'Estudis Catalans during 2021

Catalan Version

ÍNDEX Número XXXII / 2021

Articles

El cas *espanyol* a l'ONU i la guerra freda, per *Mercè Morales Montoya*
Georges Dwelshauvers, l'home que va ser utilitzat per a començar a destruir l'obra cultural de la Mancomunitat, per *Josep Pich, Jordi Sabater i Frederic J. Porta*

Ambrose Martin: nacionalista irlandès. Del quarter d'Estat Català a la defensa del govern d'Euzkadi, per *Pere Soler Paricio*

Josep Dencàs i l'acusació de feixisme sobre l'independentisme català republicà, per *Fèlix Villagrasa i Hernández*

Moviments de resistència ciutadana a la Lleida franquista i estratègies de contestació institucional del règim (1939-1975), per *Gerard Pamplona Molina*

«Tot per Déu, res per la política». L'evacuació, la detenció i l'alliberament del cardenal Vidal i Barraquer el juliol de 1936, per *Manuel Tarés i Lagunas*

L'arquebisbe Josep Pont i Gol i l'Església metropolitana de Tarragona (1971-1983), per *Antoni Moliner Prada*

La doctrina arqueològica del Centre Excursionista de Catalunya, segons Pelegrí Casades i Gramatxes, per *Jordi Vidal Palomino*

La *terra sigillata* alt imperial de la vil·la romana de Torre Llauder. Model de consum d'una comunitat privilegiada, per *Joan Francesc Clariana Roig*

Documents

Missatge dels catòlics de Barcelona als pares conciliars. El document, circumstàncies, institucions i signataris, per *Lluís Duran i Solà*

Recensions

Teresa Abelló; Ginés Puente [eds.]: *Mi vida. Federico Urales*, per *Santiago Izquierdo Ballester*

Josep Pous i Pagès: *Per Catalunya*. (A cura de M. Àngels Bosch), per *Josep M. Figueres*

Pere Salas Vives: *L'espanyolització de Mallorca 1808-1923*, per *Pablo José Alcover Cateura*

Antoni Mas i Forners: *Llengua, terra, pàtria i nació. L'evolució de la consciència lingüística i etnocultural entre els cristians de l'illa de Mallorca (segles XIV-XVII)*, per *Pablo José Alcover Cateura*

ÍNDEX Número XXXIII / 2022

Congrés-Homenatge a Ramon d'Abadal i de Vinyals (1888-1970)

La *Catalunya carolíngia*: cent anys de treball, entrebancs i col·laboracions, per *Gaspar Feliu*

Els darrers volums de la *Catalunya carolíngia*, per *Ignasi J. Baiges*

La Hispània visigoda vista per Ramon d'Abadal: rellegint l'historiador, per *Xavier Barral i Altet*

L'evolució de la vil·la romana en el període tardoromà a Catalunya, per *Marta Prevosti*

De la vil·la visigoda a la carolíngia a Catalunya (segles vi-x). Les dades arqueològiques, per *Cristian Folch*

La vil·la a la Catalunya carolíngia, per *Gaspar Feliu*

Els monestirs i l'afermament del poder comtal. El cas del Pallars i la Ribargoça (segles ix-x), per *Xavier Costa-Badia*

El nivell cultural de la proto-Catalunya i la primitiva escripturització del català, per *Jesús Alturo*

Ramon d'Abadal i les fonts literàries, per *Stefano Cingolani*

Les arrels dels castells i dels vicaris comtals, per *Ramon Martí*

Les aportacions de Ramon d'Abadal (1888-1970) a la història jurídica: els *Usatges de Barcelona*, les constitucions de Catalunya i la teoria del Principat, per *Tomás de Montagut Estragués*

Justícia d'Estat i justícia feudal a Catalunya, per *Josep M. Salrach*

Història i «Bones Minories»: una mirada pausada i conservadora al país i el seu passat, per *Francesc Vilanova i Vila-Abadal*

Gènesi medieval de Catalunya (segles viii al xii), per *Michel Zimmermann*

Notícia sobre don Ramon d'Abadal i de Vinyals en la Real Academia de la Historia, per *Miguel Ángel Ladero Quesada*

Mots de cloenda, per *Jaume Sobrequés i Callicó*

Articles

La campanya contra l'Exposició del Nu a la Barcelona de 1933, per *Albert Balcells*

Transitant entre les «boires» de l'oblit: l'il·lustrador i dibuixant *Lluís Bonnín* (1873-1964), per *Irene Gras Valero i Juan Carlos Bejarano*

Política, cultura i dret en el primer exili a França: la tesi doctoral de Domènec de Bellmunt (1950), per *Josep Camps Arbós i Francesc Foguet i Boreu*

Tesi doctoral

Els perills de la mar i la gestió del conflicte marítim a la Corona d'Aragó dels dos primers Trastàmara, (1410-1458), per *Victòria A. Burguera*

Documents històrics

Un text inèdit de Ferran Soldevila sobre Ferran de Sagarra i la sigil·lografia catalana medieval, per *Xavier Barral i Altet*

Dues cartes de remença, per *Gaspar Feliu i Jaume Sobrequés i Callicó*

Recensions

Josep Massot i Muntaner (2021): *Caçadors de cançons. Les missions de l'Obra del Cançoner popular de Catalunya. 1920-1940*, per *Josep Maria Figueres*

Néstor Novell; Josep Sorribes (2021): *Notícia del País Valencià. Fer País, 60 anys d'idees, estudis, converses i reflexions*, per *Xavier Ferré*
Lluís Costa (2021): *Qui més anuncia, més ven. Història de la publicitat a Girona*, per *Josep Vicens i Eres*

Jaume Guillaumet Lloveras (2022): *El periodisme català contemporani. Diaris, partits polítics i llengües, 1875-1939*, per *Josep Maria Figueres*
Ramon Ordeig i Mata (2022): *Diplomatari dels comtes Bernat de Besalú i Guifré II de Cerdanya, germans de l'abat i bisbe Oliba*, per *Gaspar Feliu*
Pablo José Alcover Cateura (2021): *El mostassaf i els llibres de la mostassaferia a la Corona d'Aragó (segles xiii-xiv)*, per *Daniel Piñol-Alabart*

Evocacions

Antoni Dalmau i Ribalta. Notes autobiogràfiques, edició a cura de *Pol Dalmau*